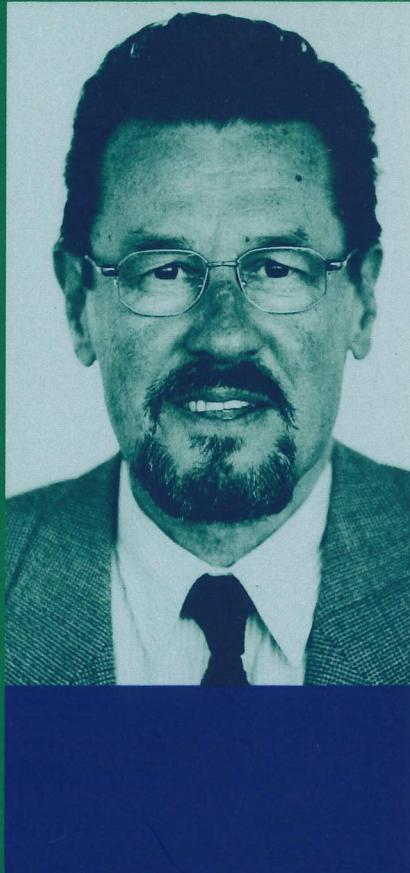

— — — Reinhard Wippler

Sociologie tussen empirie en theorie

Een keuze uit het werk

1970 / 1996

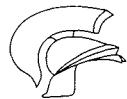
SOCIOLOGIE
TUSSEN
EMPIRIE EN THEORIE

REINHARD WIPPLER

**SOCIOLOGIE
TUSSEN
EMPIRIE EN THEORIE**

EEN KEUZE UIT HET WERK, 1970-1996

**THESIS PUBLISHERS
AMSTERDAM 1996**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Wippler, Reinhard

Sociologie tussen empirie en theorie: een keuze uit het werk, 1970-1996 / Reinhard Wippler. Geredigeerd en ingeleid door Harry B.G. Ganzeboom en Siegwart Lindenberg - Amsterdam: Thesis Publishers. - Ill. Met teksten in het Duits, Engels en Nederlands. - Met literatuuropgave.

ISBN 90-5170-358-9

NUGI 652/661

Trefw.: sociologie ; opstellen / wetenschapsleer ; opstellen / vrijetijdsbesteding ; opstellen

© R. Wippler, 1996

Omslag: Mirjam Bode

Foto omslag: Fotostudio Jacqueline Rosenberg

Wij danken de belanghebbenden voor het afstaan van een artikel aan dit verzameld werk.

ISBN 90-5170-358-9

NUGI 652/661

Inhoud

Ten geleide (Harry Ganzeboom en Siegwart Lindenberg) / 7

OVER WETENSCHAP EN WETENSCHAPSBEEOFENING

1. Theoretische sociologie als praktisch probleem (1973) / 13
2. Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën (1975) / 29
3. The structural-individualistic approach in Dutch sociology: toward an explanatory social science (1978) / 43
4. Theorieën in beleidsrelevant onderzoek (1983) / 61
5. Explanatory sociology: the development of a theoretically oriented research program (1985) / 69
6. De plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie (1983) / 79
7. Afscheidsrede (1996) / 95

VRIJETIJDSBESTEDING, CULTUURDEELNAME

8. Leisure behavior, a multivariate approach (1970) / 115
9. Aandacht voor 'tijd' in sociaal-wetenschappelijke theorieën (1985) / 127
10. Kulturelle Ressourcen, gesellschaftliche Erfolg und Lebensqualität (1986) / 135
11. Cultural resources and participation in high culture (1990) / 153
12. Verklaring van vrijtijds gedrag (1991) / 167

ONBEOELDE EFFECTEN

13. Sociale ongelijkheid en discriminatie (1971) / 177
14. Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen (1978) / 189
15. Erklärung unbeabsichtigter Handlungsfolgen: Ziel oder Meilenstein soziologischer Theoriebildung? (1981) / 213
16. Het oligarchieprobleem: Michels ijzeren wet en latere probleemoplossingen (1984) / 229
17. Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties (1983) / 251
18. Die Wende in der DDR: Versuch einer Erklärung (1993) / 267

CURRICULUM VITAE REINHARD WIPPLER / 293

Ten geleide

Deze bundel brengt werk bijeen van één van Nederlands meest markante sociologen van de afgelopen decennia, Reinhard Wippler. Wipplers loopbaan als socioloog begon als een tweede carrière, toen hij zich in 1959, op 26-jarige leeftijd, aanmeldde voor de sociologiestudie in Groningen. Hij kwam terecht in een instituut waarin juist een aflossing van de wacht plaatsvond tussen de klassiek georiënteerde *grand old man* Bouman en de vernieuwer van het Nederlandse sociologische onderzoek, Ivan Gadourek. In de ontluikende moderne Nederlandse sociologie van de jaren vijftig was Gadourek degene die het snelst aansluiting vond bij de Amerikaanse kwantitatieve sociologie. Gadoureks eigen studies ‘Riskante gewoonten’ (1958) en ‘Afwezigheid wegens ziekte’ (1963) zijn de blijvende monumenten van de kwantificering van het sociologisch onderzoek, dat gebruik maakte van nationale bevolkingssurveys en aan biologie en psychologie ontleende technieken als correlatie, regressie en factoranalyse. Wippler kon zich goed vinden in Gadoureks initiatieven en zijn proefschrift uit 1968, ‘Determinanten van het vrijetijdsgedrag’, kan gelden als de beste representant van de school van Gadourek. Wipplers proefschrift markeerde de volwassenwording van de kwantitatieve sociologie door het systematische gebruik van factoranalyse en regressie-analyse, toen deze technieken nog in het geheel geen gemeengoed onder Nederlandse sociale wetenschappers waren en er nog geen statistische pakketten bestonden om ze toe te passen.

Wipplers proefschrift is bekend gebleven (en bekritiseerd) vanwege de geavanceerde beschrijving van de structuur van de vrijetijdsbesteding. Het proefschrift is echter ook rijk aan theoretische gedachten, althans *losse* hypothesen over de vrijetijdsbesteding, die ook in de hedendaagse sociologie van de vrije tijd nog opgeld doen: de contrast- en de congruentiehypothese, de hypothese over liquiditeit van de tijd, de hypothese over cumulatie van vrijetijdsbesteding, en nog andere. Toch was de auteur juist in dit opzicht ontevreden over zijn eigen werk en begon hij zich na zijn benoeming als wetenschappelijk hoofdmedewerker, en een jaar verblijf in Amerika, onmiddellijk te verdiepen in de theoretische aspecten van de sociologie. Hij maakte in die jaren een intellectuele ontwikkeling door die in opvallende mate een echo vormt van de biografieën van bekende buitenlandse sociologen als de Amerikaan Coleman en de Fransman Boudon. Deze zou leiden tot een wetenschapsprogramma waarvoor in Nederland na verloop van tijd de naam ‘verklarende sociologie’ werd gekozen en elders de benaming ‘structureel individualisme’ gangbaar is. De basis hiervoor werd gelegd in een aantal wetenschapstheoretische publikaties van Wipplers hand in het begin van de jaren zeventig.

In Utrechtse colleges werd een van de kernbeginselen van de verklarende sociologie wel eens geillustreerd aan de hand van een verzuchting uit Wipplers proefschrift. Op pp. 63-64 beklaagt hij zich erover dat er over de determinanten van de vrijetijdsbesteding nog maar zo weinig theoretische literatuur vorhanden is. Sommige van Wipplers resultaten waren niettemin van dien aard dat velen zich niet verrast voelden: hoger opgeleiden nemen vaak deel aan ‘cultureel-participerend vrijetijdsgedrag’, jongeren aan ‘vitaal-expansief vrijetijdsgedrag’ en hoger opgeleide jongeren kennen ook nog eens een grote ‘diversiteit in het vrijetijdsgedrag’. Hoe kan het nu dat we geen theorie hebben over een bepaald verschijnsel en toch in het geheel niet verrast zijn door het empirische beeld ervan? Dit komt omdat we de theorie in feite wel hebben, maar niet op de juiste plaats hebben gezocht. In plaats van onder de ‘V’ van ‘vrije tijd’ had Wippler moeten kijken onder de ‘G’ van ‘gedrag’, en dan zou hij algemene hypothesen over menselijk keuzegedrag ontdekt hebben waarvan bovenstaande bevindingen een directe afleiding zijn. Wanneer men algemene gedragsprincipes

goed in het oog houdt, kan men bijzondere gedragingen daaruit afleiden. Daarmee is de kern weergegeven van een theoretisch programma, dat in het bijzonder door de Amerikaan Homans en de Duitsers Opp en Hummell is verdedigd: sociologische verklaringsproblemen kunnen worden beantwoord door een beroep te doen op algemene toepasbare theorieën van individueel menselijk gedrag, zoals die met name in de psychologie, maar ook in de economie ontwikkeld zijn. Omdat sociaal-wetenschappelijke verklaringsproblemen meestal macro-sociale structuren betreft, spreekt men van het structureel-individualisme.

Wipplers cruciale oriëntatiepunt rond 1970 werd de wetenschapstheorie van de Oostenrijks-Britse filosoof Karl Popper, die in zijn debat met Adorno de individualistische micro-economische verklaringswijze als algemeen model voor de sociale wetenschappen had aangeprezen. Uit Poppers methodologie nam Wippler nog andere elementen over dan het individualisme. Popper verving in *Conjectures and refutations* (1963) zijn aanvankelijk 'naïef falsificationisme' door een programma van 'theoretische pluralisme'. In het naïef falsificationisme gaat het om weerlegbaarheid als demarcatiecriterium voor wetenschappelijke uitspraken en empirische toetsing van de geldigheid van deze uitspraken. In het theoretisch pluralisme gaat het er daarentegen om meerdere theorieën met elkaar te vergelijken, in eerste instantie naar de mate van informatiegehalte van hun inhoud en vervolgens naar de mate van houdbaarheid in empirische toetsing. Leidt het falsificationisme al snel tot 'lege handen', omdat informatieve theorieën inderdaad nogal eens weerlegd worden, in het theoretisch pluralisme selecteert men de beste theorie. Wippler stelde zich voor dat zo'n theoretische pluralisme de uitweg zou zijn uit de onvruchtbare strijd van scholen en 'theoretische oriëntaties' in de sociologie.

Tussen 1970 en 1976 legde Wippler de conclusies van zijn zoektocht naar de methodologie van theorieconstructie en theorievergelijking neer in een reeks van wetenschaps-theoretische artikelen, en in zijn oratie in Utrecht waar hij in 1971 was benoemd als hoogleraar theoretische sociologie. Belangrijker dan deze codificatie van het programma was wellicht nog dat op basis ervan een groep sociologen van verschillende pluimage tot samenwerking kon worden gebracht. Zo ontstond het 'Interuniversitair Werkverband Theoretische Sociologie', met leden in Utrecht, Groningen en Rotterdam, die zijn manifest neerlegde in de boekaflevering 1976 van Mens en Maatschappij, 'Gedrag en Struktuur'. Bij alle individuele verschillen tussen de leden van het Werkverband kan geconcludeerd worden dat de wetenschapstheoretische coherentie de groep tot een krachtige partij (in weberiaanse zin) in de Nederlandse sociologie hebben gemaakt. De wetenschapstheoretische coherentie van de groep stimuleerde niet alleen de individuele produktiviteit van de leden, maar vormde het belangrijkste werkcapitaal bij de vorming van de NWO-Werkgemeenschap 'Verklarende Sociologie' in 1978 en de onderzoekschool ICS in 1986. Deze organisaties, beide lange tijd door Wippler voorgezeten, bleken een bloeiende organisatorische voedingsbodem binnen de Nederlandse sociologie.

Het eerste deel van deze keuze uit Wipplers werk is gericht op de wetenschaps-theoretische bijdragen. Dit betreft naast het belangrijkste artikel over de constructie van verklarende theorieën de tekst van de oratie. Twee verdere artikelen geven een overzicht van de principes van de verklarende sociologie. Andere bijdragen van wetenschapstheoretische aard zijn een kritiek van roltheoretische concepties en een beschouwing over theorieën en beleid. Dit deel wordt afgesloten met de tekst van de afscheidsrede. Slechts zelden zal een wetenschapper met meer recht en reden kunnen terugkijken op een 25 jaar eerder geconcipieerd en expliciet uitgesproken programma.

Na zijn dissertatie heeft Wippler zelf het statistische handwerk verlaten, maar stimuleerde het bij anderen. Naast enige wetenschapstheoretische proefschriften (Ultee, De Vos) en theoretisch-analytische studies (Flap, Arts) heeft Wippler toch voornamelijk theoretisch-empirische studies begeleid. Een grote groep daaruit (Ganzeboom, Maas, Verhoeff, Kraaykamp, Knulst, P. de Graaf) heeft betrekking op culturele participatie, een van de dimensies van vrijetijdsbesteding die Wippler in zijn dissertatie aantrof. Over vrijetijdsbesteding, en met name over cultureel-participerend vrijetijdsgedrag, is Wippler ook zelf zijn gehele loopbaan blijven schrijven. Aan dit laatste is niet vreemd dat hij ook steeds musicus, kunstenaar en estheet is gebleven. Kunst en cultuur hebben daarom zijn bijzondere interesse. In het tweede deel van deze keuze uit zijn verzameld werk worden een aantal opstellen rondom dit thema bijeengebracht. Het eerste artikel daaruit is een samenvatting van de dissertatie, het tweede een terugblik daarop na 25 jaar. Behalve een kijkje in de keuken van het kwantitatief-empirisch onderzoek in de jaren zestig kunnen we in dit artikel ook goed de intellectuele ontwikkeling van de auteur volgen. Andere artikelen in dit deel reageren op en verdiepen werk van promovendi, die cultuurdeelname als vrijetijdsbesteding en als statusdeterminant verder onder de loep hebben genomen.

Wipplers bijdragen hebben daarnaast een vooral metatheoretische natuur. Anders dan bij zijn leermeester Gadourek, in wiens werk sociale cohesie en sociale integratie een centraal thema bleef, kan in Wipplers werk niet een overheersende sociologische problematiek worden aangewezen. Toch is er naast vrijetijdsbesteding en cultuurdeelname één groot thema waarop hij in diverse bijdragen is teruggekomen, en dit zijn de door Boudon aangedragen ‘onbedoelde effecten’, waaraan het derde deel van deze keuze uit het verzameld werk is gewijd. Samenlevingen en sociale orde zijn niet het gevolg van een rationele consensus en planning, maar ontstaan ondanks en mede dankzij gevolgen van individuele handelingen, die door de actoren moeilijk kunnen worden overzien. Aan dit aan Boudon ontleende thema heeft Wippler rond 1980 twee theoretische artikelen gewijd, die vervolgens concrete toepassing vonden bij de verklaring van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Hierin laat hij zien hoe verklarende sociologie met de sociologische traditie omgaat: zoeken naar een relevant klassiek probleem, reconstructie, analyse en kritiek van de klassieke probleemplossing (theorie), en vervolgens de constructie van een theorie die het mechanisme aangeeft dat ten grondslag ligt aan de klassieke bevindingen als ook aan de vele uitzonderingen op de klassieke theorie. Recent heeft hij hetzelfde redeneermodel over onbedoelde gevolgen toegepast op de politieke ‘Wende’ in zijn geboorteland in 1989. Te zamen bieden deze artikelen een specimen van het verklaringsmodel, dat Wippler in de loop der jaren als programma heeft voorgehouden.

De in dit boek bijeengebrachte artikelen zijn zoveel mogelijk integraal opgenomen. Ten behoeve van de leesbaarheid is de vormgeving en indeling van de artikelen enigszins geuniformeerd en zijn spel- en zetfouten gecorrigeerd. De tekstverwerking werd met grote inzet verzorgd door Maaike Heslinga, bijgestaan door Digna van der Woude en Digna Doude van Troostwijk.

Harry Ganzeboom
Siegwart Lindenberg

WETENSCHAP EN WETENSCHAPBEOEFENING

Theoretische sociologie als praktisch probleem

Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*

1

Zeer gewaardeerde toehoorders,

I. Inleiding

Op de belangstellende buitenstaander moet de hedendaagse sociologie wel de indruk maken dat zij in een crisis verkeert. Maatschappelijk manifesteert deze crisis zich in het allerwegen groeiende besef van de discrepantie tussen de toelop van studenten en de verzadigingsgraad van de arbeidsmarkt voor afgestudeerden. In de wetenschapsorganisatie is dit besef eveneens diep doorgedrongen. Daar heeft het geleid tot onzekerheid over de professionele vereisten van de sociologie-opleiding.

Een overdaad aan polemische beschouwingen over doel, taak, functie en werkwijze van de sociologie, meestal als ‘methodenstrijd’ of ‘richtingenstrijd’ aangeduid, versterkt dit crisisgevoel. Daaruit kan weer gemakkelijk de indruk ontstaan, dat sociologen voornamelijk bezig zijn met interne ruzies, terwijl toch het belangrijkste doel van wetenschapsbeoefening het bedenken en uitwerken van probleemplossingen moet zijn.

U zult reeds nu tot de geruststellende overtuiging zijn gekomen dat u het begin hebt aangehoord van de zoveelste intreerde waarin niets nieuws gezegd wordt. In deze verwachting hoop ik u niet te beschamen. Een beroemde anekdote over Kant wil, dat hij de vraag van koning Frederik II van Pruisen: ‘Na, Herr Professor, gibt’s noch was Neues in der Wissenschaft?’ beantwoordde met de wedervraag ‘Ihre Majestät kennen wohl das Alte?’ - Ik bevind mij dus zeker niet in slecht gezelschap, wanneer ik vanmiddag tracht enkele aspecten van de crisis van de sociologie te belichten aan de hand van ‘oude’ opvattingen over het beoefenen van de wetenschap.

De meest omvattende verklaring ligt besloten in de opvatting dat de westerse maatschappij in een crisis verkeert, en dat de crisis van de sociologie die maatschappelijke crisis slechts weerspiegelt.^[1] De opvatting dat het gebrek aan consensus onder vakgenoten over belangrijke aspecten van de sociologie - zoals de relevantie van onderzoek, methodologische uitgangspunten of de maatschappelijke rol van de socioloog - de oorzaak van de crisis vormt, kan als een precisering van de eerste verklaring worden beschouwd. Ten slotte kan een verklaring in termen van epistemologische problemen^[2] weer als een precisering van de consensusverklaring worden opgevat.

Het onbehagen met de sociologie kan zo vergaan dat men haar de rug toekeert en zijn betrokkenheid met de maatschappij in politieke actie gestalte geeft of als artistieke expressie verspreidt.^[3] Gelukkig verbinden niet alle sociologen zulke onherroepelijke consequenties aan hun crisisbesef. Zo bepleit Gadourek een doordacht hanteren van die methodische beginselen, die in andere empirische wetenschappen hun waarde ruimschoots bewezen hebben.^[4] Het ontwikkelen van een epistemologisch criticisme wordt door Boudon als middel voor het overwinnen van de huidige crisis aanbevolen.^[5]

---

* Oratie voor de Universiteit Utrecht, 17 november 1973. Verschenen bij Van Gorcum, Assen, 1973.

Ook Gouldner suggereert onder verwijzing naar een reflexieve sociologie een uitweg uit de impasse, hoewel zijn verwachting van een ‘nieuwe missie’ voor de sociologie mij voorbarig voorkomt.^[6] Slechts zelden echter leidt het signaleren van problemen als deze tot een wetenschapsprogramma, zoals we dat bij Malewski aantreffen als antwoord op de dreigende desintegratie van de sociale wetenschappen.^[7]

Onbehagen met de huidige sociologie mag ons trouwens niet blind maken voor de verworvenheden van het recente verleden. Ik wil in dit verband drie punten onder uw aandacht brengen. In de eerste plaats heeft de dataverwerking een niveau bereikt dat het mogelijk maakt uiterst complexe gegevens te analyseren en hun structuur overzichtelijk weer te geven. Vervolgens is met betrekking tot data-theorie en meet-theorie aanzienlijke vooruitgang geboekt. Ten slotte moet geconstateerd worden dat de ontwikkelingen die Popper met zijn kritiek op het positivisme heeft geïnitieerd, op kentheoretisch gebied hun vruchten afwerpen.

Hoewel ik, zoals u merkt, de nodige terughoudendheid betracht bij het onderschrijven van de gedachte dat de sociologie in zijn geheel in een crisis verkeert, ben ik van mening dat er een onderdeel is dat tot bezorgdheid stemt, en wel het onderdeel theorievorming. Er valt helaas met betrekking tot de ontwikkeling van systematische theorieën weinig vooruitgang te bespeuren, en het ziet er niet naar uit dat daarin de eerstkomende tijd verandering komt. Deze sombere indruk, die vermoedelijk velen met mij delen, ervaar ik als een uitdaging. En omdat het hier gaat om het terrein waarop ik met deze rede mijn benoeming tot hoogleraar aanvaard, wil ik vanmiddag enkele factoren bespreken die in mijn ogen tot de stagnatie hebben geleid, en vervolgens een werkprogramma schetsen dat naar ik hoop kan bijdragen aan het doorbreken van de huidige impasse.

II. De huidige stand van de sociologie

Ik wil uitgaan van een indeling in: factoren die samenhangen met de interne wetmatigheden van de wetenschappelijke ontwikkeling, factoren die betrekking hebben op het organisatorische kader van de wetenschapsbeoefening en factoren betrekking hebben op de relatie van wetenschap en maatschappij.^[8]

Ik bespreek dus de stand van de sociologie - en met name de theoretische sociologie - aan de hand van drie gezichtspunten:

1. wetenschap als abstract systeem van taken en richtinggevende ideeën
2. wetenschap als concreet systeem van handelende personen en
3. wetenschap als subsysteem van de samenleving.

1. Wetenschapstheoretische aspecten

In recente publikaties wordt de wetenschappelijke ontwikkeling voorgesteld als een sequentie van een drietal taken: het stellen van problemen, het construeren van theorieën die deze problemen moeten oplossen en het kritiseren van deze probleemoplossingen met behulp van onderzoeksresultaten. Deze kritiek leidt dan weer tot het stellen van nieuwe problemen of tot het bedenken van betere probleemoplossingen voor het oorspronkelijke probleem.^[9] Deze taaksequenties worden gestuurd door regulatieve ideeën zoals waarheid, informatiegehalte en geldigheid.^[10] Tegen deze achtergrond kan de kritiek op het wetenschapsbedrijf worden opgevat als het signaleren van storingen in de sequentie van taken en als het

signaleren van het slecht functioneren van regulatieve ideeën. Omdat het functioneren van regulatieve ideeën recentelijk door onder andere Ultee onderzocht is^[11] wil ik mij hier beperken tot het bespreken van de sequentie probleem - theorie - onderzoeksresultaat.

De problemen die in de empirische wetenschappen gesteld worden kan men omschrijven als het zoeken naar verklaringen van waargenomen verschijnselen. Dit zoeken naar een verklaring zou ik het *centrale* probleem willen noemen. We willen weten waarom sommige belangentegenstellingen door oorlogen uitgevochten en andere door onderhandelingen geregeld worden, waarom mensen vaak informatie die voor hen relevant is systematisch negeren, of waarom de kinderen van welgestelde ouders gemiddeld betere schoolprestaties leveren dan kinderen uit een niet-geprivilegerd milieu.

Daarnaast hebben we te maken met problemen die we ontmoeten bij onze pogingen om verklaringen te vinden. Deze problemen, die ik *afgeleide* problemen zou willen noemen, zijn operationaliserings- en meetproblemen, logische en statistische problemen, maar ook problemen die in de sociale wetenschappen een grotere rol spelen dan in andere, zoals de eenduidige identificatie van verschijnselen.^[12]

In een produktief functionerende wetenschap zullen de oplossingen die voor de afgeleide problemen uitgewerkt worden, direct gekoppeld moeten zijn aan het centrale probleem waaruit zij zijn ontstaan. In de sociologie is dit echter niet altijd het geval. Men kan twee situaties onderscheiden. De eerste is die, waarbij de relatie tussen centraal en afgeleid probleem blijft bestaan, maar de afgeleide problemen de aandacht geheel opeisen. Ik denk hierbij aan de discussie tussen kritische rationalisten en aanhangers van de kritisch-hermeneutische school, waarbij zoveel aandacht werd besteed aan metatheoretische problemen, dat gedurende enkele jaren tenminste in Nederland, onderzoek en theorievorming in feite tot tweederangs activiteiten werden gedegradeerd wat voor een empirische wetenschap als de sociologie een absurde situatie is.

De tweede situatie is die, waarbij de relatie tussen centraal en afgeleid probleem verloren gaat, het oplossen van afgeleide problemen een eigen leven gaan leiden en het resultaat ervan niet dienbaar wordt gemaakt aan het centrale probleem. Ik denk aan technieken van multi-variate analyse zoals padanalyse of contrastparen-analyse die reeds enkele jaren beschikbaar zijn maar in Nederlandse onderzoeken nauwelijks toepassing hebben gevonden^[13], aan de gebrekige receptie van de moderne meet-theorie door sociologen^[14] en aan de etnomethodologie, die zich door haar bijzondere aandacht voor het afgeleide probleem van de identificatie van sociale verschijnselen^[15] tot een eigen ‘school’ dreigt te ontwikkelen.

Ik ben er tot nu toe stilzwijgend vanuit gegaan dat de problemen waarvoor oplossingen gezocht worden duidelijk geformuleerd zijn. Maar dat is lang niet altijd het geval. Wanneer in een publikatie een duidelijke probleemstelling ontbreekt wordt het lastig de betekenis van de ontworpen theorieën voor het gestelde probleem te beoordelen. We bevinden ons dan in een situatie waar antwoorden gegeven worden op vragen die we niet kennen of die we eerst zelf moeten reconstrueren. Deze onderzoekspraktijk wordt vermoedelijk in de hand gewerkt door de wijze waarop sociologische studieboeken opgebouwd zijn: de kennis wordt meestal geordend rondom instituties als politiek, economie, onderwijs en godsdienst, of rondom hoofdfiguren uit de geschiedenis van de sociologie maar zelden rondom problemen. Het spreekt vanzelf dat aan iedere theoretische verhandeling een probleemstelling ten grondslag ligt; zij blijft echter meestal impliciet. Daardoor worden de mogelijkheden om tot betere

theorieën te komen niet optimaal benut. Anders gezegd: impliciete probleemstellingen vertragen de groei van de sociologische kennis.

Ook het tweede element van de sequentie, de probleemplossingen of theorieën, geven tot bezorgdheid aanleiding. Tot voor kort werd de theorievorming gedomineerd door wat ik als ‘de strategie van Parsons’ zou willen omschrijven. Zij komt er op neer dat systematische begrijsanalyse en taxonomie een eerste en relatief autonome fase zijn in de theorievorming; met behulp van een dergelijk conceptueel kader moeten dan in een tweede fase algemene hypothesen geformuleerd worden, dat wil zeggen uitspraken die ons over de werkelijkheid informeren.^[16] Helaas is van de vruchtbaarheid van deze strategie nog niet veel gebleken. Zo is bijvoorbeeld Parsons zelf na enkele decennia nog steeds niet verder gekomen dan de eerste fase. De onvruchtbaarheid van deze strategie hoeft ons trouwens niet te verbazen, want begrippen zijn slechts binnen een bepaald theoretisch kader of nomologisch netwerk zinvol. We beginnen met een vermoeden over de samenhang van verschijnselen, en niet met het analyseren van begrippen; pas in tweede instantie, als we onze vermoedens willen toetsen, is een precisering van de begrippen vereist. Voor zover daarom een taxonomische benaderingswijze wordt verkozen boven een propositionele benaderingswijze, moet ook dit als een remmende factor voor de ontwikkeling van de sociologische theorie worden beschouwd.

Een volgende opmerking sluit hierbij aan. Wanneer men bij de theorievorming het opstellen van algemene hypothesen centraal stelt, dan zegt dat nog niets over de aard van de hypothesen; hypothesen kunnen aanzienlijk verschillen in de mate waarin zij gespecificeerd zijn. Aan het begin van het proces van kennisvorming staan meestal vage vermoedens over de klasse van variabelen die voor het oplossen van het gegeven probleem relevant zijn. Wanneer dergelijke vermoedens worden geformuleerd, noemt men ze gewoonlijk ‘oriënterende uitspraken’.^[17]

In de hedendaagse sociologische literatuur die zich als ‘theoretisch’ aandient komt men oriënterende uitspraken nogal frequent tegen. Het lijkt mij zinvol om dergelijke klusters van partieel uitgewerkte uitsprakenstelsels ‘theoretische oriëntaties’ te noemen.^[18]

Deze theoretische oriëntaties richten de aandacht op een bepaalde klasse van objecten en kenmerken daarvan, die als explanans of explanandum in theorieën in aanmerking komen. Zij zijn te beschouwen als werktradities of, zoals Thomas Kuhn zegt, paradigmata waarbinnen meestal bepaalde methoden en technieken goed, en andere minder goed passen.^[19] Theoretische oriëntaties zijn aanzetten tot theorievorming, maar zelf geen theorieën, dat wil zeggen: geen instrumenteel bruikbare kennis voor het oplossen van problemen.

Een voorbeeld ter toelichting hiervan: de beweringen dat het optreden van afwijkend gedrag afhankelijk is van sociaal-structurele voorwaarden, zoals in de anomie-theorieën gesteld wordt, en dat afwijkend gedrag afhangt van processen van betekenis-toeschrijving, zoals in de etiketterings-theorieën gebeurt, zijn oriënterende uitspraken over hetzelfde probleem, maar ze vragen aandacht voor verschillende klassen van variabelen die relevant zouden kunnen zijn voor de oplossing. Omdat echter in het midden wordt gelaten om *welke* structuurkenmerken en *welke* concrete handelingen het gaat, kan geen van deze oriënterende uitspraken weerlegd worden. Met andere woorden: oriënterende uitspraken zijn wel op *probleemgebieden* gericht, maar niet op *probleemplossingen*. Oriënterende uitspraken zijn onmisbaar voor de theorievorming, omdat zij ons vertellen *waar* we verklaringen moeten

zoeken. Zij zijn echter slechts een startpunt, omdat zij ons niet vertellen *in welke termen wij de verklaringen moeten formuleren*. Het formuleren van oriënterende hypothesën zonder specificatie in termen van weerlegbare uitspraken leidt daarom eerder tot stagnatie dan tot vooruitgang.

Tegen deze achtergrond is het verbazingwekkend dat de belangstelling voor theoretische oriëntaties nog altijd groter blijkt te zijn dan voor informatieve theorieën.^[20] Uit de discussie over een poly-paradigmatische opleiding in de sociologie is dit onlangs nog weer eens gebleken. Het stemt tot nadenken dat bijvoorbeeld Dahrendorf ruim tien jaar geleden al de preoccupatie met theoretische oriëntaties in plaats van met theorieën als een fatale voorkeur van sociologen voor het voorportaal van de wetenschap bestempeld heeft.^[21] De waarde van een theorie wordt immers beoordeeld aan de hand van criteria als waarheid, informatiegehalte en geldigheid. De theoretische oriëntatie waaruit een stelsel van weerlegbare uitspraken voortkomt, is echter in dit beoordelingsproces irrelevant. Dat de preoccupatie met theoretische oriëntaties toch onverminderd voortduurt, moet dan ook naar mijn mening worden opgevat als een remmende factor voor de ontwikkeling van sociologische theorieën.

Over het derde element van de sequentie, de onderzoeksresultaten, wil ik kort zijn. Onderzoeksresultaten dienen er toe, om theorieën die als oplossingen voor problemen bedacht zijn, aan de ervaring te toetsen. In de praktijk van het empirisch onderzoek blijkt echter veelal weinig van deze kritische functie van onderzoeksresultaten. Een aanzienlijk deel van het toegepaste sociaal-wetenschappelijk onderzoek is beschrijvend-inventariserend van aard en niet gericht op het evalueren van theorieën. De kritische mogelijkheden van ervaringsgegevens worden daarmee onbenut gelaten, en omdat daardoor geen slechte theorieën door betere vervangen kunnen worden, blijven de problemen, waarvan werd uitgegaan, onopgelost liggen.

De gebrekkige afstemming van onderzoek en theorievorming mag zeker niet eenzijdig aan de onderzoekers verweten worden, zoals velen geneigd zijn te doen.^[22] De theoretici treft, met hun dominante belangstelling voor oriëntaties in plaats van voor theorieën, evenzeer schuld. Met deze verwijzing naar de gebrekkige coördinatie van theoretische werkzaamheden en onderzoek ben ik terechtgekomen bij de tweede klasse van factoren die tot stagnatie leiden, namelijk het organisatorische kader waarin de sociologie beoefend wordt.

2. Wetenschapsorganisatorische aspecten

In de wetenschap hebben we te maken met mensen die - in samenwerking met anderen - specifieke taken verrichten en zich bij het verrichten van die taken door bepaalde methodische beginselen laten leiden. Van de wijze waarop al hun activiteiten gecoördineerd worden, hangt mede af of er van vooruitgang of van stagnatie sprake is.

Ik ga er van uit dat differentiatie van werkgebieden voor de sociologie noodzakelijk is. In de eerste plaats beslaat zij een zo breed terrein dat specialisatie onvermijdelijk is. In de tweede plaats is het spectrum van activiteiten zo breed - van systematische observatie tot filosofische speculatie, van verbale presentatie tot wiskundige afbeelding, van theoretische bezinning tot praktische toepassing - dat het werk slechts door sociologen met sterk verschillende aanleg en achtergrond gezamenlijk verricht kan worden. Ten slotte bestaat er

ook voor de sociologie het probleem van de exponentiële groei van de wetenschap^[23], alleen al wat het aantal nieuwe boeken en vaktijdschriften per jaar betreft.

Het is naar mijn mening funest, om de noodzaak van specialisatie in de sociologie te ontkennen. Zonder specialisatie blijven complexe maatschappelijke problemen ofwel helemaal onopgelost, of ze worden dilettantistisch opgelost, en het is de vraag of dat een acceptabel oplossing is.

Specialisatie alleen is echter niet voldoende; door gebrek aan coördinatie van de specialistische activiteiten zal de wetenschappelijke ontwikkeling waarschijnlijk ongunstig beïnvloed worden. Zowel een gebrek aan specialisatie qua werkzaamheden als een gebrekige coördinatie van specialistische activiteiten moeten daarom naar mijn mening als remmende factoren beschouwd worden.

Voor een meer concrete analyse van de differentiatie en coördinatie van activiteiten in de sociologie is het nodig deze activiteiten nader te omschrijven. Ik zou vier niveaus willen onderscheiden waarop van differentiatie en specifieke vormen van coördinatie sprake is.

Het meest algemene niveau is dat van de maatschappelijke arbeidsverdeling waarop de activiteiten van wetenschapsproducenten kunnen worden onderscheiden van die van wetenschapsgebruikers. Omdat ik hierop bij het bespreken van de relatie van wetenschap en samenleving terugkom zal ik er hier niet verder op ingaan.

Het daarop volgende niveau is dat van de arbeidsverdeling tussen de verschillende disciplines. Met betrekking tot de menswetenschappen acht ik een vergaande autonomie van de afzonderlijke wetenschappen weinig bevorderlijk voor het volbrengen van de opgaven waarvoor zij zich gesteld zien; omvangrijke en complexe problemen die een gezamenlijke aanpak van meerdere disciplines vereisen - zoals bijvoorbeeld problemen van oorlog en vrede^[24] - zijn immers niet naar sociaal-wetenschappelijke vakgebieden gestructureerd. Het gevaar van desintegratie door het ontstaan van relatief autonome deeldisciplines blijkt gelukkig door sociologen steeds meer onderkend te worden. Enerzijds vinden in de sociologie interdisciplinaire modellen ingang die - zoals bij voorbeeld de systeemleer - als algemeen begrijpskader voor meerdere vakgebieden fungeren. Anderzijds wordt aan een algemene gedragstheorie gewerkt die, naar men mag hopen, een integrerende functie voor de sociaal-wetenschappelijke deeldisciplines zal kunnen vervullen.^[25]

Het derde niveau van arbeidsverdeling zou ik binnen de sociologie in de ruimste betekenis willen situeren: het niveau van de meest globale taakstellingen die voor sociologen te bedenken zijn. In ander verband heb ik drie van dergelijke taakstellingen of wetenschapsprogramma's onderscheiden.^[26] In de eerste plaats het empirisch theoretische programma waarin cognitieve activiteiten centraal staan, en ware en informatieve theorieën het doel vormen. In de tweede plaats het filosofisch-kritische programma waarin de nadruk op evaluerende bezigheden ligt, met de bedoeling om te komen tot beredeneerde waarden-preferenties. En in de derde plaats het praxeologisch programma, dat rondom toepassingsvragen opgebouwd is en wetenschappelijk gefundeerde handelingsstrategieën nastreeft. Deze programma's zijn als complementair te beschouwen. Ik zou nu willen stellen dat een te geringe differentiatie tussen deze drie wetenschapsprogramma's in de huidige sociologie remmend werkt. Voor zover sociologen menen aan de uitwerking van de drie programma's tegelijkertijd te kunnen werken nemen zij wel erg veel hooi op hun vork: op cognitief gebied zullen zij moeten terugvallen op niet-geëxpliciteerde common sense theorieën en ad

hoc hypotheses, op filosofisch-kritisch gebied zullen zij waarden-preferenties meer moeten postuleren dan op hun consequenties onderzoeken, en zij zullen tenslotte waarschijnlijk handelingsstrategieën meer aan de praktijk moeten ontleven dan aan de wetenschap, waardoor er geen optimaal gebruik van wetenschappelijke kennis gemaakt wordt.

Ik acht daarom het scherp onderscheiden van deze programma's en de bijbehorende activiteiten en functies noodzakelijk om stagnatie in de sociologie te voorkomen. Dat de programma's niet concurrerend zijn maar complementair, impliceert dat elk van hen is gericht op een bepaalde klasse van problemen, en dat de oplossing van een probleem in de ene klasse niet betekent dat een probleem in de andere klasse is opgelost. Het vierde en laatste niveau betreft de arbeidsverdeling binnen de zojuist onderscheiden wetenschapsprogramma's. Ik zal daarvan alleen het empirisch-theoretische wetenschapsprogramma behandelen, omdat ik mij over de beide andere minder tot spreken bevoegd acht.

In het algemeen kan gezegd worden dat op het gebied van de empirisch-theoretische sociologie vormen van arbeidsverdeling bestaan die de wetenschappelijke ontwikkeling ongunstig beïnvloeden. Er is op dit gebied in verschillende opzichten sprake van taakdifferentiatie.

Allereerst is historisch een indeling in algemenere differentiële sociologie gegroeid. De algemene sociologie ontwikkelt theorieën met een hoge graad van algemeenheid waarmee deeltheorieën geïntegreerd kunnen worden. De onderzoeksresultaten en hypotheses uit de deelgebieden vormen op hun beurt een uitdaging voor de algemene sociologie, omdat zij als het ware de nieuwe problemen aandragen waarvoor oplossingen, in casu overkoepelende theorieën, ontworpen moeten worden. Als ik het echter goed zie wijkt de praktijk aan de Sociologische Instituten in Nederland flink af van het beeld dat ik geschetst heb. De algemene sociologie fungeert voornamelijk als onderwijsvak. Daar bloeit nog altijd de belangstelling voor sociologische grondbegrippen en komen informatieve theorieën over menselijk gedrag of over processen in sociale systemen nauwelijks aan de orde. Aan de andere kant is het werk in de speciale sociologieën in sterke mate geconcentreerd rond onderzoeksprojecten die vaak door gebrek aan theoretisch relevante vraagstellingen een descriptief-inventariserend karakter hebben. Wanneer de algemene sociologie zich niet door de problemen van de speciale sociologieën laat inspireren en omgekeerd de onderzoeksresultaten op de deelgebieden niet in meer algemene theorieën opgenomen worden, zal ook dit een remmende invloed op de wetenschappelijke ontwikkeling hebben.

Nog een andere vorm van arbeidsverdeling heeft funeste gevolgen voor de sociologische kennisvorming, namelijk die tussen theoretici en onderzoekers. Eerder heb ik al op de gevolgen gewezen van een gebrek aan wederzijdse afstemming. Organisatorisch bestaat in Nederland de traditie theorie en methodology in verschillende afdelingen beoefend wordt. Deze organisatorische splitsing leidt gemakkelijk tot twee pathologische vormen van wetenschapsbeoefening^[27]: tot theoretisch zwak onderzoek of 'dataïsme', waarin theoriefragmenten en theoretisch onbelangrijke probleemstellingen hand in hand kunnen gaan met een technisch verfijnd onderzoeksinstrumentarium, en als complement daarvan tot empirisch zwak onderzoek of 'modelplatonisme'. In beide gevallen wordt door de scheiding van theorie en onderzoek, dat wil zeggen door de ontkoppeling van 'constructie en kritiek', de sociologische kennisvorming ongunstig beïnvloed.

Ten slotte bestaat er op het gebied van de empirisch-theoretische sociologie een informele taakverdeling tussen groepen van mensen die vanuit verschillende theoretische oriëntaties

hun werk verrichten.

Ik vermoed dat aan elk van de Nederlandse instituten clubjes van symbolisch-interactionisten, functionalisten en behavioristen bestaan, die vaker met elkaar over hun gemeenschappelijke oriëntatie van gedachten wisselen dan met mensen die vanuit een andere oriëntatie werken.

Ik acht ook deze taakverdeling weinig bevorderlijk voor de wetenschapsontwikkeling. Een beperking tot een klasse van variabelen legt de creatieve vermogens onnodig aan banden, omdat niet bij voorbaat te zeggen is welke theoretische oriëntatie de beste probleemoplossing zou kunnen geven; dat hangt immers af van de aard van het probleem waarvoor een oplossing gezocht wordt. Een arbeidsverdeling tussen vertegenwoordigers van verschillende theoretische richtingen heeft dan geen negatieve gevolgen, wanneer over elk probleem een uitwisseling van gedachten over mogelijke theorieën plaatsvindt. Zodra de verschillende aanzetten tot theorievorming uitgewerkt zijn is er niet meer sprake van uitwisseling van suggesties maar van concurrentie van theorieën.^[28]

3. Maatschappelijke aspecten

Ik kom nu tot de derde groep van factoren die invloed uitoefenen op de sociologische kennisvorming, namelijk factoren die de relatie tussen wetenschap en samenleving betreffen. Het wetenschappelijk bedrijf vormt geen gesloten systeem, maar is voortdurend aan externe invloeden onderworpen, en beïnvloedt op zijn beurt de maatschappij waarvan het als een subsysteem beschouwd kan worden.

In het algemeen zou ik willen stellen dat in de huidige situatie vele sociologen zich te weinig autonoom opstellen in hun externe relaties, dat zij te gemakkelijk toegeven aan externe pressie, en dat zij door deze houding stagnatie van de wetenschappelijke ontwikkeling bevorderen. Het is echter onjuist om toegeeflijkheid tegenover externe invloeden louter als teken van image-gevoeligheid of zwakte te beschouwen. Iedere sociooloog is immers ook een participant in het maatschappelijk gebeuren dat hij bestudeert. Toegeven aan externe pressie kan in dit licht gezien worden als een vermenging van de rol van sociooloog en staatsburger. Roldifferentiatie is niet gemakkelijk te bewerkstelligen, en slechts weinigen zullen hierbij de discipline opbrengen die Max Weber in zijn sociologisch en politiek handelen heeft weten te realiseren.^[29]

Op enkele aspecten van de geringe autonomie van de sociologie in haar externe relaties wil ik iets nader ingaan, en wel op het initiëren van wetenschapsprojecten, op het sturen van het wetenschappelijk onderzoek en op de overdracht van wetenschappelijke kennis aan belanghebbenden.^[30]

Onderzoeksprojecten kunnen tot stand komen door zowel wetenschapsinterne als wetenschapsexterne initiatieven. Wat de wetenschapsexterne initiatieven betreft verdienen actuele maatschappelijke gebeurtenissen en de daarmee gepaard gaande verwachtingen van de buitenwacht tegenover sociologen bijzondere aandacht.^[31] De sociooloog staat als het ware onder de pressie van de actualiteit, d.w.z. het actuele gebeuren wordt door de participanten als problematisch ervaren en zij verwachten van de sociologie oplossingen voor deze problemen - liefst ook nog op korte termijn. Via de actualiteit worden aan sociologen zo uiteenlopende taken opgedragen als onderzoek naar veranderingsprocessen in grote steden, naar het functioneren van actiegroepen, naar strategieën van revolutionaire bewegingen of naar ecologische problemen. Wanneer de keuze van de problemen die

sociologen bestuderen op externe initiatieven berust wordt hun werk gewoonlijk als ‘maatschappelijk relevant’ beschouwd.^[32]

Naast onderzoeksprojecten die als gevolg van externe initiatieven tot stand zijn gekomen, zijn er ook projecten waarvoor het initiatief van de wetenschappers zelf uitgaat. Hieronder valt het werk aan al die onopgeloste problemen die voortkomen uit eerder verricht wetenschappelijk werk. Te denken valt aan concurrerende theorieën die logisch strijdig zijn, aan de onverenigbaarheid van bepaalde waarnemingen met een tot nu toe succesvolle theorie en aan theoriefragmenten waarvoor nog geen overkoepelende theorie bedacht is. Tot de wetenschapsinterne onderzoeksprojecten behoort ook het werk aan die problemen die ik eerder met ‘afgeleide problemen’ aangeduid heb, zoals operationaliseringen- en meetproblemen of kwesties van data-analyse. Wetenschapsintern gegenereerde projecten worden door het lekenpubliek vaak als ‘puur academisch’ bestempeld waarmee een werkelijkheidsvreemde ivoren-toren-mentaliteit wordt gesuggereerd.

Nu is m.i. terecht gesteld dat de globale taak in een wetenschapsbeleid bestaat in het bewerkstelligen van een evenwicht tussen extern en intern geïnitieerde wetenschapsbeoefening omdat eenzijdigheid naar beide richtingen de wetenschappelijke ontwikkeling afremt.^[33] Wat de hedendaagse sociologie betreft heb ik de indruk dat een dergelijk evenwicht niet gerealiseerd is. Een summier overzicht van de projecten waarvan we in de vaktijdschriften verslagen kunnen vinden zou tot de conclusie kunnen leiden dat sociologen aan intern gegenereerde projecten onevenredig veel aandacht besteden, maar als we de praktijk van de sociologiebeoefening aan de universiteiten nader bekijken verandert het beeld, tenminste voor Nederland. Aan omvangrijke en langlopende projecten rondom fundamentele wetenschapsinterne vraagstellingen, zoals de theoretische integratie van fragmentarische sociaal-wetenschappelijke kennis of het construeren van complexe modellen van sociale macro-systeem, wordt nauwelijks gewerkt terwijl discussies over actuele vraagstukken een aanzienlijk deel van de onderwijs- en onderzoekstijd aan de universiteiten in beslag nemen. Onder de pressie van de actualiteit worden sociologen voortdurend aan de verleiding blootgesteld hun aandacht te verspreiden over een groot aantal onderwerpen van praktisch en algemeen-maatschappelijk belang, waardoor zij te weinig aandacht aan fundamentele een niet-selectieve wijze in te gaan op de grote vraag naar sociologische kennis gedragen sociologen zich - om een uitdrukking van Dahrendorf te gebruiken^[34] - als enigszins corrupte ambachtslieden die meer gemotiveerd zijn door het verlangen naar vergroting van de produktie dan door de zorg om de kwaliteit van de produkten. Want gezien de weerbarstigheid van de huidige maatschappelijke problemen kunnen we op korte termijn niet voor alle problemen die van buiten op ons afkomen adequate oplossingen uitwerken.

In tegenstelling tot de fase waarin wetenschappelijke projecten tot stand komen zijn er slechts weinig externe invloeden werkzaam in de fase van uitwerking en afronding van deze projecten. Niettemin kunnen ook in deze fase omstandigheden optreden die optimale kennisvorming in de weg staan. Zo kan onder de invloed van dramatische politieke gebeurtenissen twijfel aan de belangrijkheid van het eigen onderzoeksproject opkomen en probleemverschuiving of zelfs verandering van studie-object plaatsvinden voordat het oorspronkelijke probleem opgelost is. Dit leidt tot stagnatie omdat door probleemverschuiving alleen maar het aantal probleemstellingen toeneemt zonder dat het aantal probleemoplossingen daarmee gelijke tred houdt.

Ook het streven van sociologen om het grote publiek of alle belanghebbenden gedurende de hele uitwerkingsperiode van een project aan discussies en onderzoeksbeslissingen te laten deelnemen zal de wetenschappelijke ontwikkeling ongunstig beïnvloeden. Een dergelijke participatie in het onderzoeksgebeuren betekent immers dat de onderlinge communicatie slechts in de omgangstaal kan plaatsvinden, waardoor de voordelen die aan het gebruik van een vaktaal verbonden zijn - grotere precisie, geringere afhankelijkheid van natuurlijke talen, inperking van terminologische twisten^[35] - verloren zouden gaan. Belangrijker dan de beperking tot de omgangstaal lijkt mij echter dat het meepraten van belanghebbenden bij de uitvoering van wetenschapsprojecten tot een vermenging van verschillende soorten evaluatiecriteria leidt.

Wetenschappers en niet-wetenschappers beoordelen immers de resultaten van wetenschappelijk werk vanuit verschillende gezichtspunten. Vanuit het theoretisch belang van de wetenschapper zullen de regulatieve ideeën waarheid, informatiegehalte en geldigheid centraal staan, terwijl de praktische belangen van het lekenpubliek in evaluatiecriteria zoals verenigbaarheid met bestaande opvattingen, bruikbaarheid voor eigen doeleinden of begrijpelijkheid tot uitdrukking zullen komen. Het behoeft geen betoog dat een onderzoeksproject dat met ongelijksoortige criteria wordt beoordeeld, zal stagneren.

In de laatste fase, waarin overdracht van kennis aan belanghebbenden plaatsvindt kunnen zich eveneens stoornissen voordoen. Aan dergelijke diffusieproblemen van sociologische kennis wordt m.i. te weinig aandacht besteed.^[36] De ontluistering die we in de laatste jaren herhaaldelijk konden waarnemen bij sociologen die hun kennis in dienst wilden stellen van ondergeprivilegerde bevolkingsgroepen maar daarbij vaak op sterke afweerreacties stuitten is een indicatie voor de naïviteit waarmee problemen van kennisverspreiding worden aangepakt. Kennelijk worden de weerstanden van belanghebbenden tegen het aanvaarden van sociaal-wetenschappelijke inzichten onderschat. Ook hier blijkt weer dat bij het grote publiek het praktisch belang om iets als waar of onwaar te beschouwen aanzienlijk sterker kan zijn dan het theoretisch belang van de socioloog, namelijk het belang van waarheid.^[37] Het is niet gemakkelijk de in belangen verankerde weerstanden tegen ‘onaangename waarheden’ en tegen nieuwe sociologische inzichten te doorbreken. Mogelijkerwijs kan hierbij het gebruik van artistieke middelen behulpzaam zijn.^[38]

Er is echter meer nodig. Er zullen instanties geschapen moeten worden die zich bezighouden met het vertalen van sociologische kennis in omgangstaal en die, gebruik makend van wetenschappelijke kennis over het verloop van communicatie-processen, de barrières tegen het aanvaarden van nieuwe inzichten weten te doorbreken. Zolang dergelijke brugfuncties tussen de producenten en de gebruikers van sociologische kennis ontbreken zullen niet alleen vele inzichten niet toegepast worden, maar zal ook het proces van sociologische kennisvorming ongunstig beïnvloed worden. Want een onderzoeker met maatschappelijk verantwoordelijksbesef zal zich dan bij zijn werk niet alleen laten leiden door wetenschapsinterne, op kennisvorming gerichte gezichtspunten, maar ook door het gezichtspunt van de overdraagbaarheid van kennis dat een voor de kennisproductie irrelevant gezichtspunt is.

III. Een werkprogramma

In mijn betoog heb ik een aantal factoren besproken van wetenschaps-theoretische, wetenschaps-organisatorische en maatschappelijke aard, die de huidige stand van sociologische theorievorming mede bepalen. Eerder had ik reeds gesteld dat van stagnatie sprake is. Zojuist heb ik u in essayistische vorm een nomologische theorie aangeboden die beoogt stagnatieverschijnselen in de sociologische kennisvorming te verklaren. Ik zou mijn betoog nu kunnen herformuleren in de vorm van een reeks als - dan uitspraken waarbij in de dan-componenten van de uitspraken steeds stagnatieverschijnselen komen te staan en in de als-componenten specificaties van oorzaken, zoals het ontkoppelen van theorieën en problemen, het vermengen van empirisch-theoretisch onderzoek en filosofisch-kritische analyse of het teveel luisteren naar de wensen van kennisgebruikers bij het kiezen van wetenschapsprojecten. Ik zal u deze herformulering van de theorie die in mijn betoog ligt opgesloten echter besparen.

Wanneer men in de praktijk gebruik wil maken van theoretische kennis kunnen nomologische theorieën getransformeerd worden tot technologische systemen, d.w.z. zij kunnen in een vorm gegoten worden die de praktische relevantie van dergelijke theorieën voor bepaalde problemen expliciet maakt.^[39] Sociale technologieën geven aan met welke middelen een gewenst doel wel bereikt kan worden en met welke middelen niet. Zo kan uit een technologisch getransformeerde theorie over stagnatieverschijnselen in de sociologie afgeleid worden wat men *niet* moet doen als men de groei van sociologische kennis wil bevorderen. Uitgaande van de eerder geschatte theorie van stagnatieverschijnselen en haar technologische transformatie wil ik deze rede afsluiten met de schets van een werkprogramma voor de theoretische sociologie.^[40]

De intentie van dit werkprogramma is: de stagnatieverschijnselen in de sociologische theorie-vorming te verhelpen. Ik zal dit werkprogramma puntsgewijs, in de vorm van een reeks wenselijkheden presenteren.

- 1 Het verdient aanbeveling het opstellen van informatieve theorieën steeds als centrale taak voor de sociologie als empirische wetenschap in het oog te houden; dit betekent dat andere taken zoals het uitwerken van een meta-theoretisch kader of het ontwerpen van begrippenschemata slechts aandacht verdienen voorzover het werk aan de centrale taak dit vereist.
- 2 Het verdient aanbeveling de problemen waarvoor dergelijke theorieën mogelijke oplossingen vormen, expliciet te formuleren; op deze wijze wordt de kans verkleind dat probleemstellingen verschuiven voordat oplossingen bedacht zijn.
- 3 Het is wenselijk niet alleen nieuwe theorieën te bedenken maar ook bestaande theoriefragmenten uit de klassieke en hedendaagse vakliteratuur als oplossingen voor explicet gestelde problemen te reconstrueren; de in de sociologie in grote mate aanwezige oriënterende uitspraken vormen voor deze reconstructie een vruchtbaar uitgangspunt.
- 4 Het is wenselijk theoretische en onderzoeksactiviteiten niet alleen sterker op elkaar te betrekken zodat onderzoeksresultaten als kritische instantie voor theorieën fungeren, maar ook dat men strijdige onderzoeksresultaten als problemen beschouwt die het zoeken naar theoretische oplossingen stimuleren. Door sociologen met theoretische belangstelling en onderzoekers in hetzelfde werkverband onder te brengen kan de integratie van theorie en onderzoek ook organisatorisch vorm krijgen.

- 5 Het verdient aanbeveling het werk aan het empirisch-theoretische wetenschapsprogramma voorlopig organisatorisch te scheiden van het werk aan het filosofisch-kritische en het praxeologische programma; naarmate het werk binnen elk van deze wetenschapsprogramma's vordert, kan gepoogd worden de resultaten er van te combineren en als uitgangspunt te gebruiken voor rationele politieke besluitvorming.^[41]
- 6 Bij het zoeken naar oplossingen voor de centrale problemen van de sociologie is samenwerking met vertegenwoordigers van andere sociaal-wetenschappelijke disciplines wenselijk; in dit verband kunnen multi-disciplinaire modellen en taalsystemen goede diensten bewijzen.
- 7 Het verdient aanbeveling een werkprogramma ook organisatorisch te stabiliseren. Dit betekent dat gedurende meerdere jaren een team van sociologen aan de uitvoering van zijn programma moet kunnen werken. Gezien de divergerende belangstellingsrichtingen binnen de Sociologische Instituten in Nederland zullen per instituut vermoedelijk slechts enkelen in hetzelfde werkprogramma willen participeren zodat teamvorming op landelijk niveau meer kans op uitvoering van het programma biedt.
- 8 Het werkprogramma 'reconstructie van theorieën als probleemoplossingen' vereist dat de deelnemers dezelfde beoordelingscriteria hanteren wat de resultaten van hun werk betreft; slechts op deze wijze resulteert een confrontatie van concurrerende theorieën in een vooruitgang van kennis, in die zin dat beschikbare probleemoplossingen door steeds betere vervangen worden. Het verdient daarom aanbeveling in de fase van de uitvoering het programma zelf niet te problematiseren, hetgeen wil zeggen dat de discussie over de wetenschappelijke en maatschappelijke belangrijkheid van het project en de daarbij gehanteerde methodische beginselen uitgesteld moet worden totdat de uiteindelijke resultaten een kritische evaluatie mogelijk maken.
- 9 Terwille van theorievorming die ook voor het oplossen van actuele maatschappelijke problemen bruikbaar is verdient een autonome opstelling van sociologen tegenover wetenschapsexterne invloeden aanbeveling; dit betekent dat soms ook een abstinente houding tegenover de actualiteit bepleit moet worden.^[42]
- 10 Het is wenselijk om duidelijk aan te geven wanneer wetenschapstaal en wanneer omgangstaal gebruikt worden. Het strikt hanteren van de vaktaal in de wetenschapsinterne communicatie is bevorderlijk voor de uitvoering van langlopende werkprogramma's in teamverband. Het vermijden van vaktaal in de wetenschapsexterne communicatie vermindert de kans op het onbenut blijven van wetenschappelijke kennis bij het oplossen van maatschappelijke problemen. Voor het optimaal verspreiden van sociaal-wetenschappelijke kennis kunnen tevens hierin gespecialiseerde instanties een belangrijke steun bieden.

Met deze schets van een werkprogramma voor de theoretische sociologie ben ik aan het einde van mijn rede gekomen. *Het voormalig College van Curatoren* zeg ik dank voor het in mij gestelde vertrouwen bij de voordracht voor mijn benoeming.

Dames en Heren leden van het Sociologisch Instituut

Graag wil ik u danken voor de vriendelijke en collegiale ontvangst die mij op het instituut ten deel is gevallen. Dat ik mijn rede met een werkprogramma besluit, geeft aan hoe ik tegenover mijn vakgebied sta: ik leg meer de nadruk op wat nog gedaan moet worden dan

op wat al bereikt is. Ik ben er van overtuigd dat ons instituut ook in de toekomst de nodige ruimte kan bieden om aan de door mij geschatste taken te werken.

Dames en Heren studenten

Dat mijn betoog voornamelijk betrekking had op de wetenschapsbeoefening hoeft u, die in de eerste plaats in mijn onderwijsbijdrage geïnteresseerd bent niet te verontrusten. Ik heb de nadruk op de wetenschappelijke ontwikkeling in de sociologie gelegd omdat goed universitair onderwijs steeds vanuit een actieve wetenschapsbeoefening gevoed moet worden. Ik zal er ook in de toekomst naar blijven streven mijn onderwijsactiviteiten met onderzoek te ondersteunen en ze daardoor kwalitatief te verbeteren.

Waarde Thoenes

Als collega proximus heeft u een beslissende rol gespeeld bij mijn benoeming in Utrecht. Dat u mij, die qua wetenschappelijke belangstelling en werkstijl zozeer van u verschilt, naast u hebt willen halen, waardeer ik bijzonder als uitdrukking van uw pluralistische houding. Ik hoop dat het complementaire karakter van onze activiteiten op theoretisch gebied het onderwijs en het onderzoek aan ons instituut zal stimuleren.

Waarde Gadourek

Van degenen die aan mijn intellectuele vorming hebben bijgedragen heb ik aan u het meeste te danken. Uw intellectuele kwaliteiten en morele integriteit waarvan ik eerst als student en later als promovendus heb mogen profiteren, hebben op de maatstaven die ik aanleg voor wetenschappelijk werk en voor collegiale samenwerking een beslissende invloed gehad. De ruimte voor zelfstandig werk die u mij gegeven heeft toen ik als medewerker aan het Sociologisch Instituut in Groningen verbonden was, heb ik steeds als een ideale setting voor wetenschapsbeoefening beschouwd. Ik zou ook in de toekomst een samenwerking met u bijzonder op prijs stellen.

Dames en Heren van de vakgroep theorie en methodologie

Vermoedelijk heeft mijn betoog u vertrouwd in de oren geklonken. Het kan ook haast niet anders, omdat het werkprogramma dat ik heb geschatst, als een onderdeel kan worden beschouwd van het programma van onze vakgroep in oprichting. Dat geldt ook voor de wijze waarop het werkprogramma tot stand is gekomen. De vele gesprekken die ik vooral met Wout Ultee heb gevoerd, hebben een herkenbare neerslag in mijn betoog en in het werkprogramma gevonden. In samenwerking met Peter Swanborn, Bram Derkx, Wim Kremers, Marja Verhoef, Jos Dessens, Wim Jansen en Gerard Riesthuis hoop ik via de vakgroep theorie en methodologie een zinvolle bijdrage te leveren aan het onderwijs en het onderzoek aan het Sociologisch Instituut. Ik verheug me op onze samenwerking.

Ik dank u voor uw aandacht.

Noten

1. Zie bijv. A.W. Gouldner, *The coming crisis of western sociology*, London 1971.
2. R. Boudon, 'The sociology crisis', *Social Science Information* 11 (1972) 3-4, pp. 109-139; A. Cornelis, 'De krisis in de sociale wetenschap: het probleem der vooronderstellingen', *Mens en Maatschappij* 48 (1973) 2, pp.151-186.
3. M. Dixon, 'The failure of the sociology liberation movement', paper verspreid op het congres van de American Sociological Association 1970, schrijft bijv.: 'the good and valuable people to be found in the university must be pulled out of the profession and into a life of revolutionary activism'; wat de artistieke expressie betreft vervangen sociologiestudenten in Californië soms de verplichte papers door gedichten, collages of sculptures; vgl. ook het bericht in *RAMPARTS* 17-11-1968 over 'The chair of sociology', pp. 26-28.
4. I. Gadourek, 'Apologia pro sociologia sua', in *Onderzocht en overdacht*, Rotterdam 1972, p. 166-196.
5. R. Boudon, *op. cit.*
6. Zie de slotparagraaf van Gouldner's Coming crisis, *op. cit.*
7. A. Malewski, *Verhalten und Interaktion*, Tübingen 1967.
8. Een overzicht van de gangbare gezichtspunten geeft P. Weingart, 'Wissenschaftsforschung und wissenschaftssoziologische Analyse', in Weingart (Hrg), *Wissenschaftssoziologie I*, Frankfurt 1972, p. 11-42.
9. Vgl. K.R. Popper, *Objective Knowledge*, Oxford 1972, p. 242 e.v.; een soortgelijke sequentie (kennis - problemen - instrumenten) vormt ook het uitgangspunt van de studies van Törnebohm en zijn medewerkers, bijv. H. Törneböh & G. Radnitzky, 'Forschung als innovatives System: Entwurf einer integrativen Sehweise, die Modelle erstellt zur Beschreibung und Kritik von Forschungsprozessen', *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 2 (1971) 1, p. 237-290.
10. Een heldere en beknopte uiteenzetting in het Nederlands over de regulatieve ideeën in de kritisch-rationalistische wetenschapstheorie geeft W.C. Ultee, 'De theorie en methodologie van de problemen, toegelicht aan de hand van de theoretische problemen van de sociologie', verschijnt in *Mens en Maatschappij*.
11. W.C. Ultee, 'De praktijk van de sociologie en het laten vallen van inhoud als regulatief idee', verschijnt in de *Sociologische Gids*.
12. O.a. als 'problem of recognition' aan de orde gesteld door A. Rapoport, 'Various Meanings of 'Theory'', *American Political Science Review* 52 (1958) 4, p. 978.
13. Over padanalyse is reeds vijftig jaar geleden gepubliceerd: S. Wright, 'The theory of path coefficients', *Genetics* 8 (1923); de contrastparen-analyse is meer recentelijk uitgewerkt, voorzover mij bekend voor het eerst door J.N. Morgan & J.A. Sonquist, 'Problems in the analysis of survey data and a proposal', *Journal of the American Statistical Association* 58 (1963), p. 415-434.
14. Ook Swanborn signaleert de achterstand die sociologen in dit opzicht in vergelijking met psychologen hebben; vgl. P.G. Swanborn, 'Variabelen en hun meting', Meppel 1973.
15. M.i. verschuift in etnomethodologische studies de aandacht van vragen naar het verband tussen kenmerken (de gebruikelijke centrale vragen in de sociologie) in de richting van vragen naar het 'produceren' en identificeren van kenmerken (verschijnselen die we in interactie-situaties meemaken worden bestudeerd als 'practical accomplishments'); vgl. H. Garfinkel, *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs 1967, met name het bestuderen van de 'Agnes case'.
16. Kritiek op deze strategie ook bij Malewski, *op. cit.*, p. 7-8; R. Wippler, 'Theorie, taxonomie en model in de sociologie', *Mens en Maatschappij* 44 (1969) 4, p. 271-286; W. Baldamus, 'Relevanz und Trivialität in der soziologischen Forschung', *Zeitschrift für Soziologie* 2 (1973) 1, p. 7-20.
17. G.C. Homans, *The nature of social science*, New York 1967, p. 14 e.v.; vgl. ook K.D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, Reinbeck 1970, p. 206 e.v.
18. Vgl. R. Wippler, 'Het pluralisme van theorieën en van werkprogramma's: een commentaar op Lammers' *Sociologische Gids* (1973) 4, p. 272.
19. Paradigma in de betekenis die T. Kuhn preciseert in zijn postscriptum in de tweede editie van zijn *The structure of scientific revolutions* van 1970.
20. In een kritische evaluatie van de ingezonden artikelen in het eerste jaar van het bestaan de *Zeitschrift für Soziologie* schrijft de redactie dat het 'Angebot an Beiträgen, die wirklich für eine grosse Zahl von Fachkollegen nützliche und originelle Information enthalten, insgesamt eher knapp ist. Darunter verstehen wir *ausgearbeitete* theoretische Modelle, durchgeführte empirische Überprüfungen von Hypothesen, zu einer *Entscheidung* geführte systematische Konfrontationen alternativer Theorien, kurz: Problemlösungen -und nicht immer nur 'Ansätze' zu

- Problemlösungen.' Zeitschrift für Soziologie 2 (1973) 1, p. 3.
21. R. Dahrendorf, *Pfade aus Utopia*, München 1967, pp. 9-10; vgl. ook W.L. Bühl, 'Theorie und Paratheorie' in Albrecht, Daheim, Sack (Hrg), *Soziologie*, Opladen 1973, p. 48-67.
  22. Tot een onjuiste beeldvorming over empirisch onderzoek hebben m.i. bepaalde critici bijgedragen zoals Th.W. Adorno, 'Soziologie und empirische Sozialforschung' in *Soziologische Exkurse 4*, Frankfurt 1956, p. 106-115 en C. Wright Mills, *The sociological imagination*, Oxford 1959, hoofdstuk 3.
  23. D.J. de Solla Price, *Little Science big Science*, New York 1963; daarnaast is met name in de sociale wetenschappen een overmaatproblematiek aanwezig die voortkomt uit onnodige divergentie, vgl. A.D. de Groot, *Een minimale methodologie*, Den Haag 1971, p. 12.
  24. Zie o.a. D. Senghaas (Hrg), *Kritische Friedensforschung*, Frankfurt 1971, met name de bijdragen in het derde deel, 'Studien zur Forschungsstrategie'.
  25. Vgl. de studies van A. Malewski, G.C. Homans, K.D. Opp e.a.
  26. R. Wippler, 'Het pluralisme van theorieën en werkprogramma's', *op cit.*, p. 271.
  27. Vgl. H. Törnebohm & G. Radnitzky, 'Forschung als innovatives System' *op cit.* p. 281.
  28. Over de moeilijkheden waarmee men geconfronteerd wordt als men van de chaos van meningen naar een georganiseerde concurrentie van ideeën wil komen, zie R. Klima, 'Theorienpluralismus in der Soziologie' in A. Diemer (Hrg), *Der Methoden- und Theoriepluralismus in den Wissenschaften*, Meisenheim 1971, p. 198-218.
  29. Voor een kritiek op pogingen deze rollendifferentiatie op te heffen zie E. Topitsch, *Die Freiheit der Wissenschaft und der politische Auftrag der Universität*, Neuwied 1969 (tweede editie).
  30. Overeenkomingst het onderscheid van 'three stages in the life cycle of a paradigm', bij C.J. Lammers, 'Mono- and polyparadigmatic developments in natural and social science', verschijnt binnenkort in R.D. Whitley (ed.), *Social Processes of Scientific Development*, Routledge and Kegan Paul, London.
  31. Daarnaast bestaan uiteraard ook initiatieven van instanties die als opdrachtgevers en financiers van sociologisch onderzoek fungeren.
  32. Ook al zal de neiging bestaan sommige externe initiatieven wél en andere niet als maatschappelijk relevant te beschouwen, afhankelijk van het politieke standpunt dat men inneemt.
  33. G. Radnitzky, 'Der Praxisbezug der Forschung', *Studium Generale* 23 (1970), p. 838.
  34. R. Dahrendorf, *Pfade aus Utopia*, *op. cit.* p. 42: 'Manchmal habe ich den Eindruck, dass wir uns angesichts dieser Nachfrage wie ein wenig korrupte Handwerker verhalten, die mehr durch den Wunsch nach Ausweitung der Produktion (und des Geldbeutels) als durch die Sorge um die Qualität der Produkte motiviert sind. Eine solche Haltung aber ist gerade dann besonders bedenklich, wenn man erst am Anfang der Realisierung einer neuen Möglichkeit steht -ganz davon abgesehen, dass Waren minderer Qualität auf die Dauer unverkäuflich werden, so dass uns mit dem Schaden auch der Bankrott noch droht.'
  35. Vgl. ook G. Radnitzky, 'Zur Rolle der Fachsprachen in der Produktion von wissenschaftlichem Wissen' in L. Landgrebe (Hrg), *9. Deutscher Kongress für Philosophie, Düsseldorf 1969*, Meisenheim 1972, pp. 195-226; E. Nagel, 'Probleme der Begriffs- und Theoriebildung in den Sozialwissenschaften', in H. Albert (Hrg), *op. cit.* p. 84.
  36. Wat de wetenschapsinterne diffusieproblemen betreft lijkt mij de situatie wat gunstiger.
  37. R. Klima, *op. cit.* p. 208 e.v.
  38. H. Albert, 'Aufklärung und Steuerung', *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde der Universität Mannheim* 22 (1973) 1, p. 18.
  39. Vgl. K.R. Popper, *The Poverty of Historicism*, London 1961, p. 61 e.v.; Hans Albert, 'Probleme der Theoriebildung', in H. Albert, *Theorie und Realität*, Tübingen 1964 (eerste editie), p. 66 e.v.
  40. Voor de functie van werkprogramma's in de wetenschap zie I. Lakatos 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', in I. Lakatos and A. Musgrave (eds), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge 1970, p. 91-195.
  41. Over de combinatie van verschillende wetenschapsprogramma's terwille van rationele politieke concepties zie D. Senghaas, 'Kompositionssprobleme in der Friedensforschung', in D. Senghaas (Hrg), *op. cit.* met name p. 338 e.v.
  42. R. Dahrendorf, *op. cit.* p. 42, die het in dit verband over de 'Tugend der Enthaltsamkeit' heeft, gebruikt de volgende kleurrijke formuleringen: 'Es wäre sicher nicht falsch, wenn wir uns für einige Zeit auf unsere Forschungsstätten... zurückziehen und der Öffentlichkeit taube Ohren bieten würden. Wir stehen an der Schwelle zu einer neuen und erregenden Möglichkeit des Erkennens. Noch hält uns manches zurück, diese Schwelle zu überschreiten. Sorgen wir, unsre Kraft... auf die Überwindung der echten Hindernisse zu konzentrieren und sie

nicht daran zu vergeuden, das etwas armselige Vorzimmer, in dem wir bislang noch hocken, der Öffentlichkeit als das innerste Geheimnis unseres Hauses anzupreisen.'

Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën*

1. Inleiding

In de zestiger jaren was een bepaald type leerboek voor de sociologie gebruikelijk waarvan *Moderne Sociologie* van Van Doorn en Lammers een goed voorbeeld is. In deze leerboeken wordt voornamelijk een overzicht gegeven van het descriptieve vocabulaire van de sociologie; hierbij ligt de nadruk de ene keer meer op empirische studies waarin de behandelde begrippen toegepast worden en de andere keer meer op zuivere definitorische kwesties.^[1] De laatste jaren is een ander type leerboek in opkomst waarvan *Sociological Theory* van Wallace als voorbeeld te noemen is. Hierin wordt primair een overzicht gegeven van de verschillende aanzetten tot theorievorming of theoretische oriëntaties die men in de hedendaagse sociologie tegenkomt.^[2]

Deze verschuiving in aandacht van het descriptieve vocabulaire van de sociologie naar haar theoretische oriëntaties, van kwesties van begripsvorming naar kwesties van theorievorming, betekent voor de sociologie als empirisch-theoretische discipline een vooruitgang, omdat begripsvorming geen doel op zich zelf is maar deel uitmaakt van of gedaan wordt met het oog op theorievorming.^[3] Aangezien echter ware en informatieve theorieën - en niet alleen maar 'aanzetten tot' theorievorming - het doel van wetenschapsbeoefening vormen kan ook de aandacht voor theoretische oriëntaties slechts als overgangsfase beschouwd worden.

In het navolgende betoog zal de vraag aan de orde worden gesteld hoe theoretische oriëntaties verder uitgewerkt kunnen worden. Eerst wordt de logische status van oriënterende uitspraken geschetst en hierop aansluitend ingegaan op het zoeken naar vooronderstellingen en het reconstrueren van weerlegbare hypothesen. Vervolgens wordt beschreven hoe men enerzijds een theoretische oriëntatie tot verschillende theorieën kan uitwerken en anderzijds vanuit verschillende theoretische oriëntaties naar een theorie toe kan werken. Ten slotte wordt besproken hoe uitgewerkte theorieën met elkaar vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden.

Voordat ingegaan zal worden op de vraag hoe aanzetten tot theorieën verder uitgewerkt kunnen worden is echter een toelichting op de term 'theoretische oriëntatie' op zijn plaats. Theoretische oriëntaties zijn de perspectieven of optieken van waaruit in de empirisch-theoretische sociologie gewerkt wordt. Zij richten de aandacht op een bepaalde klasse van objecten en kenmerken die bij theorievorming als te verklaren problemen of als verklarend beginsel in aanmerking komen. Zij zijn werktradities en voorbeelden van wetenschapsbeoefening waarbinnen bepaalde methode en technieken goed en andere minder goed passen. Momenteel is er een groot aantal classificaties van theoretische oriëntaties in omloop;^[4] omdat bij elke indeling andere criteria gehanteerd worden en bovendien niet altijd duidelijk is of het gaat om een indeling van theoretische oriëntaties, wetenschapsprogramma's of van meer zaken tegelijkertijd^[5] is de situatie voor buitenstaanders vrij onoverzichtelijk. Dit hoeft echter niet als een groot bezwaar gezien te worden omdat dergelijke indelingen steeds relatief zijn, d.w.z. afhankelijk van de context waarin zij gehanteerd worden.

*Mens en Maatschappij 50 (1975) 1: 4-23.

In het kader van het volgende betoog wordt een globale indeling van theoretische oriëntaties gehanteerd die enerzijds rekening houdt met systematische indelingscriteria (analyse-niveau, klasse van variabelen die bijzondere aandacht verkrijgt, geprefereerde methoden en technieken) en anderzijds aansluit bij de feitelijke schoolvorming in de hedendaagse empirisch-theoretische sociologie. Er worden de volgende vier oriëntaties onderscheiden:

- a. de symbolisch-interactionistische of interpretatieve oriëntatie waarin de analyse van processen van betekenisbeschrijving en het opsporen van de regels die in deze processen gehanteerd worden, centraal staan, vaak in de vorm van descriptieve studies;
- b. de behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie waarin het potentieel van cognitieve theorieën en leer-theoretische hypothesen voor het oplossen van sociologische problemen onderzocht wordt met het oog op het construeren van algemene verklarende theorieën;
- c. de functionalistische of systeem-oriëntatie waarin de aandacht gericht is op de werking van sociale systemen waaronder met name het verloop van controlerende en regulerende processen, en
- d. de conflict of historisch-materialistische oriëntatie waarin belangstelling bestaat voor veranderingsprocessen van sociale systemen op lange termijn, voor oorzaken en gevolgen van belangentegenstellingen en voor de invloed van (economische) structuren op denkbeelden en gedragingen.

2. Oriënterende uitspraken, vooronderstellingen, weerlegbare hypothesen

In de sociologische literatuur komt men frequent uitspraken van het volgende type tegen: de sociale ongelijkheid in een samenleving hangt af van de technologische ontwikkeling in deze samenleving, in sociale systemen bestaat een verband tussen organisatieform en transmissie van informatie, de in een samenleving heersende denkbeelden worden bepaald door de maatschappelijke verhoudingen in deze samenleving, of ‘de wijze waarop individuen hun identiteit vormen en instandhouden wordt bepaald door de sociale structuur’.^[6] Het betreft hypothesen die onvoldoende gespecificeerd zijn om weerlegd te kunnen worden: er wordt b.v. in de laatstgenoemde uitspraak enerzijds niet gezegd of het bij de uitdrukking ‘de sociale structuur’ gaat om de frequentie, de intensiteit of de symmetrie van sociale relaties en anderzijds wordt in het midden gelaten welke wijzen van identiteitsvorming en identiteitshandhaving in dit verband onderscheiden worden. Uitspraken van dit type noemt men *oriënterende uitspraken*. Zij hebben met *weerlegbare hypothesen* gemeenschappelijk dat verbanden tussen verschijnselen gelegd worden en zij verschillen van hypothesen doordat de verschijnselen waartussen een verband gelegd wordt niet in termen van variabelen gespecificeerd zijn maar clusters van ongedefinieerde variabelen vormen.^[7]

Het verschil tussen een oriënterende uitspraak en een weerlegbare hypothese kan nauwkeuriger in termen van hun logische structuur beschreven worden. Beide uitspraken hebben betrekking op bepaalde eenheden van analyse^[8] (individuen, groepen, organisaties, samenlevingen of andere) waaraan kenmerken toegeschreven worden. In beide uitspraken wordt een verband tussen (ten minste) twee kenmerken tot uitdrukking gebracht (tussen de onafhankelijke en de afhankelijke variabele m.b.t. een bepaalde probleemstelling). De oriënterende uitspraak onderscheidt zich echter van de weerlegbare hypothese doordat clusters van ongedefinieerde variabelen in de plaats van de - gespecificeerde -

onafhankelijke en/of afhankelijke variabele staan; tussen welke variabele (of combinatie van variabelen) uit het ene cluster en welke uit het andere cluster een verband voorspeld wordt blijft open.

Hoewel oriënterende uitspraken niet weerlegd kunnen worden en derhalve geen informatie bevatten over een bepaald gebied van de werkelijkheid vervullen zij een belangrijke functie voor de kennisvorming: zij zijn aanwijzingen voor de onderzoeker welke verzamelingen van variabelen hij nader zou moeten bekijken als hij i.v.m. een bepaalde probleemstelling naar weerlegbare hypothesen zoekt.^[9] Omdat oriënterende uitspraken nog gedeeltelijk onbepaald zijn en dus op verschillende wijze gespecificeerd kunnen worden, spelen zij een rol in de beginfase van elk proces van kennisvorming. De vraag rijst dan hoe een onderzoeker te werk kan gaan als hij van oriënterende gezichtspunten tot wetenschappelijke kennis wil komen.

In de sociologie pleegt men op twee manieren bezig te zijn. Bij de ene manier stelt men de vraag op welke vooronderstellingen een bepaalde oriënterende uitspraak berust, welke achtergrond-assumpties mee spelen of wel mensbeeld en welke maatschappijvisie de grondslag vormen. Bij de andere manier worden de verzamelingen variabelen waarop een bepaalde oriënterende uitspraak de aandacht richt nader gespecificeerd en daarmee de betreffende oriënterende uitspraak in de vorm van een reeks weerlegbare hypothesen gereconstrueerd. Beide werkwijzen zal ik illustreren aan de hand van een reeds eerder genoemde oriënterende uitspraak die in de conflict- of historisch-materialistische oriëntatie een centrale plaats inneemt. In eigen bewoordingen luidt deze uitspraak als volgt: de in een samenleving heersende denkbeelden worden bepaald door de maatschappelijke verhoudingen in deze samenleving.

De vraag op welke *vooronderstellingen* deze oriënterende uitspraak berust kan men in de eerste plaats trachten te beantwoorden door na te gaan welke als onproblematisch beschouwde voorkennis in de formulering geïmpliceerd is. Bij de formulering 'heersende denkbeelden' staat op de achtergrond de gedachte dat leden van een groep (of mensen in een bepaalde historische fase) geheel of gedeeltelijk dezelfde denkbeelden er op na kunnen houden terwijl de formulering 'maatschappelijke verhoudingen' alleen maar gebruikt kan worden als men weet dat mensen volgens vaste patronen met elkaar omgaan. Veel meer dan dergelijke (soms vrij triviale) vooronderstellingen is uit een oriënterende uitspraak niet te halen en men zal zich de context waarin zo'n uitspraak staat, bij het zoeken naar achtergrond-assumpties voor ogen moeten houden. Zo verwijst de historisch-materialistische context van de oriënterende uitspraak in kwestie naar een dynamische voorstelling van de materiële werkelijkheid, naar een collectivistische voorstelling van het ontstaan en veranderen van denkbeelden, naar een maatschappijvisie waarin tegenstellingen van materiële belangen centraal staan en naar een materialistisch mensbeeld dat zich oriënteert aan de wisselwerking van het organisme met een materiële omgeving waarbij in de loop van de geschiedenis communicatieve, affectieve en cognitieve vaardigheden tot ontwikkeling zijn gekomen.

Het zojuist gegeven voorbeeld hoe een oriënterende uitspraak als uitgangspunt kan dienen voor het zoeken naar vooronderstellingen in de sociologie heeft vermoedelijk bij de lezer enig onbehagen of zelfs irritatie veroorzaakt. Het resultaat is immers betrekkelijk willekeurig zodat mogelijkwijs achter dezelfde oriënterende uitspraak even veel verschillende vooronderstellingen 'aangetoond' zullen worden als er sociologen zijn die naar

vooronderstellingen op zoek zijn. De ‘opgespoorde’ mensbeelden of maatschappijvisies zijn zo vaag omschreven dat elke lezer er zijn eigen interpretatie aan kan geven. Voorlopig kan dus geconcludeerd worden dat een uitwerking van de als illustratiemateriaal gebruikte oriënterende uitspraak in de richting van de achterliggende vooronderstellingen tot weinig bevredigende resultaten geleid heeft.

De tweede wijze waarop een onderzoeker oriënterende uitspraken kan uitwerken is die in de richting van *weerlegbare hypothesen*. Ook dit zal aan de hand van het eerder genoemde voorbeeld verduidelijkt worden. De eenheden van analyse waarover in deze oriënterende uitspraak iets gezegd wordt zijn samenlevingen; de verzameling variabelen die de plaats van de onafhankelijke variabele inneemt wordt omschreven met ‘maatschappelijke verhoudingen’ en de verzameling variabelen op de plaats van de afhankelijke variabele met ‘heersende denkbeelden’. De vraag is nu *welk aspect* van de maatschappelijke verhoudingen tot *welk soort* denkbeelden zal leiden of voor welke maatschappelijke condities welke denkbeelden voorspeld kunnen worden. Om tot weerlegbare hypothesen te komen dient gespecificeerd te worden op welke elementen uit de beide verzamelingen de hypothese betrekking heeft. Bij de keuze van variabelen uit de twee verzamelingen van variabelen kan men zich laten leiden door twee beginselen: men kan a. proberen er achter te komen welke specificatie de auteur van de oriënterende uitspraak vermoedelijk voor ogen had en dan deze specificatie kiezen of men kan b. zijn keuze bepalen aan de hand van criteria die relevant zijn voor de eigen probleemstelling. In het eerste geval spreekt men van interpretatie en in het tweede geval van explicatie of reconstructie.^[10] Aangezien de onuitgesproken bedoelingen van een auteur moeilijk te achterhalen zijn en interpretaties zelden tot een precisering van oriënterende uitspraken bijdragen zal in het vervolg het tweede beginsel als richtlijn dienen. De reconstructie van een oriënterende uitspraak tot weerlegbare hypothesen wil ik aan de hand van twee voorbeelden verduidelijken.

In een belangrijk artikel van 1959 heeft de Poolse socioloog Andrzej Malewski een aantal oriënterende uitspraken uit de historisch-materialistische traditie in de vorm van weerlegbare hypothesen gereconstrueerd.^[11] De hier als voorbeeld gebruikte uitspraak formuleert hij als volgt:

"als de een of andere groep privileges heeft, dan wijst de meerderheid van de leden van deze groep ideologieën af waarin het afschaffen van deze privileges geëist wordt".

In zijn reconstructie vormen dus groepen de eenheden van analyse, wordt de onafhankelijke variabele gespecificeerd als ‘het al of niet bezitten van privileges’ en de afhankelijke variabele als ‘het afwijzen of aanvaarden van egalitaire ideologieën’. Uitgaande van deze reconstructie kan dan gezocht worden naar instanties die in strijd zijn met deze bewering (b.v. naar geprivilegerde groepen met een egalitaire ideologie).

Een oriënterende uitspraak kan echter steeds tot verschillende weerlegbare hypothesen uitgewerkt worden. Als een andere uitwerking van diezelfde uitspraak uit de historisch-materialistische context kan de volgende hypothese van Johan Galtung beschouwd worden:

"hoe periferer de positie die een natie in het internationale systeem van (economische) afhankelijkheidsrelaties inneemt, des te groter de proportie geïmporteerde (in relatie tot geëxporteerde) denkbeelden".^[12]

In deze reconstructie fungeren naties als eenheden van analyse; de onafhankelijke variabele wordt gespecificeerd als een gradatie van een perifere (i.t.t. centrale) positie in het wereld-systeem en de afhankelijke als de verhouding van geïmporteerde tot geëxporteerde

denkbeelden. Het resultaat van de reconstructie is ook hier weer een weerlegbare hypothese.

Met betrekking tot de vraag hoe oriënterende uitspraken nader uitgewerkt kunnen worden is samenvattend het volgende te zeggen. De eerste werkwijze - het zoeken naar vooronderstellingen - resulteert in enkele vaag omschreven suggesties; uitgaande van dezelfde oriënterende uitspraak zullen verschillende onderzoekers verschillende vooronderstellingen opsporen; bovendien kan voor elke opgespoorde vooronderstelling naar de aan haar ten grondslag liggende vooronderstelling gezocht worden zodat men in een oneindig regres terecht komt.^[13] De eerste werkwijze leidt dus kennelijk niet tot eenduidige uitspraken; zij bemoeilijkt kritiek op beweringen over het verloop van maatschappelijke processen en menselijke gedragingen en vertraagt daarmee een vooruitgang in sociologische kennis.

De tweede werkwijze - reconstructie met het oog op criteria die voor een gegeven probleemstelling relevant zijn - leidt tot weerlegbare hypothesen; door de reconstructie kan blijken dat bepaalde beweringen over de sociale werkelijkheid in strijd zijn met onze ervaring en derhalve gemodificeerd of door andere beweringen vervangen moeten worden; omdat dezelfde oriënterende uitspraak tot verschillende hypothesen uitgewerkt kan worden is het mogelijk ook die hypothesen die niet weerlegd zijn, door 'betere' hypothesen (m.b.t. gespecificeerde criteria) te vervangen. De tweede werkwijze verhoogt de kritiseerbaarheid van uitspraken over de sociale werkelijkheid en levert daarmee een bijdrage tot verbetering van de sociologische kennis.

In een meer polemische formulering luidt de conclusie: wanneer men pleit voor het opsporen van vooronderstellingen die aan sociologische beweringen ten grondslag liggen, kiest men voor een strategie die uiteindelijk neerkomt op afscherming tegen kritiek; wanneer men geïnteresseerd is in een vooruitgang van de sociologische kennis zal men de - meestal erg moeizame - weg van explicatie en reconstructie moeten bewandelen.

Deze conclusie brengt mij weer terug naar de oorspronkelijke vraagstelling namelijk hoe theoretische oriëntaties in de vorm van verklarende theorieën gereconstrueerd kunnen worden. Volgens mij zijn er twee strategieën voor het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën: in het eerste geval werkt men van één bepaalde oriëntatie naar verschillende theorieën toe, in het tweede geval gebruikt men voor het opstellen van één bepaalde theorie suggesties afkomstig uit verschillende theoretische oriëntaties.

3. Vanuit een theoretische oriëntatie naar verschillende theorieën

Van de eerste strategie die van een theoretische oriëntatie uitgaat kan men zich om verschillende redenen bedienen. In de eerste plaats kan iemand zijn wetenschappelijke opleiding uitsluitend in het kader van een theoretische oriëntatie gekregen hebben en van andere oriëntaties weinig afweten; met een dergelijke achtergrond ligt het werken vanuit deze strategie voor de hand. In de tweede plaats kan iemand met een 'bredere' opleiding een zo sterke affiniteit met een bepaalde oriëntatie voelen dat dit uitgroeit tot gespecialiseerde kennis van die verschijnselen waarop in de betreffende oriëntatie primair de aandacht gericht is. In de derde plaats zal deze strategie gekozen worden door iemand die een bepaalde theoretische oriëntatie wenst door te lichten om te zien welk theoretisch potentieel zij bevat.

In de sociologische literatuur zijn verschillende studies aan te wijzen waarin de aanzetten tot theorievorming binnen een oriëntatie uitgewerkt worden tot theorieën op sterk uiteenlopende gebieden. Voor elk van de belangrijkste theoretische oriëntaties in de

hedendaagse sociologie zal een voorbeeld van dergelijke studies kort besproken worden.

Vanuit de symbolisch-interactionistische of interpretatieve oriëntatie heeft Archibald gepoogd enkele ideeën tot verklarende theorieën uit te werken.^[14] Het resultaat is o.a. een theorie over het ontstaan van het zelfbewustzijn en veranderingen die daarin plaatsvinden, een theorie over het optreden van sympathie-gevoelens en altruïstisch gedrag en een theorie over de effectiviteit van gedrag in interactie-situaties; Archibald concludeert echter dat deze theorieën in het licht van hier voor relevante onderzoeksresultaten nog veel te wensen overlaten. De studie van Archibald maakt slechts van een klein gedeelte van het theoretisch potentieel van de symbolisch-interactionistische of interpretatieve oriëntatie gebruik. Op verschillende andere gebieden, zoals de medische sociologie, de rechtssociologie en de criminologie kunnen eveneens interessante suggesties uit deze oriëntatie tot theorieën uitgewerkt worden.^[15]

Wat de behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie betreft is het aantal uitgewerkte theorieën relatief groot en is er ook sprake van een grote verscheidenheid in onderwerpen waarover deze theorieën gaan. Het werk van Karl-Dieter Opp is als een voorbeeld te beschouwen hoe theorieën vanuit deze theoretische oriëntatie gereconstrueerd kunnen worden^[16], o.a. theorieën op het gebied van het gevangeniswezen, theorieën over status-inconsistentie, sociale stratificatie en de keuze van referentiegroepen.

In een studie over het empirisch gehalte van het functionalisme reconstrueert Hans Gerd Schütte enkele aanzetten tot theorievorming uit de functionalistische of systeem-oriëntatie^[17], o.a. op het gebied van afwijkend gedrag en op het gebied van het consumentengedrag. Hij komt tot de conclusie dat de vanuit deze theoretische oriëntatie uitgewerkte theorieën of weinig informatie bevatten of in strijd zijn met onderzoeksbevindingen.

Het laatste voorbeeld hoe een theoretische oriëntatie tot verschillende verklarende theorieën uitgewerkt kan worden is te vinden in een artikel van Malewski waarnaar al eerder verwezen is.^[18] In het kader van de conflict- of historisch-materialistische oriëntatie tracht Malewski de meest algemene ideeën van Karl Marx in de vorm van algemene en weerlegbare hypothesen te herformuleren. Vanuit deze ene oriëntatie komt hij tot een drietal theorieën, namelijk een theorie over het afwijzen of aanvaarden van ideologieën, een theorie over het gedrag van groepen met tegengestelde belangen en een theorie over het verloop van processen van sociale verandering.

De zojuist besproken strategie waarvoor uit elk van de vier belangrijkste theoretische oriëntaties een voorbeeld gekozen is, leidt ertoe dat men door het uitwerken van meer theorieën op verschillende deelgebieden van de sociologie terecht komt. Dit kan het toetsen van de gereconstrueerde theorieën bemoeilijken. Men zou immers op uiteenlopende gebieden onderzoek moeten verrichten of tenminste vertrouwd zijn met de onderzoeksliteratuur op al deze deelgebieden. Het gevaar dat bij het volgen van deze strategie weliswaar vele theorieën geproduceerd worden maar slechts enkele ervan aan de hand van bestaande onderzoeksgegevens getoetst kunnen worden, lijkt mij dan ook niet denkbeeldig.

4. Vanuit verschillende theoretische oriëntaties naar één theorie

Bij de tweede strategie voor het uitwerken van theoretische oriëntatie tot verklarende theorieën vormt een specifiek probleem het uitgangspunt. Men gaat dan na welke mogelijke probleemoplossingen uit de verschillende theoretische oriëntaties te halen zijn. Het resultaat

hiervan zijn concurrerende hypothesen of theorieën die onder verschillende gezichtspunten vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld worden. In meer technische bewoordingen betekent dit dat uitgegaan wordt van een bepaald explanandum (datgene wat men met behulp van een theorie wenst te verklaren) en dat men in de verschillende theoretische oriëntaties op zoek gaat naar het explanans (de uitspraken over algemene wettelijkheden en randvoorwaarden waarmee verklaard wordt) dat m.b.t. bepaalde criteria het meest adequaat is.

Deze strategie wil ik weer met een voorbeeld verduidelijken. Het specifieke probleem dat het uitgangspunt vormt is de vraag waarom denkbeelden in een bepaalde richting veranderen. Het gaat erom 'veranderingen van denkbeelden in een bepaalde richting' te verklaren. De onderzoeker staat nu voor de taak in de literatuur van de verschillende theoretische oriëntaties te zoeken naar ideeën die als verklaringen in aanmerking komen; vervolgens moet hij deze ideeën in de vorm van weerlegbare hypothesen reconstrueren waarbij het te verklaren verschijnsel telkens in de dan-component van de hypothesen komt te staan.^[19] De vier hieronder te bespreken hypothesen zijn maar illustraties voor de ter discussie staande strategie; zij kunnen niet als concurrerende hypothesen in een strikte betekenis beschouwd worden omdat zij betrekking hebben op weliswaar soortgelijke maar niet identieke explananda.

Een hypothese die vanuit de *symbolisch-interactionistische of interpretatieve oriëntatie* opgesteld is en die betrekking heeft op het veranderen van denkbeelden kan aan een artikel van Thomas Scheff ontleend worden.^[20] In dit artikel doet Scheff een voorstel voor een nieuwe definiëring van 'mate van consensus'. In tegenstelling tot een traditionele definiëring van consensus als mate van overeenstemming tussen individuen stelt hij de perceptie van overeenstemming centraal; hij stelt dat in interactie-situaties het gedrag van de interactie-partners ook door percepties van overeenstemming - onafhankelijk van de feitelijke overeenstemming - beïnvloed kan worden. Afhankelijk van de vraag tot hoever percepties van overeenstemming nog juist gepercipieerd worden laten zich verschillende *niveaus van co-oriëntatie* onderscheiden: op het eerste niveau is slechts van overeenstemming sprake, op het tweede van een juiste perceptie van de bestaande overeenstemming, op het derde niveau van een juist begrip van de percepties op het tweede niveau, en op deze wijze verder naar steeds hogere niveaus van co-oriëntatie. Met elk hoger niveau wordt het voor de interactie-partners moeilijker eenzijdig veranderingen in te voeren; Scheff verwijst in dit verband naar Durkheim die de nadruk gelegd heeft op het dwang-karakter van collectieve voorstellingen.

Met het oog op de vraag hoe veranderingen in denkbeelden verklaard kunnen worden wil ik het betoog van Scheff in de vorm van de volgende hypothese herformuleren:

"hoe hoger het niveau van co-oriëntatie in interactiesituaties des te kleiner de kans dat iemands denkbeelden veranderen in een richting die afwijkt van de denkbeelden van de interactiepartner(s)".

Dit is een universele theoretische uitspraak, namelijk een uitspraak die voor alle mensen geldt en geen beperkingen naar plaats en tijd bevat. Voorzover deze uitspraak niet in strijd met onderzoeksresultaten zal blijken te zijn kan zij in een theorie over veranderingen van denkbeelden als algemene wettelijkheid fungeren.

Ook in studies die vanuit de *behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie* verricht zijn

kunnen hypothesen over veranderingen van denkbeelden aangewezen worden. De studies van Leon Festinger hebben grote bekendheid verkregen en zijn derhalve gemakkelijk als illustratiemateriaal voor de hier ter discussie staande strategie te gebruiken.^[21] Festinger gaat er vanuit dat informaties, meningen en de kennis van een individu in of irrelevant of consonante of dissonante relaties tot elkaar kunnen staan en hij veronderstelt dat het individu cognitieve dissonanties tracht te vermijden of te reduceren. Twee cognitieve elementen staan in een dissonante relatie tot elkaar wanneer het ene element het tegendeel van het andere impliceert; van een consonante relatie is sprake wanneer het ene element het andere impliceert; de relatie wordt ten slotte irrelevant genoemd wanneer uit het aanvaarden van het ene element geen conclusies getrokken kunnen worden omtrent het aanvaarden of afwijzen van het andere element.

Verschillende omstandigheden kunnen ertoe leiden dat iemand in een toestand van cognitieve dissonantie terecht komt, b.v. situaties waarin men tussen alternatieven moet kiezen, situaties waarin men wordt gedwongen iets te zeggen of te doen waarmee men het niet eens is of situaties waarin men met nieuwe gedachten geconfronteerd wordt. Wanneer nu van een toestand van cognitieve dissonantie sprake is, bestaan er verschillende mogelijkheden om deze dissonantie te reduceren. Welke vorm van dissonantiereductie in een gegeven situatie optreedt is o.a. afhankelijk van de omstandigheden die tot dissonantie geleid hebben en van de sterkte van de dissonantie.

Enkele van Festingers overwegingen die met het explanandum van ons voorbeeld in verband gebracht kunnen worden zullen nu weer in de vorm van een weerlegbare hypothese geformuleerd worden. In het kader van dit betoog wordt de theorie van cognitieve dissonantie echter slechts als illustratiemateriaal voor een bepaalde strategie gebruikt en de door mijne formulering geïntroduceerde vereenvoudigingen mogen niet als een correcte weergave van Festingers theorie beschouwd worden:

"als iemand met een nieuwe gedachte geconfronteerd wordt die met zijn eigen denkbeelden in een dissonante relatie staat, dan zal hij of de eigen denkbeelden veranderen in een richting die tot consonantie met de nieuwe gedachte leidt, of meer informatie zoeken, of steun bij anderen zoeken, of de nieuwe gedachten verdringen". Ook dit is weer een universele theoretische uitspraak. De dan-component van deze uitspraak onderscheidt zich echter van die van de eerste uitspraak doordat verschillende gedragsvormen als mogelijke gevolgen van cognitieve dissonantie genoemd worden. Welke consequenties hieruit voortvloeien voor een beoordeling van beide hypothesen zal later aan de orde gesteld worden.

Wat de *functionalistische of systeem-oriëntatie* betreft kunnen suggesties omtrent het veranderen van denkbeelden ontleend worden aan een wetenschaps-sociologische studie van Robert Merton.^[22] Merton is geïnteresseerd in de vraag welke maatschappelijke en politieke omstandigheden bevorderlijk zijn voor een vruchtbare ontwikkeling van de wetenschap. Hij veronderstelt dat een discrepantie tussen het 'ethos' van de wetenschap en het 'ethos' van het politieke bestel waarin de wetenschap beoefend wordt, de wetenschappelijke ontwikkeling afremt terwijl een overeenstemming van het ethos van de wetenschap met dat van de politieke orde de wetenschappelijke vooruitgang ten goede komt. Onder 'ethos van de wetenschap' verstaat Merton het gevoelsmatig getinte complex van waarden en normen dat voor een wetenschapper als bindend beschouwd wordt.

Het ethos van de moderne wetenschap wordt volgens Merton gekenmerkt door vier

waarden of 'institutionele imperatieven'. De eerste waarde noemt hij 'universalisme': in de wetenschap worden maatstaven gehanteerd die niet persoonsgebonden zijn en die internationaal geldig zijn; zij zijn universeel wat hun aanspraak op geldigheid betreft. De tweede waarde is 'communisme': hiermee wordt bedoeld dat de resultaten van wetenschapsbeoefening openbaar behoren te zijn en aan iedereen ten goede zouden moeten komen; dit houdt tevens in dat een wetenschapper de resultaten van zijn werk niet als privé-eigendom mag beschouwen. 'Onbaatzuchtigheid' is de derde waarde die aan wetenschapsbeoefening ten grondslag ligt: het gaat immers niet om persoonlijke belangen maar om het belang van kennisuitbreiding. De vierde waarde is 'georganiseerd scepticisme': dit betekent dat bevindingen zorgvuldig getoetst moeten worden en dat men terughoudendheid dient te betrachten bij de vorming van een oordeel.

Merton constateert nu bepaalde overeenkomsten tussen het ethos van de wetenschap en een democratisch ethos. Uitgaande van deze constatering kan de volgende hypothese geformuleerd worden:

"hoe groter in een samenleving het aantal besluitvormingsprocessen dat volgens democratische procedures verloopt des te groter het aantal in die samenleving heersende denkbeelden dat verandert in de richting van overeenstemming met wetenschappelijke kennis".

In tegenstelling tot de beide eerste uitspraken die betrekking hebben op individuen als eenheden van analyse, zijn de eenheden van analyse voor deze uitspraak bepaalde collectiva (samenlevingen). Ook bij deze uitspraak ontbreken verwijzingen naar historische of geografische beperkingen.

Voor de uitwerking van suggesties uit *de conflict- of historisch-materialistische oriëntatie* tot een weerlegbare hypothese over het veranderen van denkbeelden zal opnieuw worden uitgegaan van de theoretische reconstructies die Malewski heeft uitgevoerd.^[23] Een van de onderwerpen uit de historisch-materialistische literatuur waarop Malewski zijn aandacht heeft gericht betreft de samenhang tussen groepsbelang en groepsideologie, met name situaties waarin belang en ideologie met elkaar in strijd zijn. Onder 'belangen' verstaat Malewski materiële voordelen die op een verhoging van de inkomsten of een vermeerdering van het bezit berusten. Een bepaalde gedragsvorm is dan in overeenstemming met de belangen als zij voor de mensen een grotere kans op materiële voordelen biedt dan in het geval dat deze gedragsvorm niet ondernomen wordt.

Een conflict tussen belangen in deze betekenis en een aanvaarde ideologie ontstaat dan wanneer enerzijds de ideologie een bepaalde gedragsvorm voorschrijft terwijl het anderzijds met de belangen overeen zou komen deze gedragsvorm niet te ondernemen. Uitgaande van deze overwegingen formuleert Malewski o.a. de volgende hypothese:

"als in een groep gedurende langere tijd een conflict blijft bestaan tussen de belangen van de groep en de in de groep aanvaarde ideologie, dan zullen de in de groep heersende ideologische denkbeelden veranderen in de richting die met de groepsbelangen overeenkomt".

Ook dit is weer een universele theoretische uitspraak; de eenheden van analyse waarop zij betrekking heeft zijn - evenals bij de vorige uitspraak - collectiva (groepen).

In het voorgaande zijn bepaalde gedachten uit studies die vanuit verschillende theoretische oriëntaties geschreven zijn, tot vier weerlegbare hypotheses uitgewerkt. In alle gevallen

betreft het universele theoretische uitspraken die in het explanans van een theorie over het veranderen van denkbeelden als algemene wettelijkheid kunnen fungeren. Strikt genomen gaat het echter niet om concurrerende theoretische uitspraken^[24] omdat - zoals eerder gezegd - de explananda waarop zij betrekking hebben niet identiek zijn en omdat bovendien hun objectbereik verschillend is (zowel individuen als collectiva). Onder deze omstandigheden is het ook moeilijk na te gaan of sommige van de hier geformuleerde theoretische uitspraken afgeleid kunnen worden uit een meer algemene uitspraak (b.v. over het verloop van cognitieve processen) waarbij de meer algemene uitspraak de condities aangeeft waaronder de minder algemene uitspraken geldig zijn. De in het voorgaande geschetste strategie - gedachten uit verschillende theoretische oriëntaties uit te werken in de richting van een verklarende theorie - is in de laatste jaren herhaaldelijk toegepast (vermoedelijk mede door het groeiend besef dat theoretische oriëntaties tot de kennisvorming slechts daardoor een bijdrage leveren dat zij ideeën en suggesties aandragen die nader uitgewerkt moeten worden). Door Gerhard Lenski zijn ideeën over sociale ongelijkheid uit de functionalistische oriëntatie enerzijds en de conflict-oriëntatie anderzijds uitgewerkt tot een reeks hypothesen die de elementen vormen voor een macro-sociologische distributietheorie.^[25]

Op het gebied van theorieën over afwijkend gedrag heeft Karl-Dieter Opp hypotheses die ontleend zijn aan studies uit de gedragstheoretische oriëntatie onder bepaalde gezichtspunten vergeleken met hypotheses die hij op basis van symbolisch-interactionistische studies gereconstrueerd heeft; dit leidde hem tot de conclusie dat het hierbij niet om twee concurrerende aanzetten tot theorievorming gaat maar om twee verschillende probleembieden.^[26] Door Karl Otto Hondrich is tenslotte deze strategie gevuld in verband met het construeren van een theorie over conflictoplossingsstrategieën.^[27]

5. Vergelijkende evaluatie van theorieën

Hoewel dus de vier vanuit verschillende theoretische oriëntaties uitgewerkte hypotheses strikt genomen niet als concurrerende uitspraken geëvalueerd kunnen worden wil ik deze hypotheses niettemin als illustratiemateriaal gebruiken om te verduidelijken hoe theorieën onder verschillende gezichtspunten vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden. Ik zal in het kort de volgende drie criteria bespreken: a. de waarheidswaarde van de uitspraken, b. hun informatiegehalte en c. hun toepasbaarheid voor het oplossen van praktische problemen.

De *waarheidswaarde* van een uitspraak is gelijk aan de mate waarin deze uitspraak weerleggingspogingen heeft doorstaan. Nu is echter - voorzover ik weet - alleen met betrekking tot de aan Festinger ontleende uitspraak uitvoerig empirisch onderzoek verricht waarvan de resultaten in grote lijnen steun verlenen aan deze uitspraak. Omdat voor de overige uitspraken systematische weerleggingspogingen ontbreken wordt het moeilijk de waarheidswaarde van de vier uitspraken met elkaar te vergelijken. Mijn algemene indruk is dat de aan Merton ontleende uitspraak het minst van alle vier uitspraken kritisch beproefd is en waarschijnlijk niet houdbaar zal zijn, terwijl de aan Scheff en Malewski ontleende uitspraken - hoewel nog niet systematisch onderzocht - een goede kans maken weerleggingspogingen te doorstaan.

Wanneer men zegt dat een uitspraak een hoog *informatiegehalte* heeft betekent dit dat deze uitspraak ons relatief veel over de werkelijkheid vertelt, d.w.z. dat veel van hetgeen mogelijk is, uitgesloten wordt. Men zegt dan ook dat het informatiegehalte van een uitspraak gelijk is aan de omvang van de verzameling potentiële falsificatoren. Aangezien de vier uitspraken van ons voorbeeld in bewoordingen van ‘als ... dan ...’ of ‘hoe ... des te ...’ gesteld zijn is het nodig het gehalte van ‘als-component’ en de ‘dan-component’ afzonderlijk te bepalen omdat zowel een toenemend gehalte van de dan-component als een afnemend gehalte van de als-component een verhoging van het informatiegehalte van de hele uitspraak tot gevolg hebben. In het kader van dit betoog zal alleen op dit aspect van het bepalen van het informatiegehalte worden ingegaan.^[28]

Met betrekking tot de vier uitspraken uit ons voorbeeld kan nu het volgende gezegd worden. De aan Scheff ontleende uitspraak heeft vele potentiële falsificatoren aangezien een groot aantal interactie-situaties denkbaar is waarin de voorspelde relatie (tussen niveau van co-oriëntatie en verandering van denkbeelden) niet aanwezig is; deze uitspraak heeft dus een relatief hoog informatiegehalte. Daarentegen is het gehalte van de aan Festinger ontleende uitspraak bijzonder laag omdat de dan-component verschillende mogelijkheden disjunctief verbindt zodat geven van de als gevolg van dissonantie genoemde gedragsvormen afzonderlijk als potentiële falsificator kan fungeren. Ik wil echter ook in dit verband er weer op wijzen dat het lage informatiegehalte van deze uitspraak niet overeenkomt met het gehalte van de oorspronkelijke versie van Festingers theorie maar een gevolg is van de door mij gekozen formulering. Het informatiegehalte van de hypothese over dissonantie-reductie neemt b.v. aanzienlijk toe wanneer de in de dan-component genoemde gedragsvormen in een bepaalde volgorde geplaatst worden (eerst dissonante cognities trachten te vergeten, dan steun zoeken bij anderen, daarna meer informatie zoeken en uiteindelijk de eigen denkbeelden veranderen).

Wanneer we de twee uitspraken over het veranderen van denkbeelden in collectiva met elkaar vergelijken blijkt het niet makkelijk te zijn de uitspraak met het hogere informatiegehalte aan te wijzen. Men zou kunnen argumenteren dat het gehalte van de dan-componenten van de beide uitspraken gelijk is omdat in beide gevallen de verandering van denkbeelden in een *gespecificeerde* richting (respectievelijk in de richting van wetenschappelijke kennis en in de richting van groepsbelangen) voorspeld wordt; bij een dergelijke redenering veronderstelt men echter dat het niets uitmaakt of het gaat om het *aantal* denkbeelden dat verandert (zoals bij de Merton-uitspraak) of om bepaalde *klasse* van denkbeelden (zoals bij de Malewski-hypothese). Wat de als-component van de beide uitspraken betreft is het gehalte bij Merton relatief hoog (het soort besluitvormingsprocessen is gespecificeerd) in vergelijking met het gehalte bij Malewski (het soort groepsbelang en de aard van de groepsideologie blijven onbepaald). Deze redeneringen leiden tot de conclusie dat het informatiegehalte van de hele aan Malewski ontleende uitspraak hoger is dan het gehalte van de Merton-hypothese.

Het criterium ‘*toepasbaarheid*’ van theoretische uitspraken voor het oplossen van praktische problemen, vereist een toelichting. In beginsel is immers elke empirisch-theoretische uitspraak voor het oplossen van een praktisch probleem toepasbaar: kennis van de condities waaronder bepaalde gebeurtenissen al of niet optreden informeert ons over hetgeen in een gegeven situatie al of niet realiseerbaar is. Dit is belangrijke informatie omdat het stellen en nastreven van doelen die onder gegeven omstandigheden niet realiseerbaar zijn tot

mislukkingen leidt. Onder toepasbaarheid van theoretische uitspraken in de praktijk wordt echter soms ook verstaan de mate waarin de factoren waarnaar in een uitspraak verwezen wordt, voor actief ingrijpen vatbaar (d.w.z. manipuleerbaar) zijn. Wat dit gezichtspunt betreft bieden de uitspraken van ons voorbeeld weinig mogelijkheden: noch het niveau van co-oriëntatie, noch conflicten tussen groepsbelang en groepsideologie kunnen m.i. als manipuleerbare factoren beschouwd worden, terwijl het democratiseren van besluitvormingsprocessen slechts op langere termijn en ook dan nog moeilijk te realiseren is. Wat de Festinger-uitspraak betreft lijkt het mij mogelijk de confrontatie met nieuwe gedachten in bepaalde situaties enigszins onder controle te houden; er blijkt dan ook dat met deze uitspraak bij praktische aanbevelingen voor het veranderen van attitudes (voorlichtingskunde e.d.) rekening wordt gehouden.

Zover deze illustraties van de wijze waarop uit verschillende theoretische oriëntaties afkomstige theoretische uitspraken met elkaar vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden. In de praktijk van het onderzoek zal een dergelijke evaluatie vervolgens leiden tot een selectie van die uitspraken of theorieën die het meest tot de oplossing van het telkens gestelde probleem bijdragen.

6. Samenvatting en conclusies

Aan het begin van ons betoog is gesteld dat in de sociologische leerboeken een verschuiving in aandacht tot uitdrukking komt van het descriptieve vocabulaire van de sociologie naar haar theoretische oriëntaties. Omdat deze oriëntaties slechts aanzetten tot theorievorming zijn, is te verwachten dat in de toekomst in leerboeken meer aandacht besteed zal worden aan ware en informatieve theorieën dan aan theoretische oriëntaties.^[29]

Theoretische oriëntaties leveren ideeën en suggesties in verband met de vraag welke aspecten van de sociale werkelijkheid of welke verschijnselen als belangrijk te beschouwen zijn voor de theorievorming op een bepaald probleemgebied. Zij zijn aanzetten tot theorievorming die nader uitgewerkt moeten worden. Deze uitwerking kan gebeuren in de richting van weerlegbare uitspraken en verklarende theorieën. Door sommigen wordt voor een andere werkwijze gepleit, namelijk voor het opsporen van de achtergrondassumpties en vooronderstellingen die aan theoretische oriëntaties ten grondslag liggen. Voor zover deze beide werkwijzen als alternatieven beschouwd worden verdient het vanuit het gezichtspunt van groei van de kennis aanbeveling theoretische oriëntaties in de richting van verklarende theorieën uit te werken aangezien men bij het zoeken naar vooronderstellingen uit komt bij meerduide en sterk persoonsgebonden beweringen.

Hoewel men dus theoretische oriëntaties niet als eindprodukten van wetenschappelijke activiteit mag beschouwen en zij slechts in de beginfase van theorievorming van belang zijn, vervullen deze theoretische perspectieven een belangrijke functie. Zij zijn voorstellingen die op de achtergrond de richting van ons denken aangeven en zodoende mede onze beslissingen daarover bepalen welke factoren van het feitelijke gebeuren als ‘relevant’ te beschouwen zijn, d.w.z. relevant ten opzichte van een bepaald probleem waarvoor we een oplossing zoeken.^[30]

Voor het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën kan men twee strategieën volgen: ten eerste kan men de ideeën die binnen een theoretische oriëntatie aanwezig zijn tot verschillende theorieën uitwerken, ten tweede kan men voor het opstellen

van een bepaalde theorie suggesties gebruiken en uitwerken die uit verschillende theoretische oriëntaties afkomstig zijn. Beide strategieën zullen een bijdrage tot kennisuitbreiding leveren; de tweede strategie verdient echter m.i. de voorkeur omdat de langs deze weg gereconstrueerde theorieën een verklaring van hetzelfde verschijnsel beogen en zodoende met elkaar vergeleken kunnen worden.

Wanneer men bij het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën de eerste strategie volgt dient men zich bovendien voor ogen te houden dat de keuze van de ene oriëntatie van waaruit men begint te werken, betrekkelijk willekeurig is. Van een theoretische oriëntatie kan men immers niet zeggen dat zij juist of onjuist is; er kan alleen maar blijken dat zij meer of minder vruchtbaar is naar gelang zij tot meer of minder algemene en informatieve theorieën leidt. Theoretische oriëntaties tonen hun waarde wanneer zij ware en informatieve theorieën voortbrengen, theorieën tonen hun waarde wanneer zij systematische weerleggingspogingen doorstaan. Degenen die beweren dat elke socioloog een keuze zou moeten doen voor één bepaalde theoretische oriëntatie bepleiten dus in feite een arbitraire, op persoonlijke 'smaak' berustende keuze.

Aangezien we in theoretische oriëntaties slechts geïnteresseerd zijn voor zover zij tot theorieën leiden verdient het aanbeveling uitgewerkte theorieën met elkaar te vergelijken en het vergelijken van theoretische oriëntaties na te laten. Bij het vergelijken van uitgewerkte theorieën telt immers uiteindelijk alleen maar wat in het licht van de gehanteerde criteria hun relatieve waarde is en wordt de vraag aan welke theoretische oriëntatie zij ontleend zijn onbelangrijk.

Noten

1. Doorn J.A.A. van, en C.J. Lammers, *Moderne sociologie*, Utrecht, 1959. Een ander Nederlandstalig leerboek uit deze categorie is H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*, Leiden, 1964 (eerste druk). Engelstalige leerboeken van dit type zijn b.v. Broom & Selznick, *Sociology*, eerste editie 1955 bij Harper & Row (met veel aandacht voor de empirische referentie van de behandelde begrippen) en H.M. Johnson, *Sociology*, 1960, verschenen bij Harcourt, Brace & Company (accent ligt op definities).
2. Wallace, W.L., *Sociological Theory*, London, 1969. Andere voorbeelden van dit type leerboek zijn McKinney & Tiryakian (Eds.), *Theoretical Sociology*, New York, 1970, en P.S. Cohen, *Modern Sociological Theory*, London, 1968.
3. Bij het volgende betoog wordt uitgegaan van een empirisch-theoretische taakstelling voor de sociologie. Hiermee wordt niet ontkend dat men zich ook op andere wijze met het maatschappelijk gebeuren bezig kan houden; zie de drie complementaire taakstellingen voor wetenschapsbeoefening (een empirisch-theoretische, een filosofisch-kritische en een praxeologische taakstelling) die onderscheiden zijn in R. Wippler 'Het pluralisme van theorieën en van werkprogramma's: een commentaar op Lammers', in: *Sociologische Gids*, 1973, 4, p. 270-278.
4. Een overzicht hiervan geeft D.Th. Kuiper, *Sociologie in meervoud?*, Alphen aan den Rijn, 1974.
5. Over verschillende vormen van pluralisme en over indelingscriteria voor theoretische oriëntaties zie Wippler, op. cit. en ook A. Effrat, 'Power to the Paradigms: An Editorial Introduction', in: Effrat (Ed.), *Perspectives in Political Sociology*, Indianapolis, 1973, p. 3-33.
6. 'The social processes involved in both the formation and the maintenance of identity are determined by the social structure', uit P.L. Berger and T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, New York, 1967, p. 173.
7. Zie G.C. Homans, *The Nature of Social Science*, New York, 1967, p. 14.
8. Te onderscheiden van waarnemingseenheden: collectiva en met name sociale systemen kunnen in sociologische studies eenheden van analyse maar nooit waarnemingseenheden zijn.
9. Homans, G.C., op. cit., p. 17-18; ook R. Wippler, *Theoretische sociologie als praktisch probleem*, Assen, 1973, p. 14 e.v.
10. Opp, K.D., *Methodologie der Sozialwissenschaften*, Hamburg, 1970, p. 158-165.

11. Malewski, A., 'Der empirische Gehalt der Theorie des historischen Materialismus', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie* 1959, p. 281-305.
12. Eigen bewoordingen van Galtungs betoog over cultureel imperialisme; zie J. Galtung 'A Structural Theory of Imperialism', in: *Journal of Peace Research* 8, 1971, 2, p. 81-117.
13. Over het zoeken naar 'grondleggende' vooronderstellingen zie ook H. Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen, 1968 (p. 13, het z.g. Münchhausen-Trilemma).
14. Archibald, W.P., 'Symbolic Interaction Theory', in: *Zeitschrift für Soziologie* 1, 1972, 3, p. 193-208.
15. Op het gebied van de medische sociologie b.v. T.J. Scheff, *Being mentally ill*, Chicago, 1966, en B.G. Glaser and A.L. Strauss, *Awareness of dying*, Chicago, 1964; op dat van de rechtssociologie b.v. E. Bittner 'The Police on Skid-Row: A Study of Peace Keeping', in: *ASR*, 32, 1967, 5, p. 699-715 en A.V. Cicourel, *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York, 1968; op het gebied van de criminologie b.v. H.S. Becker (Ed.), *The Other Side*, London, 1964.
16. Opp, K.D., *Die Verhaltenstheoretische Soziologie*, Hamburg, 1972, met name hoofdstuk 6.
17. Schütte, H.G., *Der empirische Gehalt des Funktionalismus*, Meisenheim, 1971.
18. Malewski, A., op. cit.
19. De uitdrukkingen 'als-component', 'dan-component' alsmede 'als ... dan ... uitspraak' of 'hoe ... des te ... uitspraak' worden op dezelfde wijze gebruikt als in K.D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, op. cit.
20. Scheff, T.J., 'Toward a sociological model of consensus', *ASR*, 32, 1967, 1, p. 32-46.
21. Festinger, L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Evanston, Ill, 1957.
22. Merton, R.K., 'Science and Democratic Structure', in: Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill., 1957 (in 1942 geschreven).
23. Malewski, A., op. cit.
24. Over theorieën-pluralisme en pseudo-pluralisme (concurrerende theoretische oriëntaties) zie R. Klima 'Theorienpluralismus in der Soziologie', in: Diemer (Hrg.), *Der Methoden- und Theorienpluralismus in den Wissenschaften*, Meisenheim, 1971, p. 198-219.
25. Lenski, G., *Power and Privilege*, New York, 1966; zie vooral de hoofdstukken I t/m 4.
26. Opp, K.D., "Die 'alte' und die 'neue' Kriminalsoziologie. Eine kritische Analyse einiger Thesen des labeling approach", *Kriminologisches Journal* 1, 1972, p. 32-52.
27. Hondrich, K.O., 'Systemanalyse, politische Ökonomie, Bedürfnistheorie', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie* 24, 1972, 2, p. 232-247 en van dezelfde auteur 'Bedürfnis-orientierungen und soziale Konflikte. Zur theoretischen Begründung eines Forschungsprogramma', in: *Zeitschrift für Soziologie* 2, 1973, 3, p. 263-281.
28. Over het informatiegehalte van uitspraken zie o.a. K.D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, op. cit., hoofdstuk 6.
29. In deze richting wijzen de twee mede als leerboeken bedoelde publikaties van J. Berger, M. Zelditch, Jr. and B. Anderson (Eds), *Sociological Theories in Progress*, Boston, 1966, vol. I, en 1972, vol. II.
30. Albert, H., 'Reine Theorie und politische Ökonomie: die Problematik der ökonomischen Perspektive', in Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, Neuwied, 1967, p. 37 e.v.

The structural-individualistic approach in Dutch sociology: toward an explanatory social science^{* [1]}

1. Introduction

The structural-individualistic approach is by now established as part of sociology in the Netherlands, but there exist still misunderstandings about its character. A description of the main characteristics of this approach, which will be given in section 4, seems therefore worthwhile. But before starting the description, some information will be given about the context in which this approach developed into a working tradition (section 2) and about a workgroup whose members use the approach in their research activities (section 3). The description of the characteristics of the research program will then be followed by a sketch of some similar developments elsewhere (section 5) and, finally, a provisional analysis of the results obtained from work guided by the structural-individualistic approach in the Netherlands will be given (section 6).

2. General background of Dutch sociology

After its first introduction as an academic subject, sociology in the Netherlands showed two main characteristic features (cf. de Valk, 1970). First, there was (and is) a strong empirical tradition. Early social scientists, influenced by the work of the 'father of Dutch sociology', S.R. Steinmetz, concentrated on the descriptive study of social phenomena which came to be known as 'sociography'. The tradition of this 'Amsterdam School' prepared the ground for later empirical research, mainly large scale surveys, which flourished (and still flourishes) at other universities and research institutes. Second, there was (and is) a tradition of policy-directed work. The use of sociological knowledge in the context of policy problems is not surprising in a country where industrialization took place rapidly (though comparatively late) and where a high population density demands urban and regional planning. The fact that about 75% of Dutch sociology graduates are employed outside universities^[2] reflects this policy-directedness. It is not surprising that, as a corollary of this conjunction of empirical and policy traditions, early Dutch sociologists showed little theoretical concern: at worst, they denounced theorizing as idle speculation, while at best they displayed a theoretical eclecticism.

In the late fifties and the early sixties, Dutch sociology entered a new phase, characterized by a growing awareness that the lack of concern for theoretical knowledge was hampering further progress in the fields of empirical research and applied sociology. As a result, theoretical efforts developed in three directions (cf. Zijderveld, 1966). The first attempt was directed toward an analysis of the main sociological concepts and problems in order to arrive at a systematic understanding of the proper subject of sociology. Judged from the point of view of present-day theoretical sociology this kind of work resulted mainly in ad-hoc hypotheses related to empirical data. The second attempt consisted in a thorough assimilation of the mainstream developments in international sociology, in particular of what

---

* *The Netherlands Journal of Sociology* 14 (1978) 2: 135-155.

has been called 'Standard American Sociology' (cf. Mullins, 1973). Theoretical concepts and notions, taken mainly from the functionalist tradition, became common currency and developed into a sociological jargon that is still typical for many research reports. The third attempt dealt with philosophical aspects of sociological jargon that is still typical for many research reports. The third attempt dealt with philosophical aspects of sociological knowledge and frames of reference in sociology, partly inspired by phenomenology and philosophers like Alfred Schütz. The underlying assumption was that 'driving the analysis of a concrete sociological problem far enough, one must arrive through systematic theory at basic philosophical problems' (Zijderveld, 1966: 130).

All these efforts, aimed at filling the 'theoretical gap' in Dutch sociology, were undertaken by a second generation of sociologists, i.e. a generation whose members often had to find their own way to sociology and in doing so had developed idiosyncratic styles of thought. An important spokesman of that generation sees in the unrelatedness of his generation's work signs of a chaos that stems from the disintegration of the former Amsterdam School (van Doorn, 1964: 55). But even without these aggravating circumstances, the prospects of those theoretical attempts to develop into flourishing research programs were not favorable. The impending university reforms of the late sixties; the students' struggle for participation in decision-making on curriculum and research; and the prolific rise of 'alternative sociologies' were not conducive to a systematic elaboration of embryonic programs or the systematic application of theoretical knowledge recently assimilated.^[3] The situation in the second half of the seventies is not easily characterized because of the great variety of activities carried on under the broad label of 'sociology'. Roughly speaking, four subgroups of activities can be discerned (the one described in the following sections figuring as a fifth).

First of all, there is much activity at the periphery of the professional, theoretically and empirically oriented sociology. Phenomenologists pursue mainly philosophical interests; many marxists have chosen sociology departments as battlegrounds for political struggles; and anti-professional attitudes are cultivated by champions of journalism and audio-visual media. Intellectual fashions change in quick succession, leaving behind sets of vocabularies for the dissatisfaction with 'traditional', 'bourgeois', 'professional' and other sociologies. This has been the fate of, say, ethnomethodology and the critical social theory of the Frankfort School, although developments in other countries prove that this development is not unavoidable.^[4]

A second characteristic of the present sociological scene in the Netherlands is the overwhelming concern for meta-theoretical topics. Supported by the diffusion of Thomas Kuhn's ideas about the role of paradigms in science, some sociologists concentrate their efforts on the classification and characterization of the different 'paradigms' (or theoretical approaches, perspectives, frameworks) in their discipline, often at the expense of developing theories which explain social phenomena and processes. The question whether sociology displays a poly- or a mono-paradigmatic structure, for instance, has been extensively discussed in theoretically minded circles. Such meta-theoretical concerns have not (yet?) developed into a coherent research program which could guide the research activities of a larger group of sociologists. Instead, the idiosyncratic treatment of meta-theoretical problems is still largely predominant.

A third group of activities has evolved around a research program, aiming at a historical approach to social phenomena. This program, mainly inspired by the work of Norbert Elias,

is becoming known under the label of 'figurational sociology'. Sociologists working along these lines have recently set up some organizationally supporting structures for their research program. A series of detailed historical analyses, the first of which are now reported in the journals, together with some program statements aimed at an international audience (e.g. Gleichmann et al., 1977) testify that the research activities of these sociologists are guided by an effective working tradition.

A fourth group of activities, continuing one of the main traditions in Dutch sociology, centers around empirical research. In this field, many important contributions have been made in the past and have set high standards for future empirical research. From the point of view of theory construction, 'Standard American Sociology' usually functions as the theoretical (conceptual) framework, furnishing ad-hoc hypotheses and empirical generalizations. Since often sophisticated techniques of data analysis are used (cf. Stouthard, 1970), sociologists working along this line form a highly specialized, though only loosely structured group. This way of practising sociology partly takes place in research institutes outside the universities, centering on policy-related problems and financed by government agencies. Often the results are then published in mimeographed reports rather than professional journals.

3. The Inter-university Workgroup in Theoretical Sociology

In this intellectual climate and this social setting, a small number of sociologists (including the author of this article), scattered over several Dutch universities and isolated in their own departments, formed a joint workgroup. They shared a strong dissatisfaction with the prevailing emphasis on meta-theoretical topics (such as 'paradigms' and 'theoretical perspectives' instead of substantive theoretical problems) and with the ubiquitous gap between theorizing and empirical research. Besides this commonality, they all shared a positive concern for sociology as an *explanatory* science.

Since its foundation in 1974, this 'inter-university workgroup in theoretical sociology' has regularly convened and discussed topics in the field of theoretical sociology broadly conceived. With the exception of one political scientist, its members are sociologists at the universities of Utrecht, Groningen and Rotterdam; and at times, social scientists from other countries who are staying in the Netherlands as fellows of the Netherlands' Institute for Advanced Study (NIAS) take part in the work of the group.

In spring 1976, the group organized a conference for the Dutch Sociological Association (NSAV) under the title 'Human Behavior and Social Structure: the Relevance of Micro-Sociological Theories for the Explanation of Macro-Sociological Phenomena'. The nine papers presented were all prepared by members of the inter-university workgroup, while the discussants invited were chosen among sociologists known to approach the various subjects from a different angle. The conference drew a large audience of both theoretical and applied sociologists, attesting to the widespread interest in an explanatory social science. The papers of the conference were edited and then published by the University Press Rotterdam in 1976 (Arts et al., 1976).

While the 1976 conference encouraged the members of the group in their efforts to contribute to an explanatory social science, it showed at least two limitations of their work: the parochial restriction to sociologists of the Dutch language area and the restriction to sociology as only one of the several social sciences. Awareness of these limitations strongly

influenced the preparation of a second conference held at the University of Utrecht, in December 1977, under the title 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. For this conference, also organized by the inter-university workgroup in theoretical sociology, another format was chosen: a selective, interdisciplinary forum in which sociologists, political scientists, economists and social psychologists from different European countries met to discuss topics that cut across their disciplinary lines. Most of the papers, written in English, were prepared by members of the workgroup.

This international, interdisciplinary conference revealed support for the work of the inter-university group by showing more than the expected degree of convergence of interests, approaches, and problems to be dealt with existing among social scientists located at departments and universities formerly not connected by any professional links. What are the major ideas behind these converging interests?

4. Characteristics of the research program^[5]

The core around which research activities are centered is formed by the task of explaining social phenomena. By explanation is meant a deductive argument showing how a statement describing the phenomenon to be explained follows logically from general propositions and descriptions of specific conditions. The deductive system explaining a social phenomenon may then be called a theory of this phenomenon. Therefore, aiming at the explanation of social phenomena is synonymous with aiming at a further development of theoretical sociology.^[6]

At first glance, stressing the need for explanation in sociology will seem rather trivial, since most sociologists are likely to agree that the explanation of social phenomena is an important task. At a closer look, however, it appears that 'explanation' is often taken to mean a variety of activities different from deductive explanation. Some consider an observed social phenomenon to be explained when it has been labeled with a sociological (theoretical) concept; others speak of explanation when a *raison d'être* has been offered for a social phenomenon; again others use the term 'explanation' for the more or less idealtypical description of the development of a social phenomenon; still others speak of explanation when an independent variable has been linked to the dependent variable, 'explaining' statistically part of the variance of the latter, or when causal chains of social-structural variables have been established. All these instances differ from deductive explanations mainly in two respects: first, they do not supply insight into the 'mechanisms' that generate certain social phenomena; and second, they do not create cumulative knowledge that can be applied to new situations. Given these differences, a plea for an explanatory sociology is not as trivial as it appears at first glance.^[7]

What gives theories the capacity to specify mechanisms and to function as prediction or 'calculating devices' (Coleman 1964: 34) are general postulates or universal laws which, when combined with specific initial conditions, allow the deduction of testable predictions.^[8] Advocating the search for explanations leads thus to the problem of universal laws. What is the nature of the universal laws a sociologist can use for theories of collective phenomena? More specifically, given that most sociologists are interested in *collective* phenomena (such as social structures, institutions or results of collective action), and given that these phenomena cannot occur without acting *individuals* who perceive social situations and are differently motivated, should the most general propositions be about entities on the

collective or the individual level?

Traditionally, sociologists have invested much effort in the search for laws governing processes in collective entities such as societies, social classes, organizations or groups.^[9] They have been strengthened in this search by Durkheim's much quoted dictum that the determining cause of a social fact should be sought among the social facts preceding it and not among the states of the individual consciousness. But the social regularities found in this search for 'systems laws' until now are either mere empirical generalizations stating a relationship between measurable properties of collectivities or propositions which do not hold true under all circumstances, i.e. subnomological regularities such as 'laws' referring to a particular geographical area and period in history. The search for genuinely sociological laws is going on and probably will do so in the future, but it would not be surprising if it did not yield the expected results. For, finding universal laws about collectivities would imply the admission that there exist social phenomena which are *not* influenced by the varying social conditions under which they are taking place. There is some irony in the notion that the search for social conditions determining other social conditions will yield sociological laws which, because of their universal character, are completely unaffected by any change in the social-structural, institutional, or historical setting in which they are operative.

Regularities on the individual level which could be used as universal laws in explanations of collective phenomena have attracted the interest of sociologists much less. Still, there are some prominent sociologists who explicitly refer to postulates about human nature when explaining phenomena on a societal level, for instance Lenski in his theory of social stratification (Lenski, 1966), Coleman in his analysis of collective action (Coleman, 1973), or Boudon in his study of inequality of educational and social opportunity (Boudon, 1974). The explicit use of general principles of individual behavior in sociological explanations has particularly been advocated by Homans who at present is also probably the most outspoken advocate of an explanatory sociology. He reminds us that we do not have to search for new behavioral laws since 'we have known the general propositions, in one form or another, so long and so well that we cannot believe they *are* general. Familiarity has bred contempt' (Homans 1967: 105-106). Furthermore, because of their generality, these same propositions are implicitly or explicitly used in all the social sciences, enabling therefore sociologists to pool resources with, in particular, psychologists and economists. Leaving the question aside for the moment whether the by now familiar propositions on the individual level should be taken as given instead of being modified and improved, it cannot be denied that general behavioral principles ('laws') *are* successfully applied for explanatory purposes in the social sciences. For instance, different versions of utility theory in the context of choice behavior, theories concerning equilibrating processes of cognitive structures, or different types of theories explaining learning processes, all these theories of individual cognitions, motivations, and behavior claim to be applicable without time and space restrictions, and many of them have been subjected to experimental tests.

The deliberate use of regularities on the individual level for the explanation of collective phenomena does not mean that social conditions are neglected in these explanations. To the contrary. Since social scientists are not interested in behavior occurring in abstracto but in behavior occurring in social settings, the 'laws' of behavior they use in their explanations have to be linked to these social settings. In other words, the social conditions of action have to be interpreted in terms of the 'laws' in question.^[10] Thus, the *general* propositions

are on the *individual* level and the *singular* descriptions of initial conditions are on a *collective* level, the link between individual and collective level being provided by the interpretation of different social conditions in terms of the individual laws.^[11]

So far, only part of the connection between behavioral laws and social phenomena in social science has been mentioned, namely that part which, in a causal language, refers to ‘social causes’ of individual actions.^[12] But are individual actions the phenomena sociologists are most eager to explain? Probably not, since the phenomena they are specifically interested in are institutions, social-structural arrangements (social networks), collective actions, or products of joint actions - in short: collective phenomena. This gives rise to the question how individual actions (or effects) which are explained by general propositions about individuals and initial conditions referring to social settings of action, are to be related to these collective phenomena. This question has been traced back to the early period of social science by Homans when he states: ‘The central problem of social science remains the one posed ... by Hobbes: How does the behavior of individuals create the characteristics of groups? That is, the central problem is not analysis but synthesis, not the discovery of fundamental principles, for they are already known, but the demonstration of how the general principles, exemplified in the behavior of many men and groups, combine over time to generate, maintain, and eventually change the more enduring social phenomena’ (Homans, 1967: 106). The same idea has been advanced from a methodological point of view by Coleman when he distinguishes explanatory theories which are concerned with questions like ‘why does a certain class of people behave as they do?’ from synthetic theories which are concerned with questions like ‘what are the consequences of the joint occurrence of certain individual actions and several social conditions?’ (Coleman, 1964: 34-54).

The connection of individual effects with collective phenomena has more systematically been treated as the problem of transformation (cf. Lindenberg, 1977a). This is not merely a technical problem of aggregation or multilevel analysis, but a theoretical problem, because in an explanatory context the connections between individual actions and their outcomes on a collective level should be traced with reference to a ‘mechanism’ instead of simply being stated. There are two sides to the problem of transformation.

On the one side, there are connections between individual actions and collective phenomena realized at the object level. The establishment of a new law in a parliamentary democracy is a case in point: there exist rules of procedure specifying under which conditions the draft of a bill will pass; these rules describe a situation which is required and they connect in this situation the actions of individual members of parliament (voting) with the collective result (a new law). In other words, a set of rules specifies when and how particular individual actions produce a particular collective effect.

On the other side, if in one and the same explanatory context both statements about individuals and statements about collectivities are used, they have in any case to be linked analytically.^[13] In such cases, social scientists working within a structural-individualistic framework try to reconstruct collective phenomena in terms of individual interdependencies or individual aggregates in the presence of structural and institutional constraints. For example, degree of consensus can be viewed as the interlocking of many individual cognitions and meta-cognitions instead of a mere technical measure of cognitive similarity, because the interdependences of individual cognitions are taken into account (cf. the conceptualization of ‘consensus’ as ‘co-orientation’ by Scheff, 1967). Along the same line,

bureaucracies or political parties can be viewed as corporate actors, varying in their power to act according to the resources individual members have invested in them and the rights these members have given over to them; these corporate actors, however, created by its individual members in view of potential benefits, may also induce a sense of powerlessness among its members thereby diminishing their learning capacity (Coleman, 1974: 35-54). Finally, reference group phenomena can be viewed as depending on the number of individuals involved, on probability calculations of individual outcomes related to group size, and on individual utility considerations (cf. Boudon, 1977: 131-155).

Specifying such constellations of conditions for a particular social phenomenon is identical with stating a transformation rule. In the context of explaining collective phenomena, these transformation rules - although analytic statements - can then be used in the place of general propositions in deductive arguments. Formally, transformation rules fulfil, in the context of explaining collective phenomena, the same function as general propositions about individuals do in the context of explaining individual effects, the difference being that transformation rules are analytic statements while laws about human nature have empirical content. Taking all relevant elements into account, the structure of explanations of collective phenomena can be schematically described as a twofold argument. First, from laws about human nature and initial conditions referring to social situations, statements about different courses of individual action under varying social circumstances can be derived (so-called 'individual effects'), whereas transformation rules, together with given individual effects and various boundary conditions (referring to institutional or social-structural arrangements), allow the deduction of statements about collective phenomena (cf. Lindenberg, 1977a: 54). The distinction of these two explanatory steps facilitates the conceptualization of collective phenomena from an individualistic perspective and demonstrates the heuristic use that can be made of an explicit recognition of the transformation problem. Furthermore, the explicit attention given to the different elements of the dual structure of sociological explanations facilitates the location of errors when an explanation fails.

It will be evident that the equation 'use of general propositions about individuals = lack of attention for (macro)sociological phenomena' rests on a serious misunderstanding of the individualistic tradition in the social sciences. As has been shown, social phenomena figures twice in explanations of collective phenomena: once in relation with initial conditions (as 'social causes') when individual effects are explained, and a second time as phenomena to be explained when individual effects are connected by transformation rules with collective outcomes. Because theories of collective phenomena are individualistic by their general propositions and social by their initial conditions as well as by their explananda, the general approach described here is called 'structural-individualistic', which is close to, if not synonymous with, what Agassi (1975) calls 'institutional-individualistic' or Bourricaud (1975) calls 'neo-individualistic'.^[14] The structural-individualistic approach is neither identical with reductionist approaches nor compatible with traditional macro-sociology. The approach is anti-reductionist in the sense that it pays explicit attention to the problem of transformation and that it recognizes the possibility that in sociological explanations boundary conditions (such as institutional arrangements) may have to be included which cannot easily be stated in terms of individual propositions.^[15] The approach differs from traditional macro-sociology in that it is not content with causally linking social phenomena to other social phenomena without an explication of the mechanism that shows how and

why one social fact is 'caused' by another social fact. This two-sided opposition both to psychological reductionism and to macro-sociological descriptions without explanatory power, distinguishes the structural-individualistic approach from other approaches which simply claim the importance of both the micro and the macro level without specifying each level and without explicating the links between them.^[16]

The recognition of the dual structure of theories of collective phenomena also provides guidelines for research by suggesting two directions for further theoretical efforts. On the one side, it seems worthwhile to pursue work on the problem of transformation, systematically exploring the implications of typical social conditions and institutional arrangements. On the other side, the theories of individual cognitions, motivations, and behavior presently in use seem to be in need of modification and improvement, since many of these theories are better suited for application in small group situations than in larger social settings (cf. Schütte, 1976a).^[17]

The main characteristics of the structural-individualistic approach may now be summarized:

(a) the basic concern of the approach is the explanation of collective phenomena, i.e. the construction and empirical testing of nomological theories of collective phenomena;

(b) general propositions about cognitive, motivational, and behavioral regularities of individuals are used in the explanations;

(c) descriptions of social situations (institutional and structural arrangements), take a prominent place: once in relation with the initial conditions of the general propositions, a second time in the deductive argument linking individual actions with collective phenomena;

(d) the recognition of the problem of transformation indicates a dual structure of theories of collective phenomena; explicit attention for the composing elements of that dual structure allows for a more precise location of errors when explanations fail;

(e) the approach is opposed to psychological reductionism and not satisfied with macro-sociological descriptions without explanation, i.e. it is concerned with a theoretically powerful macro-sociology;

(f) theoretical efforts are directed both towards the analysis of collective phenomena interpreted as results of jointly occurring circumstances (the problem of transformation) and towards the improvement of theories of behavior as required by their application to societal (instead of small group) settings.^[18]

5. Historical and international parallels

The above description of characteristics of the structural-individualistic approach will have led the reader to the question whether this approach represents after all something new in sociology. The answer - as will be argued immediately - has to be no and yes, depending on the points of reference one has in mind. If one deviates from the common practice to let the history of sociology begin with Auguste Comte and, instead, considers the Scottish moral philosophers of the eighteenth century (David Hume, Adam Ferguson, Adam Smith) and their forerunner Bernard Mandeville, to be the earliest sociologists in the sense of modern science (cf. Vanberg, 1975), the structural-individualistic approach is nothing new in sociology. On the contrary, this approach was from the early eighteenth century onward the familiar way of attacking social, political, and above all economic problems. Moreover,

it has continuously been the leading approach in economics - the by now theoretically most advanced of the social sciences - and it has up to the present demonstrated its fruitful theoretical potential by its expansion to new areas of application such as politics, history, property rights, and social problems.^[19]

With the establishment - under the influence of Comte, Marx, and especially Durkheim of a collectivistic program as the predominant approach in sociology, the individualistic perspective and its theoretical potential have fallen into oblivion among sociologists, who have even taken pride in the thus gained autonomy. Regarded from this angle, the attention sociologists presently give to the structural-individualistic approach can be seen as a revival of a tradition that had marked the earliest period of the discipline. It is not without irony that this early sociological tradition is now again, in terms of 'economic approach', proposed as paradigm for sociology in general (cf. Albert, 1967, and 1972: 154 ff).

The question whether the structural-individualistic approach represents something new in Dutch sociology can be answered not only with reference to the history of the discipline but also by taking differences in national traditions into account. The overall impression is that during the last decades only a few sociologists have worked within a structural-individualistic framework. In the U.S.A., George C. Homans is probably the most widely known spokesman and the most outspoken advocate of this approach, together with James S. Coleman.^[20] In Germany, Karl Dieter Opp and Hans J. Hummell have further built on the programmatic suggestions given by Homans and the Polish sociologist Malewski (1967). As witnessed by the many research areas to which they have made substantial contributions, they, together with their students, have elaborated the structural-individualistic approach into an effective and prolific working tradition within German sociology.^[21] Recently a growing interest in this approach can be observed in other countries as well, for instance in France where Raymond Boudon has made major theoretical contributions to the field of social stratification and to the analysis of counter-intuitive collective effects of interlocking individual actions (cf. Boudon, 1974 and 1977). Likewise, economists and political scientists have recently given attention to problems traditionally thought to fall within the domain of sociology, for instance to problems of organization, voting behavior, or democracy (cf. Olson, 1965, Fleischmann, 1974, Barry, 1970).

In the Netherlands, an incidental interest in the work of sociologists such as Homans could be observed during the sixties, but this attention to the individualistic perspective did not develop further into a working tradition guiding research activities in a cumulative manner. One problem in the reception of this approach was its unelaborated link to macro-sociology. The theoretical developments initiated a few years ago by the inter-university workgroup in theoretical sociology, stressing the need for an individualistic macro-sociology, thus represent something new in Dutch sociology and, at the same time, make a contribution to the international developments. Until now, sociologists, political scientists, and economists who use the structural-individualistic approach in their research, have been isolated by their disciplinary boundaries and scattered over several countries, preventing the realization that many fellow scientists in other disciplines and other countries are working on similar problems. These social scientists represent a potential common forum for mutual critique and intellectual stimulation, and they are a challenge to other social scientists as well.

6. Provisional analysis and prospects for the future

In the preceding sections the formation of the 'inter-university workgroup in theoretical sociology' has been described, its research program of a structural-individualistic sociology sketched and some parallel developments mentioned. Although it may be too early to evaluate the results obtained from work guided by the structural-individualistic research program (because only four years have passed since the inter-university group started), at least some provisional appraisal of the work of its members can be done at present by overviewing some of their publications (cf. the selected bibliography of the interuniversity workgroup).

The publications fall into three broadly defined categories: (1) publications dealing with methodological problems of an explanatory sociology; with comparison and critique of different approaches within sociology, and with program statements concerning the structural-individualistic approach; (2) publications dealing with general theoretical problems in sociology, in particular the reconstruction and critique of ideas of classical sociologists, the elaboration of theories concerning human cognition, motivation, and behavior, and work in the context of the problem of transformation; (3) publications dealing with specific theoretical problems in the context of the explanation of phenomena in various subfields. Work falling into the first (methodological and programmatic) category is clearly concentrated in the initial phase of the four year period reviewed^[22], reflecting the efforts of the members of the workgroup to find some common (methodological) ground in order to create a workable basis for substantive theoretical and empirical work later on.

Methodological and programmatic questions. Fallibilistic theories of knowledge and the critical approach in science have systematically been evaluated and compared with competing theories of scientific thought, leading to the elaboration of general principles of the critical approach into specific methodological rules for problem formulation, theory construction, and empirical research (cf. Ultee, 1977a and Ultee, 1977b, part I). With respect to research in sociology it has been shown how the neglect of these principles may lead to the 'immunization' of cherished theories or hypotheses (cf. Ultee, 1975). One fundamental paper deals with the structure of theories of collective phenomena, specifying the components of explanations of such phenomena and discussing various incomplete versions of explanations frequently encountered in present-day sociology (cf. Lindenberg, 1976a). Other papers show how the history of sociology can be assimilated in such a way that it actually aides theory construction in the present (cf. de Vos, 1975) or how some metaphysical components of the different sociological approaches can be elaborated into explanatory theories (cf. Wippler, 1978).

A critical concern with different approaches in sociology is reflected in a number of other publications. There are papers criticizing one particular approach, such as the phenomenological approach (cf. Flap, 1975), certain aspects of 'figurational sociology' (cf. Wippler, 1975b) or 'structural macro-sociology' (cf. Lindenberg, 1977d); another paper analyzes the potential of symbolic interactionism for contributing to the construction of explanatory theories (cf. Arts, 1976a). Ultee (1976) demonstrates, with the help of several sociological studies, how work that is usually understood to be representative of a collectivistic approach proceeds *de facto* in an individualistic manner. In one quite extensive study, problems, theories, and research in different approaches are systematically compared, using criteria of evaluation derived from critical rationalist theories in the philosophy of

science (Ultee, 1977b, part II). In another paper it is shown that many controversies about 'approaches' or 'paradigm' in sociology are pseudo-controversies, the 'approaches' being compared not being of the same order (cf. Wippler, 1977a). Insofar as approaches are of the same order, the familiar idea that approaches are competing ways of practising sociology is rejected, and with the help of an explanation schema for collective phenomena, it is shown that each approach represents an effort towards explaining collective phenomena, although concentrating selectively on certain components of the explanation schema at the expense of others (cf. Lindenberg and Wippler 1978).

In this context the earliest program statement for an explanatory sociology came at the very beginning of the work of the inter-university group (cf. Wippler, 1973). Later papers with a programmatic tenor stressed more clearly the characteristics of the structural-individualistic approach, underlining the macro-character of the phenomena to be explained in sociology as well as the explicit use of individualistic assumptions (cf. Lindenberg, 1976b and Schütte, 1976a). An interdisciplinary aspect of the structural-individualistic approach is programmatically outlined in the papers of Arts (1976b) and Opp (1978). But a comprehensive summary of the procedures, arguments, and counterarguments concerning this approach has long been lacking and will be given in a study that has just been completed and will be published soon (cf. Opp, 1979).

General theoretical problems. Several reconstructions of classics have been carried out. For instance, utilitarian thought à la Bentham has been confronted with Durkheimian ideas of an autonomous sociology (cf. Schütte, 1976b), and parts of Parsons' work have been compared with that of Weber (cf. Schütte, 1977a). In the course of a highly original analysis, Lindenberg (1975) concludes that major parts of Durkheim's work on mechanical solidarity, suicide, and religion appear to be applications of psychological theories worked out in his early study on the division of labor; this implies that, when trying to improve upon the master, Durkheim's psychological theories and his structural assumptions need to be scrutinized separately and, if necessary, improved or abandoned separately, instead of retesting his famous but low-level generalizations.

Some work on theories of behavior and cognitive or motivational processes has also been done. A general theory of choice behavior has been developed by de Vree (1976) which takes into account the probability of a choice being made from a behavioral set as well as the utility of that selection as determined by the individual in question. Cognitive processes taking place when individuals act in the context of hierarchical social phenomena have been analyzed by Lindenberg (1977b) who also tested some hypotheses experimentally. In another paper, certain side effects of human action, known in economics as 'externalities' or 'external effects', have been analyzed in their relation to choice behavior, stressing aspects like choice dependency and choice span (cf. Lindenberg, 1977c). A new two-component model of repetitive choice which is completely interpretable and data-efficient and which fares well in a test with available data, has very recently been developed (cf. Lindenberg, 1978); it demonstrates inter al. the importance of marginal utility considerations instead of a value based notion of human action.

Work on the problem of transformation has until now received the least extensive attention by members of the inter-university workgroup. In the paper wherein an explication of the problem itself is given, several theories are reconstructed in such a way as to show how various kinds of transformation rules are used when collective phenomena are explained by explicit reference to individualistic propositions (cf. Lindenberg, 1977a). Related papers

deal with social conditions involved when exchange, consensus, and conflict resolution takes place in larger social settings (cf. Schütte, 1977b) or with the constellations of social conditions conducive to the transformation of purposive individual actions into unexpected or unintended social outcomes (cf. Wippler, 1977b).

Specific theoretical problems. With respect to a wide range of social phenomena, specific problems of explanation have been attacked. For instance, contributions to the explanation of deviant behavior (cf. de Vos, 1976), leisure behavior (cf. Wippler, 1975a) and voting behavior (cf. Ultee, 1978) have been made, theories on social mobility (cf. Ultee, 1977c) and the diffusion of innovation (cf. Flap, 1976) have been improved, and the reactions to social crises (cf. Opp, 1977) or the behavior of pressure groups in crisis situations (cf. Hommes, 1976) have been analyzed. Furthermore, the effectiveness of social norms (cf. de Vree, 1977) and the justice of distributions (cf. Arts, 1977) have been approached from the point of view of structural-individualistic sociology. In a similar way, the problem of order in stateless societies (cf. Flap, 1977) or certain aspects of social change (cf. Wippler, 1976) have been analyzed.

Against the background of the foregoing provisional appraisal, can something be said about the directions the work of the inter-university workgroup will take in the next few years? Probably the ongoing shift from methodological and programmatic topics toward substantive theoretical and empirical problems will dominate, moving discussions about 'theoretical approaches' more and more to the background. In the short term perspective, a broad diversification of the particular phenomena to be explained can be expected. Some new projects are already under way, ranging from ecological problems (cf. Ester and Leeuw 1978) to those of social stratification, from internal democracy in voluntary organizations to the pressures social networks exert upon individual behavior, or from the prediction of migratory processes in urban areas to ways of coping with unemployment and status inconsistency. The focus of these studies seems to be shifting gradually from theory construction to theory testing requiring new forms of coordination and funding for the rapidly expanding research activities.

Notes

1. Critical suggestions by Regina W. Hommes, Siegwart Lindenberg and Wout C. Ultee are gratefully acknowledged.
2. In the USA this figure is approximately 15%. For an analysis of the position of sociologists on the Dutch labor market cf. IJzerman, 1977.
3. For an analysis of the implication of Dutch university reforms and related events for teaching and research in the social sciences cf. Daalder, 1974.
4. The way in which ethnomethodology has been constructively incorporated into some research projects in The Federal Republic of Germany is a case in point (cf. Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen 1976). and the reconstruction of the critical social science approach of the Frankfort School by Radnitzky is another example of progressive absorption of an intellectual fashion (cf. Radnitzky 1970).
5. The author is giving *his* description of the research program, i.e. other members of the workgroup may emphasize certain details in a slightly different way.
6. Constructing theories with explanatory power is, however, but one element of the process of generating scientific knowledge, others being the formulation of problems and the testing of theories. In a very general sense, this process always starts from some problem P_1 , proceeding to a tentative solution or tentative theory TT , which may be partly or wholly mistaken and therefore will be suspect to error-elimination EE , which may consist of critical discussion or experimental tests; this in turn will give rise to new unexpected problems P_2 (Popper,

1972: 119). In other words, theories are provisional answers to questions asking for an explanation, which have to be rigorously checked for their truth content. Since the possibility can never be excluded that answers better than those accepted in the past or present will emerge, there is always room for competing answers (i.e. theoretical pluralism), be they competing scientific theories or scientific theories competing with common sense theories.

7. The difference between explanation in a deductive sense and in the sense of establishing causal chains has been emphasized by Homans (1974: 152-153).

8. This general structure of explanations is variously called 'covering law model', hypothetico-deductive or nomological explanation.

9. The efforts of Peter Blau in this direction need to be mentioned here because on the one side he explicitly subscribes to the deductive model of explanation while on the other side holding to the assumption 'that the behavior of organized aggregates follows its own principles' (Blau, 1970: 338). However, the laws which he introduces are either low level empirical generalizations or analytic statements being true by definition (cf. Blau, 1977); for a critical appraisal of Blau's approach cf. Lindenberg, 1977d.

10. For instance, when a theory of motivation is applied the prevailing institutional arrangements are interpreted as incentive structures determining which positive and negative sanctions are to be expected (cf. Albert, 1977: 200). Further, sociologists often deal with typical or idealized social conditions instead of with concrete situations and often they also try to reduce the complexity of social-structural or institutional arrangements by constructing simplified models of situations of action. But neither an ideal-typical treatment of social conditions nor the use of artificially constructed situational models matters as to the basic strategy of the structural-individualistic approach which consists of relating laws of individual cognition, motivation, and behavior to social settings of actions.

11. About the confusion between nomological hypotheses and assumptions about specific empirical conditions cf. Lehner and Schütte 1976: 142-144; there the authors discuss also the related distinction between theories and models.

12. In causal language, social conditions which are linked with the initial conditions of an implicit behavioral law, 'cause' the phenomenon specified in the consequent of that law. However, this does not alter the fact that the implicit law is located at the individual level.

13. These analytical links or transformations by definition are formed by partial definitions, i.e. the meaning of the phenomenon mentioned in the consequent of a conditional statement is only partly determined by its antecedent. This allows a modification of the antecedent clause (e.g. by adding a condition formerly only silently assumed) without change in the meaning of the consequent clause.

14. The label 'structural-individualistic approach' is borrowed from Opp, 1978: 34. Boudon (1975) uses the term 'macrosociological interaction analysis'.

15. For instance: rules of procedure which, while being operative in a given situation, do not guide the behavior directly, be it that they are not known by the actor or that their effect cannot be anticipated.

16. The above mentioned 'figurational sociology' seems to be a case in point: it is both macro-sociological in outlook and individualistic by being concerned with the 'interweaving' of individual actions, but lacks the methodological explicitness required for explanatory purpose.

17. Problems of collective choice, exchange, collective goods or the correction of deviant behavior require a different treatment on the small group level than on the societal level, because differences in size affect variables like transaction costs, information costs, effectiveness of social control or calculations of subjectively expected outcomes of action. For a more general critique of some behavioral principles used in social science theories cf. Heath, 1976.

18. As an additional characteristic, the development of a particular work-style may be mentioned, consisting of a frequent use of the technique of theoretical reconstruction. Examples are, among others, Schütte, 1971 and De Vree, 1972.

19. Given the explosive development in applying economic analysis to an increasing number of new areas, a few rather arbitrarily selected references may suffice: Mueller 1976, North and Thomas 1973, Furubotn and Pejovich, 1974, Le Grand and Robinson, 1976, in the Netherlands inter al. Van den Doel, 1978.

20. Friedrichs mentions that the potential of the individualistic tradition has been almost overlooked in the USA during the sixties. But he does not exclude the possibility that this tradition will inherit the claim of sociological 'orthodoxy' in the latter half of the 1970s (Friedrichs 1974: 3).

21. Among these areas of application of the structural-individualistic approach are deviant behavior (Opp, 1974), social crises (Opp, 1978); many other areas are mentioned in Opp, 1972 and in: Opp & Hummell, 1973.

22. The year of publication mentioned in the bibliography does not adequately reflect this shift in focus of attention since many papers have been discussed in the workgroup several years prior to their publication in journals or books.

References

- Agassi, J. (1975). Institutional Individualism. *British Journal of Sociology* 26: pp. 144-155.
- Albert, H. (1967). Die ökonomische Tradition im soziologischen Denken. *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*. Neuwied. Pp. 13-34.
- Albert, H. (1972). Der Gesetzesbegriff im ökonomischen Denken. *Macht und ökonomisches Gesetz: Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. Berlin: Neue Folge. Pp. 126-162.
- Albert, H. (1977). Individuelles Handeln und soziale Steuerung. Die ökonomische Tradition und ihr Erkenntnisprogramm. Lenk (ed.), *Handlungstheorien interdisziplinär*. München. Pp. 17-57.
- Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (1976). *Kommunikative Sozialforschung*. München.
- Barry, B. (1970). *Sociologists, Economists and Democracy*. London.
- Blau, P.M. (1970). Comment on: The Relevance of Psychology to the Explanation of Social Phenomena, by G.C. Homans. Borger, Cioffi (eds.), *Explanation in the Behavioral Sciences*. Cambridge. Pp. 329-339.
- Blau, P.M. (1977). *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity, and Social Inequality*. New York.
- Boudon, R. (1975). The Three Basic Paradigms of Macrosociology: Functionalism, Neo-marxism and Interaction Analysis. *Theory and Decision* 6: pp. 381-407.
- Boudon, R. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris.
- Bourricaud, F. (1975). Contre le sociologisme: une critique et des propositions. *Revue française de sociologie* 16 (suppl.): pp. 583-603.
- Coleman, J.S. (1964). *Introduction to Mathematical Sociology*. New York.
- Coleman, J.S. (1973). *The Mathematics of Collective Action*. London.
- Coleman, J.S. (1974). *Power and the Structure of Society*. New York.
- Daalder, H. (1974). The Dutch Universities between the 'New Democracy' and the 'New Management'. *Minerva* 12: pp. 221-257.
- Doel, J. van den (1978). *Democratie en welvaartstheorie* (Democracy and Welfare Economics) revised edition. Alphen aan den Rijn.
- Doorn, J.A.A. van (1964). *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Picture and Meaning of Dutch Sociology). Utrecht.
- Ester, P.; Leeuw, F.L. (1978). Theoretische sociologie en maatschappelijke vraagstukken: Individuel handelen en participatie in de voorziening van collectieve goederen (Theoretical Sociology and Policy Problems: Individual Action and the Provision of Collective Goods). *Mens en Maatschappij* 53: pp. 5-39.
- Fleischmann, C. (1974). Ungleichheit unter den Wählern: Zur ökonomischen Perspektive in der Soziologie. Widmaier (ed.), *Politische Ökonomie des Wohlfahrtstaates*. Frankfurt. Pp. 140-159.
- Friedrichs, R.W. (1974). The Potential Impact of B.E. Skinner upon American Sociology. *The American Sociologist* 9: pp. 3-8.
- Furubotn, E.G.; Pejovich, S. (eds.) (1974). *The Economics of Property Rights*. Cambridge (Mass).
- Gleichmann, P.R.; Goudsblom, J.; Korte, H. (eds.) (1977). *Human Figurations*. Amsterdam.
- Grand, J. Le; Robinson, R. (1976). *The Economics of Social Problems*. London.
- Heath, A. (1976). *Rational Choice and Social Exchange: A Critique of Exchange Theory*. Cambridge.
- Homans, G.C. (1967). *The Nature of Social Science*. New York.
- Homans, C.G. (1974). *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York (second, revised edition).
- Hummell, H.J. (1973). Für eine Struktursoziologie auf individualistischer Grundlage. Opp; Hummell, *Soziales Verhalten und soziale Systeme*. Frankfurt. Pp. 135-177.
- IJzerman, Th. J. (1977). Sociologen op de arbeidsmarkt (Sociologists on the Dutch Labour Market). Swanborn (ed.), *Studeren in de sociologie*. The Hague. Pp. 93-134.
- Lehner, F.; Schütte, H.G. (1976). The Economic Theory of Politics: Suggestions for Reconsideration. Barry (ed.), *Power and Political Theory: Some European Perspectives*. London. Pp. 139-160.
- Lenski, G.E. (1966). *Power and Privilege*. New York.
- Malewski (1967). *Verhalten und Interaktionen*. Tübingen.

- Mueller, D.C. (1976). Public Choice: A Survey. *Journal of Economic Literature* 14: pp. 395-433.
- Mullins, M.C. (1973). *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York.
- North, D.C.; Thomas, R.P. (1973). *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge.
- Opp, K.-D. (1972). *Verhaltenstheoretische Soziologie: Eine neue soziologische Forschungsrichtung*. Reinbek.
- Opp, K.-D. (1974). *Abweichendes Verhalten und Gesellschaftsstruktur*. Neuwied.
- Opp, K.-D. (1978). *Theorie sozialer Krisen: Apathie, Protest und kollektives Handeln*. Hamburg.
- Opp, K.-D.; Hummell, H.J. (1973). *Kritik der Soziologie*. Frankfurt.
- Olson, M., Jr. (1965). *The Logic of Collective Action*. New York.
- Popper, K.R. (1972). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford.
- Radnitzky, G. (1970). *Contemporary Schools of Metascience*. Göteborg.
- Scheff, T.J. (1967). Towards a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review* 32: pp. 32-46.
- Schütte, H.G. (1971). *Der empirische Gehalt des Funktionalismus: Rekonstruktion eines soziologischen Erklärungsprogramms*. Meisenheim.
- Stouthard, Ph.C. (1970). Sociological Research in the Netherlands. *Sociologia Nederlandica* 6: pp. 184-188.
- Valk, J.M.M. de (1970). Sociology in the Netherlands. *Sociologia Nederlandica* 6: pp. 88-96.
- Vanberg, V. (1975). *Die zwei Soziologien: Individualismus und Kollektivismus in der Sozialtheorie*. Tübingen.
- Vree, J.K. de (1972). *Political Integration: The Formation of Theory and its Problems*. The Hague.
- Zijderveld, A.C. (1966). History and Recent Development of Dutch Sociological Thought. *Social Research* 33: pp. 115-131.

Selected Bibliography of the Inter-University Workgroup (Only those publications of the members are included that are related to the workgroup.)

- Arts, W. (1976a). Moderne wetenschapstheorie en symbolisch interactionisme. (Modern Philosophy of Science and Symbolic Interactionism). *Mens en Maatschappij* 51: pp. 25-42.
- Arts, W. (1976b). Geen Procrustesbed? Over de relevantie van de individualistische traditie voor een integratie van economie en sociologie (No Procrustes-bed? About the Relevance of the Individualistic Tradition for an Integration of Economics and Sociology). Arts; Lindenberg; Wippler (eds.). *Gedrag en Structuur* (Human Behavior and Social Structure). Pp. 75-90.
- Arts, W. (1977). *Political Philosophy and Exchange Theory: The Case of Distributive Justice*, Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Arts, W.; Lindenberg, S; Wippler, R. (eds.) (1976). *Gedrag en Structuur. De relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen* (Human Behavior and Social Structure: The Relevance of Micro-theories in Explaining Macrophenomena). Rotterdam.
- Flap, H.D. (1975). De sociologie van het lekkere gevoel (Sociology as Feeling Groovy. *Mens en Maatschappij* 50: pp. 278-301.
- Flap, H.D. (1976). De kracht van zwakke bindingen of de zwakte van sterke bindingen (The Strength of Weak Ties or the Weakness of Strong Ties). Arts, Lindenberg, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 161-176.
- Flap, H.D. (1977). *Ordered Anarchy, Social Networks in Stateless Societies*. Paper Presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Hommes, R.W. (1976). Belangengroepen onder pressie (Interest Groups under Pressure. Arts, Lindenberg, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 194-216.
- Lindenberg, S. (1975). Three Psychological Theories of a Classical Sociologist. *Mens en Maatschappij*: pp. 133-153.
- Lindenberg, S. (1976a). De structuur van theorieën van collectieve verschijnselen (The Structure of Theories of Collective Phenomena). Arts, Lindenberg, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 1-20.
- Lindenberg, S. (1976b). Doelketens en voorkeursorden: Schets van een onderzoeksprogramma (Goalchains and Preference Orderings: The Sketch of a Research Program. Arts, Lindenberg, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 21-50.
- Lindenberg, S. (1977a). Individuelle Effekte, kollektive Phänomene und das Problem der Transformation. Eichner, Habermehl (eds.), *Probleme der Erklärung sozialen Verhaltens*. Meisenheim. Pp. 46-84.
- Lindenberg, S. (1977b). The Direction of Ordering and its Relation to Social Phenomena. *Zeitschrift für Soziologie* 6: pp. 203-221.

- Lindenberg, S. (1977c). *Externalities and Behavior*. Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Lindenberg, S. (1977d). Differentiation among People: Blau's Revised View of Sociology. *Mens en Maatschappij* 52; pp. 301-323.
- Lindenberg, S. (1978). A Two-Component Repetitive Choice Model Paper. Netherlands Institute of Advanced Study. Wassenaar.
- Lindenberg, S.; Wippler, R. (1978). Theorienvergleich: Elemente der Rekonstruktion. Hondrich, Matthes (eds.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Neuwied. Pp. 219-231.
- Opp, K.-D. (1977). *Crises and Collective Goods*. Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Opp, K.-D. (1978). Das ökonomische Programm in der Soziologie. *Soziale Welt* 29: pp. 129-154.
- Opp, K.-D. (1979). *Individualistische Sozialwissenschaft: Arbeitsweise, Programm, Argumente, Gegenargumente*. Schütte, H.G. (1976a). Het dilemma van de macrosociologie (The Dilemma of Macro-sociology). Arts, Lindenbergh, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 51-74.
- Schütte, H.G. (1976b). Durkheim vs. Bentham: Anmerkungen zu zwei soziologischen Programmen. *Mens en Maatschappij* 51: pp. 382-397.
- Schütte, H.G. (1977a). Handlungen, Rollen und Systeme: Überlegungen zur Soziologie M. Webers und T. Parsons. Lenk (ed.), *Handlungstheorien interdisziplinair*. München. Pp. 17-57.
- Schütte, H.G. (1977b). *Traders, Intellectuals, and Citizens. Some liberal Views on Exchange and Consensus*. Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Ultee, W.C. (1975). Practice of Sociology and the Abandonment of Content as a Regulative Idea. *Zeitschrift für Soziologie* 4: pp. 132-145.
- Ultee, W.C. (1976). Twee sociologieën? Een kritische analyse van enkele aanrakingspunten van de individualistische en de collectivistische traditie' (Two Sociologies? Where the Individualistic and the Collectivistic Tradition Rub Shoulders: A Critical Analysis), in: Arts, Lindenbergh, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*, pp. 91-125.
- Ultee, W.C. (1977a). Kritisch rationalisme (Critical Rationalism). Rademaker, Bergman (eds.), *Sociologische stromingen* (Approaches in Sociology; Utrecht/Antwerpen). Pp. 272-286.
- Ultee, W.C. (1977b). *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie: Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities* (The Growth of Knowledge and the Stagnation of Sociology: Some Rules of Method and a Critical Analysis of a Number of Sociological Traditions). Groningen.
- Ultee, W.C. (1977c). *Increased Schooling without Social Mobility: Collective Phenomena and Individualistic Explanations in the Field of Education and Stratification*. Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Ultee, W.C. (1978). Erkenntnisfortschritt durch Vergleich von Hypthesensequenzen: Das Problem des Wählerverhaltens in der Tradition der empirischen Sozialforschung und im revisionistischen Zweig des historischen Materialismus. Hondrich; Matthes (eds.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Neuwied. Pp. 107-118.
- Vos, H. de (1975). Traditioneel-interpretatieve en rationeel-reconstruerende geschiedschrijving van de sociologie (Interpretation and Rational Reconstruction in the Historiography of Sociology). *Mens en Maatschappij* 50; pp. 110-132.
- Vos, H. de (1976). Groepsgrootte als randvoorwaarde voor twee theorieën over afwijkend gedrag (Group size as Boundary Condition for Two Theories of Deviant Behavior). Arts; Lindenbergh, Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 117-193.
- Vree, J.K. de (1976). A Theory of Human Behavior and of the Political Process. *Acta Politica* 11: pp. 489-524.
- Vree, J.K. de (1977). *On the Origins and Growth of Law and Morals*. Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem: over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën* (Theoretical Sociology as a Practical Problem: On Stagnation and Progress in Constructing Sociological Theorie). Assen.
- Wippler, R. (1975a). *Private and Public Modes of Spending Leisure Time*. Paper presented at the third biennial conference of the ISSBD. University of Surrey. Guildford.

- Wippler, R. (1975b). Over progressie en regressie in de sociologie: Goudsbloms balans van de sociologie in een ontwikkelingsperspectief (On Progression and Regression in Sociology: Goudsblom's Balance of Sociology in a Developmental Perspective). *Sociologische Gids* 22: pp. 345-358.
- Wippler, R. (1976). Individueel handelen en sociale verandering: Een kritiek op Etzioni's macrosociologische theorie van sociale veranderingen (Individual Action and Social Change: A Critique of Etzioni's Macrosociological Theory of Social Change). Arts; Lindenberg; Wippler (eds.), *Gedrag en Struktuur*. Pp. 126-160.
- Wippler, R. (1977a). Reële en schijnbegestellingen in de sociologie (Real and Pseudo Controversies in Sociology). Rademaker; Bergman (eds.), *Sociologische stromingen*. Utrecht, Antwerpen. Pp. 287-306.
- Wippler, R. (1977b). *Individual Action and Social Outcome: One Problem in Different Traditions.*, Paper presented at the conference 'Institutions, Individuals, and Collective Action'. Utrecht (German version in: *Soziale Welt* 29:2, 1978).
- Wippler, R. (1978). Die Ausarbeitung theoretischer Ansätze zu erklärenkskräftigen Theorien. Hondrich; Matthes (eds.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Neuwied. Pp. 196-212.

1. Inleiding

Aan de Nederlandse universiteiten valt momenteel een bezinning te constateren op de tweeledige taakstelling van onderwijs en onderzoek. Op het gebied van de sociologie worden daarbij stafleden en bestuurders vooral met problemen van onderzoek geconfronteerd. In het bijzonder leidt daarbij de invoering van voorwaardelijk gefinancierde onderzoeksprogramma's bijna onvermijdelijk tot vragen die het onderzoeksmanagement betreffen. In het kader van dergelijke programma's moeten de activiteiten van individuele onderzoekers immers op elkaar afgestemd worden.

Bezinning op de mogelijkheden en problemen van onderzoeksmanagement is met het oog op de ontwikkeling van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de komende jaren zeker belangrijk. Maar verbetering van het management is uiteraard alleen zinvol voorzover het onderzoek betreft dat wetenschappelijk en/of maatschappelijk interessant is. Want onderzoek van geringe kwaliteit dat organisatorisch goed verloopt, helpt noch wetenschappelijke noch maatschappelijke problemen op te lossen, hoewel het op korte termijn aan enkele onderzoekers en managers een inkomen verschafft.

Uitgangspunt van het navolgende betoog vormt de stelling dat de kwaliteit van zowel zuiver-wetenschappelijk als praktijkgericht onderzoek verhoogd wordt door, in sterkere mate dan tot nu gebruikelijk was, algemene theorieën toe te passen om specifieke verklarings- en beleidsproblemen op te lossen.

Eerst worden enkele voordelen besproken die een systematische toepassing van theoretische kennis oplevert. Dit wordt vervolgens met enkele voorbeelden uit de onderzoekspraktijk verduidelijkt. Daarna wordt ingegaan op enkele problemen die zich in verband met dit type onderzoek voordoen. Ten slotte worden de eerste ervaringen met deze onderzoeksstrategie geëvalueerd en consequenties aangegeven die hieruit voortvloeien voor het onderzoeksmanagement.

2. Algemene theorieën in empirisch onderzoek: verwachte voordelen

Met de stelling dat het systematisch gebruiken van theoretische kennis de kwaliteit van empirisch onderzoek verhoogt, wordt als het ware een 'omweg'-strategie bepleit. Want voorgesteld wordt onderzoek niet te beginnen met het formuleren van probleemspecifieke hypothesen die vervolgens getoetst worden, maar de specifieke onderzoeksvergaderingen eerst te herformuleren als een algemener theoretisch probleem en pas daarna uit - zo mogelijk reeds in ander verband beproefde - gedragswetenschappelijke theorieën probleemspecifieke hypothesen af te leiden. De omweg bestaat daarin dat in de fase tussen het preciseren van de concrete onderzoeksvergadering en het formuleren van daarop aansluitende hypothesen, theoretisch werk wordt ondernomen op een hoger niveau van algemeenheid dan dat van de probleemspecifieke hypothesen. Welke argumenten spreken voor deze omwegstrategie? Waarom zou onderzoek waarin algemene theoretische kennis wordt toegepast de voorkeur verdienen boven onderzoek dat zich beperkt tot het toetsen van

---

* Pp. 159-170 in: S.E. de Bie, F.L. Leeuw, E.E. Maan (red.), *Onderzoeksmanagement in de sociale wetenschappen*, Vuga-Uitgeverij, Den Haag 1983.

probleemspecifieke hypothesen?

Een voordeel is allereerst dat de toepassing van algemene theorieën *integratie van de talrijke deelgebieden van onderzoek* bevordert. Op de mogelijkheid om hypothesen op het niveau van onderzoeksvergaderingen met behulp van meer algemene (gedrags)theorieën te integreren, heeft o.a. Malewski (1967) gewezen. Hij pleit het gebruik van algemene theorieën om het geldigheidsbereik van specifieke hypothesen aan te geven: met behulp van een algemenere theorie kan worden verklaard onder welke omstandigheden een minder algemene theorie van toepassing is. Omdat sociaal-wetenschappelijke hypothesen op het niveau van onderzoeksvergaderingen gewoonlijk betrekking hebben op samenhangen tussen sociale verschijnselen, waarvoor uitzonderingsgevallen aan te wijzen zijn (vgl. ook Lindenberg, 1982), kan met deze strategie worden voorkomen dat hypothesen die niet onderzoeksbevindingen in strijd zijn, of onkritisch gehandhaafd, of meteen verworpen worden; uit de algemene theorie valt immers af te leiden onder welke voorwaarden met de betreffende hypothesen - niettegenstaande bepaalde negatieve toetsingsuitslagen - verder gewerkt kan worden. Dit theoretische 'conditionaliseren' van algemene uitspraken houdt dus ook een precisering van probleemspecifieke hypothesen in.

Naast deze vooral voor de wetenschappelijke ontwikkeling belangrijke voordelen, levert het systematisch toepassen van algemene theorieën ook voor praktijkgericht of beleidsrelevant onderzoek iets op. Van dergelijk onderzoek wordt immers verwacht dat de resultaten ertoe bijdragen de effecten van mogelijke maatregelen beter in te schatten; terzijde zij opgemerkt, dat tot dit anticiperen van de gevolgen van praktisch handelen ook kennis omtrent 'wat niet kan' behoort. Daardoor kan de kans op mislukken van beleidsmaatregelen verlaagd worden. *Anticiperen op de gevolgen van maatregelen* impliceert het gebruik van theoretische kennis omtrent de voorwaarden waaronder het actief veranderen van bepaalde sociale omstandigheden het beoogde effect heeft. Empirische generalisaties over samenhangen tussen probleemspecifieke sociale verschijnselen zijn ook hier - net als in verband met kennisproblemen - slechts van beperkte waarde, omdat in de sociologie voor de meeste empirische generalisaties weerleggende onderzoeksbevindingen bekend zijn (zie bijv. het overzicht in Rogers en Shoemaker, 1971). De omweg langs meer algemene theorieën, waaruit het geldigheidsbereik van empirische generalisaties af te leiden is, lijkt derhalve ook voor praktijkgericht onderzoek de moeite waard wanneer men op basis van onderzoeksresultaten de effecten van maatregelen met een redelijke kans op succes wil inschatten.

Het voorgaande pleidooi voor een sterker gebruik van algemene theorieën in sociaal-wetenschappelijk onderzoek zou de indruk kunnen wekken dat gewoonlijk in dit onderzoek theorieën ontbreken. Dit is mijns inziens niet het geval. Theorieën spelen in elk onderzoek een rol, zij het dat zij vaak niet expliciet ingevoerd worden en slechts als achtergrondkennis van de onderzoeker fungeren, of dat het soms geen beproefde wetenschappelijke theorieën betreft, maar meer of minder gangbare common-sense theorieën.

Daarmee zijn twee verdere vragen opgeworpen: welk voordeel biedt een expliciet tegenover een impliciet gebruik van theorieën, en waarom verdient toepassing van wetenschappelijke theorieën de voorkeur boven het werken met common-sense theorieën?

Het expliciet invoeren van algemene theorieën vergemakkelijkt de afleiding van gevolgtrekkingen (te toetsen voorspellingen) voor de onderzoeksvergadering. Wanneer theorieën slechts in de vorm van achtergrondkennis een rol spelen, kunnen belangrijke

implicaties onopgemerkt blijven, zodat bestaande kennis niet optimaal benut wordt. Ook wordt dan de relatie van ad hoc ingevoerde hypothesen met de bestaande theoretische kennis over het hoofd gezien; dit heeft tot gevolg dat toetsingsuitslagen alleen op de onderzoekshypothesen betrokken worden hoewel zij ook tot modificaties van meer algemene theorieën aanleiding zouden kunnen geven. Onderzoek waarin expliciet van theorieën gebruik gemaakt wordt draagt dus niet alleen bij tot oplossing van de problemen naar aanleiding waarvan het onderzoek begonnen is, maar laat ook de gegeven mogelijkheden niet onbenut, *bestaande theoretische kennis te codificeren en te verbeteren.*

Common-sense theorieën omtrent oorzaak-gevolgrelaties in de sociale werkelijkheid zijn niet per se slechter dan wetenschappelijke theorieën en kunnen - in gesystematiseerde vorm en expliciet toegepast - in sociologisch onderzoek een belangrijke rol spelen. Veelal verdient het echter aanbeveling de voorspellingen van een common sense theorie te confronteren met voorspellingen die uit een beproefde wetenschappelijke theorie afgeleid zijn; met name bij praktijkgericht onderzoek blijken de vaak *tegen-intuitieve implicaties* van een wetenschappelijke theorie - in tegenstelling tot het vertrouwde karakter van common-sense theorieën - de gebruikers van de onderzoeksresultaten op het spoor te zetten van nieuwe inzichten en aldus tot een *correctie van ingeburgerde alledaagse voorstellingen* te leiden.

3. Algemene theorieën toegepast: de onderzoekspraktijk

Pleidooien voor een beter gebruik van theorieën in empirisch onderzoek zijn vaker gehouden dan men op basis van ervaringen met de gangbare onderzoekspraktijk zou verwachten. De samenwerking van theoretici, onderzoekers en methoden-specialisten in de vakgroep 'Theorie en Methodologie van de Sociologie' aan de Rijksuniversiteit Utrecht heeft echter deze kloof tussen programma en feitelijk gebeuren kunnen helpen overbruggen. Zij heeft er mede toe bijgedragen dat het werkprogramma van theoretisch geleid empirisch onderzoek, dat ik tien jaar geleden in mijn oratie had bepleit (Wippler, 1973), in de tussenliggende jaren in praktijk kon worden gebracht. In een landelijk kader vormen de onderzoeken van de vakgroep thans een onderdeel van het programma van de werkgemeenschap 'verklarende sociologie' (zie de Beleidsnota 1982-1987 van deze werkgemeenschap). Het ligt dan ook voor de hand, dat ik onderzoek uit deze Utrechtse onderzoekspraktijk als voorbeelden gebruik om de zojuist genoemde voordelen van theoretisch opgezet onderzoek te verduidelijken.

Welke mogelijkheden een algemene theorie bieden om *probleemspecifieke hypothesen* en bevindingen uit eerder onderzoek te *integreren*, heeft Tazelaar in een onderzoek naar beroepsarbeid van gehuwde vrouwen laten zien (Tazelaar, 1980). Er vanuit gaand, dat zowel motivationele factoren (attitudes) als sociaal-structurele mogelijkheden en beperkingen het gedrag van vrouwen beïnvloeden, moest in een bepaalde fase van het onderzoek een antwoord gevonden worden op de vraag, onder welke mentale en sociaal-structurele omstandigheden een positieve attitude ten opzichte van beroepsarbeid al dan niet tot het ook feitelijk verrichten van beroepsarbeid leidt. Er bleek in de vakliteratuur een reeks suggesties te bestaan hoe dit probleem, hetzij inhoudelijk, hetzij onderzoekstechnisch opgelost zou kunnen worden, maar deze suggesties stonden tamelijk los naast elkaar.

Door toepassing van een algemene gedragswetenschappelijke theorie - een verder uitgewerkte versie van de mentale incongruentietheorie konden deze afzonderlijke suggesties op elkaar betrokken en in de vorm van hypothesen in de mentale incongruentietheorie

geïntegreerd worden (Tazelaar, 1980, p. 76-78). Langs deze weg kon gespecificeerd worden, welke constellaties van mentale en sociaal-structurele omstandigheden tot realisatie van een positieve attitude in overeenkomstig gedrag leiden.

Aan de hand van deze zelfde theorie kan ook verduidelijkt worden welke mogelijkheden tot *verbetering van bestaande theoretische kennis* ontstaan, wanneer een algemene theorie in beleidsrelevant onderzoek toegepast wordt. Behalve in het onderzoek naar beroepsarbeid van gehuwde vrouwen, waren uit de mentale incongruentietheorie voor drie andere onderzoeken probleemspecifieke hypothesen afgeleid: voor een onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid bij oudere werknemers, een onderzoek naar hygiënedrag van werknemers in de vleesindustrie en voor een onderzoek onder stadsbewoners naar de verwerking van discrepanties tussen feitelijk en gewenst leefmilieu. Nadat voor elk van de projecten de mentale incongruentietheorie probleemspecifiek was uitgewerkt, bleek dat enkele van de zogenaamde 'secundaire dimensies' van het mentale systeem - waarvan oorspronkelijk verondersteld was dat hun inhoudelijke bepaling van het gegeven verklaringsprobleem afhankelijk zou zijn - op alle toepassingsgebieden gelijk zijn (vgl. schema 2 in Tazelaar en Wippler, 1982). Op grond daarvan werd de theorie in die zin gemodificeerd, dat thans twee groepen secundaire dimensies onderscheiden worden (en theoretisch verschillende functies vervullen), namelijk enerzijds algemene dimensies en anderzijds problemafhangelijke. In de meest recente (en geformaliseerde) versie van de mentale incongruentietheorie zijn deze verbeteringen verwerkt (Tazelaar, 1982).

In een onderzoek naar de beleving van monumenten stelt Ganzeboom o.a. de vraag aan de orde waarom monumenten mooier gevonden worden dan niet-monumenten. Bij het uitwerken van mogelijke antwoorden in de theoretische fase van het onderzoek heeft de onderzoeker zich niet beperkt tot explicatie van enkele, in kringen van monumentenzorg gangbare, common-sense theorieën in de vorm van toetsbare hypothesen. Hij heeft ook een algemene theorie over de waardering van stimuli (informatie-esthetica) die in de psychologie is ontwikkeld (vgl. o.a. Berlyne, 1974) op de specifieke vraagstelling naar de esthetische waardering van monumenten toegepast (Ganzeboom, 1982a, p. 67-85). Op deze wijze is *bestaande theoretische kennis* op een algemeen niveau *niet onbenut gelaten* bij onderzoek dat tot doel had, tamelijk specifieke en beleidsrelevante problemen op te lossen.

De beleidsrelevantie van onder theoretische gezichtspunten opgezet onderzoek, kan ook nog aan de hand van een ander onderzoek verduidelijkt worden. Veel opinie-onderzoek is er op gericht, voorkeuren van verschillende bevolkingsgroepen te inventariseren; in de praktijk wordt dan vaak er vanuit gegaan dat een beleid dat tegemoetkomt aan de geconstateerde voorkeuren, rechtstreeks het welzijn van de betreffende bevolkingsgroepen verhoogt. Kennelijk wordt in dergelijke gevallen een common-sense theorie gehanteerd die geen rekening houdt met verandering van voorkeuren als gevolg van getroffen beleidsmaatregelen en die slechts een zeer eenvoudige voorstelling over behoeftebevrediging behelst. In het kader van een onderzoek naar voorkeuren voor aspecten van het stedelijk leefmilieu, heeft Driessen - op basis van theorieën over behoeftenhiërarchieën en theorieën over activatie-niveauverandering - een algemene theorie over voorkeursvorming en voorkeursverandering uitgewerkt (Driessen, 1981). Toegepast op de specifieke vraag naar voorkeursontwikkeling met betrekking tot het stedelijk leefmilieu, kunnen uit deze theorie probleemspecifieke voorspellingen afgeleid worden, o.a. met betrekking tot de vraag wanneer, en ten opzichte van welke voorkeuren, wel een welzijnsverhogend *effect te verwachten* is van beleidsmaatregelen en wanneer niet. Ook laten zich met behulp van deze

theorie de belangrijkste tekorten in de stedelijke situatie nauwkeuriger lokaliseren, dan wanneer men afgaat op rechtstreeks geuite klachten en wensen.

Dat een systematische confrontatie van geëxpliciteerde common-sense-theorieën met beproefde sociaal-wetenschappelijke theorieën, bij praktijkmensen tot *nieuwe inzichten* en - tenminste in beginsel - ook tot *correctie van alledaagse voorstellingen* kan leiden, zal verduidelijkt worden aan de hand van onderzoek op het gebied van stratificatie en mobiliteit, dat thans door Ultee wordt verricht. In zijn bijdrage tot een studiedag over het WRR-rapport 'Over sociale ongelijkheid' heeft Ultee enkele onder politici verbreide alledaagse opvattingen over de oorzaken van sociale ongelijkheid gereconstrueerd in de vorm van informatieve hypothesen, en de belangrijkste hypothese over sociale ongelijkheid uit het WRR-rapport geëxpliciteerd. Vervolgens heeft hij onderzocht, in welke mate deze hypothesen empirisch op moeilijkheden stuitend en verenigbaar zijn met theorieën die de laatste tijd in de sociologie aandacht krijgen (Ultee 1979; vgl. ook het weerwoord op de commentaren van Tinbergen, In 't Veld-Langeveld en Dronkers in Ultee, 1980). Een van de conclusies waartoe deze confrontatie van common-sense hypothesen en sociaal-wetenschappelijke theorieën aanleiding geeft, is dat het wetenschappelijke maar duidelijk praktijkgerichte onderzoek van de WRR tot een beter inzicht in de oorzaken van sociale ongelijkheid had kunnen leiden (en daarmee een doelmatiger beleid had kunnen bevorderen), indien de in de sociale wetenschappen beschikbare kennis systematisch was toegepast.

4. Moeilijkheden bij theoretisch opgezet onderzoek

Tot nu toe heb ik slechts voordelen van de bepleite onderzoeksstrategie genoemd. De 'omweg' die het systematisch gebruik van algemene theorieën met zich meebrengt, leidt echter ook tot kosten die in andere typen onderzoek vermeden kunnen worden.

Het hoofdprobleem van theoretisch opgezet onderzoek komt het duidelijkst naar voren enerzijds bij het zoeken naar algemene theorieën, waaronder een gegeven onderzoeksprobleem ondergebracht kan worden, en anderzijds bij het aanwijzen van probleemspecifieke implicaties van de gebruikte algemene theorieën. Dit 'vertalen' van een (vaak praktijkgerichte) onderzoeksvergadering in een meer algemeen probleem waarvoor theoretische oplossingen beschikbaar zijn, alsook het vertalen van algemene theoretische oplossingen in probleemspecifieke hypothesen of voorspellingen over te verwachten effecten van beleidsmaatregelen, is voor onderzoekers niet alleen een tijdrovende maar ook moeilijke taak. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat terrein-specifiek geformuleerde theorieën makkelijker ingang vinden in het onderzoek dan algemene gedragswetenschappelijke theorieën, wier toepassing immers vereist dat de genoemde 'vertaal'-stappen gedaan worden.

Aan deze moeilijkheid om specifieke onderzoeksvergaderingen en algemene theorieën met elkaar te verbinden, is het misschien ook toe te schrijven dat theoretische noties die makkelijk vertaald kunnen worden in omgangstaal, bij praktijkonderzoekers en hun opdrachtgevers (ongeacht hun geringe verklaringskracht) relatief grote populariteit genieten. Met betrekking tot de aantrekkingsskracht van de 'roltheorie' voor praktijkmensen is dit als volgt omschreven: 'Since role theory makes use of terms from common language, it is easy to learn superficially, and many of the arguments within the theory can be carried by surplus connotation rather than by formal reasoning' (Biddle, 1979, p. 13).

Het vertaalprobleem dat opduikt bij het toepassen van algemene theorieën in empirisch onderzoek, heeft mijns inziens ook de misvatting in de hand gewerkt dat de benutting van

onderzoeksbevindingen voor beleidsdoeleinden afneemt naarmate meer ‘formele’ theorieën in het onderzoek worden toegepast. Het onderzoek van Van de Vall waaraan deze conclusie verbonden is (Van de Vall, 1980), toont echter alleen aan dat de benutting van sociaal beleidsonderzoek negatief beïnvloed wordt wanneer bevindingen in een theoretisch jargon weergegeven zijn, maar geenszins dat gebruik van algemene ('formele') theorieën in sociaal beleidsonderzoek de beleidsrelevantie vermindert.

Een tweede moeilijkheid van theoretisch opgezet onderzoek komt naar voren bij de recruteringsproblemen van onderzoekers. Onderzoeksopleidingen zijn er meestal niet op gericht, een grondige kennis van zowel algemene gedragswetenschappelijke theorieën als bevindingen op een sociologisch deelgebied te verschaffen. De gebruikelijke wijze van specialisatie gaat slechts in een van beide richtingen. Dit houdt in, dat theoretisch geleid onderzoek voor een onderzoeker een extra inwerk-periode vergt. Wanneer de onderzoeker al ervaring heeft op het betreffende inhoudelijke terrein, moet hij zijn algemeen-theoretische kennis uitbreiden en verdiepen, terwijl een theoretisch goed onderbouwde onderzoeker zich telkens weer in nieuwe onderzoeksgebieden moet inwerken om dezelfde algemene theorieën op uiteenlopende gebieden te kunnen toepassen. In beide gevallen is echter sprake van extra inwerkijd. Wellicht kunnen in de toekomst p.a.o. cursussen over het gebruik van algemene theorieën in empirisch onderzoek ertoe bijdragen, dit recruterings- en bijscholingsprobleem op te lossen.

In de regel zullen de zojuist geschatte moeilijkheden zich des te sterker doen gelden naarmate het onderzoeksprobleem urgenter is en naarmate op het betreffende probleemgebied minder gevestigde contacten tussen onderzoekers en gebruikers van onderzoeksresultaten bestaan (vgl. Giesen, 1982, p. 137). Want urgentie van het onderzoeksprobleem zal de onderzoeker er vaak van weerhouden de ‘omweg’-strategie van theoretisch geleid onderzoek te volgen, terwijl een van de gevolgen van het ontbreken van geïnstitutionaliseerde adviesrelaties daarin bestaat, dat opdrachtgevers over onvoldoende vergelijkingsmateriaal uit verschillende typen onderzoek beschikken om de baten van theoretisch opgezet onderzoek (in relatie tot de extra kosten) op hun waarde te kunnen schatten.

5. Enkele voorlopige conclusies

Ervaringen met de toepassing van algemene theorieën in empirisch onderzoek zijn - tenminste wat de onderzoeksactiviteiten binnen de vakgroep ‘theorie en methodologie van de sociologie’ aan de Rijksuniversiteit Utrecht betreft - slechts voor een tamelijk korte periode aanwezig en moeten dus als zeer voorlopig beschouwd worden. Verschillende projecten zijn immers nog niet afgerond en missen het oordeel van het wetenschappelijke forum of dat van opdrachtgevers in de praktijk. Voorzover dit oordeel echter al vorhanden is, zijn de reacties duidelijk positief.

Wat de reeds afgeronde *praktijkgerichte* onderzoeksprojecten betreft, is door de opdrachtgevers vooral de beleidsrelevantie van de onderzoeksresultaten beklemtoond. Klaarlijkelijk heeft de ‘gebruikersvriendelijke’ rapportage - beknopte samenvatting van de belangrijkste bevindingen zonder gebruik van theoretisch jargon en omzetting van die bevindingen in concrete aanbevelingen voor de praktijk (vgl. Gerats e.a. 1982 en Ganzeboom, 1982b) - het beoogde effect gehad en de benutting van de onderzoeksresultaten (niettegenstaande de theoretische opzet) bevorderd.

Vanuit *wetenschappelijk* gezichtspunt is de omvang van de belangstelling van collega-

onderzoekers voor de gevolgde onderzoeksstrategie als indicatie te beschouwen voor het potentieel dat aan theoretische verdieping als middel voor kwaliteitsverhoging van onderzoek toegekend wordt. Het feit dat binnen- en buitenlandse instanties die voor zuiver wetenschappelijk onderzoek subsidie verlenen, herhaaldelijk in de afgelopen jaren middelen voor dit type onderzoek ter beschikking hebben gesteld, wijst in dezelfde richting.

Bij het afronden van enkele onderzoeksprojecten is echter ook een specifieke moeilijkheid van *onderzoeksfinanciering* aan het licht gekomen. Gebleken is namelijk, dat onderzoek waarin algemene theorieën worden toegepast om specifieke verklarings- en beleidsproblemen op te lossen, slechts gedeeltelijk past in het thans bestaande stelsel van onderzoeksfinanciering. Het tweeledige karakter van de gevolgde strategie - tegelijkertijd algemene theoretische en terreinspecifieke kennis ontwikkelen - houdt immers in, dat tweede-geldstroom onderzoek naast theoretische resultaten ook beleidsrelevante bevindingen oplevert en derde-geldstroom onderzoek theoretische vooruitgang brengt. Tegenover deze voordelen staat echter het probleem, dat elk van de geldstromen een enkelvoudig doel heeft: met middelen uit de tweede geldstroom wordt primair de ontwikkeling van theorieën bevorderd, terwijl in de derde-geldstroom - in ruil voor onderzoeksgelden - vooral beleidsrelevante bevindingen worden verwacht. Het vigerende stelsel van onderzoeks-financiering kan daardoor tot de onwenselijke situatie leiden, dat van de tweede-geldstroom projecten slechts de theoretische resultaten en van de derde-geldstroom projecten alleen de praktijkrelevante bevindingen worden gerapporteerd omdat in de financiering van de rapportage van de overige onderzoeksresultaten niet is voorzien (een voor beide geldstromen complementaire financiering blijkt vooralsnog niet mogelijk te zijn).

Ten slotte stelt de bepleite strategie van theoretisch geleid onderzoek ook eisen aan het onderzoeksmanagement die bij andere strategieën ontbreken. Aangezien in het hier bepleite type onderzoek zeer uiteenlopende bekwaamheden te pas komen (algemeen-theoretische, probleemspecifieke, onderzoekstechnische, enz.), verdient de complementariteit van vaardigheden in het team van onderzoekers extra aandacht. Van minstens even groot belang is echter, dat een onderzoeksmanager voldoende theoretisch inzicht heeft om de - vaak alleen maar als kostenverhogend beschouwde - 'omweg'-strategie tegenover opdrachtgevers in de praktijk te kunnen argumenteren en daarmee de ruimte te scheppen en te behouden voor het 'extra' aan theoretische werkzaamheden. De van deze strategie te verwachten kwaliteitsverbetering van het onderzoek, zal moeilijk bereikt kunnen worden als het onderzoeksmanagement in handen van personen ligt die niet zelf ook theoretisch geïnformeerde onderzoekers zijn.

Literatuur

- Berlyne, D.E. (ed.) (1974). *Studies in the new experimental aesthetics*. New York: Wiley.
 Biddle, B.J. (1979). *Role Theory: expectations, identities and behaviors*. New York: Academic Press.
 Driessen, F.M.H.M. (1981). Voorkeuren voor aspecten van het stedelijk leefmilieu. *Mens en Maatschappij* 56: 2.
 Ganzeboom, H. (1982a). *Beleving van monumenten* (deel 1). Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie. Utrecht.
 Ganzeboom, H. (1982b). *Beleving van monumenten* (samenvatting). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
 Gerats, G.E.; Steensma, H.O.; Tazelaar, F.; Wippler, R. (1982). *Arbeidsmilieu en hygiëne*. Produktschap voor Vee en Vlees. Rijswijk.

- Giesen, B. (1982). Drogenproblem und Sozialpolitik. Beck, U. (ed.), *Soziologie und Praxis*. Gottingen: Verlag Otto Schwartz.
- Lindenbergh, S. (1982). De onvolledigheid van algemene hypothesen: een pleidooi voor verklarende modellen. *Mens en Maatschappij* 57: 4.
- Malewski, A. (1967). *Verhalten und Interaktion; die Theorie des Verhaltens und das Problem der sozialwissenschaftlichen Integration*. Tübingen: Mohr/Siebeck.
- Rogers, E.M.; Shoemaker, F.F. (1971). *Communication of innovations*. New York: The Free Press.
- Tazelaar, F. (1980). *Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag; een onderzoek naar beroepsparicipatie van gehuwde vrouwelijke academici*. Rijksuniversiteit Utrecht (diss.). Utrecht.
- Tazelaar, F. (1982). From a classical attitude-behavior hypothesis to a general model of behavior, via the theory of mental incongruity. Raub, W. (ed.), *Theoretical models and empirical analysis; contributions to the explanation of individual actions and collective phenomena*. Utrecht: E.S.-Publications.
- Tazelaar, F.; Wippler, R. (1982). Die Theorie mentaler Inkongruenzen und ihre Anwendung in der empirische Sozialforschung. *Angewandte Sozialforschung* 10: 3.
- Ultee, W.C. (1979). Over sociale ongelijkheid; vooruitgang in het naoorlogse socialistische denken? *Mens en Maatschappij* 54: 4.
- Ultee, W.C. (1980). Over sociale ongelijkheid; een weerwoord op drie commentaren. *Mens en Maatschappij* 55: 3.
- Vall, M. van de (1980). *Sociaal beleidsonderzoek*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem* (oratie). Assen: Van Gorcum.

Explanatory sociology: the development of a theoretically oriented research programme*

5

1. Co-operation on the basis of a theoretical programme

Ten years ago, a small group of Dutch sociologists started to work together on the basis of a joint theoretical programme.^[1] Since then, this initiative has led to a nationally-organized Working Group Explanatory Sociology. Scientific analyses have shown that major advances in the social sciences, particularly in the theoretical field, are increasingly the result of team work rather than the work of isolated individuals.^[2] Apparently some form of support and protection by a group is conducive to the development of new ideas, especially in the stage when they are first being worked out.^[3] Moreover, a wide range of informal contacts with fellow researchers is indispensable for the acquisition of a common body of background knowledge.^[4]

Although no general rules can be drawn up in this respect, there is a certain minimum and maximum size for a group of researchers working together. If the group is too small, researchers soon tend to feel they know all there is to know about each other's arguments and pet themes and hardly expect to benefit academically from working together. If the group is too large, there is the danger that after some time it will split up into autonomous sub-groups. The experience acquired at the Inter-University Working Group in Theoretical Sociology^[5] indicates that a nuclear group of ten to fifteen researchers is academically challenging enough to work together for quite some time without splitting up into sub-groups.

A prerequisite for academically productive co-operation, however, is that the researchers have similar ideas about the purpose and actual practice of sociology, and that for the time being they do not subject these ideas to fundamental discussion. In the terminology of Lakatos, this means that a working group should ideally be based on a research programme with a hard core (or negative heuristic) which, for the time being, is not subjected to any fundamental criticism, and a protective belt (or positive heuristic) which serves as the region where alternatives can be thought up and criticized.^[6]

In Dutch sociology, the formation of working groups based on a theoretical programme is less common than might be expected from the point of view of the sociology of knowledge. In fact, most research groups evolve around specific problem fields. This is all the more surprising since co-operation on the basis of a joint programme has, at the very least, the following two advantages.

Firstly, a theoretical programme facilitates the selection of research problems. It generates *internal* research problems and sets up questions on at least three levels. Problems concerning the programme itself (its theoretical strategy) constitute the most general level. They only manifest themselves after the research has been going on for some time. General theories and models that can be applied to different specific problem fields constitute the next level. Here the questions pertain to the nature of the general theories and models that could be applied to sociological problems, and the shortcomings of the ones in use. The explanatory capacity of the theories and models does not become evident until after they

---

* *The Netherlands Journal of Sociology* 21 (1985) 1: 63-74.

have been applied to a variety of problem fields. By generating questions as to the problem-solving capacity of general theories and models with respect to research problems in specific fields by way of a theoretical programme, strong links are created between separate research projects.

Co-operation based on a common field provides less of a systematic starting point for the selection of research problems. It might very well lead to a list of descriptive questions, but *external factors* (particularly public opinion) will play a relatively strong role in setting up concrete research projects. In view of the instability of public opinion, it is not inconceivable that the separate projects might consequently be barely related to each other.

Secondly, advances in the formulation of theories and models probably have a stronger effect on the development of a discipline than advances in the expansion of knowledge in some specific field. Continuity in the development of *general* theoretical knowledge benefits the various specific fields of research which this knowledge is applicable to, whereas continuity in the development of knowledge in some specific field does not have any direct repercussions for other research fields. Thus the formation of research groups on the basis of a theoretical programme can be expected to have greater external effects than the formation of groups on the basis of specialized fields.

However, working together on the basis of a theoretical programme also has a serious disadvantage. Expertise or at any rate background knowledge pertaining to a specific field is indispensable at the stage when theories are being formulated and models constructed. Moreover, if predictions derived from these theories and models are to be tested, this also requires research results pertaining to the specific field in question. Thus researchers primarily interested in the further development of theoretical knowledge are confronted with a choice. They can either keep embarking upon new research subjects without ever being able to acquire the same expertise as the specialists in the field, or they can develop ways of working together with different groups of researchers focussed on one and the same field.

The researchers now working together in the framework of the Working Group Explanatory Sociology have clearly chosen a theoretical programme at their basis. What are the characteristic features of this programme?

2. Features of the research programme

The programme views the explanation of social behaviour and of collective phenomena and processes as one of the central tasks of sociology. It then goes on to stipulate a theoretical strategy for arriving at explanatory theories and models. Both the programme and the theoretical strategy have been extensively described and elaborated upon by various authors.^[7] I shall confine myself here to a short description of the following main features (which together constitute the 'hard core' of the programme).

1. The explanatory strategy the researchers are using consists of a line of argumentation indicating how a statement describing the phenomenon to be explained logically follows from one or more universal statements in combination with singular statements. This explanatory strategy is also referred to as deductive-nomological or *DN explanation*. Although the DN model might be valid for all the theoretical sciences, its application to sociology presents a number of problems that other disciplines are not faced with.^[8] When both social behaviour and collective phenomena are to be explained, a dual structure of explanations is required.^[9] This means that the causes as well as the effects of social

conditions are taken into account.

2. In accordance with the principle of *methodological individualism*^[10], in the explanations careful attention is given to phenomena on the individual level (i.e. motivation, cognition and behaviour on the part of individuals) as well as phenomena on the collective level (i.e. structures, institutions). Assuming that when formulating social science theories, human nature can be viewed as the most stable level, the universal statements of a DN explanation are formulated on the individual level. Structural and institutional conditions are taken into consideration as initial and boundary conditions. As a result of changing conditions in the course of history, human behaviour and conceptions are subject to sharp fluctuations, but the underlying aspects of human nature have remained rather constant throughout the ages. It has always been true that people are capable of learning, that they have certain expectations as to future events, that they evaluate events, that their altruism is limited, that they experience a certain extent of variety as being pleasant and so forth. In this sense, one might speak of a constant human nature and this is what the universal statements pertain to in social science explanations.

3. Attempts to explain historical events and explanations of social behaviour referring to influences exerted by the historical context are faced with the problem of the complexity of social phenomena. The *construction of models*, in other words the utilization of simplifying assumptions, is an important instrument for getting a grasp on the complexity of (historical) constellations of structural and institutional conditions.^[11] Explicitly introduced simplifying assumptions about components of an explanation on the collective level (context models or situation models) as well as on the individual level (models of man) will be successively replaced by more realistic assumptions on the collective and individual level if and when the explanations they provide fail to meet with the requirements of the researcher.

4. Given a certain division of labour among the various social sciences, it is evident that as far as the selection of explanation problems is concerned, an orientation towards problems usually considered to be 'sociological' might be fruitful. However, the search for solutions to these problems need not necessarily confine itself to within the borders of the discipline. On the contrary, an *interdisciplinary orientation* implies that use is made of constructive ideas from all the social sciences. This would seem to be all the more advisable since economists and political scientists have proved increasingly successful in applying the theoretical instruments that have served them so well in their own fields to fields that used to be the exclusive territory of sociologists. Examples of typically sociological topics which economists in particular have recently devoted interesting theoretical works to include marriage and the family^[12], the emergence of norms^[13], bureaucracy^[14], social institutions^[15] and altruistic behaviour.^[16]

The theoretical programme of an explanatory sociology can be viewed as a constructive proposal for the solution of the following problem which traditional sociology continues to be confronted with. If sociologists adhere to the *explanatory aim* the 'classics' are concerned with^[17], at least implicitly, and consequently accept the necessity of having to refer to universal laws, without any time or place restriction in order to be able to give a scientific explanation, and if they share as well the 'classical' conception that social reality, in other words the complex constellations of structural and institutional conditions, has developed *historically*, then they are faced with the problem of how to simultaneously take into

consideration the universality of laws and the historicity of social phenomena. Since up to now the pursuit of universal laws on the collective level has failed to meet with success, sociologists usually tend to adopt one of the following solutions:

(a) They adhere to the conception of historicity but forgo universal statements, thus abandoning the idea of sociology as a theoretical discipline focussed on the formulation of explanations. What remains are sociography, historiography or sociological analyses in the style of the Chicago School, all enterprises which undoubtedly produce highly interesting findings but do not constitute an alternative to sociology as a *theoretical discipline*.

(b) They adhere to the formulation of theories and explanations as the central aims of sociology, but abandon the idea of the historical nature of social phenomena. What remains are theories about behaviour and processes in small groups; the implicit assumption can sometimes be quite true that the historical context and the institutional conditions are constant and, consequently, in view of the nature of the explananda in small group research, need not be taken into consideration. This solution only becomes problematic if the theories about processes in small groups are applied to *macro-sociological explananda*.^[18]

(c) They modify the aim of scientific explanation by weakening the requirement of the universality of the laws and reduce the awareness of the historicity of social phenomena. This results in a sociology focussed on the formulation of empirical generalizations on a collective level (so that something of the historical character is preserved, whereas the universality of the laws is replaced by statistical regularity) and aimed towards the maximization of explained variance instead of explanation according to the DN model.

The theoretical programme of an explanatory sociology, characterized by a deductive-nomological approach, methodological individualism, the construction of models and an inter-disciplinary orientation, maintains the universality of laws in explanations, which are formulated with respect to the relatively stable level of human nature, *as well as* the historicity of social phenomena, which are either introduced as explananda or as initial and boundary conditions for individualistic laws.

The research conducted in recent years on the basis of this programme has shown that a certain extent of knowledge about a specific field is indispensable if theories are to be formulated and models constructed. From this purely practical point of view, a fifth main feature of the explanatory sociology theoretical programme should be noted here: *the concentration on a small number of problem fields*.

3. Misconceptions about the research programme

There are a number of partially overlapping misconceptions about the theoretical programme of an explanatory sociology with an individualistic core. I shall formulate a few of them in the form of 'provocative' statements and then attempt to rectify them.

a. 'Whatever is most important to sociologists also has theoretical primacy in sociological explanations.' From an analytical point of view, the social context of behaviour (institutions, social structures, prevalent values and norms) is of central importance, while sociologists devote very little attention to individuals as sources of initiative (their learning capacity and their ingenuity in surmounting obstacles). As far as the model of man utilized when dealing with sociological problems is concerned, it would seem evident that emphasis should be put on what is analytically the most important, in other words on role behaviour

acquired by way of primary and secondary socialization and stabilized by way of external sanctions. However, a clear distinction should be drawn between the *analytical* primacy of the societal context of social behaviour and the *theoretical* primacy of individuals as sources of initiative.^[19] To sociologists, assumptions about human nature are only interesting in so far as they provide the 'nomological' core for explanations of *social* phenomena. Constellations of societal conditions are always of central importance to sociological explanations, whether their effect on behaviour is involved or their influence upon the transformation of individual acts into collective action. It is erroneous to think that, because of the analytical primacy of society, the theoretical core of sociological explanations (in other words the universal laws) should also necessarily be found on the collective level. The general propositions thus far formulated on the collective level indicate only - as Boudon put it - the existence of a 'nomological prejudice'.^[20]

b. 'Theoretical programmes with an individualistic core reduce sociology to psychology.' This is a notion that keeps cropping up, even though the most important reasons why individualism should not be confused with psychologism were formulated in the context of the philosophy of science twenty-five years ago.^[21] In order to avoid this confusion of individualism and psychologism, or of institutionalism and holism, the labels 'structural individualism' or 'institutional individualism' are often used for the theoretical programme.^[22]

c. 'The assumption of a constant human nature implies that individual features exist which are the same for all human beings regardless of place or time.' Here the distinction is ignored between *general* statements about *principles* which individual behaviour is subject to, and *singular* statements about individual *features* which serve as initial conditions for general statements. Applied to more than one individual, the prediction of identical behaviour can only be derived from one and the same behavioural principle if and when all the initial conditions are exactly the same. At most, this may sometimes hold true for small groups, but it is hardly conceivable with respect to macro-situations that have developed historically.

d. 'Rational choice theories are suitable for explanations in the field of economics but fail to suffice when it comes to specific sociological explanation problems.' The assumption here is that rational choice theories are only applicable to behaviour motivated by egoism, such as the conduct of the capitalist entrepreneur seeking to maximize profit, whereas sociology devotes the bulk of its attention to social behaviour based on moral considerations and solidarity. In order to explain choice behaviour in situations where the alternatives are given, one has to have at one's disposal: (a) a theory based on the evaluation of expected consequences, indicating why one behaviour alternative is chosen from the various ones available in a particular situation; (b) a 'bridge theory'^[23] indicating what goals the different actors pursue in the particular situation, and what expectations they have as to the effects of their behaviour. For an explanation, both the *choice theory* and the *bridge theory* are indispensable. However, this distinction is often ignored and a 'hybrid' theory is then adopted, in which a bridge theory only applicable to certain specific situations (for example, the bridge theory only valid for capitalist entrepreneurs holds that they aim exclusively at profit maximization) is merged with the choice theory. Consequently, criticism of a certain bridge theory can easily lead to unjustified rejection of the choice theory as well.

e. 'Historical developments and the configurations that people form with each other are too unique and too complex to be explained with the aid of individualistic laws.' In so far

as this is not simply a different way of putting the aforesaid misconception that the reference to universal principles of behaviour excludes the possibility of devoting attention to unique constellations of institutional and structural conditions, it is certainly deserving of further examination. Although explicit structuralindividualistic *explanations of historical processes*^[24] are an exception to the rule in sociology and are more frequently elaborated upon by economists with an interest in history^[25] than by sociologists, explanations of this type are apparently quite feasible. More-over, they often provide a greater number of original and non-trivial ideas than the analyses generally produced under the name of 'theories of social change'.^[26]

f. 'Researchers in the Working Group Explanatory Sociology proceed on the assumption that their theoretical programme represents the only scientific way to practise sociology.' In this connection, I should like to refer the reader to remarks made earlier in this article. The aim of the programme is to present a constructive solution to the problem that manifests itself if and when sociologists continue to maintain that the central task of sociology is to explain, thus accepting the necessity of referring to universal laws, and if and when at the same time they stress the historical nature of social phenomena. It goes without saying that it is not necessarily detrimental to the scientific nature of sociological studies if not *both* aims are preserved. *Historical descriptive macro-sociology* can be practised in just as scientific a manner, and can produce findings that are just as interesting as those of an *explanatory microsociology*, which takes as its subjects of study the course of interaction processes or the development of interaction structures in small groups. Furthermore, interest in providing answers to 'What is ...' questions^[27] need not be indicative of a less scientific attitude than interest in answering 'Why ...' questions. A researcher however, might find one type of questions more challenging and interesting than the other.

4. Developments within the programme in the past decade

In a period of ten years, a theoretical programme will undergo shifts in emphasis and initiate new developments. In an interim report on the research conducted in the Netherlands in the context of the Explanatory Sociology programme, in 1978 I described several changes that had taken place in the period from 1974 to 1978.^[28] I expressed the following expectations as to shifts in emphasis in the research.

(a) Less and less attention will be given to the philosophy of science and to programmatic questions and more to substantive theoretical and empirical problems. In this connection, there will also be much less effort devoted to the comparison of different theoretical perspectives.

(b) In the near future, the theoretical programme will be applied to numerous *new explanation problems in a wide range of problem fields*.

(c) As a result, emphasis will gradually shift from the formulation of theories to *empirical research* in which predictions derived from theories are tested.

In retrospect, explanatory sociology research has indeed largely developed as expected. However, a number of unexpected changes and developments took place as well. The five main ones can be summarized as follows:

1. Within the working group, there is now a clear tendency *to concentrate on a limited number of problem fields* (see also the second section of this article). The research

programme on stratification and mobility, initiated by W.C. Ultee, is an example of this tendency.

2. There is a *clustering of projects around a general theory*. Subsequent to a study applying the theory of mental incongruity to the vocational participation of married women^[29], F. Tazelaar took the initiative to derive predictions from this theory for other fields, and tested them in empirical studies (pertaining to such subjects as how people behave at work in the meat industry, how city-dwellers react to shortcomings in their urban environments, and what the effects are of lasting unemployment). The findings of these studies led to improvements and modifications of the theory of mental incongruity. Another general theory that has been applied in various projects is a theory of preference formation based on Berlyne's experimental research. From this theory, predictions have been deduced and tested about the aesthetic appreciation of architecture and about cultural participation^[30], as well as about the appreciation of aspects of the urban residential environment.^[31] Lindenberg^[32] developed a general model for repetitive choice behaviour, which has been applied to problems involving the formation of coalitions, individualization, moral behaviour and participation in public interest groups.

3. The research currently being conducted by the working group reflects the striving to *combine innovation with continuity*. Here continuity means devoting attention to explanation problems posed by the founding fathers of sociology, whereas innovation means developing theoretical solutions for these problems on the basis of a structural-individualistic programme in some cases inspired by theoretical work from other social science disciplines. The first fruits of this pursuit can be found in the papers presented by researchers of the working group in 1982 at the conference of the Netherlands' Sociological and Anthropological Association 'Classic Problems, Modern Solutions'.

4. In recent years, several projects have been set up and implemented which have given a broader scope to the macro-sociological aspects of the working group's theoretical programme than was the case in earlier projects. The research that serves to illustrate this *focus on macro-sociological explanation problems* and makes extensive use of historical data is related to such topics as the rise and subsequent abolition of slavery in the United States^[33], institutional and structural prerequisites for social revolutions^[34], economic progress and democratization^[35] and differences in the degrees of openness of various societies.^[36]

5. Lastly, another important new development is the growing realization that, without the *construction of models*, the improvement of theories and the derivation of refutable predictions from them is hardly possible. Not all the researchers in the working group make systematic use in their projects of models or simplifying assumptions. Nonetheless, in a wide range of application fields, the construction of models would seem to have been largely accepted.^[37]

These then are the expected and unexpected developments that have taken place in the past decade with respect to the programme and research of the Working Group Explanatory Sociology. It is probably partly due to the poor functioning of the academic forum in sociology that the developments and changes described above largely originated *within* the programme and were hardly stimulated in any way by criticism of sociologists conducting research in the framework of other (theoretical) programmes.

5. Suggestions as to future research

In my opinion, research that aims at contributing to the growth of knowledge can not be programmed by any central agency. Only gifted researchers can discover daring research problems and creative problem solutions. Without an influx of ideas from experienced social scientists, even the best research programme and organizational structure will come to naught. At best, programmes and organizational systems can serve a supportive function.

So who am I to venture to draw up a research agenda for the Working Group Explanatory Sociology? As one of the researchers in the group, all I can do is refer to a few problems that have appeared on the agenda in the course of the development of the theoretical programme, problems I hope will continue to hold a prominent position there in the years to come. It would please me if the researchers' interest were to remain focused, at least in part, on the following four subjects in the years to come.

1. It would seem advisable to eliminate the discrepancy between (a) the widely used methods and techniques of research which, often on the basis of survey data, endeavour to detect rather stable statistical correlations between variables (and to produce reliable representations of data structures) and (b) the techniques for the accumulation and analysis of data which are utilized when predictions are derived from explanatory models and confronted with empirical observations.

2. There are interesting possibilities for the application of abstract models of fundamental interaction structures. For example, game-theory models depicting social dilemmas and co-ordination problems can be applied to specific sociological explanation problems (organizational processes, segregation, social movements and so forth).

3. With respect to the improvement and the comparison of general individualistic theories and general behaviour models, much still remains to be done. In particular, the first steps towards models which take instrumental as well as moral behaviour into consideration^[38] are worth being further studied and applied in research projects. This would also serve to promote the theoretical integration of the various social science disciplines.

4. Up to now, sociologists have devoted a relatively small amount of theoretical attention to the reconstruction of composition effects.^[39] I believe this to be an important task for the years to come, especially since the designing of theoretical instruments to facilitate insight into these effects is an important prerequisite if the macro-sociological aim is to be realized of explaining historical events on the basis of a structural-individualistic programme.

Notes

1. R. Wippler, 'The Structural-Individualistic Approach in Dutch Sociology', in: *The Netherlands' Journal of Sociology*, XIV (1978), pp. 135-155.
2. K.W. Deutsch, J. Platt and D. Senghaas, 'Conditions Favoring Major Advances in Social Sciences', in: *Science* 171 (1971), pp. 450-549.
3. N.C. Mullins, *Theories and Theory Groups in American Sociology* (New York, 1973), p. 26.
4. L. Boon, *De list der Wetenschap* (The Guile of Science; Baarn, 1983), pp. 124.
5. R. Wippler, *op. cit.*, pp. 138-139.
6. I. Lakatos and A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge, 1970), pp. 91-195.

7. K.-D. Opp, *Individualistische Sozialwissenschaft* (Individualistic Social Science; Stuttgart, 1979). W. Raub and T. Voss. *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen* (Individual Behaviour and Social Effects; Neuwied, 1981). W. Raub (ed.), *Theoretical Models and Empirical Analyses* (Utrecht, 1982).
8. H. de Vos, *Verklaring en interpretatie in de sociologie* (Explanation and Interpretation in Sociology; Deventer, 1981), chap. 5.
9. S. Lindenberg, 'The New Political Economy: Its Potential and Limitations for the Social Sciences in General and for Sociology in Particular', in: E. Sodeur (ed.), *Ökonomische Erklärung sozialen Verhaltens* (Economic Explanation of Social Behaviour; Duisburg, 1983), pp. 7-66.
10. R. Boudon and F. Bourricaud, *Dictionnaire critique de la sociologie* (Critical Dictionary of Sociology; Paris, 1982), pp. 285-289.
11. S. Lindenberg and F. Stokman (eds.), *Modellen in de sociologie* (Models in Sociology; Deventer, 1983).
12. G.S. Becker, *The Economic Approach to Human Behaviour* (Chicago, 1976).
13. E. Ullman-Margalit, *The Emergence of Norms* (Oxford, 1977).
14. A. Downs, *Inside Bureaucracy* (Boston, 1967). W.A. Niskanen, *Bureaucracy and Representative Government* (Chicago, 1971).
15. A. Schotter, *The Economic Theory of Social Institutions* (Cambridge, 1981).
16. H. Margolis, *Selfishness, Altruism and Rationality* (Cambridge, 1982).
17. H. de Vos, *op. cit.*, pp. 9-39.
18. H.G. Schütte, 'Het dilemma van de macrosociologie' (The Dilemma of Macro-sociology), in: W. Arts, S. Lindenberg and R. Wippler (eds.), *Gedrag en Structuur* (Behaviour and Structure; Rotterdam, 1976), pp. 51-74.
19. S. Lindenberg, 'The New Political Economy', *op. cit.*, pp. 20-21. R. Wippler and S. Lindenberg, *Collective Phenomena and Rational Choice*, paper presented at the international symposium 'Relating Micro and Macro Levels in Sociological Theory' (Giessen, 1984).
20. R. Boudon, *La place du désordre* (The Role of Confusion; Paris, 1984) pp. 73-101.
21. J. Agassi, 'Institutional Individualism', in: *British Journal of Sociology*, XXVI (1975), pp. 144-155.
22. Cf. R. Boudon and F. Bourricaud, *op. cit.*, pp. 285-289.
23. S. Lindenberg, 'Erklärung als Modelbau: zur soziologischen Nutzung von Nutzentheorien' (Explanation as the Construction of Models; The Sociological Application of Utility Theories), in: W. Schulte (ed.), *Soziologie in der Gesellschaft* (Sociology in Society; Bremen, 1981), pp. 20-35.
24. See e.g. R. Boudon, *La logique du social* (The Logic of Social Processes; Paris, 1979).
25. See e.g. D.C. North, *Structure and Change in Economic History* (New York, 1981). M. Olson, *The Rise and Decline of Nations* (New Haven, 1982).
26. R. Boudon, *La place du désordre* (*op. cit.*).
27. H. de Vos, *op. cit.*
28. R. Wippler, 'The Structural-Individualistic Approach in Dutch Sociology', *op. cit.*, pp. 146-149.
29. F. Tazelaar, *Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag* (Mental Incongruities - Social Restrictions - Behaviour; Utrecht, 1980, Ph.D. thesis).
30. H.B.G. Ganzeboom, *Cultuur en Informatieverwerking* (Culture and Information-Processing; Utrecht, 1984, Ph.D. thesis).
31. F.M.H.M. Driessens and H.J.A. Beereboom, *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu: bewoners en hun voorkeuren* (The Quality of the Urban Environment: The Residents and Their Preferences; The Hague/Utrecht, 1983).
32. S. Lindenberg, 'Marginal Utility and Restraints on Gain Maximization: The Discrimination Model of Rational, Repetitive Choice', in: *Journal of Mathematical Sociology*, VII (1980), pp. 289-316.
33. C. van Liere, *Slavernij in de nieuwe wereld: collectieve organisatie of erosie?* (Slavery in the New World: Collective Organization Or Erosion?; paper presented at Dutch-Flemish Sociology Days on March 25 and 26, 1984 in Amsterdam).
34. M. 't Hart, *Hoe de staat zijn raison d'être verloor* (How the State Lost Its Reason for Being; paper presented at Dutch-Flemish Sociology Days on March 25 and 26, 1984 in Amsterdam).
35. A.T. Derkxen, 'Economische vooruitgang en democratisering: veronachtzaamde verklaringen uit de Verlichting en theorieën van recentere datum' (Economic Progress and Democratization: Neglected Explanations From the Enlightenment and Theories of a More Recent Date), in: W. Arts and J.K.M. Gevers (eds.), *Rede, sentiment en ervaring* (Reason, Sentiment and Experience; Deventer, 1983), pp. 101-121.

36. H. Sixma and W.C. Ultee, 'Trouwpatronen en de openheid van een samenleving' (Marriage Patterns and the Openness of a Society), in: *Mens en Maatschappij*, LVIII (1983), pp. 109-131.
37. S. Lindenberg and F. Stokman (eds.), *Modellen in de sociologie* (Models in Sociology; Deventer, 1983).
38. H. Margolis, *op. cit.* S. Lindenberg, 'Utility and Morality', in: *Kyklos*, XXXIV (1983), pp. 450-468.
39. R. Wippler, 'Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen' (Unintended Social Consequences of Individual Actions), in: *Soziale Welt*, XXIX (1978), pp. 155-179. R. Boudon, *La Logique du social*, *op. cit.*.

De plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie*

Onder sociologen bestaan tamelijk uiteenlopende meningen over de betekenis van roltheoretische ideeën voor de voor de verdere ontwikkeling van de sociologie en aangrenzende disciplines. Enerzijds komt men de opvatting tegen dat de roltheorie uit niets anders zou bestaan dan uit ‘opgeblazen’ en ‘wazige’ herformuleringen van alledaagse wijscheden (Andreski 1974, p. 81-83), anderzijds omschrijven de redacteuren van deze bundel de roltheorie als ‘één van de belangrijkste theoretische stromingen in de psychologie en de sociologie’. Wie heeft gelijk? Welke plaats bekleden roltheoretische ideeën feitelijk in de hedendaagse sociologie? En hoe is het mogelijk dat dezelfde theoretische ideeën aanleiding geven tot zulke uiteenlopende oordelen? Er zijn voor dit verschil in beoordeling mijns inziens tenminste de volgende twee redenen aan te voeren.

In de eerste plaats laat reeds een vluchtvig overzicht van roltheoretische studies zien dat onder de verzamelnaam ‘roltheorie’ ideeën worden gerekend die naar zeer ongelijksoortige vraagstellingen verwijzen. Er van uitgaand dat theorieën tentatieve oplossingen voor cognitieve problemen zijn (Popper 1972, p. 243), laten zich vier vraagstellingen onderscheiden waarop de roltheorie in de ene of andere vorm een antwoord wil geven.

(1) Zijn er in de sociologie kernbegrippen te noemen die voor het analyseren van sociale verschijnselen onmisbaar of onvervangbaar zijn? (Roltheorie opgevat als begrippenstelsel.)

(2) Welke mensmodellen worden in de sociologie gehanteerd en hoe discipline-specifiek zijn deze modellen? (Roltheorie vervult functie van mensmodel.)

(3) Hoe kunnen individuele verschijnselen theoretisch met collectieve verschijnselen in verband worden gebracht? (Roltheorie vormt schakel tussen micro- en macro-niveau.)

(4) Hoe is gedrag in sociale situaties te verklaren? (Roltheorie verklaart sociaal gedrag.)

In de tweede plaats kunnen verschillen in beoordeling ontstaan omdat verschillende onderzoekers de te beoordelen roltheoretische oplossing van een gegeven probleem niet steeds met dezelfde alternatieve probleemoplossingen vergelijken. Zo kan bijvoorbeeld een betrekkelijk positief oordeel over de roltheorie tot stand komen doordat een weinig ingeburgerde theorie met een grote verklaringskracht bij een vergelijkende beoordeling buiten beschouwing blijft.

In het volgende betoog wil ik voor elk van de vier genoemde vraagstellingen nagaan tot welk oordeel een vergelijking van de roltheoretische antwoorden met antwoorden uit andere sociaal-wetenschappelijke tradities leidt. Langs deze weg hoop ik te komen tot een gedifferentieerd oordeel over de plaats van roltheoretische ideeën in en de betekenis hiervan voor de hedendaagse sociologie. Bij de uitvoering van deze taak zal ik me strikt beperken tot het onderwerp van deze bijdrage - de plaats van de roltheorie in de *sociologie* - en daarmee ook aspecten van de roltheorie buiten beschouwing laten die in *andere disciplines* mogelijkwijs een belangrijke plaats innemen. Gegeven net gebruikelijke onderscheid binnen de roltheoretische traditie in een *structuralistische* en een *interactionistische* richting betekent dit dat mijn betoog voornamelijk gericht zal zijn op de voor de sociologie

---

* Pp. 61-82 in: A.Ph. Visser, E. van de Vliert, E.J.H. ter Heine, J.A.M. Winnubst (red.), *Rollen. Persoonlijke en sociale invloeden op gedrag*, Boom, Meppel 1983.

kenmerkende structuralistische roltheorie terwijl de vooral in sociale psychologie ingeburgerde interactionistische roltheorie (Boekestijn 1977, p. 40-41) elders aan de orde komt.

1. Roltheorie: een stelsel van sociologische kernbegrippen?

Onderzoek naar het verloop van interactieprocessen in termen van rolgedrag is lange tijd kenmerkend geweest voor de belangstelling van Amerikaanse sociologen (Biddle en Thomas 1966, p. 5). Na de tweede wereldoorlog heeft de systematische aandacht voor rolverschijnselen ook in de Europese sociologie een plaats verkregen. Een belangrijke invloed is daarbij uitgegaan van Amerikaanse en Europese sociologen wier streven erop gericht was een stelsel van *grondbegrippen* voor de sociologie uit te werken. Het vermoedelijk meest omvattende bouwsel van begrippen is door Talcott Parsons ontworpen, en in dit bouwsel krijgt de term ‘rol’ een belangrijke plaats toegewezen. Het rolbegrip is volgens Parsons (1961, p. 41-43) ‘essentieel’ voor de analyse van gedrag in stabiele interactiesituaties en heeft ‘een belangrijke theoretische betekenis voor de sociologie, het is een basisterm van een reeks van vier structurele categorieën’ naast collectiviteit, norm en waarde. Door dit centraal stellen van het rolbegrip ontstaat tevens versterkte aandacht voor een ander sociologisch belangrijk verschijnsel, namelijk socialisering.

Dat een belangrijke bijdrage van de ‘roltheorie’ aan de sociologie bestaat uit het leveren van basisbegrippen en terminologische verfijningen daarvan, lijkt onder sociologen een vrij gangbare mening te zijn. Nog recentelijk noemt Biddle (1979, p. 10) als de drie hoofdkenmerken van de roltheorie dat zij (a) een in ruime kring gebruikte terminologie levert, die (b) op zeer verschillende sociale verschijnselen toegepast en (c) op zeer ruime schaal in empirisch onderzoek gebezigd wordt. Slechts weinigen gaan daarbij zover explicet te stellen dat roltheoretici *niet* het doel hebben stelsels van informatieve hypothesen met een hoge verklaringskracht te ontwikkelen (Joas 1973, p. 91-92); integendeel, veelal worden de begripsanalyses en definitorische inspanningen van roltheoretici geduid als voorbereidende werkzaamheden voor op verklaring gerichte theorievorming waaraan men tot nu toe niet is toegekomen (Biddle 1979, p 342).

De betekenis voor de sociologie van de terminologie die in verband met rolverschijnselen is ontstaan is nog onder een ander gezichtspunt naar voren gebracht. Habermas (1968, p. 2) - die overigens de roltheorie karakteriseert als ‘een categoriaal raamwerk voor de formulering van toetsbare hypothesen’ en niet als een empirische theorie - beklemtoont de heuristische waarde van roltheoretische begrippen. Naar zijn mening fungeert de rolterminologie als een interpretatieschema dat er toe dient uit onze voorwetenschappelijke ervaring ‘objecten voor mogelijke empirische analyses’ te lichten.

Het feit dat prominente sociologen om verschillende redenen het belang van de rolterminologie voor sociologische analyses onderstrepen betekent uiteraard niet dat dit conceptueel instrumentarium ook feitelijk van theoretisch belang is voor de sociologie. De stelling van de vruchtbaarheid van het rolbegrip voor de theorievorming is door de Duitse socioloog Opp (1973) aan een kritische beproeving onderworpen. Zijn analyse mondt uit in een genuanceerd oordeel.

Tegen de theoretische relevantie van het rolbegrip is zijns inziens aan te voeren:

(a) dat de hypothesen waarin roltermen voorkomen zonder meer in termen van verwachtingen geformuleerd kunnen worden;

- (b) dat er nauwelijks informatieve theorieën te vinden zijn die in roltermen gesteld zijn;
- (c) dat bij het gebruik van roltermen het informatiegehalte van hypothesen geringer is dan wanneer in hypothesen slechts verwachtingstermen voorkomen.

Vóór de theoretische relevantie van het rolbegrip is aan te voeren dat bundels van verwachtingen andere gevolgen teweegbrengen dan afzonderlijke verwachtingen (bijv. dat de verwachtingen die samen een rol vormen door het optreden van nieuwe cognitieve elementen moeilijker te wijzigen zijn dan een niet-gebundelde verwachting). Opp concludeert dat tegen het belang van de rolterminologie meer argumenten aan te voeren zijn dan er voor. Dat in sociale rollen afzonderlijke verwachtingen gebundeld zijn, terwijl niet alle verwachtingen tot sociale rollen zijn samengevat impliceert tevens dat ‘sociale rol’ niet als elementaire term van de sociale wetenschappen beschouwd kan worden (Wiswede 1977, p. 37).

Tegen de achtergrond van tegenstrijdige oordelen over het theoretische belang van de rolterminologie voor de sociologie lijkt het mij niet overbodig de aandacht te richten op het belang van de vraag waarop deze oordelen eigenlijk betrekking hebben. Dat is de vraag of ‘sociale rol’ en aanverwante termen onmisbaar zijn voor het analyseren van sociale verschijnselen. Indien de ‘roltheorie’ niets anders zou verschaffen dan een conceptueel instrumentarium en definities, zou voor haar hetzelfde verwijt gelden als Homans (1974, p. 957) aan het adres van Parsons heeft gericht: de ‘roltheorie’ is dan slechts een woordenboek voor een taal die geen zinnen bevat waarmee iets over de werkelijkheid wordt beweerd. De begripsanalysen en definitorische oefeningen die men in de roltheoretische literatuur vaak tegenkomt doen vermoeden dat vaak nog van kentheoretische voorstellingen wordt uitgegaan die in de wetenschapsfilosofie als achterhaald gelden. Immers de centrale problemen van de sociale wetenschappen betreffen niet, zoals in de op Plato teruggaande traditie van de filosofie wordt gemeend, de betekenis van woorden maar de waarheid van theorieën over sociale verschijnselen en processen. In empirisch-theoretische wetenschappen gaat het uiteindelijk om de houdbaarheid van uitspraken die over de werkelijkheid informatie verschaffen; de definities van de termen in die uitspraken zijn ten opzichte daarvan slechts instrumenteel (Popper 1972, p. 123-124).

Vanuit dit instrumentele gezichtspunt is het volgende kenmerkend voor de rolterminologie. Roltermen hebben connotaties die door alledaagse ervaringen algemeen bekend zijn. Deze geringe afstand tussen vakterminologie en alledaags taalgebruik heeft voor- en nadelen. Nadelige gevolgen doen zich gelden doordat het onderscheid tussen vaktaal en omgangstaal vervaagt. Enerzijds worden daardoor pogingen om theoretische uitspraken die roltermen bevatten te preciseren, door de alledaagse connotaties van deze termen gauw tenietgedaan. Anderzijds is het juist de geringe afstand tot de omgangstaal die sociaal-wetenschappelijke betogen in roltermen toegankelijk maakt voor buitenstaanders en zo tot popularisering van onderzoek uit de roltheoretische traditie bijdraagt.

2. Roltheorie; het mensmodel van de sociologie?

Alle sociaal-wetenschappelijke disciplines bevatten assumpties over de menselijke natuur. In vele gevallen zijn dit slechts vage noties die als achtergrondkennis fungeren. Voor zover echter aan deze assumpties explicet aandacht wordt besteed, vormen zij de mensmodellen waarmee de verschillende sociaal-wetenschappelijke disciplines werken. Soms zijn deze mensmodellen beschreven in de vorm van kunstmatige ‘homines’ zoals de homo economicus of de homo sociologicus. Maar in welke vorm en hoe explicet zij ook mogen zijn

gepresenteerd, steeds vervullen zij een heuristische functie voor de theorievorming doordat zij sommige menselijke eigenschappen als relevant en andere als irrelevant voor de betreffende discipline bestempelen.

Dahrendorf heeft in zijn beroemd essay over de homo sociologicus geprobeerd het mensmodel van de sociologie te reconstrueren. Voor hem is de homo sociologicus 'Der Mensch als Träger sozial vorgeformter Rollen' (1968, p. 19). Daarmee krijgt de roltheorie een centrale plaats in de sociologie toegewezen. De omstandigheden dat mensen met rolverwachtingen geconfronteerd worden en zich dienovereenkomstig gedragen betekent voor Dahrendorf meer dan een empirisch gegeven dat men in de meeste sociale situaties tegenkomt. Voor hem zijn sociale rollen constitutief voor de sociologie als zelfstandige discipline: 'Die Soziologie bedarf bei der Lösung ihrer Probleme stets des Bezuges auf soziale Rollen als Elemente der Analyse; ihr Gegenstand liegt in der Entdeckung der Strukturen sozialer Rollen'. Ook Habermas (1968, p 3) is van mening dat het rolmodel een objectbereik afpaalt dat specifiek sociologisch is: 'Verhalten begreifen wir unter diesem Gesichtspunkt weder als Reaktion eines einzelnen Organismus noch als Äusserung einer bestimmten Persönlichkeitsstruktur, sondern als Vorgang in einem System sozialen Handelns. Das handelnde Subjekt erscheint dabei nur als Rollenträger, d.h. als Funktion der Vorgänge, die durch soziale Strukturen bestimmt sind'. Anders dan Dahrendorf gaat Habermas (1981, p. 114-115) er vanuit dat in de sociologie naast het rolmodel ook nog andere mensmodellen van belang zijn, bij voorbeeld als het gaat om de studering van situaties waarin strategisch, dramaturgisch of communicatief overheerst.

Dahrendorfs beschouwing over de homo sociologicus mag in sommige opzichten verouderd zijn, maar Durkheims klassiek-sociologisch programma waarop Dahrendorfs betoog voortbouwt en de daaraan verwante functionalistische oriëntatie vormen nog steeds de grondslag voor veel sociologische studies. Hoewel het model van de mens als roldrager door Dahrendorf als constitutief voor de hele sociologie wordt beschouwd, blijkt het bij nadere analyse alleen voor de functionalistische traditie binnen de sociologie kenmerkend te zijn. Sociologen hanteren daarnaast nog tenminste twee andere mensmodellen, de homo sociologicus van het empirisch onderzoek en de homo sociologicus van de behavioristische gedragstheorie (Lindenberg 1981, p. 21-24). Beide homines zijn niet primair roldragers.

De homo sociologicus van het empirisch onderzoek is aan sociale invloeden onderworpen die zijn attitudes bepalen en zo tot gedragsconsequenties leiden. Sociaal gedrag is daarbij slechts in die zin gelijk aan het rolgedrag, dat het situatiegebonden regelmaat vertoont (Gadourek 1982, p. 10). Dit mensmodel leent zich goed voor survey-onderzoek; sociale invloeden, geïndiceerd door lidmaatschap in groepen, godsdienst, sociaal-economische status en dergelijke, alsmede attitudes en gerapporteerde gedrag, zijn de voornaamste soorten gegevens die van grote aantallen respondenten verzameld en vervolgens middels multivariate analyse op hun samenhang onderzocht worden.

De homo sociologicus van de behavioristische gedragstheorie wordt in zijn gedrag gestuurd door positieve en negatieve versterkers in zijn omgeving. Sociaal gedrag ontstaat wanneer individuen zich door hun gedrag wederzijds versterken. Rolgedrag is in deze theoretische context hooguit één specifieke vorm van wederzijds versterkt gedrag naast andere.

Het bestaan van andere mensmodellen dan het roltheoretische in de sociologie maakt het aannemelijk dat Dahrendorfs claim - dat zonder verwijzing naar rolspeelende individuen geen oplossingen voor sociologische problemen gevonden kunnen worden - sterk over-

trokken is. Immers, elk van de beschreven mensmodellen is slechts voor bepaalde, maar niet voor alle sociologische probleemgebieden bruikbaar. Wat de homo sociologicus van het functionalisme (d.w.z. het model van de mens als roldrager) betreft, mag ik er aan herinneren dat lang niet elk interactiesysteem een rollensysteem is (Boudon 1981, p. 72-75). Bij marktprocessen, collectieve acties of sociale dilemma's (Liebrand 1982) is er weliswaar sprake van interdependentie van gedragingen, maar de betrekkingen tussen de actoren berusten daarbij *niet* op wederzijdse rolverwachtingen. Interactiesystemen waarin individuen in hun gedrag via rollen op elkaar betrokken zijn (door Boudon 'functionele systemen' genoemd) dient men dus te onderscheiden van interactiesystemen waarin de wederzijdse afhankelijkheid op een voor de actoren zelf niet inzichtelijke en niet door rolverwachtingen gestuurde wijze gegeven is (door Boudon 'interdependentie-systemen' genoemd). Het model van de mens als roldrager is dan hooguit bruikbaar in verband met de analyse van functionele systemen.

Echter ook de beide andere homines van de sociologie zijn slechts op een beperkt terrein bruikbaar. De homo sociologicus van het empirisch onderzoek is van beperkte waarde, omdat mensen zich niet steeds gedragen zoals men op grond van hun attitudes zou verwachten. Slechts onder zeer specifieke omstandigheden, namelijk in handelingssituaties waarin uitvoering van gedrag overeenkomstig een attitude geen kosten in andere opzichten veroorzaakt, is een directe samenhang tussen attitudes en gedrag gegeven (Tazelaar 1980). De bruikbaarheid van de homo sociologicus van de behavioristische gedragstheorie blijft beperkt tot micro-sociologische problemen; de voorstelling van wederkerige sanctionering van gedrag is dienstig in kleine groepen met face-to-face interactie, omdat daar sprake is van directe ruil van beloningen en straffen. Wederzijdse sanctionering functioneert echter niet meer wanneer een 'derde partij' controle heeft over de beloningen en straffen en wanneer in geval van coalities onduidelijk blijft aan wie het te belonen of te straffen gedrag toe te schrijven is. In grotere sociale eenheden is meestal een van deze condities (of beide) gegeven zodat een model van directe ruil van positieve en negatieve sancties daar niet voldoet (Schütte 1976, p. 57-63).

Ik heb hier drie mensmodellen geschetst die door sociologen gehanteerd worden waarvan slechts één de mens als roldrager betreft. Uitgaande van specifieke probleemgebieden kunnen waarschijnlijk nog meer van zulke modellen geconstrueerd worden. Aangezien naast deze verscheidenheid *binnen* de sociologie ook nog elk van de overige sociaal-wetenschappelijke disciplines haar eigen mensmodellen heeft, doet zich de merkwaardige situatie voor dat de sociale wetenschappen bevolkt worden door een relatief groot aantal kunstmatige 'homines', terwijl een mensmodel juist ertoe dient in sociaal-wetenschappelijke analyses tamelijk algemene assumpties over de menselijke natuur in te voeren. Is het wel zo dat voor elk probleemgebied weer andere assumpties gelden of valt achter de verkaveling van de menselijke natuur in de vorm van probleem- en disciplinespecifieke homines een algemene mensmodel voor de sociale wetenschappen te ontdekken? En in welke relatie staat dit algemene mensmodel met het roltheoretische mensmodel?

Ik meen dat zich in de laatste jaren een ontwikkeling in de richting van een multidisciplinair mensmodel begint af te tekenen. Er groeit het besef dat de interessante verklaringsproblemen in de sociale wetenschappen de grenzen overschrijden die als gevolg van arbeidsdeling tussen disciplines en door afbakening van werkerreinen zijn ontstaan. Dit mensmodel heeft recentelijk onder de naam RREEMM ook in sociologische literatuur ingang

gevonden (Meckling 1976; Brunner en Meckling 1977; Lindenberg 1981). Het is verwant met de assumpties over de menselijke natuur die ruim 200 jaar geleden door Adam Smith en de Schotse moraal-filosofen in hun sociaal-wetenschappelijke analyses werden gehanteerd. Welke kenmerken heeft de mens van het RREEMM-model?

De beginletters van deze kenmerken (geformuleerd in het Engels) leveren de naam van het model. Deze mens is ten eerste *Resourceful*: hij is vindingrijk in het hanteren van nieuwe en ongewone situaties, hij is in staat om te leren en hij gebruikt zijn kennis en intelligentie bij het zoeken naar oplossingen voor problematische situaties. Ten tweede is hij *Restricted*: hij is steeds aan beperkingen onderworpen die zijn omgeving hem oplegt. Ten derde is hij *Evaluating*: hij is niet onverschillig maar waardeert sommige gebeurtenissen positief en andere negatief, en weegt voor- en nadelen van alternatieve handelwijzen tegen elkaar af. Ten vierde is hij *Expecting*: hij heeft verwachtingen omtrent de gevolgen van zijn handelwijzen. Ten vijfde is hij *Maximizing*: hij beseft dat hij in een wereld van schaarse leef- en probeert onder de gegeven beperkingen telkens de door hem meest gewaardeerde toestand te realiseren waarbij hij nooit volledige informatie over zijn omgeving bezit en rekening houdt met de kosten die aan het zoeken naar de optimale beslissing verbonden zijn. Tenslotte pretendeert het model de natuur van *Man* af te beelden, dat wil zeggen het pretendeert toepasbaar te zijn voor alle menselijke probleemsituaties en niet slechts voor het objectbereik van één sociaal-wetenschappelijke discipline (Dahrendorf) of specifieke handelingssituaties (Habermas).

Vergeleken met het RREEMM-model is de homo sociologicus van het functionalisme - de mens als roldrager - een tamelijk oninteressant wezen. Deze homo sociologicus is conventioneel en conformistisch, hij evalueert niet en is niet vindingrijk. Omdat zijn gedrag gestuurd wordt door rolverwachtingen die in zijn sociale omgeving bestaan, hoeft hij niet te kiezen uit alternatieven, streeft hij geen doelen na en hoeft hij niet in te spelen op de mogelijkheden en beperkingen van de telkens gegeven omstandigheden. Daarmee blijven in het *sociologische* (i.t.t. het sociaal-psychologische) model van de mens als roldrager juist die aspecten van het menselijk handelen buiten beschouwing, die naar een open samenleving en een open toekomst wijzen: keuzemogelijkheid, probleemoplossend vermogen en creativiteit. Vermoedelijk is het deze tendens in de sociologie, de betekenis van natuurlijke personen in plaats van roldragers als actoren te ontkennen, die Coleman (1982, p. 36) tot het harde oordeel verleid heeft dat 'The way role theory in sociology has proceeded ... is one of the many blind alleys that social theory has taken'.

3. Roltheorie: de schakel tussen micro- en macro-verschijnselen?

Voor zover sociale wetenschappers zich niet beperken tot het beschrijven van individueel gedrag of van maatschappelijke verschijnselen, maar trachten sociale verschijnselen en processen te verklaren, zijn zij ook geconfronteerd met de vraag, hoe micro- en macro-verschijnselen met elkaar verbonden kunnen worden. Immers, collectieve verschijnselen, zoals instituties, sociale structuren en collectieve acties, zijn het - vaak onbedoelde - resultaat van individuele handelingen, terwijl op hun beurt motivaties, cognities en gedragingen van individuen mede bepaald worden door de institutionele en sociaal-structurele kenmerken van de sociale omstandigheden waarin die individuen verkeren. Hoe wordt in de roltheoretische traditie het probleem van het verbinden van individuele en collectieve verschijnselen opgelost?

Het antwoord heeft Dahrendorf (1961, p. 22) in een kernachtige formulering samengevat: 'Durch Positionen und Rollen werden die beide Tatsachen des Einzelnen und der Gesellschaft vermittelt', want 'indem der Einzelne soziale Positionen einnimmt, wird er zur Person des Dramas, das die Gesellschaft in der er lebt, geschrieben hat. Mit jeder Position gibt die Gesellschaft ihm eine Rolle in die Hand, die er zu spielen hat'. De verbinding van individuele en collectieve verschijnselen wordt dus bewerkstelligd door het invoeren van begrippen die zowel naar individuele als naar collectieve verschijnselen verwijzen. Wat sociale rollen betreft bestaat de individuele component uit (rol-)gedrag, en uit de verwachtingen die individuen ten opzichte van personen op bepaalde posities koesteren, terwijl de collectieve component verwijst naar de wederkerigheid van deze verwachtingen en de betrekkelijke stabiliteit ervan. Op grond van deze tweeledigheid beschouwen sommige roltheoretici rolnoties als specifieke analytische instrumenten die 'de kloof tussen samenleving en individu overbruggen' door de objecten van analyse te lokaliseren op een niveau tussen dat van individuele en dat van collectieve verschijnselen (Nadel 1957, p. 21-21). Op soortgelijke wijze is ook het begrip 'soziale Rolle' in het *Lexicon zur Soziologie* (1973, p. 573) omschreven: 'Das Rollenkonzept sucht somit sowohl Gruppenmerkmale als auch Merkmale der Person auf einer eigenständigen Ebene miteinander zu integrieren'.

Daarmee is echter het probleem van het verbinden van individuele en collectieve verschijnselen slechts terminologisch opgelost, terwijl het theoretische probleem blijft bestaan hoe collectieve verschijnselen (bijv. een bepaald rollensysteem) te verklaren zijn als uitkomsten van individuele motivaties en gedragingen en op welke wijze de gedragssturende werking van sociale omstandigheden (bijv. een bepaalde rolsituatie) tot stand komt. In plaats van verschijnselen op individueel niveau *theoretisch* te verbinden met verschijnselen op collectief niveau wordt door het centraal stellen van roverschijnselen het onderscheid tussen deze niveaus *conceptueel* opgeheven. Terzijde zij opgemerkt dat ook andere sociologische tradities het probleem op soortgelijke wijze 'wegdefiniëren', namelijk wanneer in een psychologisch-reductionistisch kader aangetoond wordt dat de kernbegrippen van de sociologie onder verwijzing naar uitsluitend individuele kenmerken gedefinieerd kunnen worden (vgl. Hummel en Opp 1971) of wanneer Etzioni (1968) in het kader van zijn van theorie van 'macro-action' juist elke verwijzing naar individuele motivaties, cognities en gedragingen als overbodig, beschouwt (hoewel hij bij nadere analyse wel degelijk met individualistische hypothesen blijkt te werken, vgl. Wippler 1976).

Wat zijn de alternatieven voor de zuiver 'conceptuele' verbinding van individuele en collectieve verschijnselen in de roltheoretische traditie? In de sociologie is het vooral het structureel-individualistische programma (Lindenberg 1976; Wippler 1978; Raub en Voss 1981; Raub 1982) dat onder andere tot doel heeft een *theoretische* koppeling van individueel en collectief niveau tot stand te brengen. Binnen dit theoretisch programma vormt het verklaren van collectieve verschijnselen de centrale taakstelling. De strategie die daarbij gevuld wordt behelst twee verklaringsstappen. Het eerste deel van de verklaring van een collectief verschijnsel bestaat uit het afleiden van individuele effecten uit algemene individualistische uitspraken en aanvangsvoorraarden (die via correspondentieregels met sociale situaties in verband staan), dat wil zeggen uit een deductief-nomologische verklaring van individuele motivaties, cognities en gedragingen (De Vos 1981). De verbinding van deze individuele effecten, met het te verklaren collectieve verschijnsel vereist in het tweede deel van de verklaring analytische regels (zgn. transformatieregels) die specificeren uit welke

constellaties van sociale condities bij de gegeven individuele effecten het te verklaren collectieve verschijnsel (bijv. het ontstaan van een institutie, een verandering van structuren of het verloop van een collectieve actie) af te leiden is (Lindenberg 1977, 1982).

Het analyseren van de gevolgen die ontstaan bij het gelijktijdig optreden van individuele handelingen en een bepaalde constellatie van sociale condities staat dus in het tweede deel van structureel-individualistische verklaringen centraal. De analyse van deze ‘compositie-effecten’ heeft pas recentelijk de aandacht van sociologen verkregen (o.a. Boudon 1977), hoewel compositie-effecten reeds bij de grondleggers van de sociale wetenschappen - de Schotse moraalfilosofen - onderwerp van studie vormden (Wippler 1981). In de roltheoretische traditie van de sociologie valt dit tweede deel van expliciete verklaringen van collectieve verschijnselen - de vraag hoe uit interdependent individuele handelingen bedoeld of onbedoeld collectieve verschijnselen ontstaan - buiten het terrein van onderzoek omdat het micro-macro-probleem zuiver conceptueel opgelost wordt.

Deze ‘conceptuele’ oplossing heeft echter in mindere mate gevolgen voor de verklaring van individuele effecten. De vraag hoe sociale omstandigheden individueel gedrag beïnvloeden valt immers binnen de roltheoretische traditie, omdat bundels van verwachtingen in tal van sociale situaties hun invloed doen gelden en rolgedragingen belangrijke te verklaren individuele effecten zijn. Er dient dan echter onderzocht te worden welke verklaringskracht toegeschreven kan worden aan de roltheorie in vergelijking met andere individualistische theorieën.

4. Roltheorie: een theorie die gedrag in sociale situaties verklaart?

In een recent overzicht van roltheoretisch onderzoek is in verband met overwegingen over de wijze waarop gebleken tekorten verholpen kunnen worden gesteld: ‘establishment of explanatory theory for the role field is necessary’ (Biddle 1979, p. 343). Wat zou echter een ‘verklarende’ roltheorie moeten kunnen verklaren? Het is moeilijk een bondig antwoord op deze vraag te geven. Het is immers nauwelijks voorstelbaar hoe rolgedrag zonder meer als te verklaren verschijnsel zou kunnen fungeren; een nadere specificatie is in elk geval vereist. Bij het doornemen van roltheoretische literatuur blijkt dan ook dat op rolgebied voor zeer verschillende te verklaren verschijnselen informatieve deeltheorieën ontwikkeld zijn (Wiswede 1977, p. 26). Vragen waarop deze deeltheorieën antwoorden willen geven zijn bijvoorbeeld onder welke condities rolconflicten optreden, op welke wijze rolconflicten opgelost worden of onder welke omstandigheden en op welke wijze reductie van rolspanning optreedt.

In vele gevallen waarin de te verklaren verschijnselen voor deeltheorieën gespecificeerd zijn doet zich dan echter nog de moeilijkheid voor dat de theorieën zelf niet expliciet ingevoerd worden, maar in de vorm van ‘theoretisch kader’ bij het opzetten van empirisch onderzoek als achtergrondkennis fungeren. Een recent onderzoek naar roloriëntatie en rolgedrag in een brugpositie kan als voorbeeld voor deze werkwijze dienen; dit onderzoek wil onder andere verklaren waarom praktijkbegeleiders in ziekenhuizen hun rolopvattingen niet steeds in overeenkomstig rolgedrag omzetten (Rozema, Visser en Boekestijn 1980). In plaats van expliciet een theorie over het al dan niet omzetten van rolopvattingen in gedrag te presenteren, bespreken de auteurs enkele rolvariabelen, ordenen deze in een causaal schema van onafhankelijke en afhankelijke variabelen en analyseren de gevonden empirische verbanden. Kennelijk verstaan zij onder ‘verklaren’ niet het afleiden van het te verklaren

verschijnsel uit een theorie die tenminste één wetmatige uitspraak bevat maar slechts het aanwijzen van predictie-factoren. De vraag onder welke conditie (rol)opvattingen tot (rol)gedrag leiden wordt dus niet *theoretisch* aan de orde gesteld maar slechts indirect in verband met de *empirische* vraag naar de overeenkomst van variabelen-model en onderzoeksgegevens. Gezien de omvangrijke theoretische literatuur over de relatie attitude en gedrag - die door Tazelaar (1980) kritisch is besproken en van een theoretisch oplossingsvoorstel is voorzien - acht ik het vrij waarschijnlijk dat de onderzoekers door deze verschuiving van (rol)theoretische assumpties naar de achtergrondkennis belangrijke mogelijkheden voor een correctie van roltheoretische hypothesen uit handen geven.

Er zijn echter ook pogingen ondernomen theoretische uitspraken over rolverschijnselen nauwkeurig te formuleren en te systematiseren. Zo reconstrueert Wiswede (1977) de belangrijkste deeltheorieën over rolverschijnselen in de vorm van informatieve hypothesen. Op soortgelijke wijze heeft ook Archibald (1972) hypothesen geformuleerd ter verklaring van verschillen in role-taking en hypothesen over de gevolgen van deze verschillen voor persoonlijke en interpersoonlijke effectiviteit. Turner (1978) heeft - in de vorm van theoretische assumpties en daaruit afgeleide proposities - een theorie voorgesteld die tracht te verklaren waarom personen soms zodanig in een rol opgaan ('role person merger') dat zij het betreffende rolgedrag ook in andere situaties vertonen. Dergelijke preciseringen en systematiseringen van uitspraken over rolverschijnselen zijn echter in de sociologie vooralsnog schaars, hoewel verschillende auteurs een verdere ontwikkeling in deze richting bepleiten. Zo stelt Turner (1974, p. 176) op niet mis te verstane wijze: 'It is critical that role theory begins developing propositions that incorporate its rapidly multiplying body of classificatory concepts. To continue the proliferation of systems of concepts in lieu of developing systems of propositions will prevent role theory from realizing its full potential for developing sociological theory'.

4.1 Beperkte verklaringskracht

Betekent het voorgaande dat de roltheorie in de sociologie bij het verklaren van sociaal gedrag een belangrijke plaats zal innemen, zodra eenmaal de te verklaren verschijnselen is gespecificeerd zijn en de theoretische ideeën in propositionele vorm beschikbaar zijn? Sommige sociologen zullen die vraag bevestigend beantwoorden; zij menen dat het slechts een kwestie van verdere uitwerking is om de waarde van de roltheorie te laten blijken 'role theory cannot realize its potential until propositional theory is developed that will tie its concepts, predictions, and empirical evidence into coherent wholes' (Biddle 1979, p. 342). Ik meen echter dat deze vraag niet bij voorbaat te beantwoorden is. In elk geval spreken enkele argumenten ertegen dat een - al dan niet in de vorm van proposities - uitgewerkte roltheorie een belangrijke plaats in de sociologie kan claimen.

In de eerste plaats wordt de precisering van roltheoretische ideeën in een richting gezocht die slechts een eerste stap op weg naar verklarende theorieën betekent. Ik doel hier op het - zeker toe te juichen - streven algemene uitspraken (d.w.z. hypothesen à la Wiswede, proposities à la Turner) uit te schrijven zonder erbij stil te staan dat theorieën ter verklaring van individuele effecten méér dan alleen algemene uitspraken bevatten, namelijk ook aanvangsvoorwaarden en correspondentieregels die de uitspraken van de individualistische theorie met sociale situaties verbinden. Bovendien hebben de algemene uitspraken van de roltheorie eerder het karakter van empirische generalisaties dan van universele

gedragsbeginselen (of wetmatigheden), waardoor hun gebruik in deductief-nomologische verklaringen problematisch is. In elk geval benaderen roltheoretische beginselen in aanzienlijk mindere mate de universaliteit van wetmatigheden dan de algemene beginselen van andere theorieën die in de sociologie toepassing vinden, bij voorbeeld het balansbeginsel in cognitieve theorieën, de wet van het effect in leertheorieën of het beginsel van nutsmaximalisatie in rationele keuzetheorieën.

In de tweede plaats lijkt het er op dat voor het verklaren van gedrag in sociale situaties de gedragsaspecten die in de roltheorie geproblematiseerd worden, aanzienlijk minder belangrijk zijn dan de gedragsaspecten die buiten het bereik van die theorie blijven. Niet tot de verklaringsproblemen van de roltheorie behoort bij voorbeeld de vraag hoe individuen de vrijheidsmarges benutten die door rollen worden opengelaten, hoewel met name in de interactionistische traditie van rolonderzoek dikwijls aan de relatieve openheid van rollen aandacht wordt besteed (bijv. Turner 1962, p. 22-23); in dergelijke beschouwingen wordt weliswaar erkend dat ook in door rollen gestructureerde situaties keuzemogelijkheden bestaan, maar er ontbreekt een theorie van keuzegedrag. Deze onderbelichting van vragen betreffende individuele keuzevrijheid vormt de kern van de kritiek van Habermas op de roltheorie in de sociologie; de centrale roltheoretische assumpties - door hem als integratie-, identiteits- en conformiteitsassumpties gereconstrueerd - verwaarlozen spontaan handelen, actieve rolinterpretatie en reflectie op geïnternaliseerde rolvoorschriften.

Dat de analyse van roverschijnselen aandacht voor keuzevrijheid niet hoeft uit te sluiten maar tevens de beschikking over een theorie van keuzegedrag vereist, is recentelijk door Boudon (1981) beargumenteerd. Reeds eerder heb ik zijn ideaaltypische onderscheiding van interactiesystemen vermeld: 'functionele systemen', waarin individuen in hun gedrag via rollen op elkaar betrokken zijn en 'interdependentie-systemen' waarin de onderlinge afhankelijkheid van gedragingen via de gevolgen van privé-beslissingen tot stand komt. Belangrijk is nu dat actoren ook in functionele systemen een zekere mate van keuzevrijheid behouden. Deze marge voor autonome beslissingen is niet slechts het gevolg van onvolledige socialisatie, maar hangt samen met vier structurele eigenschappen van rollen:

- (a) geen enkele rol is in alle details gedefinieerd, zodat er steeds een interpretatiemarge bestaat;
- (b) de normen die een rol constitueren zijn dikwijls tegenstrijdig, zodat de roldrager zelf moet bepalen welke norm hij laat prevaleren;
- (c) een rol is meestal een complex geheel van meer elementaire subrollen; welke van deze subrollen in een gegeven situatie relevant is, is vaak aan het oordeel van de roldrager overgelaten;
- (d) elk individu speelt meer dan één rol, zodat zich tussen die rollen conflicten kunnen voordoen en de roldrager moet beslissen hoe hij deze rolconflicten oplost.

De interpretatiemarge, de rolinterne tegenstrijdigheid van normen, het samengestelde karakter van rollen en het bestaan van rolconflicten zijn bronnen voor autonom handelen in interactiesystemen die door rollen gestructureerd zijn. Deze structureel veroorzaakte rolonduidelijkheden worden nog versterkt wanneer informatie over de normen die bij een rol passen voor de roldrager moeilijk toegankelijk is (Boudon 1981, p. 56-58). Zo meteen zal ik nog terugkomen op de wijze waarop dit gegeven theoretisch verwerkt kan worden.

In de derde plaats lijkt het mij een onhoudbaar standpunt de roltheorie te beschouwen als concurrerend met andere theorieën die gedrag in sociale situaties verklaren, want roltheoretische ideeën zijn of af te leiden uit deze theorieën of een component van een meer

algemene handelingstheorie. Wat het eerste geval betreft heeft bijvoorbeeld Opp (1970, p. 135-151) de rolconflictoplossingstheorie van Gross, Mason en McEachern (1958) afgeleid uit een theorie van sociaal gedrag; daarbij is gebleken dat uit Opps theorie van sociaal gedrag voorspellingen afgeleid kunnen worden die met onderzoeksbevindingen beter overeenkomen dan voorspellingen uit de rolconflictoplossingstheorie. Aangezien een theorie van sociaal gedrag naast rolgedrag ook andere gedragingen verklaart, is Opps afleiding een aanwijzing dat de roltheorie een specifiek toepassingsgeval vormt van een meer algemene theorie van menselijk gedrag (Wiswede 1977, p. 33-36).

Wat het tweede geval betreft: in Boudons argumentatie (1981, p. 192-195) fungeert de roltheorie evenmin als concurrerende theorie; zij verdwijnt zelfs als afzonderlijke theorie ter verklaring van gedrag in sociale situaties, terwijl roverschijnselen slechts opduiken als componenten van een algemene theorie van keuzehandelingen. Rollen vormen bij de analyse van functionele systemen een belangrijk gegeven als een specifiek type restricties waaraan rationele actoren die binnen situatieve beperkingen naar maximalisatie van verwacht nut streven, onderworpen zijn. Door rollen theoretisch op te vatten als *restricties* voor keuzehandelingen in plaats van *determinanten* van gedrag, distantieert Boudon zich van dat onderdeel van de sociologische traditie dat het verwijt van 'sociologisme' verdient. Boudons plaatsbepaling voor rollen laat daarentegen ruimte voor actoren die hun intenties proberen te realiseren maar daarin slechts in die mate in slagen waarin de structurele en institutionele beperkingen van de handelingssituatie dit toestaan.

Boudons actoren handelen bovendien overeenkomstig het algemene mens-model voor de sociale wetenschappen, dat ik onder de naam RREEMM heb beschreven. Het feit dat menselijk handelen in talrijke situaties door rollen gereguleerd en daardoor aan beperkingen onderhevig is sluit in dit model geenszins uit dat de actoren met vindingrijkheid de overgebleven vrijheidsmarges benutten om hun doelen te realiseren. Tegen de achtergrond van het RREEMM-model vervalt de noodzaak in elke sociaal-wetenschappelijke discipline en - binnen de sociologie - in elk type interactiesysteem met afzonderlijke theorieën ter verklaring van sociaal gedrag te werken. Boudons pleidooi voor het gebruik van *dezelfde* complexe *handelingstheorie* (rationele keuzetheorie of nutstheorie) bij zeer *verschillende verklaringsproblemen* impliceert weliswaar een zekere terughoudendheid tegenover pogingen roltheoretische ideeën uit te werken tot een verklarende theorie van gedrag in sociale situaties, maar het wijst tegelijkertijd aan *roverschijnselen een belangrijke plaats in de sociologie* toe, namelijk als *onderdelen van nutstheoretische verklaringen*.

4.2 Enkele voorbeelden

De aangegeven plaatsbepaling van de roltheorie kan met behulp van vele voorbeelden verduidelijkt worden. Een van deze voorbeelden betreft de vraag waarom het studentenprotest in de jaren zestig in de Verenigde Staten juist aan de beste universiteiten het hevigst was. Boudon (1981, p. 58-63) zoekt het antwoord in karakteristieke eigenschappen van het betreffende interactiesysteem (met name in de structuur van het universitaire rollenstelsel) die invloed uitoefenen op het keuzegedrag van de actoren in dit interactiesysteem. Als uitgangspunt dient het feit dat de rol van wetenschapper aan een universiteit samengesteld is uit subrollen van docent en onderzoeker. De roldragers zijn binnen zekere grenzen vrij het relatieve gewicht van elke subrol zelf te bepalen. De twee subrollen verschillen onder andere daarin, dat men als docent op lokaal niveau sociaal

beloond wordt terwijl men als onderzoeker landelijk en internationaal aanzien kan verwerven. Kenmerkend voor de universitaire wereld in de Verenigde Staten is dat er grote kwaliteitsverschillen tussen de instellingen bestaan en dat de mobiliteit van het wetenschappelijk personeel hoog is. Topuniversiteiten proberen hun prestige te handhaven of zelfs te vergroten door wetenschappers aan te trekken die de meeste bekendheid genieten. Door de aard van de subrollen is deze bekendheid vooral door onderzoekswerk te verwerven. Begrijpende wetenschappers met ambitie zullen dus een relatief groot gewicht aan de subrol van onderzoeker moeten toekennen om een plaats aan een topuniversiteit te krijgen en daarna ook te behouden. Het verschil in waarderingssysteem per subrol leidt bovendien tot minder betrokkenheid bij instituutsaangelegenheden bij de onderzoeker dan bij de docent; gezien het voorgaande betekent dit dat het wetenschappelijk personeel aan topuniversiteiten minder aandacht besteedt aan het gebeuren binnen het eigen instituut. De conclusie is dat in het Amerikaanse stelsel de beste universiteiten de beste studenten en de beste studenten en de beste wetenschappers hebben, maar dat de laatstgenoemden tevens ook het minst bij instituutsaangelegenheden betrokken zijn en hun docententaak trachten te minimaliseren - reden genoeg voor de studenten om hun ongenoegen te uiten.

Een ander voorbeeld van de relatie tussen rolstructuur en keuzegedrag betreft regelmatig voorkomende spanningen tussen directeur en administrateur in ondernemingen. In Boudons redenering (1981, p. 65-70) wijzen spanningen erop dat roldragers proberen te profiteren van de vrijheidsmarge die hun rollen open laten. Zowel de rol van directeur als die van administrateur laat ruimte open voor een coöperatieve alsook voor een agressieve interpretatie. De interactiestructuur van directeur en administrateur is in het beschreven geval gekenmerkt door een fundamentele asymmetrie. Voor de directeur geldt dat onder de gegeven omstandigheden een autoritaire opstelling de beste keuze is, ongeacht de opstelling die de administrateur in zijn rol kiest. De directeur zal dus zijn rol steeds agressief interpreteren ongeacht of hij de voor hem slechtste interactie-uitkomst tracht te vermijden of de beste uitkomst probeert te realiseren. Daarentegen verschillen voor de administrateur de gevolgen van zijn rolinterpretatie naar gelang de rolinterpretatie die de directeur kiest. Voor het geval deze zijn rol coöperatief interpreteert, levert een agressieve interpretatie voor de administrateur de beste uitkomst. In het andere geval is een coöperatieve opstelling voor hem het meest verkieslijk. Deze asymmetrie van de interactiestructuur bevoordeelt de ene partij ten koste van de ander. Beide roldragers hebben ruimte voor autonoom gedrag, maar indien de administrateur voldoende zin heeft voor realiteit zal hij genoegen nemen met het beperken van zijn verliezen en afzien van het maximaliseren van zijn beloningen.

Deze twee voorbeelden hebben hopelijk voldoende duidelijk kunnen maken welke plaats rolverschijnselen innemen in sociologische verklaringen op basis van een rationele keuzetheorie of nutstheorie. In sociologische verklaringen fungeren rollen als belangrijke structuurcomponenten van interactiesystemen. (Blalock en Wilken 1979, p. 176-177) waarbinnen actoren op basis van de verwachte gevolgen van hun handelingen die alternatieven kiezen die het beste met hun voorkeuren overeenkomen.

5. Conclusies

Aan het begin van dit hoofdstuk heb ik de vraag gesteld hoe roltheoretische ideeën zowel tot extreem positieve als tot extreem negatieve oordelen aanleiding kunnen geven. Mijn vermoeden was dat dit verschil in beoordeling enerzijds toe te schrijven is aan de

verscheidenheid van de vraagstellingen waarvoor roltheoretische ideeën als antwoorden worden beschouwd (de oordelen betreffen dus niet steeds dezelfde vraagstelling), maar dat de beoordeling van de roltheorie anderzijds er van afhangt met welke alternatieven men vergelijkingen trekt. Welke resultaten heeft de voorgaande analyse opgeleverd?

Ten eerste is gebleken dat roltermen weliswaar niet als elementaire termen voor de sociologie kunnen gelden en derhalve ook niet onvervangbaar zijn, maar dat de rolterminologie niettemin een belangrijke - heuristische - functie vervult in de sociologie door de aandacht van onderzoekers te richten op interessante verschijnselen. Roltermen verwijzen naar sociaal relevante verschijnselen, bij voorbeeld naar regelmatig en relatief situatie-constant gedrag, naar mechanismen van co-oriëntatie (role-taking) of naar spanningen oproepende omstandigheden (rolconflicten).

Ten tweede kwam naar voren dat het model van de mens als roldrager - de door Dahrendorf ingevoerde homo sociologicus die nog in vele hedendaagse sociologische analyses voortleeft - slechts een zeer beperkte waarde heeft voor de sociologie. Dit model laat juist die aspecten van menselijk handelen buiten beschouwing, die relevant zijn voor een open samenleving en een open toekomst; het laat geen ruimte voor privé-beslissingen en daarmee ook geen ruimte voor de analyse van marktprocessen, collectieve acties of sociale dilemma's die juist tot de theoretisch meest uitdagende studie-objecten van de sociale wetenschappen lijken te behoren (Popper 1962; Hayek 1969; Elias 1977; Hardin 1982). Bovendien versterkt het nadruk leggen op het model van de mens als roldrager in de sociologie het streven naar disciplinaire autonomie en verhindert daarmee aansluiting van sociologen bij theoretische ontwikkelingen die uitgaan van een voor alle sociale wetenschappen gemeenschappelijk mensmodel.

Ten derde heb ik betoogd dat de zuiver conceptuele verbinding van micro- en macro-niveau, die kenmerkend is voor de roltheoretische traditie, het probleem 'wegdefinieert' hoe de wederzijdse beïnvloeding van deze gebeurtenissen op deze niveaus theoretisch in de greep te krijgen is. Daardoor valt de vraag hoe uit interdependentie individuele handelingen bedoeld of onbedoeld collectieve verschijnselen ontstaan (of meer algemeen de taak: collectieve verschijnselen te verklaren) buiten het terrein van de roltheorie. De taak die dan nog overblijft is het verklaren van gedrag in sociale situaties.

Wat de roltheorie ten opzichte van deze taak kan presteren is vooralsnog moeilijk te zeggen, gezien haar onuitgewerkt karakter. Maar ook indien men niet zo ver wenst te gaan als Homans (1974, p. 36) die stelt dat '... a role ... is something we have to explain, not something we can use in explanation', dan nog is waarschijnlijk het verklaringspotentieel van de roltheorie (zelfs in een uitgewerkte vorm) niet zeer groot, tenminste wat verklaringsproblemen betreft die voor de sociologie belangrijk zijn. Hier ligt mogelijkerwijs een belangrijk verschil tussen sociologische en sociaal-psychologische toepassingen van de roltheorie. In sociaal-psychologische toepassingen (Van de Vliert 1979) worden psychische voorwaarden-constellaties (hier 'predictiefactoren' genoemd) zoals oriëntaties, houdingen, verwachtingen of inschatting van mogelijkheden, niet op systematische wijze aan structurele en institutionele situatiekenmerken gekoppeld; daardoor verdwijnt het correspondentieprobleem. In sociologische, op verklaring gerichte toepassingen worden in elk geval relevante gedragsaspecten - bijvoorbeeld de wijze waarop individuen de vrijheidsmarge benutten die in elke rollenstructuur open blijft - door de roltheorie niet geproblematiseerd en ontbreken er algemene gedragsbeginselen die als wetmatigheden in roltheoretische verklaringen zouden kunnen fungeren.

Voor zover deze balans van roltheoretische antwoorden op een viertal vraagstellingen als correct kan worden beschouwd, wat is dan de plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie? Mijn conclusie is dat de roltheorie in *theoretisch* opzicht (dat wil zeggen als sociologisch relevante verklarende theorie) weinig te bieden heeft en dat roverschijnselen alleen als een bepaald soort restricties in nutstheoretische verklaringen een duidelijke plaats innemen.

Evenals Van de Vliet en Visser (1979, p. 87), die stellen dat de waarde van de roltheorie voornamelijk ligt 'in het analyserend en beschrijvend vermogen en de praktische bruikbaarheid', acht ik de betekenis van roltheoretische ideeën vooral in *descriptieve* studies gelegen. Onderzoek naar roverschijnselen sluit aan bij alledaagse ervaringen en bij talrijke praktijkproblemen (Biddle 1979, p. 12); het vergemakkelijkt een breder publiek de toegang tot de bevindingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Langs deze weg kan rolonderzoek indirect ook weer een bijdrage leveren tot theorievorming doordat het de achtergrondkennis (Lindenberg 1976; Lindenberg en Wippler 1978, p. 228) ter beschikking stelt die voor het uitwerken van sociologische verklaringen onmisbaar is.

Literatuur

- Andreski, S. (1974). *Social sciences as sorcery*. Harmondsworth: Penguinbooks.
- Archibald, W.P. (1972). Symbolic interaction theory: a critical review and reformulation. *Zeitschrift für Soziologie* 1: pp. 193-208.
- Biddle, B.J. (1979). *Role theory: expectations, identities, and behaviors*. New York: Academic Press.
- Biddle, B.J.; Thomas, E.J. (red.) (1966). *Role theory: concepts and research*. New York: Wiley.
- Blalock, H.M.; Wilken, P.H. (1979). *Intergroup processes*. New York: Free Press.
- Boekestijn, C. (1977). Assumpties over de mens in de psychologie en in de hulpverlening. *Wat gebeurt er met de levensbeschouwing?* Baarn: Ambo.
- Boudon, R. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Brunner, K.; Meckling, W.H (1977). The perception of man and the conception of government. *Journal of Money, Credit and Banking* 9: pp. 70-85.
- Coleman, J.S. (1982). *The asymmetric society*. Syracuse: University Press.
- Dahrendorf, R. (1968). *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rollen*. Köln Opladen: Westdeutscher Verlag (1e druk 1958).
- Elias, N. (1977). Zur Grundlegung einer Theorie sozialer Prozess. *Zeitschrift für Soziologie* 6: pp. 127-129.
- Etzioni, A. (1968). *The active society*. New York: Free Press.
- Gadourek, I. (1982). *Social change as redefinition of roles*. Assen: Van Gorcum.
- Gross, N.; Mason, W.S.; McEachern, A.W. (1958). *Explorations in role analysis: studies of the school superintendent role*. New York: Wiley.
- Habermas, J. (1968). *Thesen zur Theorie der Sozialisation*. Stichworte und Literatur zur Vorlesung im Sommersemester.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns, Band I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hardin, R. (1982). *Collective Action*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Hayek, F.A. von (1969). Arten der Ordnung. *Freiburger Studien - Gesammelte Aufsätze*. Tübingen: Mohr.
- Homans, G.C. (1964). Contemporary theory in sociology. Faris, R.E.L. (red.), *Handbook of modern sociology*. Chicago: Rand McNally.
- Homans, G.C. (1974). *Social behavior: its elementary forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Hummell, H.J.; Opp, K.-D. (1971). *Die Reduzierbarkeit von Soziologie auf Psychologie*. Braunschweig: Vieweg.
- Joas, H. (1973). *Die gegenwärtige Lage der soziologischen Rollentheorie*. Frankfurt: Athenäum Verlag.
- Lexikon zur Soziologie* (1973). Köln Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Liebrand, W.G.B. (1982). *Interpersonal differences in social dilemmas*. Dissertatie. Groningen.

- Lindenberg, S. (1976). De structuur van theorieën van collectieve verschijnselen. Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (red.), *Gedrag en structuur*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Lindenberg, S. (1977). Individuelle Effekte, kollektive Phänomene und das Problem der Transformation. Eichner, K.; Habermehl; W. (red.), *Probleme der Erklärung sozialen Verhaltens*. Meisenheim: Anton Hain.
- Lindenberg, S. (1981). Erklärung als Modellbau: zur soziologischen Nutzung der Nutzentheorie. Schulte, W. (red.), *Soziologie in der Gesellschaft*. Bremen: Universität Bremen.
- Lindenberg, S. (1982). De onvolledigheid van algemene hypothesen: een pleidooi voor verklarende modellen. *Mens en Maatschappij* 57: pp. 373-391.
- Lindenberg, S.; Wippler, R. (1978). Theorienvergleich: Elemente der Rekonstruktion. Hondrich, K.O.; Matthes, J. (red.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt: Luchterhand.
- Meckling, W.H. (1976). Values and the choice of the model of the individuel in the social sciences. *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik* 112: pp. 545-559.
- Nadel, S.F. (1957). *The theory of social structure*. London: Cohen & West.
- Opp, K.-D. (1970). *Soziales Handeln, Rollen und soziale Systeme. Ein Erklärungsversuch sozialen Verhaltens*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Opp, K.-D. (1973). Zur Fruchtbarkeit des Rollenbegriffs in der Soziologie. Opp, K.D.; Hummell, J.H., *Kritik der Soziologie*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag.
- Parsons, T. (1961). An outline of the social system. Parsons, T.; Shils, E.; Naegele, K.D.; Pitts, J.R. (red.), *Theories of society*. New York: Free Press.
- Popper, K.R. (1962). Die Logik der Sozialwissenschaften. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 14: pp. 233-248.
- Popper, K.R. (1972). *Objective knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Raub, W. (red.) (1982). *Theoretical models and empirical analyses*. Utrecht: ES-publications.
- Raub, W.; Voss, T. (1981). *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen*. Darmstadt: Luchterhand.
- Rozema, R.; Visser, A.Ph.; Boekestijn, C. (1980). Roloriëntatie en rolgedrag in een brugpositie. Jaspars, J.M.F.; Vlist, R. van der (red.), *Sociale psychologie in Nederland*. Deel III. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Schütte, H.G. (1976). Het dilemma van de macrosociologie. Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (red.), *Gedrag en Structuur*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Tazelaar, F. (1980). *Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag*. Dissertatie. Utrecht.
- Turner, J.H. (1974). *The structure of sociological theory*. Homewood: The Dorsey Press.
- Turner, R.H. (1962). Role-taking: process versus conformity. Rose, A. (red.), *Human behavior and social processes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Turner, R.H. (1978). The role and the person. *American Journal of Sociology* 84: pp. 1-23.
- Vliet, E. van de (1979). Gedrag in conflictsituaties: 20 jaar onderzoek rond een theorie. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 34: pp. 125-152.
- Vliet, E. van de; Visser, A.Ph. (1979). Ter inleiding: themanummer roltheorie. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 34: p. 87.
- Vos, H. de (1981). *Verklaring en interpretatie in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wippler, R. (1976). Individueel handelen en sociale verandering: een kritiek op Etzioni's macrosociologische theorie van sociale veranderingen. Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (red.), *Gedrag en structuur*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Wippler, R. (1978). The structural-individualistic approach in Dutch sociology. *The Netherlands Journal of Sociology* 14: pp. 135-155.
- Wippler, R. (1981). Erklärung unbeabsichtigter Handlungsfolgen: Ziel oder Meilenstein soziologischer Theoriebildung? Matthes, J. (red.), *Lebenswelt und soziale Probleme*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Wiswede, G. (1977). *Rollentheorie*. Stuttgart: Kohlhammer.

Theoretische sociologie: Balans van een werkprogramma*

1. Inleiding

In 1971 werd ik benoemd tot hoogleraar in de theoretische sociologie aan deze Universiteit. Toen stroomden jaarlijks tegen de 300 studenten het Sociologisch Instituut van de Subfaculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen binnen. Onderwijs was troef, en wie zich met sociaal-wetenschappelijk onderzoek bezig hield werd als uitslover beschouwd. Ook promoveren was niet *bon ton* en de faculteit werd grotendeels bevolkt door doctorandussen. Bij het Sociologisch Instituut waren politieke massa-bijeenkomsten aan de orde van de dag, want de Nederlandse samenleving moest zonder tijdverlies fundamenteel veranderd worden, inclusief de universiteit en met haar de wetenschap zelf. Beide deugden immers niet omdat ze burgerlijk-kapitalistische instituties waren.

Nu, 25 jaar later, neem ik in mijn functie van hoogleraar afscheid van dezelfde universiteit, maar van een grondig gewijzigde faculteit. De jaarlijkse studenteninstroom voor het vak sociologie is gedaald tot minder dan 40, het Sociologisch Instituut heeft opgehouden te bestaan en is vervangen door één Vakgroep Sociologie in één Faculteit der Sociale Wetenschappen. Het onderzoek neemt in de faculteit een belangrijke plaats in en het dekkende stelsel van onderzoekscholen - erkend en al door de KNAW - is een feit. Tot het dekkende stelsel behoort ook het ICS als onderzoekscentrum annex aio-netwerk, dat binnenkort reeds zijn tienjarig bestaan viert. Inmiddels draagt zo goed als geheel het wetenschappelijke personeel in vaste dienst de doctorstitel, en politieke massa-bijeenkomsten zijn uit de mode. De Nederlandse samenleving is weliswaar met de tijd meegegaan, maar ze is zeker niet fundamenteel veranderd als gevolg van de zogenaamde studentenrevolutie, en de opgetreden veranderingen zijn niet degene die vele Utrechtse sociologen in 1971 voor ogen hadden. De universiteit en het vak sociologie zijn sinds die tijd ingrijpend veranderd, echter eveneens in een volstrekt andere richting dan de toenmalige revolutionairen beoogden. Ik moet bekennen dat zowel de huidige werkomstandigheden als de huidige stand van zaken in de sociologie me meer aanspreken dan de situatie toen.

Onvrede met de situatie van het vak en de wijze van functioneren van het Sociologisch Instituut ten tijde van mijn benoeming was aanleiding om als onderwerp van mijn intrede een werkprogramma te kiezen.^[1] Dit bood mij de gelegenheid om aan staf en studenten van het Instituut mijn wetenschappelijk profiel te tonen en daarmee aan te geven waar overeenkomsten en verschillen met de toen in Utrecht gangbare wijze van sociologiebeoefening bestonden. Mijn werkprogramma impliceerde tevens voorname van wat ik in de voor mij liggende jaren wilde gaan doen.

In mijn afscheidsrede wil ik vandaag de vraag aan de orde stellen wat van de toenmalige voorname terecht is gekomen. Eerst zal ik de hoofdlijnen schetsen van het werkprogramma, zoals ik dat voorstelde aan het begin van de jaren zeventig, dan nagaan wat daarvan al dan niet gerealiseerd is en vervolgens naar condities zoeken die voor de positieve en negatieve onderdelen van deze balans verantwoordelijk kunnen worden geacht. Aangezien over onderzoeksmanagement tegenwoordig veel discussies plaatsvinden zal ik ook kort

---

* Tekst van het afscheidscollege voor de Universiteit Utrecht, 10 mei 1996.

ingaan op de vraag of - en zo ja, welke - lering te trekken is uit de analyse van dit specifiek Utrechtse werkprogramma voor andere werkprogramma's in de sociale wetenschappen.

2. Hoofdlijnen van het werkprogramma

Uitgangspunt van mijn werkprogramma was de in die tijd alom gehoorde klacht dat de sociologie in een crisis verkeerde. Ik was het met die diagnose niet in alle opzichten eens. Enerzijds wist ik immers uit eigen ervaring welke vorderingen op het gebied van de onderzoeksmethodologie waren gemaakt, met name wat betreft de verwerking en analyse van onderzoeksgegevens, en welke perspectieven door de komst van de computer waren ontstaan. Anderzijds viel niet te ontkennen dat door een felle richtingenstrijd de theorievorming in de sociologie zich in een crisis bevond. Het lag dus voor de hand eerst naar de oorzaken van stagnatie in de theoretische sociologie te zoeken en het werkprogramma vervolgens te richten op het veranderen van die condities die ik voor de stagnatie verantwoordelijk achtte.

Oorzaken van stagnatie zocht ik op drie verschillende terreinen, en wel op dat van
(1) de wetenschapsinterne en vooral wetenschapstheoretische ontwikkeling,
(2) het institutionele en organisatorische kader van de wetenschapsbeoefening, en
(3) de relatie van wetenschap en samenleving.

Bij het zoeken naar de *wetenschapstheoretische* oorzaken liet ik me leiden door de basisgedachte van Poppers evolutionaire kennistheorie volgens welke kennisverwerving beschreven wordt als sequentie van een drietal taken: het stellen van problemen, het construeren van theorieën die deze problemen moeten oplossen en het kritiseren van deze probleemoplossingen met behulp van onderzoeksresultaten; deze kritiek leidt dan weer tot het stellen van nieuwe problemen of tot het bedenken van betere oplossingen voor een oorspronkelijk gesteld probleem.

Wat het stellen van problemen betreft heb ik meerdere oorzaken voor stagnatie genoemd. Bijvoorbeeld: wanneer in de sociologie als empirisch-theoretische discipline afgeleide problemen - zoals operationalisatie, eenduidige identificatie van verschijnselen of data-analyse - alle aandacht opeisen. In zo een situatie komt het werk aan centrale problemen van de sociologie - dat wil zeggen het bedenken en beproeven van verklaringen voor waargenomen verschijnselen - los te staan van het werk aan afgeleide problemen. Ook de gewoonte theoretische uitspraken te formuleren zonder dat problemen gesteld zijn waarvoor zij als mogelijke oplossingen beschouwd kunnen worden achtte ik niet bevorderlijk voor vooruitgang in de wetenschap.

Oorzaken voor stagnatie bij het ontwikkelen van theoretische oplossingen voor gestelde problemen zag ik vooral in de preoccupatie met begripsanalyse in plaats van een concentratie op informatieve propositions. Bovendien, voor zover er al sprake was van beweringen over de sociale werkelijkheid dan was dat toen eerder in de vorm van oriënterende uitspraken dan van weerlegbare hypothesen. Met oriënterende uitspraken doelde ik op uitspraken die een heuristische functie hebben maar niet weerlegbaar zijn. Meer in het algemeen achtte ik een situatie waarin de aandacht voor theoretische oriëntaties - ook wel sociologische benaderingen of paradigma's genoemd - als belangrijker beschouwd wordt dan het ontwikkelen van verklarende theorieën, een belangrijke reden voor de stagnatie in de theoretische sociologie.

Ook wat het kritiseren van theoretische probleemoplossingen met behulp van onder-

zoeksresultaten betreft leek mij de situatie weinig bevorderlijk voor vernieuwende theorievorming: het empirisch onderzoek was veelal beschrijvend-inventariserend van aard en stond los van hetgeen op het gebied van theorievorming reeds was bereikt.

Oorzaken van stagnatie op het niveau van *institutionele en organisatorische* aspecten van de sociologie-beoefening leken mij vooral te liggen in een gebrek aan differentiatie van werkgebieden en in een gebrekkige coördinatie van specialistische activiteiten. Gebrek aan differentiatie trif ik met name aan op het niveau van globale taakstellingen voor de sociale wetenschappen, waarbij ik een empirisch-theoretische, een filosofisch-kritische, en een toepassingsgerichte taakstelling voor ogen had. Daarentegen ontbrak de nodige coördinatie op die gebieden die institutioneel gescheiden waren. Zo bestond er nauwelijks samenwerking over disciplinegrenzen heen en werd het verdedigen van disciplinaire autonomie vaak zelfs als deugd beschouwd. Organisatorisch, in de vorm van afzonderlijke leerstoelen, was de algemene sociologie gescheiden van de verschillende deelsociologieën en de theoretische sociologie van de methoden en technieken van empirisch onderzoek, zonder dat van een wederzijds stimulerende beïnvloeding kon worden gesproken.

Daarnaast sprak ik me uit tegen een organisatorisch gesteunde differentiatie op basis van theoretische oriëntaties, omdat daarmee de uitwisseling van gedachten met wetenschappers bemoeilijkt wordt die vanuit een andere theoretische benadering werken; dit staat immers bij voorbaat gelijk met een inperking bij het zoeken naar probleemoplossingen.

Oorzaken van stagnatie die te maken hebben met de relatie van *wetenschap en samenleving* zocht ik vooral in de toen wijd verbreide vermenging van de rol van socioloog met de rol van staatsburger. Daarvan zijn verschillende verschijningsvormen te noemen, zoals bijvoorbeeld het te gemakkelijk toegeven aan de pressie van aktualiteit als het om probleemkeuze gaat en als gevolg daarvan het verwaarlozen van fundamenteel onderzoek. Ook leek het mij weinig bevorderlijk voor wetenschappelijke vooruitgang wanneer moeilijk met elkaar verenigbare criteria gehanteerd worden, een toestand die onvermijdelijk is wanneer het grote publiek gedurende de hele looptijd van projecten voortdurend aan onderzoeksbeslissingen deeltneemt.

Wat de verantwoorde verspreiding van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek betreft meende ik eveneens oorzaken voor een crisistemming in de sociologie te onderkennen. Zo werden gewoonlijk de in belangen verankerde weerstanden tegen ‘onaangename waarheden’ onderschat, en ook het gebruik van vaktaal vond en vind ik misplaatst in publikaties die bestemd zijn voor een groter publiek - het publiek is immers met bevindingen maar niet met jargon gediend.

Deze analyse van veronderstelde oorzaken van stagnatie in de theoretische sociologie leiden tot een werkprogramma dat ik in de vorm van tien aanbevelingen samenvatte. De intentie van dit programma was de stagnatieverschijnselen te verhelpen. De aanbevelingen hadden betrekking op de volgende zaken:

1. het opstellen van informatieve theorieën als centrale taak voor de sociologie,
2. het expliciet formuleren van de problemen waarvoor theoretische oplossingen gezocht worden,
3. het reconstrueren van bestaande theoriefragmenten als oplossingen voor expliciet geformuleerde problemen,
4. het sterker op elkaar betrekken van theoretische en onderzoeksactiviteiten en daaraan ook organisatorisch vorm geven,

5. het gescheiden houden van empirisch-theoretische, filosofisch-kritische en toepassingsgerichte taken teneinde de resultaten van elk van die taakstellingen te kunnen gebruiken voor rationele politieke besluitvorming,
6. interdisciplinaire samenwerking bij het zoeken naar oplossingen voor centrale sociologische problemen,
7. de organisatorische stabilisering van het werkprogramma onder meer door teamvorming op landelijk niveau,
8. het niet problematiseren van het programma in de fase van uitvoering,
9. de autonome opstelling van sociologen tegenover wetenschapsexterne invloeden,
10. het gebruik van vaktaal bij wetenschapsinterne communicatie.

3. Balans een kwart eeuw later

Misschien komen deze aanbevelingen anno 1996 over als tamelijk vanzelfsprekend, maar dat neemt niet weg dat zij 25 jaar geleden behoorlijk afwijken van wat gangbaar was. Ook nu nog sta ik achter de aanbevelingen, ook al zou ik ze tegenwoordig anders formuleren. Zo zijn bijvoorbeeld mijn ideeën gewijzigd wat betreft de eisen waaraan een werkprogramma zou moeten voldoen. Nu beschouw ik deze aanbevelingen eerder als globale suggesties over wegen die aan het begin van de jaren zeventig de sociologie uit haar crisis zouden kunnen leiden. Maar de vraag blijft wat achteraf bezien van al die aanbevelingen terecht is gekomen.

Nog steeds op de researchagenda

Ten minste drie van de aanbevelingen staan als belangrijke aandachtspunten nog steeds op de research-agenda van de Vakgroep Sociologie en het ICS Utrecht: ten eerste het opstellen van informatieve theorieën als centrale taak van de sociologie en ten tweede de integratie van theorie en empirisch onderzoek. Bij elkaar genomen noemen we dit in de vakgroep tegenwoordig ‘theoretisch gestuurd empirisch onderzoek’; het vormt de gemeenschappelijke basis voor de inbreng van zeer uiteenlopende expertise. Men zou kunnen zeggen dat beide aanbevelingen geleidelijk aan geïnstitutionaliseerd zijn, mede op basis van een sinds 1973 bestaande vakgroep die bij haar oprichting de naam ‘Theorie en Methodologie van de Sociologie’^[2] kreeg. Een derde aanbeveling, het pleidooi voor interdisciplinaire samenwerking, heeft evenmin haar actualiteit verloren, ongeacht het feit dat in de vakgroep en het ICS al geruime tijd wetenschappers met zeer uiteenlopende disciplinaire achtergrond in een gemeenschappelijk onderzoeksprogramma daadwerkelijk samenwerken. Ook hier is al sprake van institutionalisering.

Routine geworden

Als gevolg van de institutionalisering van de praktijk van theoretisch gestuurd empirisch onderzoek zijn twee andere aanbevelingen inmiddels routine geworden, namelijk de aanbeveling voor expliciete en beargumenteerde formulering van de verklaringsproblemen die in concrete onderzoeksprojecten centraal staan of stonden^[3] en de aanbeveling voor theoretische reconstructie van bestaande, meer of minder essayistisch geschatte verklaringen die relevant zijn voor lopend onderzoek.

Obsolete geworden

Een drietal andere aanbevelingen is daarentegen in de loop der jaren obsolet geworden. Ik denk hierbij in eerste aanleg aan het verdwijnen van de toen wijd verbreide minachting in de sociologie voor empirisch-theoretisch werk, van de roep om filosofische maatschappijkritiek en van pleidooien om actie te scheiden van onderzoek. Ik acht het een verheugende ontwikkeling dat de empirisch-theoretische oriëntatie in onderzoek en onderwijs inmiddels - tenminste in de Vakgroep Sociologie - vanzelfsprekend is geworden. Eveneens verouderd is mijn verzet tegen de toen vaak gehoorde eis om in het onderzoek en het onderwijs het taalgebruik af te stemmen op het grote publiek, om daarmee te documenteren dat de wetenschap dienstbaar is aan de ondergeprivilegerden in de samenleving. Tegenwoordig kan men weer ongehinderd profiteren van de voordelen die het gebruik van vaktaal biedt voor wetenschapsinterne communicatie. Ook de aanbeveling zich onder meer bij de keuze van onderzoekproblemen duidelijker autonoom tegenover wetenschapsexterne invloeden op te stellen is obsolet geworden. Een kwart eeuw geleden, toen de buitenwacht van de sociologie snelle oplossingen voor actuele problemen verwachtte, was die aanbeveling echter controversieel en daardoor op zijn plaats. Om misverstanden te voorkomen wil ik hieraan toevoegen dat een autonome opstelling ten opzichte van wetenschapsexterne invloeden geenszins betekent dat daarmee maatschappelijke problemen irrelevant zouden zijn geworden voor een verantwoorde keuze van wetenschappelijk interessante onderzoeksproblemen - in tegendeel! Maar onderzoek dat beoogt belangrijke maatschappelijke problemen op te lossen vergt helaas een lange adem. Maatschappelijk belangrijk sociaal-wetenschappelijk onderzoek is dan ook niet gediend met een onderzoeksbeleid dat korte-termijnresultaten verwacht.

De aanbeveling om in de fase van uitvoering het programma zelf niet ter discussie te stellen was in de beginfase in die zin vruchtbare dat het programma al vanuit een gemeenschappelijke wetenschapstheoretische oriëntatie van start was gegaan. Ik kom hier later nog op terug. In de huidige situatie zou echter een strikt opvolgen van die aanbeveling misplaatst zijn want dat zou dogmatisering van het programma betekenen.

De laatste aanbeveling waarover ik nog niets gezegd heb bracht een wenselijkheid tot uitdrukking die niet in het kader van een lokale vakgroep of onderzoeksgroep te realiseren is, namelijk teamvorming op landelijk niveau. Nederland levert daarvoor gunstige voorwaarden want als klein land kunnen we profiteren van de relatief korte reisafstanden tussen de universiteiten, ook al blijft deze kans door velen onopgemerkt. Maar bij de opbouw van landelijke teams zijn wederzijdse afhankelijkheden in het spel die slechts via een spontane ontwikkeling, dat wil zeggen door een gunstige samenloop van omstandigheden, tot wetenschappelijk vruchtbare bovenlokale onderzoeksgroepen leiden. Ik ben dankbaar dat zulk een gunstige constellatie van condities zich reeds in het begin van mijn Utrechtse werkperiode heeft voorgedaan. Later heeft ook het wetenschapsbeleid van de overheid de ontwikkeling van teamvorming op landelijk niveau ondersteund, recent zelfs zeer krachtig door de oprichting van onderzoekscholen.

4. Gebeurtenissen die tot het verschil tussen toen en nu hebben geleid

Dit overzicht van wat terechtgekomen is van de aanbevelingen die bedoeld waren om de aan het begin van de jaren zeventig gesignaleerde stagnatie in de sociologie te doorbreken laat mijns inziens duidelijk een ontwikkeling ten goede zien. Het is moeilijk vol te houden dat met name op theoretisch gebied niets is veranderd. Dit roept de vraag op welke omstandig-

heden en gebeurtenissen tot deze veranderingen hebben geleid. Zijn het vooral externe ontwikkelingen geweest of hebben Utrechtse sociologen hiertoe ook zelf bijgedragen?

Ik ben geen wetenschapshistoricus maar socioloog en zal dan ook bij mijn poging deze vragen te beantwoorden gebruik maken van een in mijn vak gebruikelijke werkwijze, in combinatie met de ervaring die ik in de 25 jaar als hoogleraar in Utrecht heb opgedaan. Ik zal me hierbij beperken tot die groep sociologen waarvoor het werkprogramma - direct of indirect - bedoeld was maar daarbij ook van meer algemene gezichtspunten uitgaan die hopelijk mede voor andere sociale wetenschappers relevant zijn. Mijn werkwijze houdt in een analyse van institutionele, structurele en cognitieve ontwikkelingen in contexten waarmee wetenschappers zich geconfronteerd zien en waarop zij met hun handelingen reageren. Met het oog op mogelijke praktische consequenties van deze analyse onderscheid ik verder ontwikkelingen die extern gegeven, d.w.z. niet door wetenschappers geïnitieerd zijn, ontwikkelingen die de betrokken wetenschappers zelf in gang hebben gezet en spontane ontwikkelingen.

De sociale en cognitieve context

De sociale context op landelijk niveau

Veranderingen in de sociale context op landelijk niveau zijn er vele geweest. Als men naar de sociologie vanuit een marktperspectief kijkt waar vraag en aanbod het gedrag van kennisproducenten en kennisconsumenten reguleren, dan was kenmerkend voor de situatie aan het begin van de jaren zeventig het bestaan van afzonderlijke deelmarkten, elk met eigen kwaliteitscriteria. Door het naast elkaar bestaan van zeer uiteenlopende criteria zoals verklaringskracht van theorieën, stringentie van toetsing, dienstbaarheid aan de benadeelden in de samenleving, toegankelijkheid voor de krantelezer, of het 'lekkere gevoel' dat de kennisconsument ervaart bij de lectuur van sociologische geschriften^[4] - om maar enkele van de criteria te noemen die toen in omloop waren - was in de sociologie nauwelijks sprake van concurrentie en als gevolg daarvan werden nauwelijks producten van slechte kwaliteit geëlimineerd. Voor elk product konden sociologen immers een deelmarkt vinden mits zij bereid waren kwaliteitsverschillen als verschillen tussen soorten kennis aan de man te brengen. Onder de druk van steeds schaarser wordende middelen voor wetenschappelijk werk functioneert deze truc tegenwoordig niet meer. Het aantal deelmarkten is thans ruwweg gereduceerd tot twee, een primair wetenschapsinterne deelmarkt die vanuit cognitieve gezichtspunten is georiënteerd en een op de maatschappelijke actualiteit gerichte deelmarkt voor het bredere publiek.

In diezelfde tijdsperiode heeft ook de overheid meerdere keren willen sturen en ingegrepen in het wetenschapsbedrijf. Tot de pijnlijke ingrepen behoorden uiteraard de reorganisaties, tot de op langere termijn meer constructieve de vervanging van autonome leerstoelen door vakgroepen in het kader van de WUB, de vorming van landelijke zwaartepunten en de bundeling van het universitaire onderzoek in VF-programma's, de invoering van de twee-fasenstructuur, de opbouw van onderzoekscholen en recent de toenemende nadruk op internationalisering. Maar waarschijnlijk nog belangrijker dan deze reeks maatregelen is een verandering van de distributieve beginselen die zich in de afgelopen vijftig jaar heeft voltrokken. Heerste vroeger het beginsel van verdelende rechtvaardigheid dan wel de gedachte dat vooral prestaties onder de maat steun verdiensten omdat topprestaties gegeven hun aard geen steun behoeven, nu heeft het inzicht ingang

gevonden dat succes verdient beloond te worden en dat ook topprestaties het niet zonder steun kunnen doen, een inzicht dat overigens in de ons omringende landen al lang als richtsnoer van beleid gehanteerd wordt.

Beide, zowel de geleidelijke reducering van het aantal naast elkaar functionerende deelmarkten alsook het wetenschapsbeleid van de overheid in de afgelopen decennia hebben de voorwaarden voor professionele sociologiebeoefening aanzienlijk verbeterd.

De sociale context op locaal niveau

Van de mogelijkheden die de veranderingen van de landelijke sociale context gingen bieden is op locaal niveau herhaaldelijk gebruik gemaakt. Zo is reeds in 1973 bij de invoering van de WUB in Utrecht een sociologievakgroep opgericht die zich een strategisch doel stelde: het overbruggen van de kloof tussen theoretisch werk en empirisch onderzoek. In een omgeving van vakgroepen op basis van veldspecifieke expertise was dat toen - ook landelijk - een unicum. Het duurde dan ook enige tijd voordat de beoogde samenwerking vruchten begon af te werpen. Een jaar later, in 1974, ontstond spontaan een informele landelijke werkgroep van theoretisch geïnteresseerde sociologen (het Interuniversitair Werkverband Theoretische Sociologie) die genoeg hadden van het gangbare praten *over* de sociologie ten koste van constructief werk *in* de sociologie. Hun verschillen in achtergrond en belangstelling leidden tot wetenschappelijk uiterst stimulerende discussies dankzij een gemeenschappelijke wetenschapstheoretische basis, het kritisch rationalisme. Deze spontane groepsvorming is mijns inziens het startpunt geweest van een reeks vruchtbare ontwikkelingen die uiteindelijk tot de onderzoekschool ICS in haar huidige vorm hebben geleid. Mijlpalen in deze ontwikkeling waren o.a. in 1976 de conferentie 'Gedrag en Struktuur'^[5] en in 1977 de internationale conferentie 'Institution, Individuals, and Collective Action' die allebei georganiseerd werden door leden van deze informele theoriegroep, in 1979 de oprichting van de Werkgemeenschap 'Verklarende Sociologie' als eerste NWO-werkgemeenschap op het gebied van de sociologie, in 1984 de erkenning van het programma 'Verklarende Sociologie' als landelijk zwaartepunt door de Discipline Adviescommissie Sociale Wetenschappen, de toekenning in 1986 van een startsubsidie en in 1991 van een STIMULANS-subsidie voor het aio-netwerk ICS, en in 1993 tenslotte de erkenning van het ICS als onderzoekschool door de KNAW. Gesteund door deze continuïteit kan het ICS eind juni zijn tienjarig bestaan vieren met een internationale conferentie, geconcentreerd rond het thema 'Solidarity and Inequality'.

De sociale context op het niveau van de directe werkomgeving

Het dagelijkse wetenschappelijk werk gebeurt echter niet op landelijk niveau, evenmin als op lokaal of facultair niveau, ook al kan de facultaire context faciliterend werken. De meest beslissende sociale context voor wetenschapsbeoefening ligt mijns inziens op het niveau van de directe werkomgeving. Hier worden wetenschappers intellectueel door confrontatie met nieuwe ideeën gestimuleerd, hier ontmoeten zij anderen aan wier gedrag zij zich bij hun eigen handelen - positief dan wel negatief - spiegelen en hier worden voor de individuele onderzoeker ook de wissels gezet voor het opbouwen van een eigen sociaal netwerk in het wetenschapsbedrijf.

In een leerproces van ruim twee decennia is door vallen en opstaan - maar ook spontaan - bij de Vakgroep Sociologie en later ook bij het ICS Utrecht een werkplek ontstaan waar junior en senior onderzoekers ideeën uitwisselen, in projecten samenwerken, samen

publiceren en elkaars werk kritisch becommentariëren. Het is een werkplek waar studenten onderzoekservaring kunnen opdoen in de vorm van afstudeeronderzoek of assistentschappen, waar zij al doende leren. Die directe werkomgeving kan qua structuur, cultuur en groepssamenstelling als volgt gekarakteriseerd worden.

Structureel is de werkomgeving te karakteriseren als een platte organisatie waar deskundigheid en argumenten het gewoonlijk winnen van het staan op bevoegdheden die aan formele posities gekoppeld zijn. De organisatievorm is zoveel mogelijk flexibel gehouden om in te kunnen spelen op veranderende probleemsituaties en op veranderingen in de personeels samenstelling als gevolg van mobiliteit bij senior medewerkers en doorstroming bij aio's en postdocs. Ook vindt er relatief veel interne communicatie plaats waarvoor de huisvesting van zowel vakgroep als onderzoekschool op dezelfde verdieping een belangrijke voorwaarde is. Hoewel de mengverhouding van onderwijs- en onderzoekstaken verschilt tussen personen, ontstaan hierdoor geen scheidslijnen omdat het onderwijs voor een aanzienlijk deel aansluit bij de onderzoeksactiviteiten.

Het culturele aspect van de directe werkomgeving wordt in organisatiestudies ook wel ‘sfeer’ genoemd, zoals in de dissertatie ‘The economies of atmosphere’ van Spangenberg^[6] waarin voor medische en economische onderzoeksinstututen onderzocht is welke invloed de lokale cultuur heeft op het prestatieniveau. ‘Sfeer’ staat hier voor routines dan wel een verzameling van ongeschreven regels met speelruimte voor individuele vormgeving die niettemin gebaseerd zijn op een gemeenschappelijke oriëntatie. In contexten waar de productie van kennis centraal staat zijn zulke ongeschreven regels mijns inziens doelmatiger dan formele bureaucratische regels die het zoeken naar nieuwe probleemoplossingen door ‘trial and error’ eerder afremmen dan bevorderen - creativiteit kan niet opgedragen worden. De sfeer op de werkplek van de Vakgroep Sociologie en het ICS Utrecht is ‘research minded’, competitief (maar men gunt elkaar succes), open voor het geven en ontvangen van advies, en aanmoedigend voor een autonoom functioneren van individuele wetenschappers. Dit soort ‘klimaat’ is een groepsproduct dat via vrijwillige bijdragen tot stand komt en als zodanig bedreigd kan worden door hetzelfde soort gedrag als elk ander collectief goed: door liftersgedrag. Van een wetenschappelijk productieve sfeer kan men immers op de duur niet blijven profiteren zonder via het eigen gedrag zelf er toe bij te dragen.

In de directe werkomgeving wordt de individuele onderzoeker bovenbieden - naast structurele en culturele condities - geconfronteerd met de *samenstelling van de groep* waarvan hij deel uitmaakt. In dit opzicht blijkt een combinatie van gemeenschappelijke en divergerende aspecten het meest vruchtbaar te zijn.^[7] Diversiteit qua disciplinaire achtergrond, achtergrondkennis, probleemveld waarop men onderzoek verricht en qua persoonlijke werkstijl zorgt voor de nodige variëteit en bevordert dat men van elkaar iets kan leren. Dit positieve effect kan echter alleen dan optreden als een gemeenschappelijke gespreksbasis bestaat, en die laat zich niet opleggen of afdwingen. Maar zodra een minimum aan bereidheid aanwezig is om naar elkaar argumenten te luisteren, dan helpt frequente onderlinge communicatie in de vorm van seminars en colloquia de bestaande gespreksbasis in stand te houden en te verruimen. De Vakgroep Sociologie, hoewel disciplinair van opzet, verkeert door haar verbinding met de interdisciplinair georiënteerde onderzoekschool ICS in de gelukkige situatie enige invloed te kunnen uitoefenen op het teweegbrengen van een vruchtbare mengeling van diversiteit en gemeenschappelijkheid. Bij de jaarlijkse selectie van aio's en postdocs wordt meer gekeken naar wetenschappelijke houding, motivatie en talent dan naar disciplinaire achtergrond. Het cursusprogramma dat alle aio's volgen zorgt reeds

na enkele weken voor de nodige gemeenschappelijke basis zodat verschillen in vooropleiding tot een vruchtbare uitwisseling van gedachten kunnen leiden.

De zojuist geschatste structurele, culturele en groepskenmerken van de werkplek van de Vakgroep Sociologie en het ICS Utrecht vormen condities die in het algemeen bevorderlijk zijn voor kennisproductie. In onderzoek hiernaar - waarvan Rogers Hollingsworth van de University Wisconsin-Madison vorig jaar in een lezing^[8] voorlopige resultaten heeft gepresenteerd - zijn de institutionele arrangementen onderzocht die tot belangrijke ontdekkingen op het gebied van de moleculaire biologie hebben geleid. Ook al bestaan er grote verschillen tussen de werkplek van de sociologen in Utrecht en de onderzochte instituten, het valt toch op dat veel van de door Hollingsworth genoemde condities in een overeenkomstig richting wijzen: weinig hiërarchie en veel communicatie, een eigen profiel en kenmerkende cultuur, een zwakke disciplinaire gebondenheid en het gegeven dat onderzoekers de werkwijze van meer dan één discipline geïnternaliseerd hebben, een grote mate van autonomie van de individuele wetenschapper en strenge maatstaven voor recruterings-, en bovendien inbedding in een omvangrijk netwerk van internationale contacten. Van een dergelijke constellatie van condities is te verwachten dat zij bevordert is voor wetenschappelijk werk, of, om een modieuze term te gebruiken, dat zij tot synergetische effecten leidt.

De cognitieve context

Tot nu toe ben ik alleen ingegaan op de in de afgelopen vijfentwintig jaar veranderde sociale contexten voor wetenschappelijke activiteit. Omdat hier kennisproductie aan de orde is kan echter niet voorbijgegaan worden aan veranderingen die zich ook in de cognitieve context hebben voorgedaan. Ik versta hier onder cognitieve context hetzelfde soort objectieve gegeven als bij sociale contexten: waar het bij sociale contexten gaat om structurele en culturele condities of om relatiepatronen onafhankelijk van de vraag of de betrokken handelende personen bewust zijn van het bestaan ervan, gaat het bij de cognitieve context om problemen, theorieën en argumenten, onafhankelijk van de omstandigheid of personen daarvan kennis hebben. Ik heb het hier dus over objectieve kennis zoals Karl Popper deze gedachte heeft geïntroduceerd.^[9] De stand van kennis op een gegeven tijdstip vormt de objectief gegeven cognitieve context voor het handelen van wetenschappers.

Net zoals de sociale context in de afgelopen 25 jaar veranderingen heeft ondergaan zo is dat ook het geval voor de cognitieve context in de sociale wetenschappen. Een van de meest opmerkelijke ontwikkelingen lijkt mij een proces dat als 'herintegratie van verschillende maatschappijwetenschappelijke disciplines' omschreven kan worden. In toenemende mate ontdekken sociale wetenschappers uit verschillende disciplines dat zij - onafhankelijk van elkaar - niet alleen aan dezelfde problemen werken maar ook dat hun probleemoplossingen duidelijk een gemeenschappelijke kern hebben.^[10] De aard van de oplossing voor hun verklaringsproblemen toont opvallend veel overeenkomst met de aard van theorievorming die 200 jaar geleden - d.w.z. in een tijd toen nog sprake was van één geïntegreerde sociale wetenschap - kenmerkend was voor de Schotse moraalfilosofen. Hun werkwijze berustte op het idee dat maatschappelijke verschijnselen en processen verklaard kunnen worden als effecten van interdependent handelingen van individuen, handelend in een historisch gegroeide context, waarbij deze individuen in hun doen en laten aan dezelfde algemene beginselen van de menselijke natuur onderworpen zijn. Dit idee staat vandaag

bekend als ‘methodologisch individualisme’.

Nu bestaan al langer pogingen het uiteenvallen van de sociale wetenschappen in autonome, van elkaar afgeschotte disciplines te overwinnen. De door Talcott Parsons voorgestelde conceptuele integratie^[11] is zeker als de meest uitgewerkte en bekendste te beschouwen, maar zijn poging is niet veel verder gekomen dan het ontwerpen van een begrippensysteem dat in verschillende disciplines gebruikt kan worden, een begrippensysteem waarvoor echter buiten de sociologie nauwelijks blijvende aandacht bleek te bestaan. Een andere, meer recente poging om de eenheid van de sociale wetenschappen te herstellen had haar oorsprong in deze faculteit met de oprichting van de vakgroep ‘Algemene Sociale Wetenschappen’. Deze vakgroep brengt wetenschappers uit verschillende disciplines maar met deskundigheid op hetzelfde onderzoeksgebied bijeen met de intentie bestaande disciplinaire verkokeringen te doorbreken. Hoewel het te vroeg is om het succes van dit initiatief te beoordelen en ook omdat deze poging de ‘benefit of the doubt’ verdient, heb ik mijn twijfels of zonder gemeenschappelijk theoretisch instrumentarium en alleen via een op veldkennis gebaseerde interdisciplinaire aanpak een innovatieve vorm van integratie van sociaal-wetenschappelijke disciplines te realiseren is.

Maar terug naar de gemeenschappelijke kern van theorievorming in de verschillende sociaal-wetenschappelijke disciplines die ik de meest opmerkelijke ontwikkeling van de cognitieve context in de laatste decennia heb genoemd. Deze kern omvat - naast de beginselen van het methodologisch individualisme - een gemeenschappelijk mensmodel dat betrekking heeft op actief en vindingrijk handelende individuen. Dit model onderscheidt zich zowel van het klassiek sociologische model van de homo sociologicus als ook van het model van de homo oeconomicus. Het eerste gaat uit van gesocialiseerde individuen wier gedrag bepaald is door geïnternaliseerde normen en waarden en tegen afwijking behoed wordt door externe sancties en de stem van het geweten, het tweede van volledig geïnformeerde individuen die proberen hun consumptieve genoegens te maximeren.^[12] De handelings-theorie die tot nu het best bij dit opkomende interdisciplinaire mensmodel lijkt aan te sluiten is de theorie van rationeel keuzegedrag.

Wanneer met behulp van deze gemeenschappelijke theoretische kern verschijnselen en processen verklaard worden die door traditie tot het domein van een bepaalde sociaal-wetenschappelijke discipline gerekend worden, verdwijnt uiteraard niet de zinvolheid van disciplinaire arbeidsverdeling en specialisatie. Disciplinaire arbeidsverdeling betreft dan vooral vraagstellingen en betere achtergrondkennis van bepaalde typische handelingscontexten in plaats van theorieën die als eigendom van een bepaalde discipline beschouwd worden.

Een tweede ontwikkeling in de cognitieve context die ik het vermelden waard acht betreft de segmentering van de sociologie in richtingen. Een kwart eeuw geleden werd de sociologie gekarakteriseerd door een groot aantal -ismen waartussen gebrek aan communicatie dan wel polemische strijd heerste. Thans zijn vele van deze -ismen als modeverschijnselen uit de actuele wetenschappelijke discussie verdwenen, o.a. de toen uiterst populaire ‘kritische theorie’ die - na aftrek van haar sociaal-filosofische elementen - weinig nieuws bleek te bieden voor een volwassen wordende sociologie, evenmin als de etnomethodologie met haar uiterst beperkte belangstelling voor microscopische structuren van sociale processen. In beide gevallen ontbreken kennelijk constructieve onderzoeksresultaten waarop verder gebouwd kan worden. Van andere richtingen die aan het begin van de jaren zeventig populair waren zijn de niet-achterhaalde elementen - d.w.z. hun problemen

en probleemplossingen - geleidelijk geabsorbeerd als sociologische basiskennis omdat na theoretische reconstructie het geclaimde eigen karakter slechts op verschil in terminologische vormgeving in plaats van op inhoudelijke innovatie bleek te berusten. Ik denk hierbij in eerste aanleg aan de reconstructies van bijdragen uit het marxisme door Jon Elster, en aan de reconstructie van Alfred Schütz' fenomenologische sociologie door Hartmut Esser. Ook denk ik aan een centrale notie van het symbolisch interactionisme, namelijk dat de wijze waarop handelingssituaties gedefinieerd en geïnterpreteerd worden relevant is voor gedragskeuzes, een inzicht dat in de studies over 'framing' van Tversky en Kahnemann beter uitgewerkt en experimenteel getoetst is dan in projecten met een symbolisch-interactionistische signatuur.^[13] Wat de segmentering van de sociologie in richtingen betreft is dus tegenwoordig de cognitieve context aanzienlijk overzichtelijker en duidelijker gestructureerd dan 25 jaar geleden.

Een derde en laatste ontwikkeling in de cognitieve context die ik kort wil vermelden heeft betrekking op dat deel van de sociologie dat als 'individualistische sociologie' bekend staat. Hier zijn grenzen zichtbaar geworden aan de gedachte van George Caspar Homans dat de gedragstheoretische kern van sociologische verklaringen zonder meer ontleend kan worden aan de behavioristische psychologie.^[14] Er zijn grenzen in twee opzichten. Ten eerste kan het gedrag van andere actoren alleen in kleine groepen, d.w.z. in directe interacties, als positieve dan wel negatieve versterker van het eigen gedrag functioneren, zodat een theorie van instrumenteel leren op moeilijkheden stuit in situaties waar actoren anoniem tussen gedragsalternatieven kiezen; dat is bijvoorbeeld het geval bij het al dan niet vrijwillig bijdragen aan de productie van een collectief goed of bij consumentengedrag in marktsituaties. Ten tweede blijft bij het postuleren van relaties tussen aspecten van de handelingssituatie en proposities van een psychologische theorie weinig ruimte voor een gedetailleerde analyse van de handelingscontext omdat realistische psychologische theorieën zelf tamelijk complex zijn terwijl de centrale belangstelling van sociologen juist uitgaat naar een gedetailleerde analyse van sociale omstandigheden en individueel gedrag slechts als noodzakelijke tussenstap in sociologische verklaringen een rol speelt. Om recht te doen aan de complexiteit van sociologische explananda wordt dan ook tegenwoordig met tamelijk robuuste modellen voor keuzegedrag^[15] en met vereenvoudigende gedragsassumpties gewerkt in plaats van onverkort vast te houden aan psychologische theorieën.

De actoren

Eerder heb ik de werkwijze voor het zojuist gepresenteerde deel van mijn betoog omschreven als de analyse van institutionele, structurele, culturele en cognitieve ontwikkelingen in contexten waarmee wetenschappers zich geconfronteerd zien en waarop zij met hun gedragskeuzes reageren. Aangezien noch sociale noch cognitieve contexten handelen, maar alleen actoren in staat zijn binnen de door deze contexten gegeven beperkingen te kiezen tussen gedragsalternatieven^[16], rest mij nog de taak iets te zeggen over de actoren in kwestie, hier: de leden van de Vakgroep Sociologie en de deelnemers aan de onderzoekschool ICS in Utrecht. Ik beschouw daarbij de contextafhankelijkheid van hun handelen niet zo zeer als een proces waarin gedrag causaal en op soortgelijke wijze gedetermineerd wordt zoals de bewegingen van een biljartbal bepaald worden door externe krachten, maar meer als een gebeuren waarbij de handelingscontext de positieve en negatieve prikkels levert voor weloverwogen gedragskeuzen van actieve en vindingrijke actoren.

Mijn opmerkingen over de actoren zal ik op één aspect concentreren, namelijk op de min of meer gemeenschappelijke oriëntatie die de richting bepaalt van het werk aan de verschillende individuele onderzoeksprojecten. Eerder, bij verwijzingen naar de cognitieve context van de sociologie, had ik het over ‘objectieve kennis’. Met mijn opmerkingen over de gemeenschappelijke oriëntatie doel ik daarentegen op ‘subjectieve kennis’^[17], dat wil zeggen kennis die bij het wetenschappelijk werk hetzij bewust als kompas of als ongeschreven spelregel dient hetzij zodanig geïnternaliseerd is dat zij als dispositie invloed uitoefent.

Wetenschapstheoretische oriëntatie

Wat gemeenschappelijk is onder de actoren die deel uitmaken van de Vakgroep Sociologie en het ICS, betreft in eerste instantie de wetenschapstheoretische oriëntatie in onderzoek en onderwijs. Deze bevat ten minste drie componenten die meer of minder sterk naar voren komen. Ten eerste de gedachte dat alle kennis voorlopig en voor kritiek vatbaar is, ten tweede de gedachte dat de methode van kritische toetsing tot verbeterde probleemoplossingen kan leiden en wij van kritiek iets kunnen leren, en ten derde de gedachte dat de langs deze weg bereikte vooruitgang in kennis in die zin reëel is dat het teweegbrengen van verbeterde probleemoplossingen een verandering van de werkelijkheid betekent. Deze wetenschapstheoretische oriëntatie wordt in het filosofenjargon ‘kritisch rationalisme’ genoemd, waarbij de genoemde drie componenten geëtiketteerd worden als ‘fallibilisme’, ‘methodisch rationalisme’ en ‘kritisch realisme’.^[18]

Strategie voor theorievorming

Een tweede gemeenschappelijke oriëntatie betreft de strategie voor theorievorming. Bij deze strategie kunnen verschillende onderdelen of argumentatielijnen worden onderscheiden, en onderzoekers verschillen uiteraard in de mate waarin zij nadruk leggen op elk van de onderdelen. De eerste argumentatielijn geeft aan hoe de beschrijving van een maatschappelijk verschijnsel of proces af te leiden is uit één of meerdere algemene uitspraken in combinatie met singuliere uitspraken. De tweede argumentatielijn specificeert welke stappen nodig zijn wanneer bij het verklaren van collectieve verschijnselen rekening gehouden wordt met het gedrag van actieve en vindingrijke individuen: allereerst uitspraken over de invloed van structurele en institutionele omstandigheden op het gedrag van de betrokken individuen - de macro-micro-stap - en vervolgens uitspraken over de wijze waarop de gedragingen van interacterende individuen het te verklaren collectieve verschijnsel teweegbrengen - de micro-macro-stap. Een derde onderdeel van de gemeenschappelijke strategie betreft het omgaan met de complexiteit van maatschappelijke verschijnselen. Het werken met sterk vereenvoudigende assumenties in een beginfase van theorievorming en het successievelijk vervangen van onrealistische veronderstellingen in de daarop volgende fasen is een geschikt instrument om greep te krijgen op de complexiteit van historisch gegroeide maatschappelijke constellaties. Een vierde onderdeel berust op de argumentatie dat onderzoekers zich door disciplinegrenzen geen beperkingen moeten laten opleggen bij het bedenken van probleemoplossingen en bij de keuze van methoden voor hun beproeving omdat datgene wat in de wetenschap uiteindelijk telt problemen en probleemoplossingen zijn terwijl disciplines artefacten zijn.^[19] Deze vier onderdelen van de zojuist geschatte gemeenschappelijke strategie voor theorievorming laten zich samenvatten als deductief verklaren, expliciete aandacht voor macro-micro en micro-macro-relaties, theoretische modelbouw en interdisci-

plinaire oriëntatie.^[20] De strategie als geheel staat bekend als structureel-individualistische benadering.

Belangrijke probleemgebieden

Een wetenschapstheoretische oriëntatie en een theoretische strategie is globaal beschouwd wat de leden van de Vakgroep Sociologie en van het ICS Utrecht in hun werk verbindt. Waarin zij zich van elkaar onderscheiden is hun belangstelling voor belangrijke probleemgebieden. Iedereen heeft uiteraard zijn eigen specifiek gebied van belangstelling maar het onderzoek van de hele onderzoeks groep richt zich op een beperkt aantal meer algemene vraagstellingen. Zonder een volledig overzicht te willen geven van de terreinen waarop thans onderzoek wordt verricht, noem ik slechts enkele probleemgebieden waarvan ik verwacht zij ook in de toekomst interessante uitkomsten zullen laten zien.

Twee van deze probleemgebieden zijn in sterke mate theoretisch verankerd. In het qua fte meest omvangrijke probleemgebied gaat het - algemeen gesteld - om de vraag op welke wijze actoren hun samenwerking in duurzame relaties zelf organiseren. Dit onderzoek staat bekend onder de titel 'The management of matches'. Het wordt door NWO als PIONIER-programma gefinancierd en staat onder de inspirerende leiding van Jeroen Weesie en Werner Raub. De coöperatieve relaties die theoretisch uitgewerkt zijn worden empirisch onderzocht op het niveau van organisaties en huishoudens. In het tweede, qua fte minder omvangrijke probleemgebied staan sociale netwerken centraal. Het onderzoek op dit terrein heeft Henk Flap geïnitieerd die internationale reputatie heeft verworven door interessante nieuwe problemen op te werpen. Hiertoe behoort de vraag hoe netwerken ontstaan en waaraan zij hun waarde ontleven - de vraag die het uitgangspunt vormt voor de theorie van sociaal kapitaal - evenals de vraag in hoeverre en in welke opzichten de opbrengsten van sociaal kapitaal afhankelijk zijn van de institutionele inbedding van netwerken.

Drie andere probleemgebieden waarop sociologen in Utrecht onderzoek verrichten zijn meer rechtstreeks met maatschappelijke problemen verbonden. De vraag naar de oorzaken en gevolgen van sociale ongelijkheid heeft een lange traditie in het sociologisch onderzoek. De blijvende aandacht voor deze vraag is uiteraard voor een deel toe te schrijven aan de maatschappelijke dynamiek die uit sociale ongelijkheid kan voortkomen. Zij hangt echter ook samen met de veelvuldige verschijningsvormen waarin ongelijkheid optreedt. Daarom laten zich in het Utrechtse onderzoek naar sociale ongelijkheid meerdere onderzoekslijnen onderscheiden. Harry Ganzeboom is de initiator en trekker van onderzoek naar ongelijke kansen op het verwerven van cultureel kapitaal en deelname aan activiteiten in de culturele sector. Piet Hermkens geeft leiding aan het onderzoek naar rechtvaardigheidsoordelen met betrekking tot ongelijk verdeelde schaarse goederen, en Matthijs Kalmijn is de initiator van onderzoek op het grensgebied van de sociologie van stratificatieverschijnselen en de demografie. Een tweede maatschappelijk verankerd probleemgebied betreft organisaties en de arbeidsmarkt. Het onderzoek op dit terrein wordt geleid door Frits Tazelaar. Voortbouwend op zijn ervaringen met tweede- en derde-geldstroomonderzoek is tegenwoordig een belangrijke vraagstelling hoe succesvolle samenwerking tussen bedrijfsorganisaties tot stand komt in een vrije markteconomie waarin het economisch handelen doortrokken is van competitie en opportunisme. Een derde probleemgebied sluit aan bij vragen die in de maatschappelijk discussie nogal de aandacht trekken, namelijk vragen naar de verhouding tussen generaties in een tijd waar de gevolgen van toenemende vergrijzing in de samenleving steeds meer zichtbaar worden. De initiator van onderzoek op dit terrein

is Henk Becker. Een vraag die hier centraal staat is die naar de invloed van trendbreuken zoals oorlogen, economische crises en culturele veranderingen op de levensloop van mensen.

Al met al zorgt de omstandigheid dat de Utrechtse sociologen zowel aan wetenschapsintern als ook aan wetenschapsextern gegenereerde problemen werken voor een wetenschappelijk vruchtbare en uit maatschappelijk oogpunt wenselijke combinatie van fundamenteel en toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

5. Mogelijke consequenties voor onderzoeksmanagement

Daarmee heb ik de constellatie van sociale, cognitieve en individuele condities geschatst aan welke mijns inziens in de afgelopen 25 jaar de veranderingen bij de sociologie in Utrecht toe te schrijven is. Kan uit deze schets en de daaraan ten grondslag liggende ervaringen meer algemeen lering getrokken worden voor onderzoeksmanagement in de sociale wetenschappen?

Ik wil niet het verwijt op mij laden na mijn afscheid nog invloed te willen uitoefenen op het gebeuren in de vakgroep sociologie en het ICS Utrecht. Ik zal dus het antwoord op deze vraag kort houden en in elk geval geen aanbevelingen doen. In plaats daarvan zal ik slechts enkele persoonlijke indrukken en ervaringen weergeven, want de laatste jaren heb ik een aanzienlijk deel van mijn tijd besteed aan het managen van onderzoek.

De meest algemene lering die ik uit mijn ervaring van de laatste jaren trek is dat noch goed management, noch ruime materiële steun het cruciale element van wetenschapsbeoefening kunnen garanderen, namelijk nieuwe ideeën die rijk zijn aan implicaties. Management en toekenning van middelen kunnen uiteraard voorwaarden scheppen die de ontwikkeling van creatieve vermogens mogelijk maken, maar zonder begaafde en voor wetenschapsbeoefening gemotiveerde mensen komt geen vooruitgang van kennis tot stand. Innovativiteit kan niet opgedragen, gekocht of afgedwongen worden.

Uit dit gegeven leid ik af dat de marge voor een actief wetenschapsbeleid en onderzoeksmanagement bescheiden is. In plaats van een aanpak die gericht is op het verlenen van steun aan het realiseren van vooraf opgestelde plannen acht ik het meer doelmatig innovatieve onderzoeksgerichte op te sporen die spontaan tot stand zijn gekomen en vervolgens institutionele en materiële ondersteuning te verschaffen voor hun autonome ontwikkeling.

De instrumenten voor een dergelijke vorm van onderzoeksmanagement wijzen in drie richtingen: selectie, voorwaarden scheppen op de werkplek, en spontane ontwikkelingen bijsturen. Selectie staat op de eerste plaats. Creatief talent is schaars en motivatie voor wetenschapsbeoefening vereist het - eveneens schaarse - vermogen met taakonzekerheid te kunnen leven, want anders dan bij onderwijsactiviteiten waar studenten voor onmiddellijk feedback zorgen is een feedback voor onderzoeksactiviteiten pas veel later te verwachten, na het gereedkomen van een eindproduct. Strenge selectie van junior en senior medewerkers op basis van talent en motivatie zijn mij dan ook het voornaamste instrument van onderzoeksmanagement gebleken.

In de tweede plaats zijn er instrumenten die te maken hebben met de inrichting van de directe werkomgeving. Om te bevorderen dat een intellectueel stimulerende omgeving tot stand komt waar synergetische effecten optreden kan selectie eveneens behulpzaam zijn, en wel selectie met het doel een samenstelling van de onderzoeksgroep te realiseren die

gemeenschappelijke cognitieve oriëntatie met verscheidenheid qua deskundigheid en werkstijl combineert. Andere aspecten van de werkplek die het onderzoek stimuleren zijn vermoedelijk op een meer gangbare wijze te beïnvloeden. Zo kunnen colloquia en seminars de interne communicatie bevorderen, en uitwisselingsovereenkomsten met onderzoeks-groepen van andere universiteiten in binnen- en buitenland kunnen zowel voor de instroom van nieuwe ideeën als voor de opbouw van netwerken zorgen. Managementinitiatieven in deze richting zullen echter nauwelijks meer teweegbrengen dan het scheppen van mogelijkheden die dan door individuele onderzoekers al dan niet aangegrepen worden; ook hier zijn het mijns inziens weer de onderzoekers zelf en niet de managers die bepalen hoe de onderzoeks-groep uiteindelijk functioneert en welke nieuwe wetenschappelijke kennis ontstaat.

In de derde plaats kan het bevorderen van individuele autonomie en het aanmoedigen van spontane ontwikkelingen makkelijk uitmonden in desintegratie van de onderzoeks-groep. Hier ontstaat voor het onderzoeksmanagement de noodzaak actief bij te sturen. Centrifugale krachten zijn mijns inziens in onderzoeks-groepen eerder regel dan uitzondering zodat duurzame samenwerking permanent aandacht vereist. Deze aandacht betreft niet alleen organisatorische aspecten van de onderzoeks-groep maar ook en vooral wetenschapsinhoudelijke aspecten. Management-instrumenten zijn immers dienstbaar aan vakinhoudelijke zaken. Dit betekent dat onderzoeksmanagers nauwelijks onder beroepsbestuurders gerecruiteerd kunnen worden, want deze beschikken niet over het vereiste overzicht van uitdagende ontwikkelingen aan het research front.

6. Woorden van dank

Ik wil deze afscheidsrede niet beëindigen zonder mijn dank te betuigen voor wat anderen voor mij en samen met mij hebben gedaan. Vanaf 1957, toen ik in Groningen met de sociologiestudie begon, hebben velen bijgedragen tot mijn wetenschappelijke vorming, en velen hebben mij later een stimulerende werkomgeving verschafft. Het aantal is te groot om ze allemaal afzonderlijk te noemen. Ik moet volstaan met het verwoorden van mijn dank aan slechts enkelen.

Mijn leermeester en promotor Ivan Gadourek dank ik voor de professionele opleiding die ik bij hem heb gekregen. Vermoedelijk heeft hij mijn gebrek aan actieve inzet in het empirisch onderzoek gedurende mijn jaren in Utrecht betreurd, maar zijn boodschap dat uiteindelijk de empirie de scheidsrechter voor theoretische bedenksels is was zeker niet vergeefs.

Zonder de samenwerking met mijn Groninger collega Siegwart Lindenberg die nu al ruim twintig jaar duurt zou mijn wetenschappelijke ontwikkeling - en waarschijnlijk ook een aantal institutionele ontwikkelingen - anders zijn verlopen. We hebben veel gemeen maar we vullen elkaar in bepaalde opzichten ook goed aan. Ik beschouw hem als één van de meest creatieve theoretisch sociologen die ik ken en ben blij met hem bevriend te zijn.

Veel ben ik verschuldigd aan twee recent overleden wetenschappers die ik mijn intellectuele leermeesters zou willen noemen: Sir Karl Popper vanwege de door hem op heldere wijze beargumenteerde wetenschapstheoretische beginselen waaraan ik me heb georiënteerd, en James S. Coleman die voor mij exemplarisch een volwassen geworden sociologie vertegenwoordigt, een sociologie waarin de drie componenten systematische theorievorming, geavanceerd empirisch onderzoek en beleidstoepassing van onderzoeks-

resultaten op hoog niveau professioneel tot elkaar zijn gebracht.

Ik dank ook twee Utrechtse bestuurders voor de steun die zij de laatste jaren hebben verleend. Hans Adriaansens dank ik voor het herstel van werkbare condities in de faculteit en voor zijn voortvarend onderzoekscholenbeleid. De rector van deze universiteit, Hans van Ginkel, dank ik voor het belang dat hij steeds heeft gehecht aan onderzoek en voor zijn vermogen lange-termijn-ontwikkelingen in het oog te houden en beleidsmatig daarop voor te sorteren.

De leden van de Vakgroep Sociologie hebben gezamenlijk - door hun collegialiteit en hun inzet voor onderzoek en onderwijs - een werksfeer geschapen die mij steeds, ook in moeilijke tijden, met plezier naar mijn werk liet gaan. Bijzonder erkentelijk ben ik voor de aangename wijze waarop in de afgelopen jaren de samenvoeging van mijn eerdere vakgroep met leden van de voormalige Vakgroep Planning, Organisatie en Beleid gestalte heeft gekregen in de huidige Vakgroep Sociologie.

Mijn collega's van het ICS dank ik voor de toewijding waarmee zij samen met mij deze onderzoekschool hebben opgebouwd, ook al moest dat gedurende de eerste jaren vaak in de vorm van voorinvesteringen gebeuren. Zij hebben daarbij opmerkelijke tolerantie getoond voor mijn nogal informele wijze van besturen. Het verheugt mij dat het beëindigen van mijn actieve betrokkenheid bij het ICS samenvalt met de internationale conferentie ter gelegenheid van het 10-jarige bestaan van het ICS.

Ten slotte dank ik mijn promovendi voor alles wat ik in de loop der jaren van hen heb mogen leren. Ik prijs me gelukkig dat tot de groep van promovandi zo vele getalenteerde en wetenschappelijk gemotiveerde sociologen behoren die thans belangrijke plaatsen in de wetenschappelijk wereld innemen.

Wanneer de zaken goed lopen is dit een geschikt moment om bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd de verantwoordelijkheid als hoogleraar over te dragen aan jongeren, des te meer wanneer een groep zoveel talent verenigt als dat bij de Vakgroep Sociologie en het ICS Utrecht het geval is. Ik neem dan ook gaarne afscheid en wens de leden van de vakgroep en het ICS voor de toekomst veel succes bij hun werk.

Noten

1. Zie R. Wippler, *Theoretische sociologie als praktisch probleem: over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Assen: Van Gorcum, 1973.
2. De naam van de vakgroep werd later meerdere malen veranderd om via 'Theoretische Sociologie en Methodenleer' en 'Empirisch-Theoretische Sociologie' te belanden bij de huidige naam 'Vakgroep Sociologie'.
3. Vgl. o.a. Karl Popper, 'On the Theory of the Objective Mind' pp. 153-190 in: *Objective Knowledge*, Clarendon Press 1972 (met name pp. 180-183), en Wout C. Ultee, *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*. Dissertatie, Utrecht 1977.
4. Vgl. Henk D. Flap 'De sociologie van het lekkere gevoel', *Mens & Maatschappij* 50 (1975), 278-301.
5. De papers van deze conferentie zijn verschenen in de boekaflevering 1976 van Mens & Maatschappij: W. Arts, S. Lindenberg en R. Wippler (red.), *Gedrag en Struktuur*. Universitaire Pers Rotterdam 1976.
6. John F.A. Spangenberg, *Economies of Atmosphere*. Dissertatie, Maastricht 1989, en ook Oliver E. Williamson, *Markets and Hierarchy: Analysis and Antitrust Implications*, The Free Press 1975.
7. Vgl. Jos de Haan, *Research Groups in Dutch Sociology*. Dissertatie, Utrecht 1994.
8. De lezing 'Research Organizations and Radical Innovations. An American Perspective' werd gehouden op 25 januari 1995 in Utrecht. De uitnodiging ging uit van de hoogleraar Organisatie en Beleid Frans van Waarden, Centrum voor Beleid en Management, Universiteit Utrecht.

9. Vgl o.a. Karl R. Popper 'Epistemology Without a Knowing Subject', pp. 106-152 in: *Objective Knowledge*, Clarendon Press 1972.
10. Vgl. o.a. mijn hoofdstuk 'Sociologie en economie: mogelijkheden voor en grenzen aan integratie', pp. 73-90 in: P.K. Keizer & J. Soeters (red.), *Economie, Sociologie en Psychologie: Visies op Integratie*, Van Gorcum 1987, de oratie van Jacques J. Siegers, Interdisciplinaire Economie, Wolters-Noordhoff 1991.
11. Vgl. Talcott Parsons & Edward A. Shils (eds), *Toward a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences*, Harvard University Press 1951, en Talcott Parsons, *The Social System*, Free Press 1951.
12. Vgl. o.a. W. Meckling, 'Values and the Choice of the Model of the Individual in the Social Sciences', *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik* 112 (1976), 545-559, en Siegwart Lindenberg, 'Homo socio-oeconomicus: The Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 146 (1990), 727-748.
13. Voor interessante reconstruksies van theoretische benaderingen zie o.a. Jon Elster, *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press 1985; Hartmut Esser, *Alltagshandeln und Verstehen. Zum Verhältnis von erklärender und verstehender Soziologie am Beispiel von Alfred Schütz und 'Rational Choice'*, Mohr (Siebeck) 1991; Amos Tversky & Daniel Kahnemann, 'The Framing of Decisions and the Psychology of Choice', pp.123-170 in: Jon Elster (ed.), *Rational Choice*, Blackwell 1986 en de bijdragen van S. Lindenberg over 'framing', o.a. in Lindenberg 1990, op. cit.
14. Vgl. George C. Homans, *Social Behavior. Its Elementary Forms*, Harcourt Brace Jovanovich 1974 (revised edition); Karl-Dieter Opp, Individualistische Sozialwissenschaft, Enke Verlag 1979, en W. Arts, S. Lindenberg en R. Wippler (red.), *Gedrag en Struktuur*, Universitaire Pers Rotterdam 1976.
15. O.a. daar waar gebruik gemaakt wordt van speltheoretische modellen.
16. Ik sluit mij hiermee aan bij een formulering van Peter Marsden in het American Journal of Sociology 89 (1989) p. 1238: "Structures do not act; instead, actors act within limits set by structures".
17. Vgl de verwijzing naar Popper in noot 8.
18. Vgl. Hans Albert, *Theorie en kritiek*, Boom 1976.
19. Vgl. Karl Poppers negende stelling van zijn referaat over de logica van de sociale wetenschappen: 'Ein sogenanntes wissenschaftliches Fach ist nur ein abgegrenztes und konstruiertes Konglomerat von Problemen und Lösungsversuchen. Was es aber wirklich gibt, das sind die Probleme und die wissenschaftlichen Traditionen', in *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 14 (1962), pp. 249-263.
20. Vgl. R. Wippler, 'Explanatory Sociology: The Development of a Theoretically Oriented Research Programme', *The Netherlands Journal of Sociology* 21 (1985), 63-74.

VRIJTIJDSBESTEDING, CULTUURDEELNAME

Leisure behavior: a multivariate approach*

Compared with worldwide problems such as war, poverty, over-population and deterioration of the environment, questions relating to leisure may at first glance seem rather trivial. Looking at Western societies on a national scale, however, may lead to a re-evaluation of the significance of leisure as a field of study for the social sciences. Our increasing leisure time obliges policy makers to concern themselves with this field. The need for recreational facilities especially in the Netherlands with its high population density, can hardly be met without planning - and planning requires solid knowledge about the area under consideration. Because of the large investments in the recreational sector which will be needed in the future, leisure research is necessary in order to allocate the scarce resources in a way which contributes optimally to the well-being of the population.

But leisure research serves not only practical purposes. Sociological theorists have been little concerned with that large segment of human behavior which in Western society can be classified as leisure behavior. This relative theoretical neglect is the more surprising as it is the present social structure which makes leisure problematical. While the existing socio-economic opportunities would be consistent with a leisure-oriented ethic, the Protestant ethic, especially in the Netherlands, still prevails among large parts of the population. This inconsistency between the socioeconomic structure of Western society and its dominant value system is certainly one of the sources of the growing attention which is paid toward leisure as a social problem.

The contribution which leisure research possibly could make to general sociological knowledge is related to certain characteristics of leisure behavior. Most leisure activities are relatively unconstrained by institutionalized sanctions, but are based on internalized norms felt as motives freely chosen or as moral responsibilities freely accepted. Insight into this domain of loosely structured behavior which is for the most part covered by leisure research can balance the traditional concern of sociologists for organized behavior. The practical as well as theoretical relevance of leisure research seems to be reflected in an increasing number of social science publications. Numerous empirical studies have been published on leisure patterns of certain parts of the population, such as age groups, occupational strata, or residents of a specific area. Other studies focus on specified leisure activities such as outdoor recreation, sports, exposure to communication media, or participation in voluntary organizations. In the context of research on work behavior or family relations attention is also repeatedly paid to leisure activities and their relation to the object under study.

In reviewing the literature from several European countries and the United States the reported leisure research leads the reviewer continuously to certain questions which have not yet been treated. Due to the narrow scope of samples or to the focus on a selected range of leisure activities, the knowledge extracted from the literature remains rather scattered and does not lend itself to a more synthesizing insight. The low level of abstraction of most empirical studies makes it difficult to arrive at statements about leisure behavior in general. Methodologically, much of the leisure research is mainly descriptive and does not consider the complexity of the area which can only be approached through multivariate analysis. With

---

* *Sociologica Neerlandica* 6 (1970) 1: 51-67.

regard to theoretical statements, empirical data are used for illustrative purposes rather than for systematic attempts to refute theoretical propositions.

The foregoing considerations have led to an empirical study dealing mainly with two problems which need to be treated in order to increase the value of leisure research for the solution of practical as well as theoretical problems. The first problem concerns the structure of leisure behavior and the methods required to establish this structure empirically. The second problem deals with the sociological and social-psychological factors which determine the nature of leisure behavior.

1. Dimensions of leisure behavior

As long as statements about leisure behavior refer to specific activities such as viewing films, visiting friends, playing tennis or camping, our knowledge remains restricted to and is dependent on the narrow conditions under which those statements have been generated. For at the level of concrete description, temporary fluctuations in leisure behavior - due to fashion or specific circumstances - are indistinguishable from more stable patterns. Furthermore, while statements about specific leisure activities are hardly of theoretical relevance, findings concerning more general dimensions of leisure behavior - for instance different modes of social participation - can easily be linked to sociological knowledge from other fields of social inquiry.

Various attempts at ordering concrete leisure activities under general headings appear in the current literature. Three main approaches can be distinguished. The first approach aims at classification or the qualitative ordering of leisure activities. The function that an activity fulfills for the individual serves as a common criterion for classification. Since there is scarcely any empirical knowledge about the function of leisure activities, and since the same activity may have different functions for different persons, this criterion ought to be the object of study instead of being used for classificatory purposes. Other criteria for classification such as 'main fields' or 'focus of interest' remain ambiguous and are probably only useful in descriptive studies. The seemingly promising attempts at classifying leisure activities under various formal aspects have not yet advanced beyond conceptual analysis, so that the problem of the operationalization or quantification of these aspects is usually not raised.

The second approach is concerned with the quantitative ordering of leisure activities. In this approach, as in the first one, the various aspects for ordering activities are theoretically postulated and then applied to the data. A relatively simple procedure for quantifying these aspects is the use of rating scales. Apart from reliability problems in rating, the application of this technique requires a large amount of data on the meaning and context of the activity, a condition which in survey research can hardly be met because it is usually based on standardized questionnaires. On the other hand, the construction of Guttman scales, though from a methodological point of view a particularly attractive procedure, involves the danger that in an area as highly culture-bound as leisure behavior the scalability of certain items is strongly dependent on the population under study. The few instances of Guttman scaling reported in the literature show clearly the limited usefulness of the scales obtained.

The third approach is aimed at discovering the underlying dimensions of empirically established relationships among leisure activities. This approach differs from those

mentioned earlier in that clusters of leisure activities are traced in the empirical data themselves instead of being theoretically postulated. Predominantly through the use of factor analysis a useful and empirically adequate grouping of activities can be obtained. In the few examples of factor analysis reported in the current literature, however, the established factor structures are mentioned only for illustrative purposes, *i.e.*, in order to facilitate the interpretation of findings previously analyzed at the level of concrete activities. The computation of individual factor scores and the possibility of analyzing the relationship of these scores with external variables have so far been neglected in leisure research.

Critical evaluation of the approaches reported in the current literature does not reveal any one optimal way of answering the question of the internal structure of leisure behavior, optimal being used in the sense of combining theoretical relevance with empirical adequacy. Rather, the joint use of alternative approaches such as those described in the following pages, which yields the advantages of an approach and avoids the shortcomings referred to seems, under the present circumstances, to be the most appropriate for empirical research.

The following measures for various dimensions of leisure behavior are based on survey data from a random sample ($N = 883$) of the population between 16 and 65 years of the Netherlands province of Groningen. Leisure activities are scored according to frequency of occurrence per person.

The inter-correlations of 35 leisure activities were factor analyzed in order to discover the internal structure of leisure behavior. Five of the factors extracted clearly represented clusters of activities. These leisure patterns were identified as dynamic-expansive pattern, cultural participation, practical activity, latently exciting pattern, and intellectual diversion. Factor scores were computed as measures of these five dimensions of leisure behavior.

An additional approach consisted of quantifying those aspects of leisure which are frequently mentioned in the literature. Each of the aspects to be quantified was considered as a conceptual pair marking a continuum: social vs. solitary, productive vs. consumptive, manually active vs. intellectually active, physically active vs. physically passive, and outdoor vs. indoor. The kind of activities prevailing in each person's leisure behavior determined his place in each continuum. The indices computed for each conceptual pair showed the ratio between the number of regularly undertaken activities of one kind and the number of activities of the other kind.

Finally, conventional scaling techniques were applied to the data in order to measure different aspects of social participation: formal and informal social participation as well as political and religious participation. The extent of each person's repertoire of leisure activities was also examined and resulted in a measure of the diversity of leisure behavior.

The use of alternative approaches in answering the question of the internal structure of leisure behavior leads necessarily to overlapping measures. Besides the conceptual or operational contamination of some of the measures developed, however, non-contaminated empirical relations between general aspects of leisure behavior can be discerned. For example, a cultural participation leisure pattern is positively associated with intellectually active leisure behavior, and negatively with practical activities. Furthermore, political participation is associated with intellectual activity during leisure time, while religious participation is correlated with the predominance of solitary activities in the repertoire of leisure activities.

Evaluation of the alternative approaches to quantification in this study shows that the patterning of leisure activities is most clearly represented by the results of the factor

analysis. A disadvantage of the factor analytical approach, however, consists in the contamination of the individual factor scores with the diversity of leisure behavior: the chance of scoring high on a given factor increases with much diversity.

This disadvantage of the factor analytical approach was avoided by computing indices for conceptual pairs, for each index represents the relative predominance of a certain kind of activity regardless of the extent of a person's repertoire of leisure activities. Furthermore, the scores of the aspects of leisure quantified as indices show a normal distribution and have a theoretical midpoint which may serve as a standard for comparative purposes. A disadvantage of these indices is, however, that classification of leisure activities is necessary before the measures can be computed.

The quantifications of aspects of social participation by means of conventional scaling techniques differ in their degree of elaboration. To measure formal social participation, use was made of the scale developed by Stuart Chapin and validated for the Netherlands by Ivan Gadourek.^[1] Unfortunately, such standardized measurement instruments are still scarce in the social sciences and new scales had to be constructed by means of item analysis for political and religious participation. For further research, however, more items representing low degrees of participation would have to be included in order to approximate a normal distribution of the scores. The measure of diversity of leisure behavior may be recommended for further use in view of its easy computation (a simple summation of the regularly undertaken leisure activities per person).

Diversity appears to be not only a useful, but also a theoretically important aspect of leisure behavior. For analysis of the associations among the quantified aspects of leisure behavior indicates that leisure activities are cumulative. 'The cumulativeness of activity' forms the central hypothesis of a Finnish study on leisure.^[2] Inspection of the inter-correlations of 35 leisure activities also adds to the confirmation of this hypothesis: 80% of the statistically significant correlations are positive. The boundaries between mutually exclusive leisure patterns seem to be theoretically less significant than the distinction between little and much diversified leisure behavior. The diversity of leisure behavior may therefore be regarded as one of the most important aspects of leisure behavior.

2. Explaining variations in leisure behavior

Establishing dimensions of leisure behavior and developing appropriate measures for them does not reveal anything about the social conditions under which various kinds of leisure behavior occur. So the question of the social and social-psychological factors influencing leisure behavior has to be treated separately.

The current literature contains a large number of studies ascertaining relationships between social variables and leisure activities. Most of the findings are presented, however, as statements about the relationship of a given social variable with certain leisure activities, e.g., age group and sports activities or social class and concert attendance. Due to this focus on specific associations the knowledge found in the literature is of limited value. As long as the complex interconnectedness of certain social factors is not taken into account important questions will remain unanswered. Are the reported correlations genuine or will they turn out to be spurious after test-variables have been introduced? What is the relative importance of the social factors mentioned in the literature?

Only a few empirical studies deal explicitly with these questions. An American study,

for instance, suggests that 'as predictors of life style variables ... sex, age, and social-economic stratum are far weaker than religion, type of education, work and career'.^[3] Similarly, Netherlands data lead to the conclusion that variations in leisure behavior are more related to educational than to social class differences.^[4]

Without questioning the value of these attempts to ascertain the relative importance of various predictors of leisure behavior, the problem remains unsolved as long as multivariate techniques of data analysis are not used in research on leisure behavior. The question of 'which variables explain the most variations in leisure behavior' was therefore approached in this study through stepwise multiple correlation analysis. The stepwise computation of partials furnished additional information in discovering spurious relationships. Replication of certain steps of the analysis using non-parametric techniques increased the validity of the results. The construction of attitude scales was based on factor analysis of the scale items subsequently scored as Likert scales. All scales were pretested in a pilot study ($N = 100$).

The present study differs in several respects from previous studies in its approach to the question of the social determinants of leisure behavior. First, the use of multivariate techniques of analysis takes the complex interrelations among predictors into account. Second, no fewer than 50 independent variables are included in the analysis and their hypothesized relationship with leisure behavior is tested. Finally, for reasons given above, the general dimensions of leisure behavior instead of concrete leisure activities constitute the dependent variables of the analysis.

There being no complex theory of leisure behavior from which testable hypotheses could be derived, the selection of the social and social-psychological variables to be included in the multivariate analysis as independent variables was based on theoretical considerations as well as on findings reported in the current literature. For each variable included in the scheme of analysis, its assumed relationship with at least one dimension of leisure behavior was stated as a hypothesis to be tested.

In this way a number of social background variables was introduced, such as age, sex, marital status, family size, social status (level of education, income and occupational prestige), social mobility, religious denomination, and political orientation. Besides these rather conventional variables, special attention was paid to variables connected with a person's daily work. Instead of distinguishing several occupational groups qualitatively, a large number of analytical variables was introduced representing different aspects of the work situation, the work itself, work experience and career. It was argued that, given the multidimensionality of a variable like 'occupation', statements about occupation and leisure remain ambiguous because they can give rise to many different interpretations.

The same holds true for many social background variables. However, the special care given to work-related variables rather than to others seems to be justified by the theoretical importance which most sociologists attribute to work as a determinant of leisure behavior. An American sociologist declares for instance that 'leisure ... is determined by the kind of work, or necessary activity, that sets it off. Leisure - even for those who do not work - is down at the bottom a function of work, flows from work, and changes as the nature of work changes'.^[5] Not all authors stress the importance of work to such an extent. Nevertheless, hypotheses about the relationship between work and leisure are found in most leisure studies.

Besides the obvious complementarity of work and leisure at the conceptual level, certain work conditions are postulated as being conducive to certain kinds of leisure behavior. A

rich terminology has evolved in designating different kinds of connections between work and leisure, such as compensatory, complementary, spill-over, or continuative. Critical analysis of leisure studies from Western Europe and the United States indicates, however, that all hypotheses can be subsumed under two main hypotheses. When leisure-time behavior differs markedly from that during working time, or when the setting of leisure activities contrasts strongly with the work setting, reference may be made to the *contrast hypothesis*. On the other hand, resemblances between leisure behavior and work behavior and between the physical and social circumstances of work and leisure may be indicated by the term *congruence hypothesis*.

Furthermore, the hypotheses found in the literature seem to imply different notions of work. On the one hand, work is depicted as a heavy burden, denying personal development. On the other hand, opportunities for self-development in work situations are taken into account. Combining these two distinctions, i.e., leisure contrasting or congruent with work and work denying or allowing personal development, provides a fourfold table which serves as the basis for the classification of the relations between work and leisure. Specifications of the contrast hypothesis are compensatory and regenerative leisure behavior on the one hand (work denying personal development) and complementary behavior on the other (work allowing personal development). Instances of the congruence hypothesis are suspensive and spill-over leisure behavior for the 'denying' work conditions and continuative behavior for the 'allowing' conditions.

In dealing with the contrast hypothesis and the congruence hypothesis the question arises in what respects and under what conditions the one or the other hypothesis is valid, since both can easily be illustrated. Starting from the idea that 'intrinsic in the nature of work is a specialization of *skills*' and that work 'results in different types of *strains*, whether physical or emotional'^[6], it was predicted that skills developed in work would tend also to be applied in leisure (congruence hypothesis), while strains generated by work would tend to be avoided during leisure time (contrast hypothesis). Both predictions were specified with regard to the variables included in the study.

Several of the independent variables introduced for the multivariate analysis were related to different aspects of time. Special attention was paid to subjective and evaluative measures of time since 'time is more than astronomical and quantitative; it is social and qualitative'.^[7] In view of the theory concerning the interdependence of 'liquidity of time' and 'flexibility of activities'^[8], the regularity of working hours promised to be an interesting variable.

One of the attitude scales in this study is especially worth mentioning. Assuming that work ethic and pleasure orientation are to be regarded as the two poles of a continuum, conceptualized as puritanism vs. hedonism, scale items representing this dimension were formulated. With respect to a variety of topics, such as duty, work, money spending, food and sex, the items showed whether the person concerned values delayed or immediate gratification. Factor analysis, however, revealed the multi-dimensionality of these items. The items on two dimensions were scored to indicate a puritanical or a light-hearted attitude to life. Finally, several indicators for personal satisfaction were introduced as independent variables in order to explain variations in leisure behavior.

Because of the large number of hypothesized predictors for the various dimensions of leisure behavior, it is impossible to report all the results of the multivariate analysis separately.^[9] Instead, an integrative review of the findings and their theoretical implications

will be given.

In my opinion, the findings regarding the relation between work and leisure are among the most interesting. Contrary to the expectations advanced in theoretical discussions, the variables representing aspects of the work situation, work task, work experience, and career explain only a small part of the variance in leisure behavior when compared with other predictors. Only 10 of the 22 work-related variables provide an independent contribution towards an explanation of variance, while even then the amount of variance they explain is comparatively small. Obviously, many sociologists overestimate the independent influence of the kind of work upon the nature of leisure behavior.

Although the relationship between work and leisure behavior is apparently weak, the nature of this relationship has to be specified. Testing various specifications of both the contrast and the congruence hypothesis leads to several conclusions. First, the prediction that strains in work are conducive to contrasting leisure behavior is supported by the data in only a few instances. The findings suggest that compensatory leisure behavior in particular will only occur under work circumstances of extreme deprivation. Second, the expectation that the congruence hypothesis would hold true where the work conditions allow the development of skills is not confirmed by the findings. On the whole, however, instances confirming the congruence hypothesis are more numerous than those supporting the contrast hypothesis. To interpret this finding it is argued that with regard to work and leisure as distinct areas, the notion that 'social experience is inevitably segmented'^[10] is adequate only as long as work and leisure are not too markedly contrasting. For the theory of cognitive dissonance suggests that an excessive contrast between work behavior and leisure behavior constitutes a source of cognitive dissonance which may be reduced either by adapting leisure behavior to that of work or vice versa. The prevailing congruence between work and leisure furthermore suggests that in future research a fruitful approach might be the simultaneous analysis of behavior at work and during leisure. For such an approach the term 'life style' would seem a useful theoretical concept.

The variables representing different aspects of time explain more variations in leisure behavior than the work-related variables. With regard to the factual disposal of leisure time, it is striking that persons with little free time frequently engage in physically-active leisure behavior, while those with a great deal of time use it more for diversion. This finding evidently reflects the 'disciplinary force of work'^[11], i.e., the longer one is subjected to this disciplinary force the more difficult it becomes to free oneself from it. As regards the experience of time, the data indicate that a feeling of having too much leisure time to dispose of leads to frequent informal social contacts, though in such cases leisure activities of a work substitute character were predicted. Finally, the findings provide only weak support for the theory concerning liquidity of time and flexibility of activities. Nevertheless, this theory could be promising for future research, provided more adequate data are used in testing it.

Of the variables included in the multivariate analysis, the social background variables are clearly the best predictors of leisure behavior. Differences in social status, in particular, account for much of the variation in leisure behavior. However, the three measures of social status (education, income and occupational prestige) are related to different aspects of leisure and vary in their explanatory power. A high educational level explains variations in those leisure patterns which presuppose a large repertoire of learned skills (e.g., intellectual activity, cultural participation). Given the diversity of leisure behavior of highly educated

people, it might be concluded that prolonged formal education provides a means not only for occupational success but also for a rich use of leisure time. On the other hand, differences in occupational prestige (regardless of level of education) influence the degree of both political and formal social participation. The concern with public as opposed to private matters is apparently still reserved to a certain extent for the higher status groups in Dutch society. The third measure of social status, income, does not account for variations in leisure behavior when the influence of education and occupational prestige is kept constant. The same is true of housing conditions, another indicator of material circumstances. Lack of material resources apparently restricts the choice of leisure activities less than the lack of learned skills. Although social status influences most aspects of leisure behavior, it is worth mentioning that religious participation and the frequency of informal sociability vary independently of social status.

Variations in leisure behavior due to urban-rural differences show that the numerous resources of an urban environment encourage intellectual and artistic activities, while leisure behavior in rural areas is characterized by soberness and concern with practical activities. The uses men and women make of their leisure time clearly reflect traditional sex role distinctions; men are expected to be active and women passive. The finding that men's leisure behavior is - in the terminology of Max Weber - more 'vergesellschaftet' and that women are more oriented toward private matters, also reflects a traditional definition of sex roles in Dutch society.

With regard to age and marital status as predictors of leisure behavior, the notion of a life cycle allows a consistent interpretation of the findings. The leisure behavior of the young expresses in its diversity an exploration of the environment and a search for identity. After marriage the leisure pattern changes drastically, and practical and economically useful activities prevail. Conversely, the postponement of marriage through prolonged formal education allows time for participation in the cultural and intellectual life of society. With the advent of adult life, a certain specialization in leisure activities emerges. This specialization is probably based on the exploration of alternative modes of leisure behavior in an earlier stage of the life cycle. But it is striking that political participation develops only in later stages of the life cycle. Apparently concern with public issues arises mainly after problems of a more private nature have been solved.

Variations in leisure behavior are also explained by religious denomination. On the whole, the dynamic expressed in the leisure behavior of Catholics contrasts strongly with the sober use that orthodox Protestants make of their leisure time. Furthermore, the finding that persons without religious affiliation show little formal social participation while the formal social as well as political participation is intensive among Catholics and orthodox Protestants indicates that - especially in authoritatively structured church groups - the churches not only represent belief system but also provide a framework of social integration with respect to such divergent fields as politics and sociability.

It also seems worth mentioning that most of the attitudes included in the multivariate analysis continue to exercise an independent influence on leisure behavior when the influence of the social background variables is eliminated. A hedonistic value orientation, in particular, leads to social as opposed to solitary activities as well as to intellectual diversion and to the rejection of political and religious participation. These findings support the originally postulated notion that value orientations, besides being related to or characteristic of social classes and religious or political organizations, emerge and influence

behavior outside of organizational settings. It is argued that in Western society the diffusion of value orientations by the mass communication media creates value distinctions that cross cut existing institutional frameworks, forcing the institutions to adapt to the values of mass culture. Those values then constitute the basis for the choice of activities during leisure time.

Finally the data indicate that the variables representing several indicators of personal satisfaction must be regarded as consequences rather than as causes of variations in leisure behavior. It seems that at least in the field of leisure - satisfaction is an epiphenomenon, *i.e.*, a psychical reflection of factual behavior. This means that in explaining variations in leisure behavior indicators of personal satisfaction cannot be used as independent variables.

3. The future of leisure

Leisure may not be a problem of the present, but the potentialities of modern technology make a future with strongly reduced working hours and more concern for leisure likely. What will then be the shape of our life style? Predictions of future developments of leisure behavior should be based on longitudinal studies. But as long as such studies are lacking, predictions - however defective - based on available data are still better than resignation and complaints about lack of data. The findings of this study are therefore used in an attempt to predict the future of leisure.

The prognosis is based on a simple model. Trend data were sought for those variables that appeared to be predictors of leisure behavior. Only variables related to clearly expected changes were selected for inclusion in the prognosis. On the basis of the relationships established in this study, predictions of changes in leisure behavior were derived from the expected changes in the predictor variables.

This prognostic model contains the following assumptions: (a) the associations between variables observed at a given moment can be projected in time; (b) this projection in time assumes a causal influence by the predictors on leisure behavior; (c) the influence of the predictors not included in the model remains unchanged. Obviously, the first two assumptions in particular are rather daring, since in survey data the time dimension is, strictly speaking, absent.

On the basis of census data and data from other sources future changes in five determinants of leisure behavior can be predicted: the general educational level of the population will rise, more people will live in an urban environment, the trend towards secularization will continue, working hours will be further reduced, and a hedonistic value orientation will gradually replace the traditional work ethic.

Linking the different elements of the prognostic model, the following changes in leisure behavior are predicted: (a) future leisure behavior will be characterized by more physical passivity than is at present the case; b) leisure activities of practical utility will be gradually replaced by intellectually active ones and by cultural participation; (c) religion as a belief system and the church as a frame of social integration will lose their present importance; (d) there will be a shift from formal social participation towards informal modes of sociability; (e) future leisure behavior will display greater diversity.

Given this picture of future leisure behavior, will more leisure be a 'bane or blessing'? The following considerations are intended to facilitate an evaluation of the future shape of leisure.

It has been argued above that leisure is to be considered a social problem to the extent

that the value system of a society is inconsistent with its socio-economic stage of development. Leisure will be a social problem as long as this discrepancy between social structure and value system remains. Whether and at what pace the dominant values will change in accordance with the requirements of a leisure society depends, in my opinion, on the extent to which the education system and the mass communication media promote such changes.

Veblen's theory of the leisure class is no longer valid for modern Western society because leisure time has ceased to be the privilege of the upper class but is now also at the disposal of the lower class and the middle mass. It is not inconceivable, however, that in the future a new leisure class of highly educated people may emerge. In this new class the hereditary privilege of the traditional leisure class (disposal of leisure time) will have been replaced by the acquired privilege of developing and applying one's talents in the use of leisure time.

Occupational roles constitute important elements of social cohesion. The expected decrease in the significance of work in future society therefore leads to the question whether the integrative function of work will be shifted to leisure institutions. The prognosis of leisure behavior indicates that, in general, the bonds linking individuals to institutions will be weakening. This could lead to stronger fluctuations in leisure behavior which will be stabilized by individual habitualization rather than by social control.

Broadly speaking, the circumstance that leisure behavior is only loosely structured by role prescriptions and the fact that the institutional influence on leisure is weakening are in my opinion indications of a growing orientation towards a more private mode of life. This leads on the one hand to an increasing significance of individual decisions in processes of choice during leisure time. But on the other hand a retreat into private life could have considerable social consequences. For if leisure is 'an occasion for the integration of the individual into larger social contexts beyond the normal limitations of instrumental roles', concern with mainly private issues will be 'dysfunctional for the society at large'.^[12] Of more importance, a concern with public issues is a necessary condition for the working of a democratic political system.

However, the weakening social cohesion mentioned above will not necessarily lead to disintegration. New modes of social integration may develop, in which the media of mass communication could play a crucial part. For these media can provide experiences which transcend the individual's own scope of experience by symbolically crossing numerous social circles.

Because of the above considerations it seems to me that evaluation of the worth of the predicted leisure behavior will largely depend on the changes needed in the field of education and mass communication. Will the media promote those new values that are required by a leisure society? Will the education system, besides preparing for occupational roles, also focus on the development of creative potentials to be used in leisure? The future life style in Western society will be influenced by the answers that are given to these questions.

Notes

1. I. Gadourek, *A Dutch Community* (Leiden, 1956), pp. 271-273.
2. E. Allardt, P. Jartti, F. Jyrkilä and Y. Littunen, 'On the Cumulative Nature of Leisure Time Activities' in *Acta Sociologica*, Vol. 3, No. 4 (1958), pp. 165-172.
3. H.L. Wilensky, 'Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?' in *American Sociological Review*, Vol. 29 (1964), p. 195.
4. Central Bureau of Statistics, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963* (Leisure Activities in the Netherlands, 1962-1963) Vol. 8 (Zeist, 1966), p. 7.
5. C. Greenberg, 'Work and Leisure under Industrialism' in E. Larrabee and R. Meyersohn, *Mass Leisure* (Glencoe, Ill. 1958), p. 38.
6. J.E. Gerstl, 'Leisure, Taste and Occupational Milieu' in E.O. Smigel (ed.), *Work and Leisure* (New Haven, Conn., 1963), pp. 162-163.
7. H.L. Wilensky, 'The Uneven Distribution of Leisure: The Impact of Economic Growth on Free Time' en E.O. Smigel, *op. cit.*, p. 123.
8. E.H. Blakelock, 'A new Look on the new Leisure' in *Administrative Science Quarterly*, Vol. 4 (1959), p. 452.
9. The results of the multivariate analysis are reported more precisely in a table included in the English summary of the original publication: R. Wippler, *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag* (Social Determinants of Leisure Behavior; Assen, 1968) p. 152.
10. R. Dubin, 'Industrial Worker's Worlds: A Study of the 'Central Life Interests' of Industrial Workers' in E.O. Smigel, *op. cit.*, p. 55.
11. N. Anderson, *Work and Leisure* (London, 1961), p. 208.
12. E.K. Scheuch, 'Family Cohesion in Leisure Time' in *The Sociological Review*, Vol. 8 (1960), p. 55.

Aandacht voor ‘tijd’ in sociaal-wetenschappelijke theorieën*

1. Inleiding¹¹⁾

Wanneer men terugkijkt op het sociologisch onderzoek naar tijdsbesteding van de laatste twee decennia en probeert zich daarover een oordeel te vormen, dan zal de uitkomst vermoedelijk tweeledig zijn: in bepaalde opzichten valt er vooruitgang te constateren, in andere opzichten stagnatie.

De vorderingen die tot stand gekomen zijn bestaan vooral daarin dat steeds meer informatie beschikbaar is gekomen, dat de betrouwbaarheid van die informatie is vergroot en dat de presentatie van de verzamelde gegevens hun toegankelijkheid steeds meer vergemakkelijkt. Deze vooruitgang blijkt o.a. wanneer men het onderzoek naar de vrijtijdsbesteding van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit de jaren 1962/63 (CBS 1964-1966) vergelijkt met het leefsituatie-onderzoek uit 1977 (CBS 1978-1981) en met de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Knulst 1977 en Knulst & Schoonderwoerd 1983).

Bovendien is met ingang van 1963 internationaal vergelijkend onderzoek naar tijdsbesteding op gang gekomen (Szalai 1984) en op grote schaal uitgevoerd, wat eveneens als een teken van vooruitgang beschouwd kan worden.

De vorderingen die gedurende de laatste twee decennia gemaakt zijn betreffen dus met name *beschrijvende kennis*. De gegevens waarop deze kennis berust zijn daarbij primair onder praktische gezichtspunten verzameld en geanalyseerd. Slechts incidenteel wordt naar verschuivingen in tijdsbesteding verwezen die onder theoretische gezichtspunten van belang zijn, bijvoorbeeld in Colemans studie over de ‘asymmetrische samenleving’ waarin de auteur een lange-termijn trend signaleert, bestaande uit een toename van de tijd besteed aan interacties van natuurlijke personen met ‘corporatieve actoren’ en hun vertegenwoordigers ten koste van interacties tussen natuurlijke personen (Coleman 1982).

Tegenover een aanzienlijke vooruitgang in descriptieve kennis staat echter stagnatie wat *theoretische inzichten* omtrent tijdsbesteding betreft. De vraag *waarom* maatschappelijke groeperingen in tijdsbesteding verschillen en *waarom* in de loop van de tijd verschuivingen in tijdsbesteding zijn opgetreden, blijft onbeantwoord. Om deze verschillen en verschuivingen te kunnen *verklaren* moet men over theorieën kunnen beschikken, maar in het sociologisch onderzoek naar tijdsbesteding van de laatste twintig jaar is nauwelijks aandacht besteed aan theorievorming.

2. Enkele theoretisch georiënteerde studies

Daarmee is echter niet gezegd dat in de sociologie theoretische ideeën over tijdverschijnselen geheel ontbreken. Van de oudere publikaties is o.a. het vermelden waard een studie van Sorokin & Merton (1937) waarin het sociale karakter van ‘tijd’ en het verband tussen tijdstructuren en sociale gebeurtenissen beklemtoond wordt. Later, in de vijftiger jaren, heeft Gurvitch (1958) ideeën ontwikkeld over de verscheidenheid van sociaal relevante

---

* *Vrije Tijd en Samenleving* 3 (1985) 2: 153-165.

tijdstructuren en hun relatie met verschillende ‘diepte-lagen’ van de sociale werkelijkheid.

Na deze oudere studies over ‘tijd’ die een primair wijsgerig-theoretische traditie in de sociologie vertegenwoordigen, brengen enkele recente, meer empirisch-theoretisch georiënteerde studies tijdverschijnselen opnieuw onder de aandacht van sociologen.

Barry Schwartz (1974, 1975) houdt zich bezig met het probleem van wachttijden. Wachttijden veroorzaken immers aanzienlijke sociale en persoonlijke kosten. De centrale vraag in deze studies is hoe wachttijden in sociale systemen verdeeld zijn en welke distributiebeginselen daarbij werkzaam zijn. De kernassumptie is dat de verdeling van wachttijden samenvalt met de verdeling van macht: hoe hoger de positie in een machts-hiërarchie, des te korter de wachttijden. Op basis van zijn analyses komt Schwartz o.a. tot de conclusie dat in de consumptieve sfeer de wachttijden korter zijn naarmate men over meer resourcen beschikt en dat in produktie-organisaties het wachttijdenprobleem zich des te sterker doet gelden (ongeacht de hoeveelheid ter beschikking staande resourcen), naarmate de setting waarin de productie plaatsvindt meer monopolistische trekken vertoont.

Eviatar Zerubavel (1981) introduceert de ‘sociologie van de tijd’ als nieuw onderzoeksgebied. De vraag die volgens hem daarbij centraal dient te staan, is: welke relaties bestaan tussen tijdstructuren en sociale verschijnselen, tussen ‘temporele orde’ en ‘sociale orde’? Wat tijdstructuren betreft richt hij zijn belangstelling vooral op strikt vastgelegde sequenties van gebeurtenissen (bijvoorbeeld verloving - huwelijk - stichten van een gezin), vastgelegde tijdsduur (bijvoorbeeld van lesuren), gestandaardiseerde tijd-locaties (bijvoorbeeld van maaltijden) en gelijkvormige herhalingscycli (bijvoorbeeld weekdagen). Meer specifiek stelt Zerubavel o.a. de vraag aan de orde, welke invloed tijdstructuren (kalenders) uitoefenen op de vorming van groepsidentiteiten, welke functie de tijd-segregatie van het profane en het religieuze vervult en welke functie de tijd-segregatie van privésfeer en openbare aangelegenheden toekomt. Het gemeenschappelijke element in zowel de Gudere als de meer recente, theoretisch georiënteerde studies over tijdverschijnselen ligt daarin besloten dat zij de aandacht vestigen op het *sociale* (i.t.t. het fysische) karakter van tijd en dat zij de samenhangen van tijdstructuren met andere sociale verschijnselen exploreren. Geen van deze studies mondert echter uit in op verklaring gerichte theorie en waarin tijdverschijnselen expliciet zijn opgenomen.

3. De tijdscomponent in verklarende modellen

De constatering dat in op verklaring gerichte theorieën de tijdscomponent ontbreekt vergt enige kwalificatie. Deze constatering geldt vooral voor theorieën in de sociologie, ook al zijn er enkele uitzonderingen. Zo heeft bijvoorbeeld recentelijk Boudon (1979) modellen voor de analyse van processen van sociale verandering ontwikkeld, waarin expliciet aangegeven is hoe de maatschappelijke omstandigheden op een gegeven tijdstip gebeurtenissen genereren die op een later tijdstip plaatsvinden. De kern van deze modellen bestaat uit het voor een gegeven verklaringsmodel relevante systeem van interacties tussen doelgericht handelende (categorieën van) actoren; daarnaast wordt de historische en institutionele context geproblematiseerd die de parameters van dit interactiesysteem bepaalt; ten slotte worden dan de uitkomsten van het interactiesysteem geanalyseerd die meestal het onbedoelde gevolg zijn van de bij de onderzochte gebeurtenissen betrokken actoren. Of de te verklaren sociale veranderingen daarbij de vorm aannemen van reproduktie-, cumulatie- of transformatieprocessen hangt af van de mate waarin op de opeenvolgende tijdstippen terugkoppelings-

effecten optreden tussen uitkomsten, de structuur van het interactiesysteem en de macrosociologische context.

Voor verklarende modellen in andere sociaal-wetenschappelijke disciplines geldt in mindere mate dan voor modellen in de sociologie dat de tijdscomponent ontbreekt, hoewel ook daar aan 'tijd' pas recentelijk meer aandacht wordt besteed. Met name in de neo-klassieke richting van de economie vindt 'tijd' als theoretisch belangrijke variabele steeds meer ingang. Belangrijke bijdragen zijn in dit verband Gary S. Beckers theorie van tijdallocation (1965) en Staffan B. Linders studie over het tijdgebrek van elites in moderne samenlevingen (1970). In Nederland heeft de econoom Broekman een overzicht gegeven van recente theoretische ontwikkelingen met betrekking tot tijdsbesteding (1980). Gemeenschappelijk uitgangspunt van deze studies is dat gebruik gemaakt wordt van het theoretisch instrumentarium van de neo-klassieke economie. De algemene assumpties van een theorie van rationeel keuzegedrag ('rational choice theory') vormen de kern van dit instrumentarium: individuen maximeren welzijn onder restrictieve omstandigheden, waarbij welzijn een functie is van bepaalde doelstellingsvariabelen in combinatie met verwachtingen omtrent het bereiken van deze doelen. Op welke wijze wordt nu 'tijd' ingepast in de bestaande micro-economische modellen? Voor zover ik kan zien gebeurt deze inpassing op tenminste drie wijzen.

In de eerste plaats wordt 'tijd' in de verklarende modellen als *restrictie* ingevoerd. Tijd is een schaars goed en de beperkte beschikbaarheid ervan stelt grenzen aan de realisatie van doelen die mensen zich stellen. Immers, omdat het uitvoeren van activiteiten steeds tijd vergt kunnen mensen minder van de voor hen aantrekkelijke activiteiten ondernemen naarmate hun beschikbare tijd geringer is. Tijdgebrek versterkt dus de noodzaak tussen alternatieve handelingen te moeten kiezen en wel in des te sterke mate, hoe groter iemands repertoire aan aantrekkelijke activiteiten is. Deze gedachte staat centraal in Linders studie (1970) over tijdgebrek van maatschappelijke elites: toenemende welvaart leidt in moderne samenlevingen tot een grotere schaarste van tijd, omdat mensen dan meer mogelijkheden hebben hun tijd op aantrekkelijke wijze te besteden (hetzij door een groter aanbod aan vrijetijdsgoederen of door een betere toegankelijkheid van een groeiend aantal voorzieningen) dan hun beschikbare tijd toelaat. Een groeiend tijdgebrek is zelfs verenigbaar met een uitbreiding van de vrije tijd, namelijk dan wanneer de toename van tijdsbestedingsmogelijkheden sneller verloopt dan de toename van de vrije tijd.

Dit model van toenemende tijdschaarste door stijgende welvaart heeft een aantal niet-triviale implicaties. Slechts een ervan wil ik hier als voorbeeld vermelden, andere worden door Broekman (1980) in verband met problemen van tijdwaaiering en tijdallocation besproken. Tibor Scitovsky (1976) heeft erop gewezen dat de wijze waarop mensen hun schaarser wordende tijd besteden, steeds minder voldoening verschafft en wel om de volgende redenen. Tijdgebrek dwingt de mensen zuinig om te gaan met de overblijvende tijd. Wie zijn tijdsbesteding zorgvuldig overweegt, zal het eerst tijd 'bezuinigen' op activiteiten die enige planning vooraf en enige coördinatie vereisen (bijvoorbeeld naar de schouwburg of naar de bioscoop gaan) en tegelijkertijd het meest tijd 'verspillen' met activiteiten die men op elk moment kan uitvoeren en in die men haast zonder het te weten terecht komt (bijvoorbeeld ongericht televisiekijken). Voorzover het juist is dat gestructureerde en vooral geplande activiteiten op den duur meer voldoening verschaffen dan activiteiten waar men toevallig in afglijd, heeft dus het toenemende tijdgebrek in onze welvaartssamenleving ook een kwaliteitsverlaging van de tijdsbesteding tot gevolg.

In de tweede plaats wordt ‘tijd’ in verklarende modellen ingevoerd als een belangrijke *productiefactor*. Dit gebeurt in de context van de door Gary S. Becker ontwikkelde ‘nieuwe theorie van consumentengedrag’ (Becker & Michael 1973). In tegenstelling tot de oudere theorieën over consumentengedrag die er van uitgaan dat het welbevinden (of meer technisch: het verkregen nut) van de consument afhangt van de goederen die hij kan kopen, stelt Becker dat het bezitten van een goed op zich nog geen nut verschaft. Om aan marktgoederen nut te kunnen ontleenen moet de consument ook nog tijd besteden om iets aan die goederen te hebben en moet hij soms ook bepaalde vaardigheden of competenties (d.w.z. menselijk kapitaal) bezitten om van die goederen te kunnen genieten. De consument *produceert* dus als het ware zelf de consumptiegoederen (‘commodities’) die zijn welbevinden (het verkregen nut) verhogen, waarbij hij marktgoederen, tijd en (tenminste in sommige gevallen) menselijk kapitaal als productiefactoren gebruikt.

In Beckers modellen verkrijgt ‘tijd’ als productiefactor nog extra gewicht doordat er van uitgegaan wordt dat mensen niet verschillen wat hun uiteindelijke doelstelling betreft (allen streven immers naar welbevinden), maar wel degelijk verschillen vertonen wat hun beschikking over de voor dit doel relevante productiefactoren betreft. Voor het verklaren van verschillen in consumentengedrag en, ruimer gesteld, van tijdsbesteding in het algemeen wordt daardoor de aandacht gericht op de mate waarin mensen over gebruiksgoederen beschikken, op verschillen in beschikbare tijd alsmede op verschillen in vaardigheden en competenties. Verschillen in tijdsbesteding worden in de context van deze analysestrategie dus niet toegeschreven aan verschillen in doelen die mensen nastreven (sociologen spreken in dit verband vaak over verschillen in waarde-oriëntaties), maar aan verschillen wat betreft de mogelijkheden om de voor alle mensen gelijke, algemene doelstellingen te realiseren. Zo veronderstelt bijvoorbeeld frequent concertbezoek in de vrije tijd dat een zekere culturele competentie (de productiefactor menselijk kapitaal) aanwezig moet zijn (Ganzeboom 1984), terwijl regelmatige meditatie-oefeningen zonder aaneengesloten tijdsperioden (de productiefactor tijd) niet te realiseren zijn. Dat windsurfen of zeilen zonder beschikking over een surfplank of zeilboot (de productiefactor marktgoederen) niet mogelijk is spreekt vanzelf.

In de derde plaats verkrijgt ‘tijd’ een plaats in verklarende modellen wanneer met een handelingstheorie gewerkt wordt die ook met *verwachtingen* omtrent de gevolgen van eigen handelen rekening houdt; pas dan worden immers verschillen in *tijdsperspectief* theoretisch relevant. In meerdere opzichten laten zich systematische verschillen in *tijdsperspectief* aanwijzen die gevolgen hebben voor de wijze waarop mensen zich gedragen. Ik wil hier slechts drie ervan vermelden.

a. De fase van de levenscyclus waarin men zich bevindt, beïnvloedt de bereidheid te investeren in de opbouw van menselijk kapitaal (vaardigheden, competenties). Hoe verder men is gevorderd in de levenscyclus, des te geringer de bereidheid korte-termijn-doelen te laten liggen om te kunnen investeren in de opbouw van menselijk kapitaal, een investering die een voorwaarde vormt voor het bereiken van meer aantrekkelijke doelen op lange termijn (Becker 1975). Bijvoorbeeld, iemand die met 7 jaar begint vioolspelen te leren, kan van de te investeren moeite meer plezier, dat wil zeggen een grotere (of langer durende) verhoging van zijn welbevinden verwachten dan iemand die na zijn pensionering begint.

b. Tussen sociale klassen blijken systematische verschillen te bestaan wat de lengte van het *tijdsperspectief* betreft: hoe lager de klassepositie, des te korter de *tijdshorizon*. Bij mensen met een korte *tijdshorizon* verkrijgen in de context van actuele beslissingen

aantrekkelijke lange-termijn-doelen minder gewicht dan bij mensen met een lange tijdshorizon. Dit heeft uiteraard gevolgen voor de bereidheid, actuele genoegens op te offeren voor het mogelijkwijs bereiken van zeer aantrekkelijke lange-termijndoelen. Een voorbeeld van zulke gevolgen is de relatief geringe geneigdheid van kinderen uit een laag milieo langdurige opleidingen te volgen, ook al hebben ze de daarvoor vereiste aanleg; Boudon (1979:210) schrijft deze geringe geneigdheid toe aan verschillen in tijdsperspectief tussen hoog en laag milieo.

c. De lengte van het tijdsperspectief hangt ook af van de aard van de situatie waarin men zich bevindt. Naarmate in een situatie de te verwachten toekomstige ontwikkelingen onzekerder zijn, neemt de geneigdheid af bij actuele beslissingen met toekomstige gebeurtenissen rekening te houden. Het gewicht dat aan toekomstige gebeurtenissen wordt toegekend, blijkt van beslissende betekenis te zijn, bijvoorbeeld in verband met de vraag onder welke omstandigheden vrijwillig coöperatief gedrag tot stand komt (Axelrod 1984); hoe opener de toekomst, des te hoger is de 'discount rate' van toekomstige kosten en baten.

De verklarende modellen waarin 'tijd' op een van de zojuist beschreven wijzen is opgenomen, bevinden zich in uiteenlopende stadia van uitgewerktheid. Maar mijns inziens zijn ook de rudimentaire modellen die veel nadere uitwerking vereisen, van grote theoretische betekenis omdat zij een uitgangspunt vormen voor een interessant werkprogramma waaruit vernieuwende theoretische inzichten over tijdsbesteding voort kunnen vloeien.

4. Afsluiting

Onafhankelijk van de mate waarin de geschetste modellen theoretische precisering en modificatie vergen, geeft het voorgaande betoog aanleiding tot de vraag waarom deze - met het oog op tijdverschijnselen theoretisch vernieuwende - ontwikkelingen zich niet binnen de sociologie hebben voorgedaan, maar primair door vertegenwoordigers van andere sociaal-wetenschappelijke disciplines zijn aangedragen.

Naar mijn mening zijn hiervoor in elk geval de volgende omstandigheden verantwoordelijk. In de eerste plaats zijn in de sociologie nog steeds theoretische programma's dominerend die weinig bevorderlijk zijn voor het ontwikkelen van expliciete, theoretische modellen. Hun gemeenschappelijk kenmerk is dat zij tot de collectivistische traditie van de sociologie behoren; in deze traditie worden, in overeenstemming met het door Durkheim voor de sociologie geformuleerde programma, niet alleen de te verklaren verschijnselen en de belangrijkste oorzaken van die verschijnselen op het collectieve niveau gezocht, maar ook de algemene wetmatigheden die men nodig heeft om het verloop van sociale processen te kunnen verklaren. Dit zoeken naar wetten op collectief niveau, door Boudon (1984) als 'nomologisch vooroordeel' bekritiseerd, heeft het tot stand komen van verklarende modellen in de sociologie in de weg gestaan. Want aangezien hooguit op het niveau van de menselijke natuur algemene wetmatigheden bekend zijn en tot nu toe geen wetten op het niveau van sociale entiteiten gevonden zijn, kan een sociologie die zich beperkt tot verschijnselen en relaties op collectief niveau geen wetenschappelijke verklaring opstellen (Wippler 1985); zonder verwijzing naar algemene wetmatigheden valt immers niets te verklaren.

In de tweede plaats zijn voor de mensmodellen die in de sociologie een prominente plaats innemen de homo sociologicus van het functionalisme en de homo sociologicus van

het empirisch onderzoek tijdverschijnselen irrelevant. De homo sociologicus is niet in staat op vindingrijke wijze om te gaan met beperkingen (van o.a. de tijd) die de handelingssituatie hem oplegt; hij is niet in staat korte- en lange-termijn-gevolgen van zijn handelen tegen elkaar af te wegen en evenmin in staat tijd te besteden aan het verzamelen van handelingsrelevante informatie om zodoende de kwaliteit van zijn beslissingen te verhogen. Van sociologisch onderzoek naar tijdverschijnselen zijn in theoretisch opzicht weinig nieuwe inzichten te verwachten, zolang deze beperkingen van de gangbare sociologische mensmodellen niet overwonnen worden en geen aansluiting gezocht wordt bij recente ontwikkelingen (bijv. Boudon 1979) in de richting van een algemeen, meer complex sociaal-wetenschappelijk mensmodel.

Een mensmodel dat aan theorieën van vele economen, politicologen, historici en enkele sociologen ten grondslag ligt heeft onder het etiket 'RREEMM' ingang gevonden in de literatuur (Lindenberg 1983). RREEMM staat voor *Resourceful Restricted Expecting Evaluating Maximizing Man*; d.w.z. bij dit model wordt er van uitgegaan dat mensen vindingrijk zijn en kunnen leren, dat mensen in een wereld van schaarse (o.a. van tijd) leven en derhalve tussen alternatieven moeten kiezen, dat mensen verwachtingen hebben over het optreden van toekomstige gebeurtenissen, dat mensen geordende preferenties hebben en op basis daarvan (toekomstige) gebeurtenissen evalueren, dat mensen het voor hen beste alternatief kiezen en dat het voorgaande voor alle mensen geldt. Dit algemene sociaal-wetenschappelijke mens-model biedt de mogelijkheid met tijdverschijnselen op theoretisch vruchtbare wijze rekening te houden en bij de studering van 'tijd' tevens traditionele disciplinegrenzen te overschrijden.

Noot

1. Aan dit artikel ligt een voordracht ten grondslag die gehouden is op het symposium franco-néerlandais 'L'aménagement du temps', 23-24 november 1984, georganiseerd door het Institut Français, Amsterdam.

Literatuur

- Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York.
- Becker, G.S. (1976). A theory of the allocation of time (1965). Reprinted in: Becker, G.S., *The Economic Approach of Human Behavior*. Chicago.
- Becker, G.S. (1975). The allocation of time and goods over time. Reprinted in: Becker, G.S. (1976), *op. cit.*
- Becker, G.S.; Michael, R.T. (1973). On the new theory of consumer behavior. Reprinted in: Becker, G.S. (1976), *op. cit.*
- Broekman, F. (1980). *Beschikbare en benodigde vrije tijd*. Leiden.
- Boudon, R. (1979). *La Logique du Social*. Paris.
- Boudon, R. (1984). *La Place du désordre*. Paris.
- Coleman, J.S. (1982). *The Asymmetric Society*. New York: Syracuse.
- CBS (1964-1966). *Vrijjetijdsbesteding in Nederland 1962/63*. Den Haag.
- CBS (1978, 1979, 1981). *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1977*. Den Haag 1978 (deel 1), 1979 (deel 2), 1981 (deel 3).
- Ganzeboom, H.B.G. (1984). *Cultuur en informatieverwerking*. Utrecht.
- Gurvitch, G. (1985). *La Multiplicité des Temps Sociaux*. Paris.
- Knulst, W.P. (1977). *Een week tijd*. Den Haag.
- Knulst, W.P.; Schoonderwoerd, L. (1983). *Waar blijft de tijd*. Den Haag.

- Lindenberg, S. (1983). The new political economy: its potential and limitations for the social sciences in general and for sociology in particular. Sodeur, W. (Hrg.), *Ökonomische Erklärungen sozialen Verhaltens*. Duisburg.
- Linder, S.B. (1970). *The Harried Leisure Class*. New York.
- Schwartz, B. (1974). Waiting, exchange, and power: The distribution of time in social systems. *American Journal of Sociology* 79: 4.
- Schwartz, B. (1975). *Queuing and Waiting*. Chicago.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy*. Oxford.
- Sorokin, P.A.; Merton, R.K. (1937). Social time: a methodological and functional analysis. *American Journal of Sociology* 42.
- Wippler, R. (1985). Explanatory sociology: the development of a theoretically oriented research programme. *The Netherlands Journal of Sociology* 21: 1.
- Zerubavel, E. (1981). *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago.
- Szalai, A. (1984). Cross-National comparative time budget research and the multinational time budget project. Harvey, A.S.; Szalai, A.; Stone, P.J.; Clark, S.M., *Time Budget Research*. Frankfurt/New York.

Kulturelle Resourcen, gesellschaftliche Erfolg und ungleiche Lebensqualität*

10

"... delight lies somewhere between boredom and confusion"

E.H. Gombrich, *The Sense of Order*, p. 9.

1. Der Problemkontext

Theoretische Überlegungen und empirische Befunde in sehr unterschiedlichen Forschungsbereichen haben dazu geführt, daß Soziologen bei der Erklärung sozialer Ungleichheiten in zunehmendem Maße kulturellen Faktoren Rechnung tragen. Der Hinweis auf 'kulturelles Kapital' oder 'kulturelle Resourcen' hat sich als vielversprechender Ausgangspunkt für die Entwicklung neuer Erklärungsmodelle erwiesen. Dieses in Bezug auf kulturelle Faktoren konvergierende Interesse ist bemerkenswert, da die Forschungsbereiche, von denen die Impulse für das Entstehen dieses Interesses kamen, relativ unabhängig voneinander funktionieren und jeweils andere Erklärungsprobleme zur Diskussion stellen. Mindestens vier solche Bereiche, jeweils mit ihren spezifischen Fragestellungen, lassen sich identifizieren.

(i) *Präzisierung schichtspezifischer Einflüsse*. In der empirischen Schichtungs- und Mobilitätsforschung bleibt bei den Kausalmodellen, die im Anschluß an Blau & Duncan (1967) entwickelt wurden, offen, mittels welcher Mechanismen direkte und indirekte Einflüsse des elterlichen Milieus wirksam werden. Zusätzlich zu den positiven Effekten von Wissensvorsprung und Begabungsvorsprung, führt auch standesgemäßes Verhalten ('participation in prestigious status cultures'), aufgefaßt als kulturelles Kapital, zu besseren (größere Vorteile erbringenden) Ergebnissen von Interaktionsprozessen in schulischen und beruflichen Situationen (DiMaggio 1982; DiMaggio & Mohr 1985); ähnlich argumentiert Collins (1971). Außerdem fördert standesgemäßes Verhalten, d.h. Teilnahme am kulturellen Leben, den Aufbau von sozialen Netzwerken (soziales Kapital), die man in Notfällen zur Erlangung vorteilhafterer Erträge mobilisieren kann (DiMaggio & Mohr 1985). Erklärt werden soll in diesem Zusammenhang das erreichte Ausbildungsniveau und die realisierte gesellschaftliche (berufliche) Position. Genauer: Warum hat Zugehörigkeit zur Oberschicht, bei gleicher Begabung und gleicher Qualifikation, einen positiven Effekt in Bezug auf Schulerfolg und Berufserfolg? Bourdieu faßt das entsprechende Erklärungssproblem spezifischer auf als das Problem der Reproduktion sozialer Ungleichheiten und der damit verbundenen Schwierigkeit (oder gar die Unmöglichkeit), durch gezielte Maßnahmen hierin Änderung zu bringen.

(ii) *Selektion auf der Grundlage von Substitutmerkmalen*. In Theorien, die die Funktionsweise von Arbeitsmärkten zu erklären suchen, ist dem Problem Rechnung getragen, daß bei unvollständiger Information über Fähigkeiten und Merkmale der Bewerber eine korrekte Auswahl der für eine bestimmte Aufgabe geeigneten Personen nicht möglich ist. Selektion findet dann statt auf der Grundlage aufgaben-unspezifischer Merkmale (Collins: 'credentials') wie Umgangsformen, sprachliche Ausdrucksweise oder einfach auf Grund der Tatsache, daß ein Bewerber eine längere Ausbildungszeit absolviert hat als seine Mitbewerber

---

* Pp. 221-254 in: B. Giesen & H. Haferkamp (Hrsg.), *Soziologie der sozialen Ungleichheit*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1987.

(vgl. hierzu auch Thurow 1975). Erklärt werden soll in diesem Zusammenhang, warum bei Bewerbungen Angehörige der höheren Mittelschicht und der Oberschicht einen Konkurrenzvorteil gegenüber ihren Mitbewerbern haben.

(iii) *Zugang zu Bildungsgütern*. In der Freizeitforschung (u.a. Wippler 1968, 1974) sowie in kunstsoziologischen Untersuchungen (Bourdieu 1982) gilt die Beobachtung, daß die Teilnahme am kulturellen Leben weitgehend eine Sache der gebildeten Oberschicht ist, als gesicherter empirischer Befund (vgl. auch Giegler 1982). Dies wird verschiedenen Ursachen zugeschrieben. Außer den Bemühungen der Oberschicht, die Exklusivität ihrer gesellschaftlichen Privilegien dadurch zu bewahren, daß sie Angehörigen der Unterschicht 'die Mittel der Appropriation von Kunstwerken' vorenthalten (Bourdieu 1970), wird hierfür auch der Besitz bestimmter Kompetenzen, die Zugang zu Freizeitaktivitäten mit hohem positiven Erlebniswert verschaffen, verantwortlich gemacht. Erklärt werden soll in diesem Zusammenhang, welche Ziele Personen verfolgen, wenn sie kulturelle Aktivitäten unternehmen und welche Bedingungen erfüllt sein müssen, um erlebnisreich am kulturellen Leben teilnehmen zu können.

(iv) *Schaffung und Einsatz von Humankapital*. In ökonomischen Modellen, bei denen Verbraucherverhalten als eine Kombination von Konsum und Investition verstanden wird, sowie bei der Analyse von Bildungsinvestitionen spielt Humankapital eine entscheidende Rolle (Becker 1976). Damit ist gemeint akkumuliertes Wissen über Realität und Werte, wobei der Erwerb dieses Wissens mit Kosten verbunden ist, denen jedoch größere erwartete Erträge in der Zukunft gegenüberstehen. Wenn sich erweisen sollte, daß über Bildungsinvestitionen geschaffenes Humankapital ein, für die Bedürfnisbefriedigung ökonomischer Subjekte wichtiger, zusätzlicher Produktionsfaktor ist, dann ist es naheliegend, nach weiteren 'nicht-ökonomischen' Kapitalarten zu suchen. Erklärt werden soll in diesem Zusammenhang, warum Menschen sich den Strapazen langer Ausbildungsgänge unterziehen; dabei wird nicht von vornherein davon ausgegangen, daß die verschiedenen Kosten, die ein Bildungsprozeß mit sich bringt, ausschließlich schichtspezifisch variieren (vgl. auch Lith 1983)

Die Idee von kulturellem Kapital öffnet unbestreitbar *neue Perspektiven für die Theorenbildung* in mehreren Forschungsbereichen. Zugleich haften den Arbeiten zu diesem Thema jedoch *zwei gravierende Mängel* an, die es zu beheben gilt, ehe die Idee des kulturellen Kapital theoretisch fruchtbar werden kann.

Der *erste Kritikpunkt* ist die *Vagheit der Idee von 'kulturellem Kapital'*. So plausibel diese Idee auf Anhieb zu sein scheint, so schwierig ist es, dasjenige zu benennen, was als kulturelles Kapital die postulierten Effekte zustandebringt. So findet sich neben der Vorstellung, kulturelles Kapital bestehe aus Verhaltensweisen wie Lebensstil, sprachlichem Ausdruck und Umgangsformen auch der Gedanke, Bildungsgüter wie Gemälde, Schriften, Denkmäler und Musikinstrumente bildeten das kulturelle Kapital von Gesellschaften. Auch Schulzeugnisse, akademische Titel und Teilnahme am kulturellen Leben werden dem kulturellen Kapital zugerechnet, ebenso wie Kompetenzen, die Beherrschung von Kodes oder die entsprechenden Kodes selbst. Im folgenden Abschnitt soll versucht werden zu präzisieren, in welchem Sinne die Idee des kulturellen Kapital theoretisch fruchtbar Verwendung finden kann.

Der *zweite Kritikpunkt* betrifft die *Unklarheit darüber, welche Mechanismen* im Spiel sind, wenn kulturelles Kapital verhaltenssteuernd wirksam wird. Wie ist es zu erklären, daß die Variable 'Teilnahme am kulturellen Leben' bei der Erklärung von u.a. Schulerfolg selbstständig Varianz bindet? (DiMaggio & Mohr 1985). Ist dies den Kompetenzen zuzuschreiben, über die man verfügen muß, um den Umgang mit literarischen Produkten, Musikstücken und Gegenständen der bildenden Künste zum ästhetischen Genuß werden zu lassen? Oder kommt dieser Effekt dadurch zustande, daß Teilnahme am kulturellen Leben

gesellschaftliches Ansehen verleiht, das allgemein, d.h. auch im schulischen und beruflichen Bereich, Vorteile verschafft? Auf die Frage nach den verhaltensrelevanten Mechanismen soll im dritten Abschnitt näher eingegangen werden. Im voraus sind hierzu jedoch einige Bemerkungen erforderlich, um die Fragen, auf die in diesem Aufsatz eingegangen werden soll, präzisieren zu können.

Die oben erwähnten Forschungsgebiete, auf denen, unabhängig voneinander, die Idee von kulturellem Kapital zur Entwicklung gekommen ist, unterscheiden sich im Hinblick auf die Annahmen, die mehr oder weniger explizit unterstellt werden, wenn die Effekte von kulturellem Kapital auf Erfolge im schulischen und im beruflichen Bereich diskutiert werden. Wenn wir uns zunächst auf die am häufigsten erwähnten Arten von kulturellem Kapital beschränken, nämlich Teilnahme am kulturellen Leben, Verwendung der sprachlichen Ausdrucksmittel der Oberschicht und gute Umgangsformen, dann lassen sich *zwei* grundlegende *Argumentationslinien* unterscheiden, die sich auf unterschiedliche sozialwissenschaftliche Traditionen beziehen.

Die *erste Argumentationslinie* ist zurückzuführen auf Max Weber und dessen Unterscheidung von Klassen und Ständen. Auf diese Tradition beziehen sich Collins, DiMaggio und zum Teil auch Bourdieu, insofern sie standesgemäßes Verhalten ('participation in prestigious status groups') als kulturelles Kapital auffassen. Kern dieser Argumentationslinie ist, daß *standesgemäßes Verhalten* (das sich in Teilnahme am kulturellen Leben, Verwendung sprachlicher Ausdrucksmittel der Oberschicht und guten Umgangsformen äußert) zu den Voraussetzungen für gesellschaftlichen Erfolg und günstige Lebenschancen gehört. Die Vorteile verschaffenden Effekte standesgemäßen Verhaltens können dabei einerseits *unmittelbar* zustandekommen; da der Umgang mit Standesgenossen flüssiger verläuft und angenehmer ist als der Umgang über Standesgrenzen hinweg, sind Angehörige der Oberschicht bei der Vergabe von Privilegien geneigt, ihre Standesgenossen zu bevorzugen. *Mittelbar* verschafft standesgemäßes Verhalten insofern Vorteile, als es Zugang zu einem sozialen Netzwerk (dem der Standesgenossen) verschafft, das zur Erlangung persönlicher Vorteile mobilisiert werden kann. Dieser mittelbare Effekt lässt sich auch so formulieren, daß zunächst standesgemäßes Verhalten die Umsetzung von kulturellem Kapital in soziales Kapital bewirkt, und daß dann durch den Einsatz sozialen Kapitals Vorteile erlangt werden können.

Die *zweite Argumentationslinie* schließt an bei den Untersuchungen über die Entstehung und den Einsatz von Humankapital. Dieser Linie ist, neben Gary Beckers Überlegungen zum Anhören klassischer Musik, auch ein Teil des Werkes von Bourdieu zuzuordnen, namentlich sein Beitrag zu einer soziologischen Theorie der Kunstwahrnehmung (1970); kulturelles Kapital wird dabei aufgefaßt als der Besitz bestimmter Kompetenzen. Kern dieser Argumentationslinie ist, daß Teilnahme am kulturellen Leben, Verwendung der jeweils 'richtigen' sprachlichen Ausdrücke und gute Umgangsformen bestimmte *Kompetenzen* voraussetzen, deren Erwerb und situationsspezifischen Einsatz es zu erklären gilt. Unterschiede im Bezug auf diese Kompetenzen sind zu verstehen als Unterschiede hinsichtlich des Ausmaßes, in dem Individuen (oder Gruppen von Individuen) über Ressourcen verfügen. Die Vorteile verschaffenden Effekte von kulturellem Kapital entstehen dann dadurch, daß die Realisierung bestimmter Lebensziele nicht für alle Individuen (oder Gruppen) in gleichem Maße möglich ist, da sie nicht alle in gleichem Maße über die entsprechenden Ressourcen verfügen.

Es wäre irreführend, in Bezug auf die Frage, welcher Mechanismus für den Effekt von kulturellem Kapital auf Lebenschancen (im Sinne Max Webers) verantwortlich ist, die beiden Argumentationslinien als konkurrierende Erklärungsskizzen aufzufassen. Obwohl in beiden Fällen davon ausgegangen wird, daß kulturelles Kapital für deren Eigentümer Profite abwirft,

bezieht sich die Argumentation über ‘standesgemäßes Verhalten’ auf eine andere Fragestellung als die Argumentation über ‘Kompetenzen’. Standesgemäßes Verhalten setzt bestimmte Kompetenzen der Akteure in dem Sinne voraus, daß Kompetenz eine notwendige, aber keine hinreichende Bedingung der entsprechenden Verhaltensweisen ist. Wenn es zutrifft, daß sowohl standesgemäßes Verhalten als auch kulturelle, sprachliche und soziale Kompetenz im schulischen und beruflichen Bereich (und, um dies nicht unerwähnt zu lassen, auch auf dem Heiratsmarkt, vgl. DiMaggio & Mohr 1985) persönliche Vorteile erbringen, dann machen *Kompetenzen* sich *in zweifacher Weise* geltend: einmal *mittelbar* als Voraussetzung für standesgemäßes Verhalten (das den Akteuren dann bessere Interaktionserträge erbringt), und ein zweites Mal *unmittelbar* indem einige Akteure, zusätzlich zu den üblicherweise berücksichtigten ökonomischen Resourcen, auch diese Resourcenart zur Realisierung ihrer Ziele einsetzen können.

Um voreilige Rückschlüsse über mögliche Profite aus kulturellem Kapital, die sich als Analogie mit ökonomischem Kapital anbieten, zu vermeiden, werde ich im folgenden meistens den neutraleren Ausdruck *kulturelle Resourcen* verwenden. Ich werde mich auf die von Soziologen bisher weniger beachtete Argumentationslinie (die über Kompetenzen) beschränken und dabei in erster Linie der Frage nachgehen, welche Bedeutung kulturellen Resourcen bei der Erklärung von unterschiedlichen Partizipationsraten am kulturellen Leben zukommt. Der folgende - zweite - Abschnitt ist der Explikation der Idee kultureller Resourcen unter theoretischen Gesichtspunkten gewidmet. Im dritten Abschnitt wird versucht, den systematischen Stellenwert kultureller Resourcen in Theorien rationalen Handelns zu bestimmen. Im vierten Abschnitt werden einige Implikationen der vorangegangenen Überlegungen für die empirische Forschung skizziert, wohingegen im letzten Abschnitt auf eine Reihe ungelöster Probleme hingewiesen wird, die im vorliegenden Problemkontext von Bedeutung sind.

2. Kulturelle Resourcen genauer bestimmt

Unter den Bemühungen, die globale Idee kultureller Resourcen zu präzisieren, erscheinen mir zwei besonders erwähnenswert. Der erste Versuch zielt auf die Entwicklung von *Meßinstrumenten*, die in der empirischen Forschung verwendet werden können, um in Kausalanalysen von Schul- und Berufserfolg das relative Gewicht kultureller Resourcen im Vergleich mit anderen Resourcenarten zu bestimmen (vgl. DiMaggio 1982; DiMaggio & Mohr 1985). In einer Faktorenanalyse verschiedener kultureller Interessen, kultureller Aktivitäten und Selbsteinschätzungen interpretiert DiMaggio einen Faktor, der 8% der Varianz in schulischen Leistungen bindet, als ‘kulturelles Kapital’. Die Variablen mit hohen Faktorladungen sind: Interesse an Symphoniekonzerten, Mitwirkung bei öffentlichen Theateraufführungen (und dies nicht nur bei Schulaufführungen), Besuch von Veranstaltungen auf dem Gebiet der bildenden Kunst, Lektüre literarischer Erzeugnisse sowie die Selbsteinschätzung, künstlerisch gebildet zu sein. DiMaggio betrachtet diesen Maßstab als wesentliche Verbesserung gegenüber Analysen, in denen einzelne Aktivitäten als Indikator für kulturelles Kapital verwendet werden (1982: 199) und hält ihn für das beste derzeit verfügbare Meßinstrument im Rahmen explorativer Untersuchungen.

Aufgrund dieses Urteils kann jedoch auch der Eindruck entstehen, daß Erkenntnisfortschritt in Bezug auf den Zusammenhang von kulturellen Resourcen und schulischen und beruflichen Erfolg eine Frage besserer Meßinstrumente sei, anstatt zu dem theoretischen Problem hinzuführen, wie Interessen, Aktivitäten und Selbsteinschätzungen gleichermaßen als

Ressourcen fungieren können. Denn wie bereits oben erwähnt wurde, setzen zumindest die von DiMaggio berücksichtigten *Aktivitäten* Verfügung über bestimmte Ressourcen voraus, anstatt daß sie diesen Ressourcen selbst zuzurechnen wären.

Im Gegensatz zu DiMaggios Bemühungen um bessere Operationalisierungen und Meßinstrumente unternimmt Bourdieu den Versuch, die globale Idee kulturellen Kapitals *theoretisch* besser in den Griff zu bekommen. Bourdieu (1983) geht davon aus, daß kulturelles Kapital in drei Zustandsformen auftritt: in *verinnerlichtem* Zustand als dauerhafte Disposition, in *institutionalisiertem* Zustand als Schulzeugnis oder akademischer Titel sowie in *objektiviertem* Zustand in der Form von Bildungsgütern (wie Gemälde, Bücher, Instrumente). Obwohl auch Bourdieu Operationalisierungsprobleme anspricht, scheint er dabei - stärker als DiMaggio - theoretische Probleme im Blick zu behalten, z.B. wenn er davor warnt, die bloße Dauer des Schulbesuchs als einzigen Maßstab für kulturelles Kapital zu nehmen. Bourdieus Unterscheidung von drei Zustandsformen von kulturellem Kapital ist sicherlich als ein interessanter Präzisierungsvorschlag zu bewerten. Damit ist jedoch eher ein Ausgangspunkt für weitere Überlegungen gegeben, als daß ein Ergebnis theoretisch fruchtbare Systematisierungsbemühungen erreicht wäre.

Zunächst erscheint mir die Einführung einer institutionalisierten Zustandsform kultureller Ressourcen von untergeordneter Bedeutung im Vergleich zur verinnerlichten Zustandsform. Wenn mit der verinnerlichten Form kulturelle Kompetenzen gemeint sind, dann sind vor allem diese Kompetenzen verhaltensrelevant und wird die Frage, ob diese Kompetenzen über Zeugnisse und Titel auch sozial attestiert sind, erst dann interessant, wenn die Kompetenzen vorhanden sind (zumindest unter der Annahme, daß in westlichen Gesellschaften ein Erwerb von Titeln und Zeugnissen ohne den Nachweis entsprechender Kompetenz nur als Grenzfall auftritt). Weiterhin erscheint mir nicht ausgeschlossen, daß die Einführung der objektivierten Zustandsform kultureller Ressourcen mehr Probleme schafft als löst. Denn einerseits ist wiederum kulturelle Kompetenz die Voraussetzung dafür, daß Güter wie Bücher, Gemälde und Instrumente den Charakter von *Bildungsgütern* erhalten - andernfalls bleiben sie nur bedrucktes Papier, gefärbte Leinwand und kompliziertes Gerät, oder bestenfalls Objekte für Kapitalanleger, deren Besitz ausschließlich ökonomischen Gewinn bringen kann, sodaß kulturelle Güter nicht mehr von ökonomischen Gütern zu unterscheiden sind. Anderseits dürfte auch die Frage, wie die Eigentumsrechte an solchen Gütern geregelt sind, von untergeordneter Bedeutung sein, da juristisch exklusive Rechte in vielen Fällen faktisch nicht exklusiv gehandhabt werden (privater Kunstbesitz wird vielfach einem breiteren Kreis interessierter - und kompetenter - Personen zugänglich gemacht).

Aufgrund der vorhergehenden Überlegungen erscheint es mir sinnvoll, bei der Erklärung unterschiedlicher Partizipationsraten am kulturellen Leben, den *Kern der Idee kultureller Ressourcen* in bestimmten *Kompetenzen* zu suchen. Ohne entsprechende Kompetenzen bleibt Akteuren der Zugang zu Bildungsgütern verschlossen (und der damit verbundene ästhetische Genuss vorenthalten), und zwar auch für diejenigen, die es verstanden haben, Titel oder Zeugnisse ohne entsprechende Kompetenzen zu erwerben. Ob die Eigentumsrechte an diesen Bildungsgütern Privatpersonen oder öffentlichen Instanzen zukommen, kann den Zugang zu ihnen zwar erschweren, aber nicht auf Dauer verhindern.

Mit dieser Interpretation der Idee 'Verfügung über kulturelle Ressourcen' im Sinne von 'Besitz kultureller Kompetenzen' verschiebt sich jedoch nur die ursprüngliche Fragestellung auf eine andere Ebene. Um welche Kompetenzen handelt es sich im einzelnen? Und in welcher Weise ermöglichen diese Kompetenzen Teilnahme am kulturellen Leben, oder allgemeiner formuliert, in welcher Weise (wenn überhaupt) verhelfen sie zu besseren

Lebenschancen?

Im folgenden soll unter *Verfügung über kulturelle Resourcen* verstanden werden die *Beherrschung* ästhetischer, sprachlich-kognitiver und sozialer *Kodes*. Kodes sind Schlüssel für symbolisch vermittelte Information, und Symbole fungieren als Ordnungsinstrumente und Gedächtnissstützen für Eindrücke aus der Umgebung, die vielfach den Akteuren zu viele ästhetische, kognitive und soziale Eindrücke vermittelt, als daß diese sie adäquat verarbeiten könnten (Gombrich 1982: 16). Die Beherrschung *sozialer* Kodes (d.h. der in einem gegebenen Kontext geltenden Umgangsformen und Anstandsregeln) erschließt Akteuren Interaktionsmöglichkeiten und ermöglicht einen verhältnismäßig reibungslosen Ablauf von Sozialbeziehungen. Die Beherrschung *sprachlich-kognitiver* Kodes, d.h. sprachlicher Ausdrucksformen, die einerseits der jeweiligen Problemsituation adäquate Nuancierungen zulassen und andererseits ein Abstrahieren von unwichtigen Einzelheiten erlauben (vgl. Basil Bernsteins 'elaborated code'), erschließt Akteuren Einsicht in die Struktur von Problemsituationen und ermöglicht ihnen dadurch verhältnismäßig effektives Problemlösungsverhalten. Die Beherrschung *ästhetischer* Kodes erschließt Akteuren den Zugang zu Kunstwerken und ermöglicht ihnen damit ästhetischen Genuss. Im folgenden Abschnitt komme ich hierauf noch im einzelnen zurück.

3. Kulturelle Resourcen in der Theorie rationalen Handelns

Ausgangspunkt für die Fragestellung dieses Beitrags war u.a. die Feststellung, daß in den theoretischen und empirischen Untersuchungen, in denen die Variable 'kulturelles Kapital' einen prominenten Platz einnimmt (Bourdieu; DiMaggio), unklar bleibt, über welche Mechanismen kulturelles Kapital verhaltenssteuernd wirksam wird. Kulturelle Resourcen werden eingeführt gleichsam als Eingangsgrößen einer 'black box', deren Ausgangsgrößen Unterschiede in Bezug auf schulische Leistungen, Arbeitsmarktposition oder Teilnahme am kulturellen Leben sind. Welchen Beitrag liefern die obigen Überlegungen zur Aufhellung der Prozesse (im Innern der black box), die eine Umsetzung kultureller Resourcen in verbesserte Lebenschancen bewirken? Meines Erachtens ist eine Antwort auf die *Frage nach den* in diesem Zusammenhang wirksamen *Mechanismen* zu suchen in der Verbindung der Idee kultureller Resourcen mit einer allgemeinen Handlungstheorie. Eine solche Theorie - die Theorie rationalen Handelns - wird in den Sozialwissenschaften seit langem nicht ohne Erfolg verwendet (obwohl von Soziologen in geringerem Maße als von Vertretern anderer sozialwissenschaftlicher Disziplinen). Die Struktur dieser Theorie soll zunächst in einer für soziologische Fragestellungen angemessenen Fassung kurz dargestellt werden.

3.1 Handlungstheorie

Die intuitive *Grundannahme* der Theorie rationalen Handelns ist, daß Individuen Ziele haben, die sie durch ihr Verhalten - nach Abwägung der ihnen offenstehenden Alternativen - so gut wie unter den gegebenen Umständen möglich realisieren. Handeln wird als das Resultat von zwei Filterprozessen aufgefaßt (Elster 1979: 113; vgl. auch Raub 1984: 43-77). Der erste Filter besteht aus *Restriktionen*, die aus der Menge aller Verhaltensalternativen die Teilmenge der ausführbaren Alternativen herausfiltern. Zur Einschränkung des Handlungsräums der Individuen tragen nicht nur monetäre Restriktionen (wie das verfügbare Budget) bei, sondern auch nichtmonetäre Restriktionen (wie Zeit, vertragliche Verpflichtungen, rechtliche Vorschriften oder soziale Normen, deren Verletzung zu Kosten in Form von gesellschaftlichen

Sanktionen führt, aber auch der Stand der technischen Entwicklung). Der zweite Filter wird durch den Mechanismus gebildet, welche der ausführbaren Verhaltensalternativen tatsächlich ausgeführt wird. Dieser *Mechanismus* besteht aus dem Streben der Individuen, durch ihr Verhalten eine optimale Kombination ihrer Ziele zu realisieren. Die Auswahl der auszuführenden Verhaltensalternative geschieht auf der Grundlage von Erwartungen über die Handlungsfolgen und aufgrund der Bewertung dieser Folgen.

Von den Restriktionen des ersten Filters wird angenommen, daß sie in der jeweiligen Entscheidungssituation gegeben sind. Dahingegen bietet der zweite Filter Spielraum für Einfallsreichtum und Kreativität der Akteure. Im Zeitablauf kann jedoch das Verhalten der Individuen darauf gerichtet sein, gegebene Restriktionen abzubauen (z.B. über den Erwerb bis dahin fehlender Ressourcen) oder zu verstärken (als strategische Maßnahme gegen Willensschwäche; vgl. Elster 1979).

Die Theorie rationalen Handelns enthält keine Annahmen über den tatsächlichen Ablauf der kognitiven Prozesse, die ein Abwägen von Alternativen aufgrund von Erwartungen und Bewertungen unterstellt. Bewußtes Abwägen der Alternativen und bewußtes Kalkulieren von Kosten und erwarteten Erträgen wird nicht als notwendige Bedingung jeder Form zielgerichteten Verhaltens aufgefaßt; angenommen wird nur, daß Individuen sich verhalten 'als ob' sie diese Abwägungen anstellen. 'Rationales Handeln' bedeutet also keine Einschränkung auf 'Zweckrationalität' im Weber'schen Sinne; Rationalität bezieht sich hier - im Gegensatz zu zufälligem und willkürliche Verhalten - auf die Annahme geordneter Präferenzen sowie auf die Annahme, daß Individuen systematisch auf positive und negative Anreize reagieren (Frey 1980: 23-24).

Eine Voraussetzung für die Anwendung der Theorie rationalen Handelns auf bestimmte Akteure und deren Handlungssituationen ist, daß die *Ziele der Akteure* bekannt sind. Da die Theorie selbst hierüber keine Annahmen enthält, sind als Ergänzung Brückenannahmen erforderlich (Lindenberg 1981). Im Gegensatz zu Annahmen über individuelle Ziele im Kontext psychologischer Erklärungen sind solche Annahmen im Zusammenhang mit soziologischen Explananda (d.h. Erklärungen im Aggregat) modellmäßig vereinfacht. Diese vereinfachenden Annahmen müssen jedoch mit den Theorien und Befunden psychologischer Untersuchungen vereinbar sein (vgl. hierzu auch Wippler & Lindenberg 1985). Die Ausarbeitung von Brückenannahmen, die für Erklärungen im Rahmen soziologischer Untersuchungen brauchbar sind, gehört m.E. zu den derzeit wichtigen Aufgaben der theoretischen Soziologie. Die - einigermaßen spekulativen - Überlegungen im nächsten Teil dieses Abschnitts beziehen sich auf diese Aufgabe.

3.2 Brückenannahmen

Es gibt mindestens zwei Ziele, an denen sich *alle* Menschen, unabhängig von den zeitlich und räumlich spezifischen Bedingungen unter denen sie leben, orientieren: *physisches Wohlbefinden und soziale Wertschätzung* (vgl. hierzu Lindenburgs Rekonstruktion der allgemeinen Handlungstheorie Adam Smith in Lindenberg 1980: 28-31). Von diesen allgemein-menschlichen Zielen lassen sich zwei allgemeine Kostenfaktoren ableiten: Anstrengung reduziert das physische Wohlbefinden und wird daher allgemein den Verlustposten zugerechnet, und Verhalten, das das Wohlbefinden anderer negativ beeinflußt, führt zu Verlusten sozialer Wertschätzung, sodaß Individuen, da sie ja soziale Wertschätzung erstreben, Opfer bringen um ihren Mitmenschen keinen unnötigen Schaden zuzufügen.

Es gibt verschiedene Arten physischen Wohlbefindens und sozialer Wertschätzung, die

zudem nicht unter den gleichen sozialen Bedingungen ‘produziert’ werden können. Lindenbergs (1984) zerlegt *soziale Wertschätzung* in drei Komponenten und beschreibt deren unterschiedliche Produktionsbedingungen. Ich beschränke mich hier auf eine Zusammenfassung seiner Überlegungen. Die erste Komponente ist *Status*. Damit ist gemeint soziale Wertschätzung, die eine Person relativ zu anderen positiv auszeichnet. Status ist abhängig vom Besitz knapper Güter, wie z.B. besondere Fähigkeiten, Macht, Einfluß, Wissen, Luxusgüter; diese knappen Güter kann das Individuum von Geburt an mitbekommen oder durch eigene Anstrengung erworben haben.

Die zweite Komponente nennt Lindenbergs *Affekt*. Wenn das Wohlergehen einer Person zum Anliegen einer anderen Person wird, dann erhält die erste Person affektive Zuwendung; diese Form der Zuerkennung von Wertschätzung wird oft auch ‘Altruismus’ genannt. Zu den sozialen Bedingungen, die die Neigung, sich um andere zu kümmern, ‘produzieren’, gehören Abhängigkeit, soziale Ähnlichkeit und kontinuierliche informelle soziale Interaktion; durch Sanktionen abgesicherte normative Erwartungen können dann dazu beitragen, daß die Sorge um das Wohlergehen des anderen über situationsspezifische Bedingungen hinweg stabilisiert wird. Individuen sind zwar zu jeder Zeit Teil von sozialen Strukturen, die für sie gegeben sind und die ihnen ein bestimmtes Versorgungsniveau affektiver Zuwendung seitens ihrer Interaktionspartner verschaffen; sie können aber auch durch eigene Anstrengung die gegebenen sozialen Strukturen wechseln, um mehr affektive Zuwendung zu erhalten (z.B. durch Eintritt in eine Wohngemeinschaft, durch Familiengründung).

Die dritte Komponente sozialer Wertschätzung ist *Verhaltensbestätigung*. Damit ist gemeint das Gefühl, in den Augen der anderen und nach eigenem Ermessen ‘das Richtige’ zu tun oder getan zu haben. Das eigene Verhalten wird durch die Reaktionen anderer bestätigt und zugleich bestätigt dieses Verhalten die Erwartungen der anderen. Zu den sozialen Bedingungen, die Verhaltensbestätigung ermöglichen, gehört das Vorhandensein deutlicher Verhaltenserwartungen, Erwartungskoorientierung und eine relative Konsistenz der Erwartungen. Die Existenz deutlicher Erwartungen und Erwartungskoorientierung setzen ihrerseits gemeinsame Normen voraus, wohingegen die Konsistenz gegenseitiger Erwartungen mit der Interaktionsfrequenz zunimmt. Individuen sind zu jeder Zeit Teil von sozialen Strukturen, die ihnen ein bestimmtes Maß an Verhaltensbestätigung verschaffen, aber auch hier, wie beim Erlangen affektiver Zuwendung, können sie die gegebenen sozialen Strukturen wechseln und damit eine Änderung des Ausmaßes an erhaltener Verhaltensbestätigung bewirken (Emigration z.B. kann zu einem beträchtlichen Verlust an Verhaltensbestätigung führen, da dann zunächst keine deutliche Erwartungen und Erwartungskoorientierung vorhanden sind).

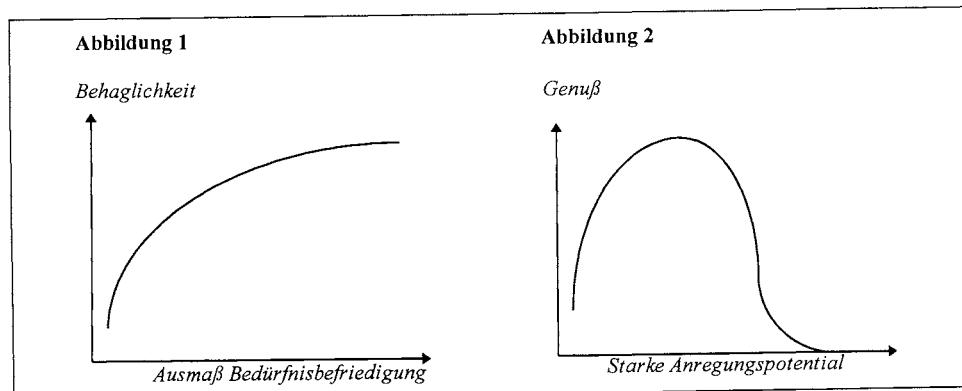
Die soziale Wertschätzung, die ein Individuum zu einem bestimmten Zeitpunkt genießt, ist nun eine Funktion seines Status, der erhaltenen affektiven Zuneigung und der bekommenen Verhaltensbestätigung. Außerdem weist Lindenbergs (1984: 176) darauf hin, daß der Verlust sozialer Wertschätzung eine Einbuße positiver Selbsteinschätzung und damit auch den Verlust an Entscheidungskompetenz zur Folge hat.

Das zweite allgemein-menschliche Ziel, *physisches Wohlbefinden* kann nun gleichfalls in mehrere Komponenten zerlegt werden. Dabei werde ich in ähnlicher Weise vorgehen wie Lindenbergs bei der Unterscheidung mehrerer Arten sozialer Wertschätzung: ich unterscheide nur zwei grobe Kategorien, da vermutlich im Rahmen soziologischer Analysen feinere Unterschiede nicht erforderlich sind.

Die zwei Komponenten physischen Wohlbefindens will ich ‘Behaglichkeit’ und ‘Genuß’ nennen. Mit *Behaglichkeit* ist ein Zustand gemeint, in dem die elementaren Bedürfnisse

befriedigt sind; in der angelsächsischen Literatur ist in diesem Zusammenhang von 'comfort' die Rede (vgl. Scitovsky 1976). Dahingegen ist mit *Genuß* ein als angenehm empfundener Zustand gemeint, der nicht auf Bedürfnisbefriedigung, sondern auf die Wirkung einer Kombination äußerer und innerer Reize zurückzuführen ist; der entsprechende Ausdruck auf englisch ist 'pleasure' (Scitovsky 1976; Berlyne & Madsen 1973).

In der motivationspsychologischen Literatur (u.a. Heckhausen 1980) finden sich Hinweise, daß für Behaglichkeit und Genuß *verschiedene neuro-physiologische Grundprinzipien* gelten. Das Ausmaß physischen Wohlbefindens des Individuums im Sinne von *Behaglichkeit* nimmt zu mit fortschreitender Befriedigung seiner *Bedürfnisse* und zwar so lange, bis ein Sättigungszustand erreicht ist. Dies entspricht der klassischen Idee der Triebreduktion. Das Ausmaß physischen Wohlbefindens des Individuums im Sinne von *Genuß* dagegen hängt in komplizierter Weise ab von dem jeweiligen Reizeinstrom oder *Anregungspotential*, dem es ausgesetzt ist. Das Anregungspotential ('arousal potential', Berlyne & Madsen 1973) ist eine hypothetische Gesamtgröße für alle Besonderheiten eines momentanen Informationseinstroms; es bestimmt die Höhe des 'Aktivationsniveaus' (ebenfalls ein hypothetisches Konstrukt, das sich auf einen Zustand des Organismus bezieht). Das Aktivationsniveau seinerseits bestimmt das Ausmaß angenehmer Empfindungen, die hier als 'Genuß' bezeichnet werden, und zwar in der Weise, daß Änderungen des Aktivationsniveaus als angenehm empfunden werden. Diese Änderungen können sowohl über Erhöhung eines niedrigen Anregungspotentials zustandekommen (weniger Langeweile und Reizmonotonie) als über Senkung eines hohen Anregungspotentials in Richtung auf ein mittleres Niveau (Verringerung chaotischer Reizüberflutung). In den Abbildungen 1 und 2 sind die beiden Prinzipien, auf denen physisches Wohlbefinden beruht, veranschaulicht.

Zu den sozialen Voraussetzungen für die Produktion physischen Wohlbefindens im Sinne von Behaglichkeit gehört der Besitz von Mitteln, die den Lebensunterhalt garantieren (z.B. ein Einkommen, das dem jeweiligen schichtspezifischen Lebensstandard entspricht) sowie die Existenz von Institutionen, die der eigenen Gesundheit und Sicherheit dienen (z.B. ein öffentliches Gesundheitswesen, staatliches Auftreten gegen Kriminalität). Die Produktion von physischem Wohlbefinden im Sinne von Genuß wird gefördert durch eine abwechslungsreiche Umgebung (z.B. Varietät der Aufgaben im beruflichen Bereich, anregende Sozialbeziehungen, reizvolle Wohnumgebung) sowie durch ein reiches Angebot intellektueller Anreize und kultureller Darbietungen.

3.3 Resourcen und Handeln

Die obigen Überlegungen zu Brückenannahmen, die erforderlich sind, um die Theorie rationalen Handelns im Zusammenhang mit konkreten sozialwissenschaftlichen Erklärungsproblemen anwenden zu können, beziehen sich auf zwei allgemeinmenschliche Ziele, die in verschiedene Komponenten zerlegbar sind. Wie bereits erwähnt besagt die zentrale Annahme der Theorie rationalen Handelns, daß Individuen eine optimale Kombination ihrer Ziele zu realisieren suchen (der Mechanismus des zweiten Filters) unter den Einschränkungen, die ihnen die jeweilige Handlungssituation auferlegt (die Restriktionen des ersten Filters). Die Wahl einer Verhaltensalternative aus der Menge ausführbarer Handlungen (zweiter Filter) kann nun aufgefaßt werden als ein Prozeß, in dem einfallsreiche Individuen bestimmte *Zielzustände* unter Einsatz der ihnen zur Verfügung stehenden *Resourcen* 'produzieren' (vgl. auch die neue ökonomische Theorie des Konsumentenverhaltens, Becker 1976). Damit wird der Schwerpunkt handlungstheoretischer Analysen verlegt von Fragen der theoretischen Bestimmung individueller Zielvorstellungen und Problemen ihrer empirischen Messung auf Fragen nach den situationsspezifischen Produktionsbedingungen allgemein-menschlicher Zielzustände und Fragen nach der Logik typischer Interaktionssituationen und -strukturen. Dies entspricht einer individualistischen Forschungsstrategie, die eine Psychologisierung der Soziologie abweist (vgl. auch Wippler & Lindenberg 1985).

Gewöhnlich werden drei Arten Resourcen unterschieden (z.B. Bourdieu 1983). *Ökonomische Resourcen* sind Marktgüter und die finanziellen Mittel für deren Beschaffung. Da bekanntlich ein erhöhter Einsatz finanzieller Mittel vielfach Zeit sparen hilft (z.B. bei Verkehrsmitteln, Delegation zeitraubender Routinearbeit) und der extra Einsatz von Zeit den Mangel an Geldmitteln wettmachen kann (z.B. selbst Reparaturen ausführen), wird 'Zeit' den ökonomischen Resourcen zugerechnet. *Soziale Resourcen* bestehen aus der Zugehörigkeit zu bestimmten Netzwerken, d.h. aus den direkten oder indirekten Zugängen zu einflußreichen Gruppen oder Personen (Nan Lin 1982). Verfügung über mehr soziale Resourcen ermöglicht es, über die Mobilisierung dieser Netzwerke Vorteile bei der Realisierung eigener Ziele zu erlangen (z.B. auf dem Arbeitsmarkt, in der Politik). *Kulturelle Resourcen* wurden bereits im zweiten Abschnitt genauer bestimmt, und zwar als Beherrschung ästhetischer, sprachlich-kognitiver und sozialer Kodes, mittels derer der Zugang zu Interaktionen, Problemstrukturen und Kunstwerke erschlossen wird.

Diese Unterscheidung von Resourcenarten ist übrigens nicht so zu verstehen, daß zwischen ihnen keine wechselseitigen Beziehungen bestehen. So ist z.B. der Besitz ökonomischer Resourcen eine Bedingung für die Zugehörigkeit zu Netzwerken auf Klassenbasis, wohingegen ohne die Beherrschung bestimmter Kodes (kulturelle Resourcen) Zugehörigkeit zu Netzwerken auf Standesbasis und damit standesgemäßes Verhalten ausgeschlossen ist.

Obwohl eine eindeutige Zuordnung von Resourcenart und allgemeinen menschlichen Zielen (bzw. einer Komponente davon) nicht möglich ist, ist vermutlich bei der Realisierung physischen Wohlbefindens im Sinne von *Bedürfnisbefriedigung* und Behaglichkeit der Besitz *ökonomischer Resourcen* vorrangig. Dagegen scheint mir die Verfügung über *soziale Resourcen* eine wichtige, wenn auch nicht die einzige, Voraussetzung zu sein, um ein befriedigendes Ausmaß an *sozialer Wertschätzung* zu erhalten. Das Verfügen über *kulturelle Resourcen* schließlich, trägt zur Erschließung neuer Erlebnismöglichkeiten und damit zur Erhöhung der *Lebensqualität* bei und dürfte somit zu den wichtigsten Voraussetzungen für

physisches Wohlbefinden im Sinne von Genuß gehören.

3.4 Kulturelle Resourcen und ästhetischer Genuß

Die weiteren Überlegungen sind in erster Linie der Genußkomponente des allgemein-menschlichen Ziels ‘physisches Wohlbefindens’ und der Rolle, die kulturelle Resourcen dabei spielen, gewidmet. Der anderen Komponente wird bereits in ökonomischen Analysen, die sich auf Fragen der Bedürfnisbefriedigung konzentrieren, viel Aufmerksamkeit gewidmet. Genuß, und namentlich *ästhetischer Genuß* im Zusammenhang mit Bildungsgütern, dürfte dahingegen als vorrangiges Ziel bei der Teilnahme am kulturellen Leben gelten.

Im Rahmen von Aktivationstheorien wird, wie bereits erwähnt, Genuß zurückgeführt auf bestimmte *Änderungen des Aktivationsniveau's* und zwar in zweierlei Weise: erstens durch Erhöhung eines niedrigen Anregungspotentials (Reizeinstroms), und zweitens durch Senkung eines hohen Anregungspotentials in Richtung auf ein mittleres Niveau. Die Beherrschung von Kodes ermöglicht es nun, selbst Einfluß auszuüben auf diese Änderungen des Aktivationsniveau's, und zwar sowohl in Bezug auf eine Erhöhung als auch in Bezug auf eine Senkung des Reizeinstroms. *Kodes* fungieren als *Instrumente der Änderung des Anregungspotentials*. So wird z.B. einerseits bei Interaktionen mit Anhörigen fremder Kulturen durch Erlernen der geltenden Umgangsformen (eines sozialen Kodes) die Peinlichkeit mißverständlicher Signale überwunden und allmählich ersetzt durch befriedigende Sozialbeziehungen (d.h. ein zu hohes Anregungspotential wird gesenkt); andererseits setzt ‘die Kunst der Konversation’ (Scitovsky 1976: 236) eine weitaus umfassendere Beherrschung subtiler Höflichkeitsformen voraus als dies beim praktischen Meinungsaustausch unterstellt wird, d.h. die Beherrschung des sozialen Kodes erschließt neue Dimensionen in Sozialbeziehungen durch Erhöhung des Anregungspotentials. In ähnlicher Weise ermöglicht die Beherrschung sprachlich-kognitiver Kodes einerseits eine Reduktion des Unbehagens in unstrukturierten Problemsituationen (indem z.B. von situationsspezifischen, aber irrelevanten Aspekten des Problems abstrahiert wird), andererseits aber auch eine Zunahme an intellektueller Befriedigung, je besser die Problemstruktur erschlossen wird. Auf die Wirkung der Beherrschung ästhetischer Kodes komme ich gleich zu sprechen.

Berlyne (1974) hat die experimentell-psychologischen Befunde über Anregungspotential und Aktivationsniveau zu einer *Theorie der Informationsästhetik* ausgearbeitet (vgl. für eine Anwendung dieser Theorie in der soziologischen Forschung auch Ganzeboom 1984a). Danach kann ein Kunstwerk den Betrachter (oder Hörer) angenehm stimulieren, weil es dessen Aktivationsniveau in Richtung auf das Optimum anhebt. Ein Kunstwerk kann aber auch abstoßend wirken, wenn es dem Betrachter zu neuartig und zu komplex erscheint. Diese negative Reaktion kann sich ins Positive umkehren, wenn der Betrachter (Hörer) langsam mit dem Kunstwerk vertrauter wird (z.B. durch wiederholtes Hören eines Musikstücks). Ist es schließlich so vertraut, daß es nichts Neuartiges mehr erfahren läßt, dann hat es seine aktivierende Funktion verloren (Heckhausen 1980: 151; in Bezug auf Musik vgl. auch Rotter 1985: 78-90).

Der Gedanke, daß der Zugang zu (und damit der Genuß von) Kunstwerken über erlernte Kodes erst erschlossen werden muß, daß *Kunst als symbolisch verschlüsselter Genuß* aufzufassen ist, findet sich u.a. bei Gombrich (1982), Bourdieu (1970), Scitovsky (1976: 235) und

Fokkema (1982). Bourdieu beginnt den Aufsatz über seine soziologische Theorie der Kunstwahrnehmung mit der lapidaren Feststellung: ‘Jede Betrachtung von Kunstwerken enthält eine bewußte oder unbewußte Dekodierung’ (1970: 159). Die Tatsache, daß den ungebildeten Betrachtern der Zugang zu kulturellen Produkten verschlossen bleibt, ‘erinnert objektiv daran, daß die Wahrnehmung von Kunstwerken vermittelte Entschlüsselung ist: Die von den ausgestellten Werken angebotene Information, die die Entschlüsselungsfähigkeiten des Betrachters übersteigt, sieht dieser so an, als besäße sie keinerlei Bedeutung, genauer gesagt, keine Strukturierung und Organisation, da er sie nicht zu dekodieren, d.h. in verständnisvolle Form zu bringen, vermag’ (ebenda: 164). Fokkema sieht hier übrigens auch Parallelen zwischen ästhetischem Genuss und Freude am Problemlösen, wenn er im Zusammenhang mit der ästhetischen Erfahrung literarischer Texte sagt, daß ‘Kenntnis des Textkodes dem Leser das Verständnis des Textes erschließt, wodurch ihm eine angenehme Erfahrung zuteil wird, die der ähnelt, die man macht, wenn man ein Problem gelöst hat’ (1982: 63).

Kunstwerke sind nicht mittels eines einzigen, sondern *über mehrere Kodes verschlüsselt*. Ein Kunstwerk ‘vermag Bedeutungen unterschiedlichen Niveaus zu liefern, je nach dem Interpretationsschlüssel, den man auf das Werk anwendet’ (Bourdieu 1970: 165). Je mehr Kodes benutzt wurden, um z.B. einen literarischen Text zu verschlüsseln, desto mehr Information enthält der Text (Fokkema 1984: 9). In praktisch allen literarischen Werken sind mindestens fünf Kodes operativ: (1) der linguistische Kode, der den Leser auffordert, das Produkt einer bestimmter Sprache aufzufassen; (2) der literarische Kode, der den Leser darauf aufmerksam macht, daß er ein literarisches Produkt vor sich hat (kein wissenschaftliches Buch oder Nachrichtenmagazin); (3) den Genre-Kode, der angibt, ob es sich z.B. um Poesie oder Prosa handelt; (4) den Stil- oder Gruppen-Kode, der das Wissen des Lesers bezüglich bestimmter zeitgebundener Konventionen aktiviert; und (5) die individuelle Ausdrucksweise (der Ideolekt) des Autors, die ebenfalls den Charakter eines Kodes hat (ebenda: 8-9). ‘Der Grad der ästhetischen Kompetenz eines Subjekts bemäßt sich danach, inwieweit es die zu einem gegebenen Augenblick verfügbaren und zur Aneignung des Kunstwerks erforderlichen Instrumente, d.h. die Interpretationsschemata, beherrscht, die die Bedingung der Appropriation des künstlerischen Kapitals, mit anderen Worten die Bedingung der Entschlüsselung von Kunstwerken bilden, wie sie in einer gegebenen Gesellschaft zu einem gegebenen Zeitpunkt offeriert werden’ (Bourdieu 1970: 169).

Ähnlich wie im Falle von sozialen und sprachlich-kognitiven Kodes verschafft auch die Beherrschung ästhetischer Kodes Genuss in zweifacher Weise. Einerseits vermittelt die Beherrschung ästhetischer Kodes Verständnis für ein Kunstwerk, indem eine Ordnung bisher ungeordneter Reizeinstitute zustandegebracht wird (dies betrifft die positiv erfahrene Senkung eines zu hohen Anregungspotentials); andererseits erschließt die Beherrschung mehrerer Kodes den Zugang zu neuen Bedeutungsniveaus eines Kunstwerk, indem jeder weitere Kode dem Betrachter oder Hörer stets neue Reizeinstitute liefert (dies betrifft die positiv erfahrene Erhöhung des Anregungspotentials). In beiden Fällen ist es jedoch der aktive Einsatz der verfügbaren kulturellen Ressourcen, der Genuss verschafft.

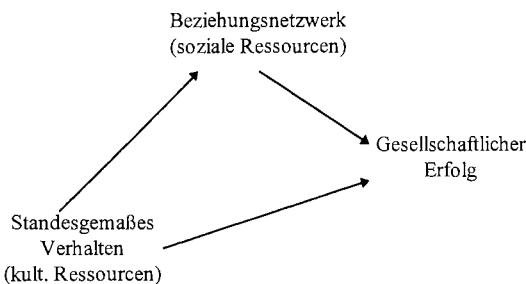
4. Konsequenzen für die empirische Forschung

Bereits im ersten Abschnitt habe ich darauf hingewiesen, daß kulturelle Ressourcen (in der Bedeutung ‘Besitz kultureller Kompetenzen’) sich beim Erzielen gesellschaftlich vorteilhafter Handlungsergebnisse in zweifacher Weise geltend machen: einerseits fördert der Besitz

kultureller Ressourcen gesellschaftlichen Erfolg mittelbar (über standesgemäßes Verhalten), andererseits unmittelbar. In der Abbildung 3 sind die entsprechenden Einflußpfade vereinfacht dargestellt.

Aufgrund der vorangegangenen Überlegungen im zweiten und dritten Abschnitt können diese beiden Effekte des Besitzes kultureller Ressourcen nun näher bestimmt werden. Ich möchte dabei die These aufstellen, daß das Auftreten sowohl des direkten als auch des indirekten Effekts nur im Zusammenhang mit *bestimmten* kulturellen Kompetenzen und nur unter *bestimmten* gesellschaftlichen Bedingungen zu erwarten ist. Schärfer formuliert: die Suche nach Korrelationen zwischen einer konventionell operationalisierten Variablen 'kulturelles Kapital' und Variablen wie 'Schulerfolg' und 'gesellschaftliche Position' halte ich für wenig erfolgversprechend, solange nicht die unabhängigen und die abhängigen Variablen theoretisch interpretiert sowie die entsprechenden Einflußpfade aufgrund theoretischer Überlegungen genauer bestimmt sind. Ohne diese theoretische Vorarbeit erscheint es mir auch voreilig, von bestimmten Korrelationen auf die Falsifikation von Bourdieus Theorie über kulturelles Kapital zu schließen (de Graaf 1984: 170).

Abbildung 3

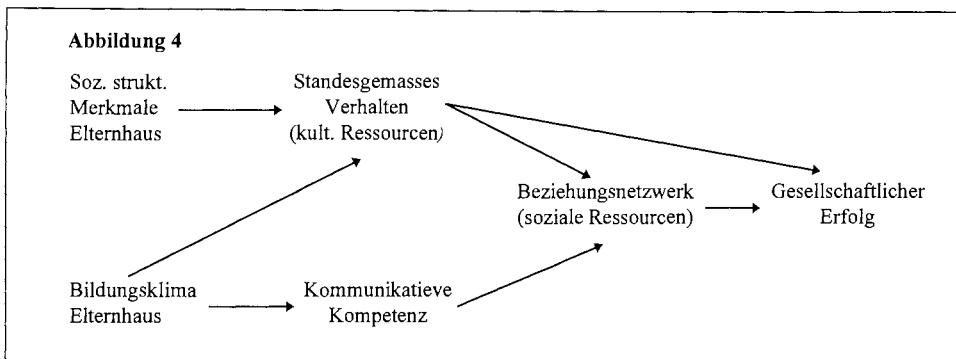

Ausgehend von meiner Interpretation kultureller Kompetenz als 'Beherrschung ästhetischer, sprachlich-kognitiver und sozialer Kodes' ist zu erwarten, daß nur die Beherrschung sprachlich-kognitiver Kodes einen direkten Effekt auf schulischen und beruflichen Erfolg bewirkt. Das Erfassen komplexer Problemstrukturen sowie die Freude am Problemlösen führt in zahlreichen Situationen der Ausbildung und der Berufstätigkeit zu vorteilhaften Handlungserträgen und komfortablen Lebensbedingungen. Dieser Effekt ist vermutlich desto stärker, je mehr der jeweilige Handlungskontext leistungsorientiert ist.

Dagegen sind meines Erachtens von der Beherrschung ästhetischer und sozialer Kodes keine direkten, sondern *nur indirekte Effekte* auf vorteilhafte Handlungserträge im Schul- und Berufsbereich zu erwarten. Der Besitz kultureller Kompetenz in Form einer Beherrschung ästhetischer Kodes ist Voraussetzung für eine Teilnahme am kulturellen Leben; dies ist der Kern von Bourdieus soziologischer Theorie der Kunstwahrnehmung (1970). Teilnahme am kulturellen Leben ist für DiMaggio (1982; DiMaggio & Mohr 1985) der wichtigste Indikator für standesgemäßes Verhalten, das für ihn wiederum gleichbedeutend ist mit 'kulturellem Kapital'. Standesgemäßes Verhalten setzt jedoch auch die Beherrschung sozialer Kodes voraus, möglicherweise auch die Beherrschung sprachlich-kognitiver Kodes.

Der Argumentation DiMaggios läßt sich nun entnehmen, daß auch von standesgemäßem

Verhalten ('participation in prestigious status cultures') kein unmittelbarer Effekt auf gesellschaftlichen Erfolg im schulischen und beruflichen Bereich zu erwarten ist; vielmehr kommt dieser Effekt zustande über *vorteilhaftere Interaktionserträge*, die man erzielen kann, wenn man sich gebildet zeigt und die richtigen Umgangsformen kennt (DiMaggio 1982: 199), d.h. wenn die Interaktionen 'flüssiger' verlaufen. Eine zweite Einflußlinie von standesgemäßem Verhalten auf gesellschaftlichen Erfolg führt über die *Schaffung von sozialem Kapital*, d.h. über die Tatsache, daß Zugehörigkeit zu einer auf Standesbasis gebildeten Gruppe auch heißt: Anschluß an ein soziales Beziehungsnetzwerk, das man für eigene Zwecke mobilisieren kann. Die Schaffung von sozialem Kapital wird dabei erleichtert durch die Existenz kommunikativer Kompetenz (Sprachstil, Nutzung nicht-verbaler Ausdrucksmittel). Kulturelles Kapital und kommunikative Kompetenz sind wiederum ihrerseits bestimmt vom Bildungsklima des Elternhauses und nicht nur, wie vielfach unterstellt wird, von sozial-strukturellen Merkmalen des Elternhauses (vgl. hierzu auch Bertram 1981 und Ganzeboom 1984b). Abbildung 4 beschreibt, in etwas vereinfachter Form, das Modell kausaler Einflüsse, von dem DiMaggio & Mohr (1985: 1256) erwarten, daß es zu wesentlich besseren Vorhersagen und zu besserem theoretischem Verständnis führt.

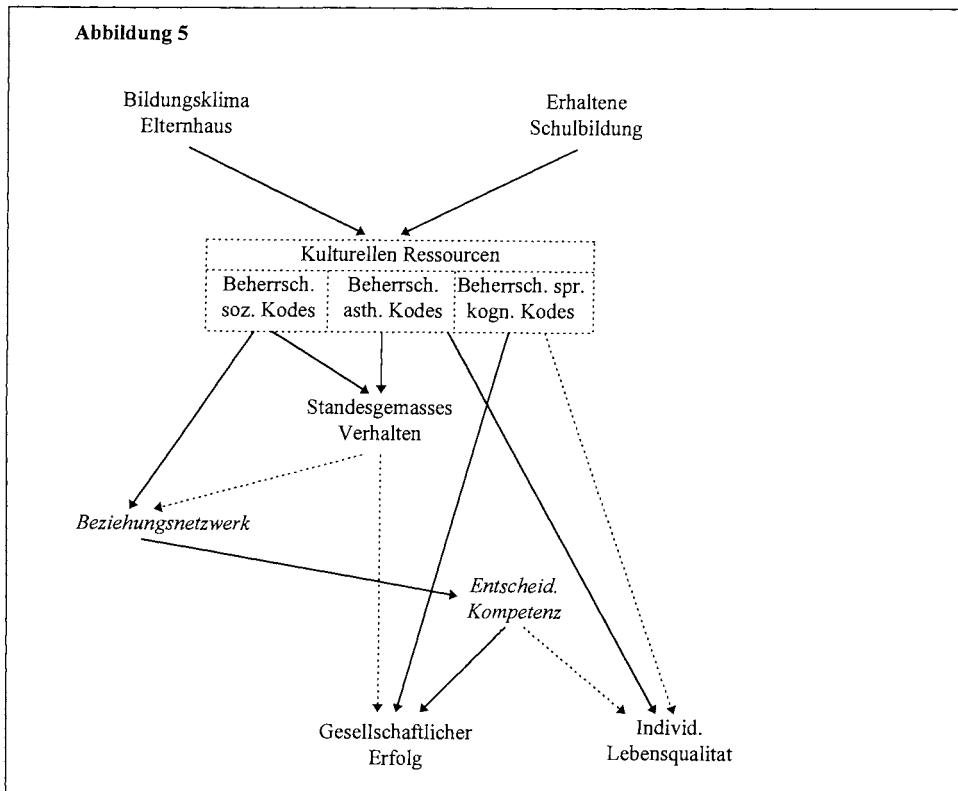
Einige *kritische Bemerkungen* zu diesem Kausalmmodell erscheinen mir angebracht. Zunächst setzt die wichtige Stellung, die standesgemäßem Verhalten zuerkannt wird, voraus, daß ständische Ordnung auch in westlichen Industriegesellschaften eine Rolle spielt. Wenn dies aber nicht der Fall ist - und viele, nicht nur Max Webers Argumente sprechen dafür, daß standesgebundene Lebensstile zunehmend an Bedeutung einbüßen - , dann ist nicht einzusehen, wie Teilnahme am kulturellen Leben als Bestandteil standesgemäßen Verhaltens gesellschaftlichen Erfolg zustandebringen könnte. Die Annahme, daß standesgemäßes Verhalten gesellschaftlichen Erfolg bewirkt, erscheint mir *nur unter sehr spezifischen Bedingen* anstatt allgemein gesellschaftlich, gültig zu sein. In Standesorganisationen, studentischen Verbündungen, bestimmten Berufsverbänden und in Adelskreisen gehören der 'richtige' Sprachgebrauch, die Einhaltung von Kleidungsvorschriften, korrekte Umgangsformen und Umgang mit den 'richtigen' Leuten zu den unabdingbaren Voraussetzungen, um gesellschaftlich weiterzukommen. Individualisierung des Lebensstils und das Aufkommen neuer Jugend- und Subkulturen lassen jedoch für den größten Teil der Bevölkerung westlicher Industriegesellschaften standesgemäßes Verhalten als obsolet erscheinen. Deshalb hat das Kausalmmodell DiMaggios in diesem Punkte nur für sehr spezifische Gruppen Gültigkeit.

Ein zweiter hiermit zusammenhängender *Kritikpunkt* betrifft den Umstand, daß in westlichen Industriegesellschaften Beziehungsnetzwerke, d.h. soziales Kapital im Sinne Bourdieus und DiMaggios, in der Regel nicht auf Standesbasis und über standesgemäßes Verhalten zustandekommen und wirksam sind. Mit der allmählichen Auflösung traditionsgebundener Ordnungen und zunehmender Individualisierung der Lebensstile sind es vielmehr soziale *Netzwerke auf der Basis religiöser und weltanschaulicher Vorstellungen*, Netzwerke Gleichgesinnter in Bezug auf Umwelt- und Abrüstungsprobleme, die in wachsendem Maße die Funktionen von Netzwerken auf Standesbasis übernehmen. Im Gegensatz zur Zugehörigkeit zu traditionellen Standesorganisationen setzt jedoch Teilnahme an Aktivitäten in den 'neuen sozialen Bewegungen' keinesfalls Besitz kultureller Resourcen (im Sinne von Beherrschung ästhetischer, sprachlich-kognitiver und sozialer Kodes) voraus. DiMaggio behauptet also meines Erachtens zu Recht, daß Verfügung über soziale Resourcen, d.h. die Möglichkeit, Beziehungsnetzwerke zu mobilisieren, einen positiven Effekt auf gesellschaftlichen Erfolg hat; er überschätzt dagegen die Bedeutung kultureller Kompetenzen für den Erwerb sozialer Resourcen, indem er Beziehungsnetzwerken auf Standesbasis ein größeres Gewicht verleiht, als in westlichen Industriegesellschaften angemessen erscheint. Übrigens ist auch anzunehmen, daß Beziehungsnetzwerke nicht nur in direkter Weise (als Potential, das für eigene Zwecke mobilisiert werden kann) zu gesellschaftlichem Erfolg beitragen, sondern auch indirekt, indem sie Bedingungen für soziale Wertschätzung (namentlich für affektive Zuwendung und Verhaltensbestätigung) schaffen, die über eine Vergrößerung der Entscheidungskompetenz schließlich ebenfalls gesellschaftlichen Erfolg herbeiführt.

Ein dritter und letzter *Kritikpunkt* betrifft den Umstand, daß in den üblichen Kausalmodellen, in denen kulturellen Resourcen Rechnung getragen wird, ausschließlich deren Wirkungen auf Erfolge im schulischen und beruflichen Bereich Beachtung finden. Im Lichte der vorangegangenen Erörterung allgemein-menschlicher Ziele heißt dies, daß zwar die auf Bedürfnisbefriedigung beruhende 'Behaglichkeitskomponente' physischen Wohlbefindens berücksichtigt wird, daß dagegen die 'Genußkomponente' physischen Wohlbefindens, für deren Realisierung kulturelle Resourcen ja gerade von entscheidender Bedeutung sind, in den betreffenden Kausalmodellen als abhängige Variable fehlt. Dieser Mangel erscheint mir desto gravierender, je mehr westliche Industriegesellschaften in der Lage sind, Wirtschaftswachstum sicherzustellen. Denn wenn man unterstellt, daß mit steigendem *Wohlstand* die Bedeutung von Problemen der Bedürfnisbefriedigung abnimmt und zugleich die Bedeutung von Problemen der *Lebensqualität* zunimmt, dann erscheint die Frage nach den Konsequenzen einer ungleichen Verteilung kultureller Resourcen in einem neuen Licht. Ob und in welchem Maße der Besitz kultureller Resourcen zu Schul- und Berufserfolg (und damit zu mehr Wohlstand) führt wird zweitrangig gegenüber der Frage, in welchem Maße die ungleiche Verteilung von Lebensqualität auf Unterschiede in Bezug auf den Besitz kultureller Kompetenzen und Teilnahme am kulturellen Leben zurückzuführen ist.

Wenn es zutrifft, daß der Erwerb kultureller Kompetenzen in stärkerem Maße vom Bildungsklima des Elternhauses als von der Schulbildung abhängen (Ganzeboom 1984b: 94) und daß die schulische Ausbildung nur dann zur Entwicklung einer Kunstkompetenz beitragen kann, wenn die elterliche Erziehung dafür bereits eine Grundlage geschaffen hat (Bourdieu 1970: 189-193), dann ist zu erwarten, daß mit steigendem Wohlstand die Ungleichheit in Bezug auf Lebensqualität zunimmt und daß die entsprechenden gegenwärtigen Effekte sozialer Schichtung in Zukunft stärker zur Geltung kommen.

Abbildung 5 beschreibt das Kausalmodell, daß die obigen Überlegungen zusammenfaßt.

5. Schlußbemerkungen

Die theoretische Erörterungen dieses Beitrags sind nur ein erster Versuch, die Idee kulturellen Kapitals theoretisch in den Griff zu bekommen. Auf viele Fragen, die in diesem Problemkontext von Bedeutung sind, bin ich nicht eingegangen. Abschließend will ich jedoch einige dieser Fragen wenigstens stellen, ohne dabei bereits möglichen Antworten vorzugreifen.

Ein erster Fragenkomplex betrifft *verhaltensrelevante Unterschiede* zwischen kulturellen, sozialen und ökonomischen Ressourcen. Ökonomische Ressourcen unterscheiden sich von kulturellen in mindestens zweierlei Weise. Ökonomische Ressourcen sind erstens von einer Person auf andere Personen übertragbar, während der Besitz kultureller Kompetenzen *unveräußerlich* ist, d.h. Kompetenzen können selbst nicht übertragen werden, höchstens Kontrollrechte darüber, indem die Kompetenz einer Person auf Zeit in den Dienst anderer Personen gestellt wird. Zweitens nimmt die Menge ökonomischer Ressourcen ab, je mehr man von ihnen einsetzt, um bestimmte Ziele zu realisieren, wohingegen die Menge kultureller keinesfalls abnimmt sondern, im Gegenteil, sogar zunehmen kann, je mehr man

sie einsetzt (frequente künstlerische Aktivität führt z.B. zu einer *Zunahme* ästhetischer Kompetenz, vgl. auch Becker 1976, und das Bildungsbedürfnis wächst in dem Maße, in dem es befriedigt wird, Bourdieu 1970: 181). Ob die Nutzung sozialer Ressourcen (die Mobilisierung von Beziehungsnetzwerken) zu einem Zuwachs oder einer Verringerung dieser Ressourcen führt, hängt von der Adäquatheit ihres Einsatzes ab (man kann Goodwill verspielen, in gemeinsamen Aktionen aber auch neue Bundesgenossen gewinnen); übrigens erfordert bereits das Aufrechterhalten eines bestimmten Niveaus sozialer Ressourcen beträchtliche Investitionen in Form 'einer unaufhörlichen Beziehungsarbeit' (Bourdieu 1983: 193).

Ein zweiter Fragenkomplex betrifft die *Erwerbsquellen für kulturelle Ressourcen*. Die drei wichtigsten Erwerbsquellen sind vermutlich primäre Sozialbeziehungen (und dabei vor allem die Familie), für Ausbildungs- und Bildungszwecke geschaffene Institutionen (zu denen auch die Massenmedien gehören) und Lerneffekte kultureller Betätigung ('learning by doing'). In Bezug auf die erste Erwerbsquelle unterstellt Bourdieu, daß sich 'die ständige diffuse Übertragung von Kulturkapital in der Familie' dem Bewußtsein wie aller Kontrolle entzieht (Bourdieu 1983: 198). Unklar ist, ob Ausbildungsinstitutionen eine eigenständige Quelle für den Erwerb kultureller Ressourcen sind oder nur verstärken, was in primären Sozialbeziehungen erworben wurde. Die bereits oben erwähnte Tatsache, daß die Verwendung kultureller Kompetenzen im Umgang mit Kunstwerken zu einer Zunahme dieser Kompetenzen führt, hat u.a. in ökonomischen Analysen Interesse geweckt (Becker 1976); denn wenn durch den Konsum von Bildungsgütern die Nachfrage nach diesen Gütern steigt, scheint dies einem zentralen Postulat der ökonomischen Theorie zu widersprechen (ein Widerspruch der sich auflöst, wenn Konsum zugleich auch als Produktion von Humankapital aufzufassen ist und somit kostensenkend wirkt). Zu untersuchen bleibt, welche Bedeutung den drei Erwerbsquellen jeweils zukommt in unterschiedlichen Lebensphasen und in verschiedenen sozialen Schichten.

Ein dritter Fragenkomplex betrifft die *Möglichkeit, kulturelle Ressourcen* für die Realisierung bestimmter Ziele *einzusetzen*. Die Einsatzbedingungen unterscheiden sich, je nach Art des Kodes, der im Spiel ist. Der Einsatz kultureller Kompetenz im Zusammenhang mit ästhetischen Kodes setzt das Vorhandensein von Bildungsgütern und Kunstwerken voraus. Kulturelle Kompetenz im Zusammenhang mit sozialen Kodes kann dagegen nur unter bestimmten Interaktionsbedingungen eingesetzt werden, nämlich nur dann, wenn alle Interaktionspartner dieselben Normen in Bezug auf kultivierten Umgang haben. Im Vergleich damit ist der Einsatz kultureller Kompetenz im Zusammenhang mit sprachlich-kognitiven Kodes meines Erachtens weniger von der Existenz bestimmter Güter und bestimmter sozialer Bedingungen abhängig: das adäquate Erfassen von Problemstrukturen ist in sehr unterschiedlichen Situation ein Mittel, die eigenen Zielsetzungen zu realisieren. Eine genauere Bestimmung der Einsatzbedingungen verschiedener Ressourcenarten ist jedoch nötig.

Ein letzter Fragenkomplex betrifft die *Konvertierbarkeit der verschiedenen Ressourcenarten*. Erste Überlegungen hierzu finden sich bei Bourdieu, der sich für 'Kapitalumwandlungen' interessiert (1983: 195-198). Er geht dabei jedoch, meines Erachtens etwas voreingenommen, davon aus, daß ökonomisches Kapital die dominierende Kapitalform ist und die anderen Ressourcenarten nur einen Multiplikatoreffekt auf ökonomische Ressourcen ausüben (Bourdieu 1983: 191). Mir scheint, daß dabei wiederum nur Wohlstandseffekte ins Auge gefaßt werden und Folgen für die Lebensqualität unberücksichtigt bleiben.

Literatur

- Becker, G.S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berlyne, D.E. (Hrsg.) (1974). *Studies in the New Experimental Aesthetics*. New York: Wiley.
- Berlyne, D.E.; Madsen, K.B. (1973). *Pleasure, Reward, Preference*. New York: Academic Press.
- Bertram, H. (1981). *Sozialstruktur und Sozialisation*. Neuwied: Luchterhand.
- Blau, P.M.; Duncan, O.D. (1967). *The American Occupational Structure*, New York: Wiley.
- Bourdieu, P. (1970). *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. (1982). *Die feinen Unterschiede*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. (1983). Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. Kreckel, R. (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten* Schwartz. Göttingen. S. 183-198.
- Collins, R. (1971). Functional and Conflict Theories of Educational Stratification. *American Sociological Review* 36, 6: S. 1002-1019.
- DiMaggio, P. (1982). Cultural Capital and School Success. *American Sociological Review* 47, 2: S. 189-201.
- DiMaggio, P.; Mohr, J. (1985). Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology* 90, 6: S. 1231-1261.
- Elster, J. (1979). *Ulysses and the Sirens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fokkema, D.W. (1982). A Semiotic Definition of Aesthetic Experience and the Period Code of Modernism. *Poetics Today* 3, 1: S. 61-79.
- Fokkema, D.W. (1984). *Literary History, Modernism, and Postmodernism*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Frey, B.S. (1980). Ökonomie als Verhaltenswissenschaft. *Jahrbuch für Sozialwissenschaft* 31: S. 21-35.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984a). *Cultuur en Informatieverwerking*. Utrecht: Universiteitsdrukkerij.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984b). Veranderingen in deelname aan kulturele activiteiten tussen 1955 en 1977. *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Markonderzoekers*. Amsterdam. S. 85-104.
- Giegler, H. (1982). *Dimensionen und Determinanten der Freizeit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gombrich, E.H. (1979). *The Sense of Order*. Oxford: Phaidon Press.
- Gombrich, E.H. (1982). *The Image and the Eye*. Ithaca N.Y.: Cornell University Press.
- Graaf, P.M. de (1984). The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. Bakker, B.F.M.; Dronkers, J.; Ganzeboom, H.B.G. (Hrsg.), *Social Stratification and Mobility in the Netherlands*. Amsterdam: SISWO Publications. S. 153-172.
- Heckhausen, H. (1980). *Motivation und Handeln*. Berlin: Springer Verlag.
- Lin, N. (1982). Social Resources and Instrumental Action. Marsden, P.V; Lin, N. (Hrsg.), *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications. S. 131-145.
- Lindenberg, S. (1980). Instigation of and Participation in Revolts and Revolutions: an Analysis of Marx's possible Contribution to this Problem and Analysis of an Alternative. Paper für den Studentenstag der 'Werkgemeenschap Verklarende Sociologie'. Utrecht, 6. Juni.
- Lindenberg, S. (1981). Erklärung als Modellbau: Zur Soziologischen Nutzung von Nutzentheorien. Schulte, W. (Hrsg.), *Soziologie in der Gesellschaft*. Bremen: Zentraldruckerei der Universität. S. 20-35.
- Lindenberg, S. (1984). Normen und die Allokation sozialer Wertschätzung. Todt, H. (Hrsg.), *Normengeleitetes Verhalten in den Sozialwissenschaften*. Berlin: Duncker und Humblot. S. 169-191.
- Lith, U. van (1983). *Markt, persönliche Freiheit und die Ordnung des Bildungswesens*. Tübingen: Siebeck.
- Raub, W. (1984). *Rationale Akteure, institutionelle Regelungen und Interdependenzen*. Frankfurt a.M.: P. Lang.
- Rotter, F. (1985). *Musik als Kommunikationsmedium*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Thurow, L.C. (1975). *Generating Inequality*. New York: Basic Books.
- Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1974). Freizeitverhalten: ein multivariater Ansatz. Schmitz-Scherzer, R. (Hrsg.), *Freizeit*. Frankfurt a.M.: Akademische Verlagsgesellschaft. S. 91-107.
- Wippler, R.; Lindenberg, S. (1985). Collective Phenomena and Rational Choice. Alexander, J. u.a. (Hrsg.), *Relating Micro and Macro Levels in Sociological Theories*. Berkeley: University of California Press.

It has repeatedly been observed and empirically established that formal educational attainment is the best predictor we have of a person's participation in the arts and cultural activities: the higher the educational level, the more participation in cultural activities. Although this relationship holds for countries whose educational systems and art institutions are not alike, countries differ considerably with regard to aggregate art involvement (Scitovsky, 1976a:65) - in any case, much more than with regard to educational attainment. Apparently education, though being the best predictor on an aggregate level, does not tell us what motivates people to go to theaters, concert halls, or museums.

This point has recently been made by DiMaggio and Useem. After concluding that with regard to cultural participation 'education makes a difference', they agree that we do not yet know 'why schooling is such a good predictor of aesthetic and artistic interest and participation' (DiMaggio and Useem, 1980:64,68). Expressed in more technical language: strong evidence from empirical research suggests that education affects the degree of art involvement regardless of differences in educational systems and art-related institutions. However, this effect is merely described as an empirical generalization, but not explained.

Seeking an explanation of this effect of formal educational attainment introduces an interesting theoretical problem, for any explanation requires reference to a mechanism. Since, to my knowledge, social scientists have not been able to specify strictly structural or institutional mechanisms (i.e., those that do not refer to acting individuals), the dynamic element in social science explanations has to be sought at the individual level. Since most of the principles governing human behavior are known to social scientists and, at least outside mainstream sociology, have been successfully applied for explanatory purposes, it also seems reasonable to use these principles in sociological explanations.

Rational choice theory represents the most widely used system of behavioral principles in social science explanations. This chapter elaborates rational choice theory in a way that elucidates the mechanisms by which social conditions (such as formal educational attainment) affect the degree of a person's participation in the arts and cultural activities. In the first section, some general aspects of rational choice theory will be discussed, i.e., without reference to cultural participation. The next section deals with the application of that theory to this specific problem area. It is followed by a summary of the results of the theoretical analysis with regard to educational attainment as a predictor for cultural activities. In the final section, some conclusions are drawn with respect to the central question, namely, why and to what extent education has the predictive power shown in empirical research.

1. Rational choice behavior

The most general assumptions of rational choice theory are that individuals have goals which they try to realize by their actions, thereby using resources and acting under social

---

* Pp. 187-204 in: M. Hechter, K.-D. Opp, R. Wippler (eds.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance, and Effects*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, N.Y. 1990.

and natural (situational) constraints. Maximizing utility under constraints is assumed to be the general principle governing behavior.

Choices take place within constraints that jointly determine the feasibility set confronting the actor. Usually constraints are regarded as given, but individuals may try to pull down existing constraints or sometimes even voluntarily build up constraints in order to overcome 'weakness of will' (Elster, 1979).

In rational choice theory it is not assumed that people consciously calculate the expected costs and benefits of the behavioral alternatives feasible in a particular situation. There are no claims that cognitive processes are being realistically described. It is simply assumed that people display certain consistent and predictable patterns of response to positive and negative incentives, or stated more generally, to changes in their environment, i.e., that people act 'as if' they weigh costs and benefits. Rational choice theory is, therefore, by no means restricted to behavior characterized by Max Weber as *zweckrational*. *Rationality* refers only to the assumption of ordered preferences.

In order to apply rational choice theory to particular actors and their specific social circumstances, one has to know something about the goals of these actors, the kinds of resources relevant to these goals, and about the social conditions under which different kinds of resources can be used to realize these goals. Rational choice theory itself does not tell us which goals people have, which resources are relevant, and which social conditions allow the use of resources for goal attainment. Additional assumptions have to be made, and the next sections will be devoted to the introduction of these assumptions.

2. Assumptions about goals

The specification of goals is, as Jon Elster (1985:8) rightly states, the crucial step in intentional explanations. There seem to be two main directions in which this step may be taken. On the one hand, one can try to *establish empirically* the various goals people pursue. My objections to this strategy are twofold. First, the advantages of theoretical knowledge, i.e., the possibility of deriving behavioral predictions when situational parameters are known, are lost if each application of rational choice theory has to be preceded by time-consuming and costly empirical research. Second, it is hardly possible to empirically isolate preferences from the circumstances to which they refer, because reported preferences often are already shaped by the opportunities and constraints of the situation.

On the other hand, one may establish theoretically the goals people pursue. This is the strategy Adam Smith employed (cf. the reconstruction of his behavioral assumptions in Lindenberg, 1980). It can be assumed that most people would like to attain given goals and that they differ only with regard to the resources they dispose of and the situational opportunities and constraints that they confront. Recently, this strategy for handling the problem of goal specification has been advocated by Stigler and Becker (1977). I shall follow their lead.

Assuming that there are at least two goals all human beings strive for: *physical well-being* and *social approval*. Regarding these goals, two assumptions about costs can be formulated: (1) strainful exertion reduces physical well-being and will, therefore, be avoided, and (2) socially harmful behavior leads to the loss of social approval and will, therefore, be confined to special occasions.

There are different kinds of physical well-being and social approval, each kind requiring

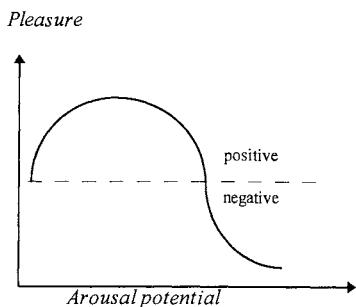
other social conditions for their realization. Since in this context no detailed description is intended, rough distinctions will be sufficient.

Physical well-being can appear in two forms: comfort and pleasure (cf. Scitovsky, 1976b). *Comfort* may be described as a state in which basic needs are satisfied, while *pleasure* refers to a state which is the result of combined external and internal stimulation. In the psychological literature on motivation (an overview is given in Heckhausen, 1980) it is suggested that comfort and pleasure are related to different neurophysiological principles. The degree of physical well-being of the comfort kind increases with need satisfaction up to the point of satiation; this corresponds with the classical idea of drive reduction.

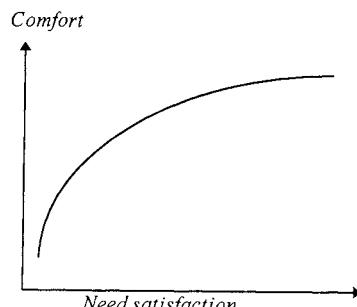
The degree of physical well-being of the pleasure kind, however, is in a complicated way dependent on the stimulation or 'arousal potential' to which the individual is exposed. The 'arousal potential' (Berlyne and Madsen, 1973) is a hypothetical construct summarizing all peculiarities of a momentary information inflow; it determines the 'level of activation', likewise a hypothetical construct referring to a state of the organism. The level of activation, in turn, determines the degree of agreeable sensation, or pleasure, in such a way that changes in the level of activation are experienced as pleasing. These changes may come about either through an increase of a low arousal potential (meaning less monotonous stimulation and boredom) or through a lowering of a high arousal potential toward a middle level (meaning a reduction of an excessive and chaotic stimulation). Or, as Gombrich has aptly stated, 'delight lies somewhere between boredom and confusion' (Gombrich, 1979:9). The principles underlying the two kinds of physical well-being are illustrated in Figures 1-2.

According to Lindenberg (1984, 1986) three kinds of social approval can be distinguished: status, behavioral confirmation, and positive affect. *Status* is social approval in the form of ranking. Social approval of this kind is given on the basis of the command of scarce goods such as privilege, power, extraordinary talent, or specialized knowledge. *Behavioral confirmation* is the feeling of having done 'the right thing' in the eyes of relevant others. When the reaction of relevant others can easily and accurately be predicted, the actor can feel behavioral confirmation even in the absence of these relevant others. *Positive affect* is what an actor gets if another person cares about him. This kind of social approval implies that indicators of an actor's utility have become goods that produce a certain amount of physical well-being in that other person (Lindenberg, 1986:300-303).

Figure 1.

Figure 2.

3. Assumptions about resources

Usually three kinds of resources are distinguished (e.g., Bourdieu, 1983): economic, social, and cultural resources.

Economic resources are market goods as well as the financial means needed to acquire those goods. Since financial means may be used for saving time (e.g., hiring people for routine work) and time may be used to compensate scarce financial means (e.g., doing one's own repair work), time can be considered as an equivalent of financial means.

Social resources consist of having direct or indirect access to influential groups or persons (Lin, 1982), and being a part of certain social networks. Actors can mobilize these social networks in order to gain advantages for the realization of their goals (e.g., on the labor market or in the political arena). As plausible as the idea of *cultural resources* seems to be, it is difficult to define these kinds of resources unambiguously. Under the heading of 'cultural resources' or 'cultural capital' (Dimaggio, 1982), quite different references can be found in the literature. They range from interest in art events, engaging in cultural activities, having a certain self-image (Dimaggio and Mohr, 1985), objects like paintings, musical instruments and books, to certain competences and dispositions.

From a theoretical point of view, Bourdieu has attempted to bring order to this heterogeneous collection of items. He distinguishes three states in which cultural resources may appear: incorporated, institutionalized, and as objects (Bourdieu, 1983). In the *incorporated* state, cultural resources are lasting dispositions of the organism; they are permanently part of an individual's personality and become perceptible as a person's 'habitude'. In the *institutionalized* state, cultural resources are academic titles and other certificates of educational accomplishments; they refer to socially recognized and guaranteed competences of their owners. In the state of *objects*, cultural resources are all those material goods that are owned or used by cultivated people in the context of their cultural activities; here Bourdieu mainly refers to books, paintings, monuments, and instruments (1983: 185-190).

In the context of rational choice theory, it seems to me that the relevance of cultural resources, both in an institutionalized state and as objects, depends on their relation to cultural resources in an incorporated state. Titles and certificates without corresponding competences may exist, but they are probably exceptions in modern societies. Similarly, ownership of paintings, instruments, and books without any competence for their use as art objects is possible, but then they are stripped of their cultural function and reduced to investment goods.

Given these considerations, I shall concentrate in the following analyses on cultural resources in the form of competences and dispositions. Without a certain cultural competence, objects of art remain inaccessible; titles and certificates cannot, or at least not permanently, compensate for lack of this competence. Cultural resources are therefore treated as a special kind of human capital (Stigler and Becker, 1977).

What does this cultural competence refer to more precisely? For reasons that will become clear later on, cultural competence is conceived of as the *ability to command* aesthetic, cognitive linguistic, and social *codes*. Codes are the keys for symbolically mediated information, and symbols are instruments for ordering and memorizing impressions from the environment, one that often confronts actors with aesthetic, cognitive, and social information too complex to be handled adequately (Gombrich, 1982: 16).

The command of *social* codes (i.e., of rules of context-specific social conduct and of proprieties) gives actors access to interaction opportunities and smoothes the course an interaction may take. The command of *cognitive linguistic* codes (i.e., of linguistic expressions allowing consideration of certain details as well as abstraction from irrelevant particularities of a given problem situation; cf. Basil Bernstein's 'elaborated code') gives actors access to insight in the structure of problem situations and thereby facilitates effective problem solving. Finally, the command of *aesthetic* codes gives actors access to arts objects and events, enabling them to enjoy aesthetic experiences. Certain characteristics of aesthetic codes will be treated in detail below.

4. Assumptions about social conditions

In the framework sketched above, rational choice refers to the processes wherein resourceful actors attempt to 'produce' positively valued states (goals) under constraints particular to their social circumstances (cf. also the new theory of consumer behavior, Becker, 1976). Within this framework, opportunities, constraints, and resources (instead of a variety of individual goals) become central in the explanation of behavior. Which social conditions are then required for the production of comfort, pleasure, status, behavioral confirmation, and positive affect?

There may be many ways to produce a state of *comfort*. However, two conditions have to be met in any case. First, people must have at their disposal a means of guaranteeing their subsistence at a level at least comparable with that of their relevant others. Second, there have to be institutions furnishing a certain degree of protection against health hazards, criminal attack, and exploitation.

Because, a state of *pleasure* according to theories of motivation mentioned above, is the consequence of certain changes in stimulation (i.e., arousal increment and decrement), a varied and changing environment is a precondition for physical well-being of the pleasure kind. Varying tasks in the work situation, diversified living accommodations, and varied informal social relations are means for the production of pleasing experiences. Culturally or intellectually active groups provide a rich, stimulating social setting.

However, the realization of a state of pleasure does not solely require varied and changing influences from the environment, but is also dependent on a person's capacity to actively regulate a momentary information inflow (i.e., to bring about arousal increments and decrements). Since the command of codes is a means of ordering impressions from the environment, the disposal of cultural resources can be considered to be instrumental for the production of physical well-being of the pleasure kind. Pleasure is then brought about in two ways: First, by the reduction of an excessive information inflow (i.e., by making sense of formerly meaningless impressions with the help of the ordering capacity of codes), and second, by providing access to symbolically mediated impressions (i.e., by the application of several codes to the same information inflow, thereby opening up new 'levels' of information hitherto inaccessible).

The social conditions conducive to the production of comfort differ from those favoring the production of pleasure. Scitovsky (1976b) has argued that modern Western societies are characterized by comfort without pleasure because of the discrepancy between their enormous wealth and their scarce opportunities for enjoyment. Conversely, one may remember historical constellations of social conditions in which a high level of cultural

activities coexisted with extreme deprivation of means of subsistence and a nearly complete lack of institutional protection - the eastern part of Germany in the period immediately following World War II is a case in point. Apparently, comfort and pleasure vary independently.

The conditions that enable a person to produce *status* are largely a function of the historical and geographical context of the particular society under study. In general, not much can be said except that the command of scarce goods forms the basis for the production of status. Societies differ widely with regard to the valuation of scarce goods. The shell armlets and necklaces highly valued by the Trobriand islanders are certainly not status-enhancing in modern societies and, with speed limits introduced in almost every European country, fast cars may soon be obsolete as status-producing goods. In modern meritocratic societies, one may expect that the production of status increasingly depends on acquired scarce goods (conspicuous consumption goods, but also academic titles and certificates) and less on inherited goods.

Small-scale social settings (i.e., face to face relations) play an important role in the production of *behavioral confirmation*, because they provide a person with opportunities for feedback without time delay. Since behavioral choices are restricted by social norms and roles, they will over time bring about conformity of behavior, which, in turn, will create behavioral confirmation as a by-product (Lindenberg, 1986:302). Consequently, two types of social conditions can be specified that favor the production of social approval in the form of behavioral confirmation. First, in traditional, normatively integrated societies, behavioral confirmation is more easily obtained than in less integrated modern societies or under conditions of anomie. Second, in functional systems (Boudon, 1981:39-57), i.e., systems in which interactions are structured by mutual role expectations, behavioral confirmation is produced to a larger extent than in interdependent systems (Boudon, 1981:58-85), where the mutual dependence of actors is brought about by the consequences of individual choices.

The social conditions favorable to the production of *positive affect* are mainly confined to small-scale social settings in which relatively stable primary relations prevail. Informal interactions on a continuous basis, the frequent occurrence of mutually profitable exchange, and a high level of coorientation are conditions under which mutual caring is likely to develop.

Of the three components of social approval, only status is a positional good in that it cannot be acquired by everybody at the same time. However, behavioral confirmation and positive affect could, in principle, be evenly distributed throughout society. Therefore, behavioral confirmation and positive affect are particularly important sources of social approval for people of low status (Lindenberg, 1986:303).

5. Social conditions pertinent to art involvement

The considerations of the preceding sections have been of a general kind, and in this form they are applicable to a wide range of explanatory problems. In this chapter, however, they will be applied specifically to the problem of participation in high culture or, more precisely, to art involvement. I will follow the line of argument from the preceding sections and discuss goals, resources, and social conditions conducive to the realization of goal states related to cultural participation as well as social conditions leading to the use and acquisition of a certain kind of resources.

It has been assumed that everybody likes physical well-being and social approval, and that people differ only with regard to the resources they dispose of and the opportunities and constraints with which they are confronted. Certainly art involvement may increase physical well-being and bring social approval, but not to the same degree if the components distinguished earlier are considered separately. Art involvement and aesthetic experiences provide pleasure and enjoyment, but will not significantly enhance comfort. Similarly, participation in high culture confers status to a person and also may procure some behavioral confirmation, but will hardly increase the amount of positive affect received from relevant others.

It is likely that all kinds of resources are used in relation with cultural participation, although the specific combination of these resources will vary with cultural activities. For instance, the frequency of theater attendance depends not only on economic resources, but also on the relative scarcity of time as related to income, as Linder has pointed out in his analysis of the 'harried leisure class' (1970). Other authors also have emphasized the role of income and time as cost factors. An analysis of Swiss data shows a 2.7% increase in theater attendance as a consequence of a 1% rise of income and a decrease in attendance as a higher consequence of higher ticket prices and greater scarcity of time (Pommerehne and Frey, 1985:146-147). Social resources (i.e., membership in social networks that can be mobilized) in big cities may play a role in finding the little-known places where the 'best' theater group performs or unknown artists exhibit their paintings.

No doubt, cultural resources - especially the command of aesthetic codes - are most pertinent to the enjoyment of cultural activities. Therefore, the handling of these codes, their relation to artistic enjoyment, and the conditions of their acquisition will be discussed in greater detail.

6. Aesthetic codes and artistic enjoyment

Pleasure, in general, and artistic enjoyment, in particular, are brought about by changes in arousal level, as Berlyne (1974); Berlyne and Madsen (1973) have found in their studies in 'New Experimental Aesthetics'. These changes come about in two ways. (1) Excessive stimulation is reduced to a middle level by means of some kind of ordering of complexity. (2) A low level of stimulation is increased by the introduction of new ordering schemes adding complexity to former impressions.

Because symbols are ordering instruments for impressions from the environment, and codes serve as keys for symbolically mediated information (Gombrich, 1982), the command of codes becomes important for an *active regulation of pleasure* derived from symbolically transformed objects and events. That is, objects of art are sources of pleasure to the extent that their arousal potential is matched by the corresponding command of codes. If environmental richness is not matched with decoding capacities, then either boredom will result (if the viewer of an art exhibition or the listener at a concert has more cultural resources at his disposal than the paintings or pieces of music require) or irritation (if the unprepared viewer or listener is confronted with art objects of high complexity).

The access to art requires the command of several codes, and from the same object of art one may obtain information at quite different levels depending on the particular code applied to it (Bourdieu, 1970:165). Furthermore, the pleasing experience derived from the confrontation with objects of art seems to be related to an alternation of the codes applied.

In the field of comparative literature, the aesthetic experience is described in semiotic terms as 'the psychological condition of satisfaction coinciding with the switching of codes or with the successful application of a familiar code to a text yielding substantial information' (Fokkema, 1982:65).

In this same field, it is suggested that there are at least five codes operative in virtually all literary texts:

"(1) the linguistic code, which directs the reader to read the text as, e.g., an English text, (2) the literary code, which predisposes the reader to discover a particular coherence in the text ... increasing the acceptability of uncommon metaphors and other deviations from standard linguistic usage; (3) the generic code, such as the code of narrative or of poetry, which instructs the reader to activate certain expectations ... (4) the period code or sociocode, which directs the reader to activate his knowledge of the conventions of a period or particular semiotic community and (5) the idiolect of the author, which insofar as it is distinguishable on the basis of recurrent features also has a code character" (Fokkema, 1985:646-647).

The description of a hierarchy of codes underlying literary texts, and the related hypothesis that the greater the knowledge a person has of the codes that have determined the text, the more information he will be able to elicit from that text, are both borrowed from comparative literature (Fokkema, 1984:9). I would, however, suggest that these ideas can be generalized to other art forms, for they make comprehensible how the command of codes is an instrument for arousal increment as well as for arousal decrement. By the alternate application of a series of codes to the same art object, each new code enhances the complexity of the information inflow and thereby increases the enjoyment of the aesthetic experience; since this regulation of stimulation is brought about by the viewer/listener himself, the increase of stimulation will end when the limit of his information-processing capacity is reached. On the other hand, the command of codes enables the viewer/listener to reduce the complexity of information contained in an art object by conferring meaning to hitherto unintelligible impressions. In both cases, however, art involvement requires an active use of cultural resources.

Given the importance of cultural resources for participation in high culture, which social conditions are favorable for the acquisition of cultural competence? There are at least three settings that merit attention: (1) primary social relations, especially the family as an agent of early socialization, (2) institutions with an, at least, partially educational function, like schools and certain mass media, and (3) participation in high culture itself, providing opportunities for acquiring command of aesthetic codes.

A culturally rich environment at home is probably the main source for the acquisition of cultural resources. In most cases, the transmission of the knowledge of codes from parents to their children comes about in a diffuse way and remains unacknowledged by the receiver (Bourdieu, 1983:198). Whether the subsequent transmission of this kind of knowledge, is effective in the context of schools and other educational institutions depends on the degree to which the command of codes has been learned previously in the context of primary relations. A student who, is completely unfamiliar with the enjoyment derived from art objects due to his background does not understand what lessons in the history of art and literature are all about. His family background works as a threshold for his participation in high culture that is not easily demolished.

However, once an initial stock of cultural resources is acquired, using one's command

of codes in cultural activities may result in a continuous accumulation of cultural resources at one's disposal. Stigler and Becker demonstrate that in the same way as consumers in general accumulate 'consumption capital', consumers of classical music accumulate 'music human capital' through learning by doing. According to their new theory of consumer choice, music appreciation depends on the time allocated to music and the music human capital a person has at his disposal, such that an increase in music capital increases the productivity of time spent listening to music (Stigler and Becker, 1977:78).

If attending arts events not only requires the command of aesthetic codes in order to derive pleasure from these events, but at the same time produces a greater understanding and a better knowledge of the codes relevant for aesthetic experiences, then it is an important source for cultural resources. This source is open to everybody once an initial threshold has been passed. How this initial threshold can be overcome, other than by being reared by parents in a culturally rich environment, will be discussed later.

Which social conditions are favorable for experiencing pleasure through art involvement? Following the reasoning presented earlier about the two goals all human beings are striving for, it seems plausible to assume that people are less inclined to seek physical well-being of the pleasure kind the more they experience physical well-being of the comfort kind. Since comfort is strongly related to wealth and to upper class positions, people living in material comfort and occupying high social positions are hardly dependent on artistic enjoyment as a means of realizing physical well-being. Naturally this does not mean that upper class people do not participate in cultural activities - empirical data clearly show that they do. It means, only that people living in comfort display a lower level of cultural participation than less privileged people, under the condition that the amount of cultural resources at their disposal is the same for both groups.

For those less privileged with regard to comfort who seek physical well-being through pleasing experiences, it is plausible to expect that the more pleasure they experience from stimulations provided by their work, their living accommodations, or their social relations, the less they are dependent on cultural participation as a means of realizing physical well-being through pleasure. This expectation also applies only when people of the same level of cultural competence are compared.

7. Social aspects of cultural participation

Cultural activities also serve goals other than enjoyment of aesthetic experience: they confer status and may procure behavioral confirmation. Cultural activities differ with regard to the extent in which they are status enhancing; the specific activities that confer status to the greatest extent vary with time and place. In the Netherlands, empirical data suggest that one actually gains greater status by going to concerts where classical music is played or by attending traditional theater productions; popular reading confers the least status (Ganzeboom, 1986). Conversely, all kinds of cultural participation can, in principle, procure behavioral confirmation to the same degree. Whether this will occur, in fact (i.e., whether a person has the idea of engaging in the 'right' kind of activities) depends solely on the behavior of the other group members and on the social norms operative in the group.

What can be said about social conditions conducive to gaining status and/or receiving behavioral confirmation through participation in high culture? In view of the argument previously presented, some hypotheses can be formulated.

For people belonging to low-status groups, status is the least available means (compared

with behavioral confirmation and positive affect) to obtain social approval. On the other hand, those belonging to high-status groups can easily attain social approval; if they want more, they have to turn to behavioral confirmation or positive affect. However, the situation differs for those of the middle class. For this group, it is reasonable to expect gains in social approval by engaging in status-enhancing activities. Furthermore, the uneasiness created by a middle-class position (being subordinate and superordinate at the same time) strengthens tendencies of upward mobility. Under these circumstances, behavioral confirmation will not be sought so much by social relations with persons of the same middle-class positions but more by reference to the behavior of high-status people. Thus for members of the middle-class, the importance of engaging in status-procuring cultural activities as means of acquiring social approval will be enhanced.

Another condition favorable for status attainment through cultural participation is social isolation. Without a certain amount of informal interaction, neither behavioral confirmation nor positive affect can be used as sources of social approval. The only source of social approval remaining is status. However, social isolation will have this effect on participation in arts events only, if other conditions favoring art involvement - especially the degree of cultural competence - are the same.

With regard to the social conditions relevant for the realization of behavioral confirmation, two have been specified earlier: membership in normatively integrated groups and, producing an effect in the opposite direction, being part of functional systems (i.e., interaction systems structured by mutual role expectations). Membership in culturally active groups provides a highly stimulating environment. However, a member of such a group not only gets the enjoyment derived from the cultural activities themselves, but, in addition, will gain social approval in the form of behavioral confirmation; the higher the normative integration of the group, the greater the degree of behavioral confirmation. Exclusive art circles illustrate this twofold gratification through pleasure and behavioral confirmation. However, this effect of normative integration on cultural participation will be less for those people located in functional systems such as bureaucratic or business organizations (managers, public service clerks).

8. Educational attainment and participation in high culture

In empirical research educational attainment has been proven to be a good predictor of participation in high culture, even where the theoretical interpretation of this empirical relationship is not given. In light of the argument expressed in the preceding sections, what can be said about the validity of educational attainment as a rough indicator for a variety of social conditions conducive to art involvement?

Before this question can be answered, the hypothesized effects of social conditions on art involvement have to be summarized and related to each other. What overall picture arises from the preceding sections?

When one looks for the constellation of social conditions favorable to the attainment of pleasure, status, or behavioral confirmation through participation in cultural activities, it appears that people belonging to the upper middle and lower upper class are structurally in the most advantageous position for participation; the attainment of pleasure, status or behavioral confirmation is greater if people are integrated in culturally active informal groups and the more they belong to the professional classes instead of being managers or bureaucrats.

This advantage, however, is not a sufficient condition for participation in high culture.

The structurally induced inclination to the realization of physical well-being and social approval through art involvement must be matched by cultural competence (especially the command of aesthetic codes) in order to gain access to art objects and events. Thus, people who grow up in a culturally rich environment have a clear lead over those who did not obtain a cultural education from their parents. However, those who have - for idiosyncratic reasons - developed a habit of art involvement will in time have accumulated a certain amount of cultural resources, because participation not only uses but, at the same time, also produces 'human capital' (Stigler and Becker, 1977).

There is still another aspect of cultural participation: *costs*. In general, cultural activities are not only rather time consuming, but most of them are also bound to those hours of the day in which many alternative uses of time are available. This means that engaging in cultural activities makes great demands on one's time. Since there is an inverse relationship between discretionary time and income (Linder, 1970), people with the highest incomes are under the greatest time pressure and are, therefore (as members of the harried leisure class), not in a position to participate to a great extent in high culture.

There is, however, a factor working in the opposite direction, namely that a high income is associated with high cultural competence. Thus, people who have cultural competence gain more aesthetic enjoyment from arts events than those with little competence can gain from these same events. This means that the *time costs* incurred by a person with a high income through cultural activities are *compensated* with high benefits from the same activities if that person is also culturally competent.

I now return to my earlier stated question: how valid is educational attainment as an indicator for the social conditions favoring participation in high culture?

To begin with, the conclusion from empirical research that formal educational attainment is the best predictor we have of a person's participation in the arts and cultural activities (Dimaggio and Useem, 1980: 68), has not been undermined by our theoretical analysis. Education is a rough indicator for class position, which, in turn - so the argument states - structurally induces the inclination to realize physical well-being and social approval by means of cultural participation. Nevertheless, schools are not the only, or even the most important, places where cultural competences are acquired, the claims of naive educators notwithstanding.

However, knowledge of a person's educational attainment does not provide cues about other social conditions that also affect art involvement. Knowing the educational level of a person still leaves many issues unanswered: whether this person belongs to the professional classes or to the group of managers and bureaucrats, whether one has been reared in a culturally rich milieu, whether one is integrated into culturally active informal groups, and whether one has, for reasons other than family background or training in school (e.g., loyalty toward friends or identification with an otherwise significant other), frequently attended arts events and thereby built up a stock of cultural capital.

But it is exactly those conditions for which formal educational attainment cannot serve as an indicator that allow a differentiation within the upper middle and upper class between the culturally active part of these classes and the remainder. In light of the theoretical analyses of the preceding sections, it seems doubtful whether this differentiation within the higher social strata has led in our society to the emergence of a identifiable new 'cultural' elite alongside of the established politico-economic elite, as was contended by Bourdieu (Bourdieu, 1984). Apparently, Bourdieu did generalize some particularities of intellectual circles in France. The theoretical argument points only to the existence of highly integrated

informal groups of culturally competent people. If members of these groups consider themselves to be a 'new elite', their claim would have to be recognized by outsiders before the conclusion could be drawn that, in fact, a new elite has emerged. As long as this is not the case, this new elite will not play the role in society it apparently would like to play.

9. Conclusion

In this chapter, I have set out to elucidate the mechanisms that lie behind the empirical generalization regarding the effect of formal educational attainment on participation in high culture. This has been done with the help of the behavioral principles of rational choice theory, supplemented by assumptions about goals, resources, and social conditions. The theoretical discussions led to a specification of a constellation of social conditions conducive to cultural participation and art involvement.

A comparison of this theoretically derived constellation of circumstances with conditions characterizing people with high educational attainment shows a certain overlap of these two sets of conditions, notably with respect to class position. As far as this overlap is concerned, the theoretical analysis can claim to have given an answer to the question stated in the first section, 'why schooling is such a good predictor of aesthetic and artistic interest and participation' (Dimaggio and Useem, 1980).

This rational choice explanation is only outlined and requires further elaboration. The theoretical analysis, however, has yielded more. On the one hand, it points to conditions under which formal educational attainment will have a much weaker effect on cultural participation than would have been generally thought. The effect of education will be less pronounced for those who have high-level positions in industry and public service, whose parents did not care about cultural participation, who had no other opportunities to acquire cultural competency, and who have no connection with culturally active circles.

On the other hand, the theoretical analysis also points to conditions under which the effect of education will be stronger than average. The effect of educational attainment on participation in high culture will be most pronounced for people belonging to the professional classes, who come from cultivated homes and are involved in artistic groups, and who are privileged because of the high returns they get out of their investments in cultural activities.

Literature

- Becker, G.S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
 Berlyne, D.E. (ed.) (1974). *Studies in the New Experimental Aesthetics*. New York: Wiley.
 Berlyne, D.E.; Madsen, K.B. (1973). *Pleasure, Reward, Preference*. New York: Academic Press.
 Boudon, R. (1981). *The Logic of Social Action*. London: Routledge & Kegan Paul.
 Bourdieu, P. (1970). Elemente zu einer soziologischen Theorie der Kunstwahrnehmung. Bourdieu, P. (ed.), *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. Pp. 159-201.
 Bourdieu, P. (1983). Ökonomischen Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. Kreckel, R. (eds.), *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Schwartz. Pp. 183-198.
 Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
 DiMaggio, P. (1982). Cultural capital and school success. *American Sociological Review* 47: pp. 189-201.
 DiMaggio, P.; Mohr, J. (1985). Cultural capital, educational attainment, and marital selection. *American Journal of Sociology* 90: pp. 1231-1261.

- DiMaggio, P.; Useem, M. (1980). The arts in education and cultural participation: The social role of aesthetic education and the arts. *Journal of Aesthetic Education* 14: pp. 55-72.
- Elster, J. (1979). *Ulysses and the Sirens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. (1985). *Making sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fokkema, D.W. (1982). A semiotic definition of aesthetic experience and the period code of modernism. *Poetics Today* 3: pp. 61-79.
- Fokkema, D.W. (1984). *Literary History, Modernism, and Postmodernism*. Philadelphia: Benjamin.
- Fokkema, D.W. (1985). The concept of code in the study of literature. *Poetics Today* 6: pp. 643-656.
- Ganzeboom, H.B.G. (1986). *Een individueel keuzemodel voor cultuurdeelname*. Unpublished manuscript.
- Gombrich, E.H. (1979). *The Sense of Order*. Oxford: Phaidon Press.
- Gombrich, E.H. (1982). *The Image and the Eye*. Ithaca: Cornell University Press.
- Heckhausen, H. (1980). *Motivation und Handeln*. Berlin: Springer Verlag.
- Lin, N. (1982). Social resources and instrumental action. Marsden, P.V.; Lin, N. (eds.), *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications. Pp. 131-145.
- Lindenberg, S. (1980). *Instigation of and participation in revolts and revolutions: An analysis of Marx's possible contribution to this problem and analysis of an alternative*. Unpublished manuscript.
- Lindenberg, S. (1984). Normen und die Allokation sozialer Wertschätzung. Todt, H. (ed.), *Normengeleitetes Verhalten in den Sozialwissenschaften*. Berlin: Duncker und Humblot. Pp. 169-191.
- Lindenberg, S. (1986). The paradox of privatization in consumption. Diekmann, A.; Mitter, P. (eds.), *Paradoxical Effects of Social Behavior*. Heidelberg: Physica Verlag. Pp. 297-310.
- Linder, S.B. (1970). *The Harried Leisure Class*. New York: Columbia University Press.
- Pommerehne, W.P.; Frey, B.S. (1985). Kunst: Was sagt der Ökonom dazu? *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik*, pp. 139-167.
- Scitovsky, T. (1976a). What's wrong with the arts is what's wrong with society. Blaug, M. (ed.), *The Economics of the Arts*, London: Martin Robertson. Pp. 58-69.
- Scitovsky, T. (1976b). *The Joyless Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Stigler, G.J.; Becker, G.S. (1977). De Gustibus Non Est Disputandum. *The American Economic Review* 67: pp. 76-90.

Verklaring van vrijetijdsgedrag: Een terugblik en inhoudelijke evaluatie*

Het onderzoek waarop hier vanaf enige afstand teruggekeken wordt is in de jaren '60 opgezet en uitgevoerd. De evaluatie geschiedt vanuit gezichtspunten die aan huidige ontwikkelingen in de sociale wetenschappen ontleend zijn. Het navolgende betoog is op de volgende wijze opgebouwd.

Een *korte beschrijving van het onderzoek* naar de sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag staat aan het begin. Vervolgens wordt ingegaan op *de maatschappelijke en de wetenschappelijke context* waarin het onderzoek werd uitgevoerd. Aansluitend wordt aangegeven welke intenties voor een *vernieuwende aanpak* aan het onderzoek ten grondslag hebben gelegen en wat van die toenmalige voornemens al dan niet gerealiseerd kon worden. Daarop volgt een schets van *enkele nieuwe ontwikkelingen* die zich sindsdien in het vrijetijdsonderzoek hebben voorgedaan. Afsluitend wordt op de vraag ingegaan hoe het toenmalig onderzoek te *beoordelen* is vanuit *de huidige stand van kennis* op het gebied van de empirisch-theoretische sociologie, en welke opgaven daaruit volgen voor toekomstig onderzoek.

1. Korte beschrijving van het onderzoek

Het onderzoek naar sociale determinanten van vrijetijdsgedrag maakte deel uit van een groter project dat in opdracht van de Nederlandse Maatschappij van Nijverheid en Handel en Provinciale Staten van Groningen is verricht. De opdrachtgevers stelden als doel van het onderzoek na te gaan welke behoeften er onder de bevolking van de provincie Groningen leven op het terrein van de openluchtrecreatie en welke factoren op de aard en de intensiteit van deze behoeften van invloed zijn. Qua type is het een grootschalig survey-onderzoek en de data-analyse is voor een groot gedeelte kwantitatief. De onderzochte populatie - waaruit een representatieve steekproef is getrokken - bestaat uit de volwassen bewoners van de provincie Groningen.

Uit het onderzoek zijn twee boekpublikaties voortgekomen. In 1966 is het voor de opdrachtgevers bestemde eindrapport onder de titel *Vrije Tijd Buiten* (Wippler 1966) verschenen; in dat boek is alleen van die onderzoeksbevindingen verslag gedaan die rechtstreeks op de opdracht betrekking hadden. Het tweede boek is in 1968 onder de titel *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag* (Wippler 1968) als dissertatie verschenen. Dit boek maakt gebruik van gegevens die bij dezelfde gelegenheid als het eerste boek zijn verzameld, maar is aanzienlijk algemener qua probleemstelling en heeft bovendien betrekking op een iets kleinere steekproef omdat respondenten ouder dan 65 jaar uit de oorspronkelijke steekproef verwijderd zijn.

2. De context waarin het onderzoek is uitgevoerd

Wat de *beleidskant* betreft verschilt die context maar weinig van de situatie waarin vandaag opdrachtonderzoek wordt verricht. Drie aspecten verdienen mijns inziens de aandacht.

---

* Pp. 203-211 in: Theo Beckers & Hans Mommaas (Red.), *Het vraagstuk van den vrijen tijd. 60 jaar onderzoek naar vrijetijd*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 1991.

Ten eerste zijn opdrachtgevers vaak erg makkelijk met het formuleren van opdrachten en beseffen ze daarbij niet voldoende wat voor problemen dat oplevert voor de onderzoekers. In de praktijk praat men makkelijk over behoeften. Er ontstaan echter problemen als een opdrachtgever die behoeften kwantitatief bepaald wil zien, en in het geval van de hier besproken onderzoeksopdracht zelfs voor zulke specifieke behoeften als 'wadlopen', waarvan vele bewoners van bijvoorbeeld Stadskanaal nog nooit gehoord zullen hebben. Een dergelijke opdracht vergt een zodanige herformulering en reconstructie door de onderzoeker dat de daarmee gegeven vraagstelling voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek hanteerbaar wordt.

Ten tweede hebben opdrachtgevers vaak overtrokken verwachtingen over wat sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor het beleid kan betekenen. De zestiger jaren zijn - anders dan nu - een tijd waarin het sociaal-wetenschappelijk onderzoek veel prestige had, zo in de trant van 'wij in de praktijk weten 't allemaal niet zo goed, maar als we die mensen van de universiteit erbij halen zal wel een oplossing voor onze problemen gevonden worden'. Die houding duidt niet alleen op overtrokken verwachtingen, maar ook (wat minder vriendelijk gezegd) op enigszins naïeve achtergrondsvoorstellingen. Bijvoorbeeld: onderzoek naar de behoefte aan open-lucht-recreatie wordt opgevat als een soort referendum onder de bevolking, in de trant van 'wat willen mensen, wat willen ze niet', en beleid dat aan de wensen van de mensen tegemoet komt leidt, zo meent men, dan automatisch tot algehele tevredenheid. Wie een dergelijk model in zijn achterhoofd heeft, gaat er vanuit dat behoeften constant zijn in de tijd, dat met de bevrediging van een zeer specifieke behoefté automatisch het levensgeluk van de bevolking toeneemt. Dat zijn vrij hardnekkige voorstellingen waarmee je als onderzoeker in je omgang met opdrachtgevers geconfronteerd wordt.

Ten derde wordt door opdrachtgevers vaak de functie van empirische bevindingen voor het formuleren van normatieve beleidsuitspraken miskent. In de tijd toen het onderzoek werd verricht bestond er een tweeslachtige houding. Aan de ene kant wisten de mensen uit de praktijk precies wat goed is voor de bevolking; in de zestiger jaren bijvoorbeeld dat bermrecreatie slecht is en dat je daartegen iets moet doen, waarentegen wadlopen goed is zodat je het moet bevorderen. Aan de ene kant bestond dus een duidelijke normatieve opstelling terwijl aan de andere kant grote onzekerheid of een gebrek aan durf bestond om sturend op te treden. Beslissingen werden uitgesteld om eerst onderzoek te laten verrichten met de verwachting dat de onderzoeksresultaten ons dan ook zouden aangeven welke richting wij uit moeten gaan. Maar hoewel onderzoeksbevindingen als basis voor beslissingen kunnen dienen, kunnen zij nooit het doen van beleidskeuzes zelf vervangen. Deze misvatting heeft in de zestiger jaren nog een aanzienlijke rol gespeeld.

Wat de *wetenschappelijke kant* van de context van het onderzoek betreft, waren eveneens meerdere aspecten kenmerkend voor de zestiger jaren.

Ten eerste was er sprake van een theoretisch vacuüm tussen 'grand theory' en sociografie. Dat is in die tijd ook het thema van C. Wright Mills geweest (Mills 1959) die aan de ene kant (terecht) aan Talcott Parsons dacht (Parsons 1951) en aan de andere kant (mijns inziens ten onrechte) aan Paul F. Lazarsfeld (Lazarsfeld & Rosenberg 1955), die immers een heel goede theoreticus was. Wat meer specifiek de Nederlandse situatie betreft was enerzijds sprake van 'domineesland' (om een uitdrukking van Piet Thoenes te gebruiken) met speculatief denken van moraliserende strekking en anderzijds een nuchtere handelsgeest die goede rekenaars kweekte. Tussen deze uitersten bestond een leemte, maar

daar lag precies het terrein waar sociaal-wetenschappelijke theorieën thuishoren.

Ten tweede was in de zestiger jaren het leerboek *Methodologie* van A.D. de Groot (1961) een soort bijbel voor sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. Ik vind het ook vandaag nog een zeer goed leerboek met alleen de kanttekening dat het een werkwijze kan bevorderen die erop gericht is lijsten van hypothesen op te stellen en vervolgens die ad hoc opgestelde hypothesen achter elkaar te toetsen, terwijl het bij theorieën niet gaat om afzonderlijke hypothesen, maar om stelsels van theoretische uitspraken (theoretische modellen), want alleen daaruit kunnen empirisch toetsbare voorspellingen afgeleid worden. Al met al beoordeel ik de dominante plaats van de methodologie van De Groot in die tijd positief omdat er expliciete regels voor onderzoek beschikbaar waren.

Ten derde waren in die tijd de gangbare wijzen van omgaan met empirische bevindingen beschrijvende en bivariate analyses. Het ging toen primair om de analyse van afzonderlijke kruistabellen (uiteardaard een zeer nuttige wijze van werken) en het berekenen van chi-kwadraten, maar men bleef dan met het probleem zitten hoe de talrijke afzonderlijke bevindingen op elkaar te betrekken.

De bovenstaande schets van de context van onderzoek in de zestiger jaren bevat impliciet al suggesties hoe sociaal-wetenschappelijk onderzoek theoretisch, empirisch, en in de relatie tot beleidsinstanties een stap verder gebracht zou kunnen worden. In de volgende paragraaf worden - toegespitst op het vrijetijdsonderzoek - de toen nagestreefde verbeteringen van de onderzoekspraktijk kort genoemd.

3. Nagestreefde verbeteringen ten opzichte van de toen gangbare onderzoekspraktijk

In theoretisch opzicht was het toen bij het onderzoek naar vrijetijdsbesteding in de eerste plaats onbevredigend dat de vraagstelling meestal gericht was op afzonderlijke activiteiten en op afzonderlijke plaatsen. Het ging dus om onderzoek naar kamperen in de Kennemerduinen (Roderkerk 1961), wandelen in het bos van de Hoge en Lage Vuursche (Meys 1957), enz. Dergelijke specificaties zijn zeker belangrijk is, maar als alleen maar onderzoek van dit type wordt verricht blijven we met een groot mozaïek van afzonderlijke brokstukken zitten. Daarom was ik toen op zoek naar een meer algemene vraagstelling waarbij specifieke activiteiten tot soorten activiteiten op een theoretisch relevante en empirisch houdbare manier gegroepeerd worden. Mijn vraag was dus hoe men dimensies van het vrijetijds gedrag en onderliggende structuren kan beschrijven en vervolgens verklaren.

In de tweede plaats zocht ik naar verbeteringen wat het omgaan met de gebruikelijke achtergrondvariabelen betreft. Routinematisch worden sociaal-economische status, urbanisatiegraad van de woongemeente, leeftijd, burgelijke staat, sekse en beroep als onafhankelijke variabelen meegenomen. Maar wanneer voor deze variabelen een effect op een bepaalde vorm van vrijetijds gedrag gevonden wordt, komt meteen de vraag op hoe dit effect te interpreteren is. Indien bijvoorbeeld een effect van leeftijd op de diversiteit in vrijetijds gedrag is aangetoond, moeten we ons dus vragen of dit iets te maken heeft met een biologisch aspect van leeftijd (zoals activiteitsniveau), met leeftijd-specifieke normen, dan wel met een generatiespecifieke subcultuur. De constatering dat er een verband bestaat tussen leeftijd en intensief bioscoopbezoek mag beschrijvend interessant zijn, maar meestal willen we dan ook nog weten waarom dat zo is.

Onderzoekstechnisch is de weergave van frequenties en de analyse van afzonderlijke

kruistabellen op den duur geen bevredigend eindpunt van onderzoek. De vraag is hoe men de effecten van een groter aantal variabelen tegelijkertijd kan analyseren. Dit is het probleem van multivariate analyse. Hiervoor zijn statistische analyseprocedures nodig en liefst de beschikking over computerfaciliteiten. Beide zaken kwamen in de zestiger jaren beschikbaar, maar werden door sociologen nauwelijks gebruikt. In mijn onderzoek heb ik eerste stappen gezet in het gebruik van een computer voor multivariate analyse.

Voorzover sociologen toen van multivariate analysetechnieken gebruik maakten gebeurde dat vaak zoals men een kookboek gebruikt: je hebt dan verschillende technieken en je probeert die technieken uit. Daarbij gaat dan echter het verband verloren tussen de inhoudelijke vraagstelling en de keuze van de techniek. Ik heb daarom in mijn onderzoek ernaar gestreefd de analysetechnieken probleem-adequaat te kiezen en standaardoplossingen zo mogelijk te vermijden.

Wat de *relatie van sociologisch onderzoek met beleid* betreft, ging in de zestiger jaren, mede onder de invloed van een toenemende politisering van de universiteiten, de discussie over waardevrijheid in de wetenschap, dat wil zeggen over het verband van waarde-oordelen en oordelen over de structuur van de werkelijkheid, weer opleven. Uiteraard heeft elke onderzoeker ook waardeoordelen, want onderzoekers zijn burgers met heel duidelijke voorstelling van wat ze goed en wat ze slecht vinden. In mijn onderzoek heb ik echter geprobeerd te vermijden de structuur van de werkelijkheid in waarderende termen te analyseren, omdat men bij een ver menging van deze twee oordeelsvormen makkelijk eigen vooroordelen projecteert op de werkelijkheid die men onderzoekt, terwijl men juist wil weten hoe die werkelijkheid in elkaar zit.

Een ander punt waarmee ik onvrede had betrof de verantwoordelijkheid van onderzoekers voor wat met de onderzoeksresultaten gebeurt. Vaak krijgen onderzoekers een opdracht, leveren later een rapport af en voelen ze zich dan niet meer verantwoordelijk. Ik was het daar niet mee eens, want rapporten verdwijnen soms gewoon in de la of worden voor andere doeleinden (bijvoorbeeld voor statusverhoging van ambtenaren) gebruikt en niet, zoals bedoeld, om met het oog op nodige beslissingen informatie over de werkelijkheid te verschaffen. Een onderzoeker heeft uiteraard zo iets niet zelf in de hand, maar hij kan het mensen die in de praktijk beslissingen moeten nemen meer of minder makkelijk maken om met de gerapporteerde onderzoeksbevinding aan de gang te gaan door zijn bevindingen in een zodanige vorm aan te dragen dat ze makkelijk hun weg vinden in de besluitvorming. Ik meende toen - en meen het nog steeds - dat de verantwoordelijkheid van een onderzoeker niet ophoudt met de rapportage.

4. Wat van de toenmalige voornemens al dan niet gerealiseerd is

In theoretisch opzicht waren de nagestreefde verbeteringen ten opzichte van de gangbare onderzoekspraktijk tweeledig. Ten eerste was ik op zoek naar meer algemene onderliggende structuren van vrijetijds gedrag om boven triviale inzichten omtrent afzonderlijke vrijetijdsactiviteiten uit te komen. Ik heb dat geprobeerd met behulp van factoranalyse. Voor de huidige onderzoekers is dat natuurlijk een voor de hand liggende werkwijze, maar in de zestiger jaren was dat niet het geval. Ik was toen één van de eersten die vrijetijdsactiviteiten gefactoranalyseerd hebben om onderliggende structuren op het spoor te komen. Later zijn mijn analyses verschillende keren gerepliceerd, o.a. door onderzoekers in Duitsland (Schmidt-Scherzer e.a. 1974, Giegler 1982). Bij alle technische bezwaren die tegen mij

toenmalig gebruik van factoranalyse in te brengen zijn heeft het mij deugd gedaan dat uit die replicaties globaal toch een duidelijke invariante structuur van het vrijetijdsgedrag naar voren gekomen is. Technisch kan het opsporen van onderliggende structuren vandaag veel beter dan toen, maar door de bevindingen die in de tussentijd door anderen in heel verschillende contexten zijn aangedragen, voel ik mij gesteund toen de juiste weg gekozen te hebben.

Ten tweede zocht ik naar verbeteringen wat de rol van theoretisch ongeïnterpreteerde basisvariabelen betreft. Zo'n variabele is bijvoorbeeld 'beroep' die in verband met de toetsing van de zgn. contrasthypothese een belangrijke rol speelt. De vraag was wat effecten van 'beroep' op vrijetijds gedrag inhoudelijk betekenen. Gaat het om een effect van de werkomgeving of van taakkenmerken, en is daarbij vooral de beleving of het loopbaanperspectief doorslaggevend? Om hiermee verder te komen heb ik toen elk beroep uiteengelegd in 22 kenmerken, waarvan ik dacht dat zij van meer algemene betekenis zijn. Wat mijn intentie betreft om iets te doen met theoretisch ongeïnterpreteerde achtergrondvariabelen heb ik slechts één van die variabelen ('beroep') gekozen om te exploreren of de vervanging van deze ene globale variabele door 22 beroepskenmerken tot makkelijker te interpreteren bevindingen leidt. Ik heb dat niet gedaan voor andere achtergrondsvariabelen zoals leeftijd, sekse en stad-platteland en kan dan ook niet zeggen dat mijn intentie gerealiseerd is. Ik heb mijn voornemen slechts aan de hand van één achtergrondvariabele kunnen illustreren.

Onderzoekstechnisch verkeerde ik in de gelukkige situatie dat toen net computers ingang vonden bij de universiteiten. Tegelijkertijd had ik een leermeester, Ivan Gadourek, die grote belangstelling had voor wat je daarmee in de sociale wetenschappen kon doen. Dat heeft ertoe geleid dat ik al vanaf het vooronderzoek gebruik heb kunnen maken van een computer, in Groningen toen een ZEBRA (de afkorting voor Zeer Eenvoudige Binaire Rekenapparatuur, een gevraagde dat een hele kamer in beslag nam en waarmee een factoranalyse van een 16×16 matrix twaalf uur tijd koste). Gelukkig kwam kort daarna een snellere computer. Programma's waren voor de meer ingewikkelde statistische analyses beschikbaar, maar meer eenvoudige zaken, zoals percentages, significantietoetsen op kruistabellen en het hercoderen van variabelen, moest je 'met de hand' berekenen. Al met al werd met de opkomst van computers de mogelijkheid geopend voor multivariate analyse.

Een ander punt van mijn onvrede over de gangbare onderzoekstechnische praktijk betrof het ongereflecteerde gebruik van standaardoplossingen, bijvoorbeeld het factoranalyseren van een verzameling van ongelijksoortige variabelen, afhankelijke en onafhankelijke door elkaar. Ik wou dat anders doen en deed de analyses in twee stappen: eerst de dimensies van het te verklaren verschijnsel bepalen en vervolgens de determinanten van het te verklaren verschijnsel opsporen (daar kwam ik uiteindelijk bij stapsgewijze regressie-analyse terecht waarvoor toen nog geen programmatuur bestond). Dat was in die tijd mijn idee van 'verklaren', en technisch was het zeker een stap vooruit. Vandaag hebben we LISREL, daar worden die twee stappen gecombineerd, maar toen was dat nog volstrekt onbekend.

Wat mij voor de *relatie onderzoek en beleid* voor ogen stond was beleidsrelevante informatie te verschaffen voor de opdrachtgevers. Één aspect daarvan was het streven mijn persoonlijke voorkeuren op het gebied van de vrijetijdsbesteding gescheiden te houden van het opsporen van structuur in de sociale werkelijkheid. Deze vorm van waardevrij onderzoek lijkt vandaag triviaal, was het toen echter niet.

Een andere intentie was onderzoeksbevindingen in een zodanige vorm aan te dragen dat

daarmee de kans op daadwerkelijk gebruik van die bevindingen verhoogd wordt. En omdat bij beslissingen in het afwegen van alternatieven altijd een prognostisch element zit, heb ik mijn bevindingen ingebouwd in een heel *eenvoudig prognosemodel*. Het ging daarbij om voorwaardelijke voorspellingen in de trant van 'stel als de maatschappelijke omstandigheden zo en zo veranderen, wat is dan op basis van mijn bevindingen de te verwachten verandering in het vrijetijdsbestedingspatroon'. Met dit prognosemodel heb ik mijn nek uitgestoken en voorspellingen gedaan die maar ten dele uitgekomen zijn. Je hoort vaak beweren dat voorspellen in de sociale wetenschappen niet mogelijk is. Daar ben ik het in die zin mee eens dat je niet onvoorwaardelijk kunt voorspellen, je kunt alleen voorwaardelijk voorspellen. Maar omdat we niet alle voorwaarden kennen en ook niet alle veranderingen van die voorwaarden, kunnen we alleen voorspellingen doen over de te verwachten gevolgen van te nemen maatregelen, maar geen voorspellingen over hoe onze samenleving er in de toekomst zal uitzien.

5. Nieuwe ontwikkelingen die zich sindsdien in het vrijetijdsonderzoek hebben voorgedaan

In de eerste plaats is thans sprake van een grote *belangstelling voor leefstijlen* (voor een overzicht zie Ganzeboom 1988). Voorzover onder leefstijl niets anders wordt verstaan als een cluster van vrijetijdsactiviteiten, wil ik hierbij een kritische noot plaatsen. In feite is dat niets nieuws ten opzichte van wat ik in de zestiger jaren gedaan heb bij de empirische bepaling van dimensies van vrijetijdsgedrag. Vanzelfsprekend gebeurt dat vandaag technisch veel beter. Maar de belangstelling voor leefstijlen kreeg een wat ander karakter, doordat bij het bepalen van leefstijlen niet alleen naar clusters van vrijetijdsactiviteiten gekeken werd, maar ook naar voorkeuren, structurele condities en sociale normen (Bourdieu 1979), waardoor een hotspot ontstaat van wat in eerdere analyses als afhankelijke en onafhankelijke variabelen fungeerde. Ik heb nog geen argument gehoord in welk opzicht daarvan een vooruitgang in onze kennis te verwachten is, want we willen juist weten welk effect veranderingen in sociale omstandigheden hebben op het doen en laten van mensen, op hun leefstijl dus.

In de tweede plaats is er recentelijk door Harry Ganzeboom een poging ondernomen om de bevindingen van 25 jaar onderzoek naar cultuurparticipatie in Nederland (Ganzeboom 1989) te integreren. Hij heeft daarbij onderzoek, dat in heel verschillende contexten is verricht, vergelijkend geanalyseerd en aldus uit het vele eerdere onderzoek een aantal algemene - dat wil zeggen context-onafhankelijke - inzichten gedestilleerd en aldus balans opgemaakt van de thans beschikbare 'body of knowledge' op het gebied van de cultuurdeelname. Dit 'balans opmaken' maakt deel uit van een langer lopende en meer omvattende onderneming die men als de *opbouw van een theoretisch gestuurd onderzoekprogramma* op het gebied van de cultuur-participatie kan beschouwen. Ganzeboom heeft in de afgelopen 10 jaar onderzoek naar verschillende vormen van cultuurparticipatie (monumentenbeleving, bioscoop- en museumbezoek, deelname aan podiumkunsten) opgezet en uitgevoerd waaraan een expliciet theoretisch model als integrerend element ten grondslag ligt. Dit theoretisch model stuurt de keuze van de onderzoeksopzet, waardoor de bevindingen van afzonderlijke - en qua onderzoeksdoel tamelijk heterogene - projecten cumulatief op elkaar betrokken kunnen worden. Met dit indrukwekkende onderzoekprogramma - dat al voor vele jonge onderzoekers als inspiratiebron gefungeerd heeft (bijv. Maas 1990, Kraaykamp 1990) - is

naar mijn idee een duidelijke vooruitgang geboekt tegenover de gangbare praktijk van onderzoek naar cultuurdeelname.

In de derde plaats komt een correctie op gang van het onderzoek uit de zestiger jaren, en wel in tenminste twee opzichten. Enerzijds ontbrak in dat onderzoek haast volledig de historische dimensie, en anderzijds werd aan de institutionele context van het vrijetijdsgedrag nauwelijks aandacht besteed. Immers, patronen van vrijetijdsbesteding doorlopen een bepaalde ontwikkeling, waarbij de institutionele context van die ontwikkeling zich op een veel langere termijn wijzigt dan specifieke gedragsvormen; de invloed van de institutionele context is echter niet rechtstreeks waarneembaar en moeilijk op te sporen. De *aandacht voor de historische dimensie en voor de institutionele context* van de vrijetijdsbesteding die thans ontstaat lijkt mij een belangrijke zaak. Bijdragen in deze richting vinden we o.a. bij Wim Knulst (Knulst 1989) en uiteraard bij die onderzoekers, die zich verwant voelen aan de figuratiесociologie (bijv. Kempers 1987).

In de vierde plaats heeft recentelijk 'tijd' een andere plaats gekregen in studies over vrijetijdsbesteding (voor een overzicht zie Wippler 1985). In onderzoek uit de zestiger jaren werd 'tijd' weliswaar als een variabele bij multivariate analyses meegenomen. Maar theoretisch had 'tijd' geen duidelijke plaats in sociologisch vrijetijdsonderzoek. Vanuit onderzoek dat door economen is verricht (o.a. Linder 1970 en Becker 1976) is recentelijk 'tijd' ook in theoretische modellen terechtgekomen die door sociologen als Ganzeboom en Knulst worden gebruikt. Het lijkt mij een stap vooruit, dat door *endogenisering van de variabele 'tijd'* in modellen ter verklaring van vrijetijdsgedrag, theorie en empirie dichter bij elkaar zijn gekomen.

6. Evaluatie vanuit de huidige stand van kennis en opgaven voor toekomstig onderzoek

Bij het opzetten van mijn onderzoek naar de determinanten van het vrijetijdsgedrag in de zestiger jaren kwam ik - zoals anderen - tot de conclusie dat weliswaar vele ad-hoc hypothesen maar geen theorie van het vrijetijdsgedrag beschikbaar was. Achteraf bezien was dat een misvatting, want Wout Ultée heeft later terecht opgemerkt dat ik die theorie op de verkeerde plaats heb gezocht: ik had niet in de literatuur over vrijetijdsbesteding moeten zoeken, maar in die over *algemene gedrags- en handelingstheorieën*. Want als men een algemene gedragstheorie heeft die gedrag kan verklaren, dan is die theorie toe te passen op alle mogelijke gedragsvormen, dus ook op vrijetijdsgedrag. Een mogelijke reden waarom ik deze weg toen niet heb bewandeld is dat in de sociologie in die tijd als algemene gedragstheorie alleen Homans' theorie van het instrumentele leren bekend was. Tegenwoordig nemen vooral theorieën van rationeel keuzegedrag een prominente plaats in en die zijn veel makkelijker en rechtstreekser op te pakken voor de analyse van vrijetijdsgedrag. Dat houdt echter ook in dat sociologen meer bereid moeten zijn de grenzen van de eigen discipline te overschrijden, want deze theorieën worden in andere sociaal-wetenschappelijke disciplines al lang met succes gebruikt.

Wanneer men in sociologische verklaringen gebruik maakt van algemene keuze-theorieën, moet men echter ook en vooral aandacht besteden aan de vraag hoe variaties in sociale omstandigheden individuele keuzeprocessen beïnvloeden. Dat is de vraag naar het 'erkzame mechanisme'. Bijvoorbeeld: wat leidt ertoe dat meer mensen met een hoge dan met een lage sociaal-economische status naar de schouwburg gaan, heeft dat met geld of met leiding te maken, en als het laatste het geval is, wat is het mechanisme dat achter dit

effect van opleiding zit? Heeft dat iets te maken met de hoeveelheid culturele hulpbronnen (Bourdieu 1983, De Graaf 1987, Maas 1990) waarover men beschikt? Zo ja, welke rol spelen culturele hulpbronnen in een algemene theorie van keuzegedrag? (Wippler 1990)

Dergelijke analyses van effecten van complexe maatschappelijke omstandigheden op de keuze van vrijetijdsactiviteiten zijn ondoenlijk wanneer men niet in eerste aanleg met vereenvoudigende assumpties werkt die men later stap voor stap door meer realistische assumpties vervangt. Deze werkwijze wordt gewoonlijk met *theoretisch modelleren* aangeduid (Lindenberg 1984).

Als laatste opmerking wat betreft toekomstig onderzoek wil ik nogmaals de aandacht vestigen op de historisch gegroeide institutionele context. Enerzijds is het gangbare empirisch onderzoek naar vrijetijdsbesteding gericht op wat zich binnen één land op het tijdstip van onderzoek afspeelt; daardoor is de macro-institutionele setting per definitie invariant (zo blijft bijvoorbeeld de variatie in subsidiërsregelingen voor orkesten en toneelgezelschappen en de variatie in historisch gegroeide organisatieform van gezelschappen buiten beschouwing). Anderzijds is landen-vergelijkend onderzoek vooral van het type dat naar correlaties tussen macro-indicatoren gezocht wordt; met deze werkwijze komen echter de effecten van verschillen in institutionele context op de keuzes van vrijetijdsactiviteiten onvoldoende in het zicht. Wat mijns inziens een taak voor toekomstig onderzoek zou moeten zijn, is de systematische analyse van de effecten van wettelijke regelingen ten opzichte van o.a. subsidiëring en organisatieform waaraan orkesten, toneelgezelschappen, musea, bibliotheken, omroeporganisaties of sportclubs onderworpen zijn, op enerzijds de beleidskeuzes van schouwburgdirecteuren of besturen van sportclubs en anderzijds de keuzes van de burgers in hun vrije tijd. Met het traceren van de invloed van institutionele regelingen op individuele keuzes, d.w.z. door *comparatieve institutionele analyse* (Frey & Pommerehne 1990) is mijns inziens een verrijking en theoretische verdieping te bereiken van het gangbare macro-sociologische onderzoek naar vrijetijdsbesteding.

Literatuur

- Becker, G.S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction*. Paris.
- Bourdieu, P. (1983). Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. Kreckel, R. (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen. Pp. 183-198.
- Frey, B.S.; Pommerehne, W. (1990). Comparative Institutional Analysis in the Arts: the Theater. Hechter, M.; Opp, K.-D.; Wippler, R., *Social Institutions - Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York. Pp. 171-186.
- Ganzeboom, H. (1988). *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie*. Rijswijk.
- Ganzeboom, H. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen.
- Giegler, H. (1982). *Dimensionen und Determinanten der Freizeit*. Opladen.
- Graaf, P.M. de (1987). *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen.
- Groot, A.D. de (1961). *Methodologie*. Den Haag.
- Kempers, B. (1987). *Kunst, macht en mecenaat: het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250 - 1600*. Amsterdam.
- Knulst, W.P. (1989). *Van vaudeville tot video*. Rijswijk.
- Kraaykamp, G.L.M. (1990). Smaakverschillen in het lezen van boeken. Een studie naar sociale differentiatie in leesvoorkieuren. *Sociologische Gids* 37, 6: pp. 424-440.
- Lazarsfeld, P.F.; Rosenberg, M. (1955). *The Language of Social Research*. Glencoe.

- Lindenberg, S. (1982). De onvolledigheid van algemene hypothesen: een pleidooi voor verklarende modellen. *Mens en Maatschappij* 57, 4: pp. 373-391.
- Linder, S.B. (1970). *The Hierarchy Leisure Class*. New York.
- Maas, I. (1990.) *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening*. Utrecht.
- Meys, H.C.J. (1957). *Recreatie-onderzoek bij de Hoge en Lage Vuursche*. Onderzoeksrapport.
- Mills, C.W. (1959). *The Sociological Imagination*. New York.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe.
- Roderkerk, E.C.M. (1961). *Recreatie, Recreatieverzorging en Natuurbescherming in de Kennemerduinen*. Delft.
- Schmidt-Scherzer, R.; Rudinger, G.; Angleitner, A. (1974). Zur Struktur von Freizeitaktivitäten. Schmidt-Scherzer, R., *Freizeit*. Frankfurt a.M. Pp. 169-186.
- Wippler, R. (1966). *Vrije Tijd Buiten*. Groningen.
- Wippler, R. (1968). *Sociale Determinanten van het Vrijetijdsgedrag*. Assen.
- Wippler, R. (1985). Aandacht voor 'tijd' in sociaal-wetenschappelijke theorieën. *Vrije Tijd en Samenleving* 3, 2: pp. 153-165.
- Wippler, R. (1990). Cultural Resources and Participation in High Culture. Hechter, M.; Opp, K.-D.; Wippler, R., *Social Institutions - Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York. Pp. 187-204.

1. Inleiding

Toen in de zestiger jaren in de Verenigde Staten een hevige strijd om de burgerrechten werd gevoerd, werd er in de Nederlandse pers veel aandacht aan besteed. Telkens wanneer in de Zuidelijke Staten weer eens met politiegeweld aan negerkinderen de toegang tot een voor blanken bestemde school werd geweigerd, verscheen het nieuws op de frontpagina's van onze kranten. Een golf van verontwaardiging ging door de bevolking die deze openlijke discriminatie van kinderen op grond van hun huidskleur met beslistheid afkeurde.

Gezien de felle en massale reacties waartoe berichten over discriminatie van bepaalde sociale groeperingen meestal leiden, lijkt het haast onbegrijpelijk dat men niettemin steeds weer gevallen van discriminatie tegenkomt. Als de meeste mensen discriminatie afkeuren - en dat doen ze naar hun eigen zeggen kennelijk - hoe is het dan mogelijk dat er toch gediscrimineerd wordt? Is discriminatie wellicht gekoppeld aan sociale processen waarmee iedereen te maken heeft, of mag discriminatie als een bepaalde vorm van afwijkend gedrag afgedaan worden?

Discussies over discriminatie, met name over rassendiscriminatie in de Verenigde Staten of Zuid-Afrika, resulteren soms bij de betrokkenen in gevoelens van morele superioriteit. Het signaleren van discriminerend gedrag bij anderen en de navolgende veroordeling ervan, doen haast de indruk ontstaan dat discriminatie een sociaal probleem is waarmee slechts andere landen of kortweg 'de anderen' en niet onze eigen maatschappij of wijzelf geconfronteerd zijn. Deze indruk is echter misleidend. In de Nederlandse samenleving is bijv. discriminatie van vrouwen en van bepaalde categorieën buitenlandse werknemers op de arbeidsmarkt een frequent voorkomend verschijnsel en de meer geïnstitutionaliseerde vormen van discriminatie tegenover de minder welgestelden die in ons rechtsstelsel of op het gebied van de medische verzorging aan te wijzen zijn, behoren zo zeer tot de normale gang van zaken dat men er nauwelijks meer aanstoot aan neemt. Kennelijk is het een van de kenmerken van discriminatie dat het voorkomen van discriminatie bij een 'out-group' aanzienlijk scherper wordt waargenomen dan bij de 'in-group'.

In het onderstaande zullen het verschijnsel 'discriminatie' en de daarmee samenhangende sociale processen geanalyseerd worden. De resultaten van deze analyse dienen voor een beter begrip van de boven geschetste paradoxale verschijnselen, namelijk enerzijds het permanent voorkomen van discriminatie bij gelijktijdige veroordeling van discriminerend gedrag en anderzijds de geringe zichtbaarheid van discriminatie in de eigen groep in vergelijking met discriminerende handelingen die door anderen worden verricht.

In tegenstelling tot de meerderheid van sociologische studies over discriminatie die op discriminatie van etnische minoriteiten geconcentreerd zijn^[1], wordt hier discriminatie als algemeen verschijnsel aan de orde gesteld. Verder hebben wij met opzet een ander uitgangspunt voor ons betoog gekozen dan de in de sociologische en sociaal-psychologische literatuur gebruikelijke koppeling van discriminatie en vooroordelen^[2], aangezien zowel vooroordelen zonder discriminatie kunnen optreden als ook discriminatie zonder vooroordelen.^[3]

---

* *Sociologische Gids* 18 (1971) 5: 391-401.

2. Sociale ongelijkheid

Alle maatschappijvormen die in de loop van de geschiedenis hebben bestaan, vertonen tenminste dit gemeenschappelijke kenmerk dat er bij hen sprake is van sociale ongelijkheid.^[4] Utopische stelsels die met het oog op afschaffing van sociale ongelijkheid zijn ontworpen, missen haast elke mogelijkheid van sociale verandering en impliceren tevens een hoge prijs in de vorm van beperking van menselijke vrijheden waarmee de nagestreefde vermindering van ongelijkheid betaald moet worden.^[5] Sociale ongelijkheid is dus kennelijk een universeel verschijnsel dat in elke concrete historische samenleving aanwezig is en ook in utopische ontwerpen niet te vermijden valt.^[6]

Ongelijke sociale posities brengen ongelijke behandeling voor de bekleders van deze posities met zich mee. Ongelijkheid betekent altijd bevorrechte behandeling van de een ten koste van anderen. Naast deze ongelijke behandeling op grond van ongelijke sociale posities die als een noodzakelijk element van elke maatschappij in het proces van verandering moet worden beschouwd bestaat er een andere vorm van ongelijke behandeling die men discriminatie noemt. Van discriminatie is altijd dan sprake wanneer mensen die onder een bepaald aspect gelijk zijn, niettemin ongelijk behandeld worden.

Deze voorlopige omschrijving van ‘discriminatie’ impliceert het hanteren van twee criteria voor sociale differentiatie. Ten eerste zijn er sociale verschillen die uit ongelijke posities voortvloeien en die in een gegeven maatschappij als *legitieme* verschillen worden beschouwd; de door een bepaalde maatschappij gelegitimeerde verschillen rechtvaardigen ongelijke behandeling, hoewel hieraan ook de eis verbonden is, bekleders van gelijke posities gelijk te behandelen. Ten tweede zijn er sociale verschillen die in een gegeven context *geen legitieme* basis voor ongelijke behandeling vormen maar niettemin in ongelijke behandeling resulteren.

Bij concrete gevallen van discriminatie laten zich steeds deze twee criteria voor sociale differentiatie onderscheiden, namelijk een in de gegeven context legitiem en een illegitiem criterium. Men zou ook kunnen zeggen dat bij discriminerend gedrag ons handelen bepaald wordt, enerzijds door een sociaal kenmerk dat relevant is voor de situatie en anderzijds door een voor de situatie irrelevant kenmerk. Bij de competitie op de arbeidsmarkt is bijv. vakbekwaamheid of deskundigheid het relevante kenmerk voor differentiatie, d.w.z. het aantonen van verschillen in bekwaamheid zal tot ongelijke behandeling aanleiding geven, terwijl kenmerken als geslacht of huidskleur meestal irrelevant zijn voor het selecteren van de meest geschikte kandidaten voor een bepaalde arbeidstaak; ongelijke behandeling op basis van deze laatstgenoemde, voor de arbeidsmarkt irrelevante, kenmerken betekent discriminatie van bijv. vrouwen of niet-blanken.

3. Waarneembaarheid van sociale kenmerken

Ongelijke behandeling veronderstelt steeds de aanwezigheid van sociale kenmerken waarop het verschil in behandeling betrekking heeft. Er zijn tal van kenmerken die tot ongelijke behandeling - legitiem of illegitiem - aanleiding kunnen geven en zij verschillen in de mate waarin hun aan- of afwezigheid eenduidig kan worden vastgesteld of waarin zij rechtstreeks waarneembaar zijn. Sommige kenmerken zoals bijv. huidskleur of lang haar zijn rechtstreeks waarneembaar en het vaststellen ervan levert nauwelijks moeilijkheden op. Andere kenmerken kunnen, afhankelijk van de context, soms wel en soms niet herkenbaar zijn: iemands

status is meestal in de beroepssfeer duidelijker zichtbaar dan in de vrije tijd op een kampeerterrein. Kenmerken die naar een bepaalde etnische of nationale herkomst verwijzen, vertonen eveneens deze gebondenheid aan een context wat hun zichtbaarheid betreft. Ten slotte zijn er ook kenmerken die helemaal niet direct waarneembaar zijn en die slechts langs indirecte weg vastgesteld kunnen worden, zoals politieke opvatting of godsdienstige overtuiging.

De mate van waarneembaarheid van sociale kenmerken die tot ongelijke behandeling aanleiding geven is van belang voor de analyse van het verschijnsel 'discriminatie'. Immers, als de aanwezigheid van het te diskrimineren kenmerk niet met zekerheid of slechts in een bepaalde kontext vast te stellen is, kunnen discriminerende handelingen op basis van dit kenmerk tot onverwachte moeilijkheden leiden. In verband met niet-eenduidig waarneembare kenmerken kunnen zich de volgende twee verwarrende situaties voordoen.

In de eerste plaats kan het discriminerende kenmerk geacht worden aanwezig te zijn terwijl het in feite niet aanwezig is. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. De medische verzorging in Nederland is o.i. niet vrij van discriminatie tegenover de lagere sociale milieus. Afgezien van de vraag of de laagstgestelden ook gediscrimineerd worden wat de zuiver *technische* aspecten van de medische behandeling betreft, is het niet moeilijk aan te tonen dat m.b.t. de *sociale* aspecten van de behandeling, die voor een goede medische verzorging essentieel zijn, een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen welgestelden en minder-welgestelden. Zo is het in sommige ziekenhuizen gebruikelijk, aan zaal-patiënten slechts een indirect contact met de behandelende arts toe te staan, namelijk via het verplegend personeel, waardoor talrijke voor de behandeling schadelijke communicatiestoornissen kunnen ontstaan. Voor klassepatiënten daarentegen geldt een dergelijke, enigszins vernederende beperking van communicatie met de arts niet, zij kunnen rechtstreeks over hun gezondheidstoestand berichten of om informatie over de te volgen behandeling vragen. Wanneer zich nu een patiënt, behorend tot een overeenkomstige sociale laag als de medische staf van het ziekenhuis, als zaal-patiënt laat behandelen, ondergaat hij dezelfde onpersoonlijke behandeling als zijn medezaalpatiënten. Mocht echter later blijken tot welke sociale laag hij op basis van zijn beroep behoort, dan zal onmiddellijk de persoonlijke arts-patiënt relatie in ere hersteld worden zodat de patiënt van een bijzondere aandacht voor zijn welbevinden verzekerd kan zijn. De in de gegeven context (ziekenhuiszaal, ziekenhuis-kleding) bestaande onduidelijkheid van het discriminerende kenmerk (laag sociaal milieu) heeft dus tot discriminatie geleid terwijl dit kenmerk in feite niet aanwezig was. Uiteraard betekent het herstellen van de 'fout' die de medische staf op grond van mispercepcie gemaakt heeft, geen beëindiging van discriminatie: ook een betere behandeling van mensen uit eigen kring is discriminatie.

In de tweede plaats kan het te discriminerend kenmerk tijdelijk over het hoofd gezien worden en daarmee discriminatie achterwege blijven. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in situaties waarin vertegenwoordigers van een dominerende etnische groep vriendschapsrelaties aangaan met leden van een gediscrimineerde etnische groep, zonder daarbij de etnische herkomst van de laatstgenoemden waar te nemen. Zodra dit echter gebeurt moet er een moeilijke keuze gedaan worden - een keuze tussen het voor een vriendschap relevante criterium (bijv. wederzijdse sympathie of gelijkgerichte belangstelling) en het hiervoor irrelevante criterium (etniciteit).

Naast deze twee moeilijkheden bij discriminerende handelingen waartoe niet-eenduidig waarneembare kenmerken aanleiding kunnen geven, is het interessant na te gaan in hoeverre, ook in verband met niet-zichtbare kenmerken, discriminatie optreedt. In een experiment heeft

de Amerikaanse socioloog Heussenstamm (Los Angeles) aangetoond hoe een militante politieke ideologie tot discriminatie door de politie aanleiding geeft^[7]. Zij deed dit door het kenmerk 'politieke overtuiging' op de volgende wijze zichtbaar te maken. Als proefpersonen werden 15 studenten geselecteerd die gedurende één jaar zonder verkeersovertreding in hun auto hadden gereden, en wel 5 blanke, 5 neger- en 5 Mexicaans-Amerikaanse studenten. Voordat de 15 proefpersonen de opdracht kregen, intensief aan het verkeer deel te nemen, kregen zij een tweetal instructies: ten eerste werd hun gezegd nauwkeurig de verkeersregels in acht te nemen, en ten tweede moesten zij op de bumpers van hun auto's slogans van de Black Panthers plakken. Het experiment moest na korte tijd wegens te hoge kosten worden beëindigd: na 17 dagen hadden deze tot nu toe niet-bekeurde proefpersonen 33 bekeuringen voor verkeersovertredingen gekregen en moesten zij boetes van te zamen \$ 500.-- betalen.

Door het niet-zichtbare kenmerk 'politieke opvatting' zichtbaar te maken kon dus door dit experiment worden aangetoond dat de politie in Los Angeles discriminerend optreedt tegenover aanhangers van de Black Panther-beweging. Een interessante bijzonderheid lijkt ons hierbij dat de gediscrimineerde politieke richting weliswaar in verband staat met de tegenstelling tussen blanken en niet-blanken, maar niettemin als zelfstandig discriminerend kenmerk fungeerde, aangezien zowel de blanke als de niet-blanke proefpersonen bekeuringen hadden gekregen. Bovendien verduidelijkt dit experiment nog eens het boven gestelde onderscheid tussen relevante en irrelevante kenmerken die elk tot ongelijke behandeling kunnen leiden. De striktheid waarmee verkeersregels in acht genomen worden is uiteraard relevant voor het al of niet bekeuren door de politie, terwijl de politieke overtuiging van de verkeersdeelnemers volstrekt irrelevant is voor hun behandeling door de verkeerspolitie.

4. Legitimiteit van ongelijke behandeling

Reeds boven is er een onderscheid gemaakt tussen criteria voor sociale differentiatie die in een gegeven context legitim en die welke illegitiem tot ongelijke behandeling leiden. Legitimiteit van sociale differentiatie in een gegeven context, impliceert de aanwezigheid van door de groepsleden aanvaarde normen, die ongelijke behandeling voorschrijven of verbieden. Deze normen kunnen in de vorm van wettelijke bepalingen optreden, maar ook als gewoonrecht of als tradities. De vraag of een concreet geval van ongelijke behandeling legitim of illegitiem is, verwijst echter steeds naar een bepaalde context. Deze contextgebondenheid van legitimiteit geldt in twee verschillende opzichten.

In de eerste plaats is de legitimiteit van een handeling afhankelijk van de vraag of de norm die deze handeling voorschrijft, in de gegeven context toepasbaar is. Er is dus niet de geldigheid van de norm zelf in het geding maar slechts haar toepassing in een gegeven context of haar relevantie in een gegeven situatie. Zo is bijv. de toepassing van de norm, mensen met verschillende politieke overtuiging ongelijk te behandelen, legitim in de context van het politieke handelen; immers, in de politiek is partij- of coalitievorming alleen mogelijk, wanneer de toelating tot politieke organisaties afhankelijk wordt gesteld van een bepaalde politieke overtuiging. Daarentegen is de toepassing van diezelfde norm in de context verkeersovertredingen illegitiem, aangezien ook in de verkeerswetgeving het beginsel van gelijkheid voor de wet geldt. De legitimiteit van een handeling is dus in de eerste plaats in die zin van de context afhankelijk, dat de norm die deze handeling toestaat in sommige situaties wel en in andere niet geldig is.

In de tweede plaats is de legitimiteit van een handeling in die zin aan een context

gerelateerd, dat de norm die deze handeling voorschrijft in de betreffende populatie geldig moet zijn. Zo werd bijv. de norm, joodse medeburgers ongelijk te behandelen in Nazi-Duitsland door wettelijke bepalingen 'gelegitimeerd' en door een groot deel van de bevolking aanvaard, terwijl ongelijke behandeling op basis van dezezelfde norm in Nederland volstrekt illegitiem zou zijn.

De twee gezichtspunten waaronder legitimiteit aan een context gebonden is, verwijzen dus naar twee verschillende typen context. Bij het eerste gezichtspunt is uitgegaan van een gegeven populatie, waarvoor een bepaalde handeling in sommige situaties legitiem en in andere illegitiem is (situationele context), terwijl bij het tweede gezichtspunt is uitgegaan van een gegeven situatie waarin een bepaalde handeling voor de ene populatie legitiem en voor de andere illegitiem is (sociale context).

De gebondenheid van legitimiteit aan een sociale context heeft belangrijke consequenties voor de analyse van het verschijnsel 'discriminatie'. In een sociaal systeem is immers alleen dan sprake van discriminatie, wanneer binnen dit systeem de betreffende vorm van ongelijke behandeling illegitiem is. Voor de onderzoeker volgt hieruit de noodzaak explicet aan te geven welk sociaal systeem hij als referentiesysteem voor legitimiteit hanteert wanneer hij uitspraken doet over discriminatie. Het feit dat in het begin van de strijd om de burgerrechten in Alabama aan negerkinderen de toegang tot bepaalde scholen werd geweigerd, is mogelijk als een geval van rassendiscriminatie te beschouwen, wanneer men de wetgeving van de deelstaat Alabama als referentiesysteem voor legitimiteit kiest. Slechts m.b.t. de federale wetgeving van de Verenigde Staten als referentiesysteem betekent de ongelijke behandeling van niet-blanken op onderwijsgebied discriminatie.

De omstandigheid dat de onderzoeker het referentiesysteem kiest met hulp waarvan hij de vraag naar de legitimiteit of illegitimiteit van ongelijke behandeling beantwoordt, zou tot een volstrekt relativistisch standpunt kunnen leiden. Voor haast elke vorm van ongelijke behandeling zal namelijk een beperkt of particularistisch referentiesysteem te vinden zijn, waarbinnen deze ongelijke behandeling tenminste door tradities gelegitimeerd is, met als gevolg dat van discriminatie helemaal niet meer sprake kan zijn, hooguit van incidenteel optredend afwijkend gedrag.

Dit gevaar van totale relativering is o.i. echter denkbeeldig aangezien sociologen vermoedelijk een van de volgende uitgangspunten zullen kiezen. Sociologen die er niet tegen opzien hun eigen waardestandpunt te expliciteren, zullen een aantal normen of gelijkheidsbeginselen postuleren die zij voor iedereen (of tenminste hun eigen samenleving) legitim achten; zulke universele gelijkheidsbeginselen zijn o.a. geformuleerd in een resolutie van de Verenigde Naties^[8]. Deze beginselen fungeren dan voor de onderzoeker als referentiesysteem om aan te tonen of een geval van ongelijke behandeling legitim of illegitiem is. Daarentegen zullen sociologen die geen aprioristisch waardestandpunt innemen, kritisch moeten onderzoeken in hoeverre in een gegeven sociaal systeem naast die normen die een bepaalde vorm van ongelijke behandeling legitimeren, tegelijkertijd ook normen aanwijsbaar zijn volgens welke dezelfde handeling illegitiem is. De ongelijke behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt wordt bijv. enerzijds gelegitimeerd door normen (tradities) aan wie overtreding sancties verbonden zijn (op zijn minst het belachelijk maken van vrouwen die toegang tot bepaalde beroepen eisen); anderzijds is de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt volgens onze arbeidswetgeving illegitiem. Het aanwijzen van met elkaar strijdige normen binnen een sociaal systeem dwingt de socioloog tot kritische bezinning op de heersende normen, opdat hij bewust zijn eigen standpunt kan bepalen.

5. Socialisatie en conformisme

De concrete vormen van ongelijke behandeling die in een samenleving door de heersende normen gelegitimeerd worden, verschillen van sociaal systeem tot sociaal systeem en veranderen bovendien in de tijd. Kortom, de legitimiteit van een bepaalde vorm van ongelijke behandeling is cultureel en historisch bepaald. De normen welke in een gegeven maatschappij ongelijke behandeling voorschrijven of verbieden worden in het proces van socialisatie verworven (in interactieprocessen en door bewuste opvoeding). Zo is er bijv. in de Verenigde Staten door empirisch onderzoek aangetoond dat de voorstelling als zouden negers in vergelijking met blanken 'minderwaardig' zijn, zich bij kinderen van 3 jaar nog niet heeft gevormd, waarentegen zesjarigen reeds tot deze opvatting zijn 'opgevoed'⁽⁹⁾. Socialisatie kan dus als een leerproces worden beschouwd waarin o.a. ook geleerd wordt op basis van welke kenmerken mensen ongelijk behandeld moeten worden.

Er is reeds eerder op gewezen dat in sociale systemen normen heersen waarvan sommige met elkaar in strijd zijn. Socialisatie in een dergelijk systeem van strijdige normen leidt noodzakelijkerwijs tot een dilemma: handelingen die conform zijn aan heersende normen, kunnen niettemin negatief gesanctioneerd worden. Indien in de Verenigde Staten een blanke huiseigenaar in een uitsluitend blanke wijk een leegstaande woning aan een neger gezin verhuurt en daarmee conform de federale wetgeving handelt, handelt hij in strijd met de normen van de blanke wijkbevolking en zal hij gevoelige sancties voor zijn 'afwijkend gedrag' moeten aanvaarden doordat steeds meer blanken zullen verhuizen en daardoor de waarde van de huizen zal dalen. Weigert deze huiseigenaar echter zijn woning aan een neger gezin te verhuren, dan maakt hij zich schuldig aan rassendiscriminatie, hoewel hij conform de normen van de blanke wijkbevolking handelt.

Een dergelijke confrontatie met tegenstrijdige normen dwingt tot een keuze - een keuze die tegelijkertijd ook de keuze van een bepaald referentiesysteem is. In het zojuist beschreven geval van de Amerikaanse huiseigenaar gaat het om een keuze tussen de federale wetgeving en de ongeschreven (maar daarom niet minder stringente) wetten van een blanke wijkgemeenschap als referentiesysteem, of om een keuze tussen een omvattend sociaal systeem en een subsysteem ervan, waaraan telkens de legitimiteit van ongelijke behandeling gerelateerd wordt.

Het dilemma van conformisme (negatieve sanctionering van *elke* keuze uit de gegeven gedragsalternatieven) waartoe socialisatie in een inconsistent normensysteem aanleiding geeft, wordt echter zelden als zodanig ervaren aangezien het socialisatieproces zich over een lange tijdsperiode uitstrekkt en de meeste heersende normen die hierbij verworven worden nauwelijks tot het bewustzijn doordringen. Vele vormen van ongelijke behandeling lijken in een gegeven sociaal systeem op een vanzelfsprekende wijze legitim en hun legitimiteit wordt pas dan in twijfel getrokken wanneer zij plotseling opgeheven worden. In januari 1971 verscheen een persbericht met de titel 'Zwangerschap geen beletsel voor aanstelling bij universiteit'. Aldus luidde ook de richtlijn van de minister nadat gebleken was, dat de medische dienst van een universiteit de keuring van vrouwelijke sollicitanten niet voortzette, wanneer bij het onderzoek zwangerschap werd vastgesteld. Het presidium van de betreffende universiteit sloot zich aan bij de mening van de minister door te verklaren dat het bestaan van zwangerschap formeel(!) geen beletsel voor aanstelling behoort te zijn.

In vele gevallen zijn wij ons er niet van bewust dat we discrimineren, omdat we de betreffende vorm van ongelijke behandeling zo vanzelfsprekend vinden. De ironische

beleefdheid waarmee een vrouwelijke ingenieur in een organisatie wordt behandeld of de overdreven vriendelijkheid die vele Duitsers na 1945 in hun omgang met Joden tonen mogen 'subtiele' vormen van ongelijke behandeling zijn, maar niettemin blijven het gevallen van discriminatie. De omstandigheid dat normen voor ongelijke behandeling in het socialisatieproces verworven worden, alsmede de schijnbaar vanzelfsprekende of ongereflecteerde legitimiteit van deze normen, ondersteunen de gedachte dat discriminatie als een algemeen maatschappelijk verschijnsel beschouwd moet worden (d.w.z. niet primair als een sociaal-psychologisch verschijnsel). Vandaar dat het vóórkomen van discriminatie eerder aanleiding zou moeten geven tot maatschappijkritiek dan tot verwijten aan die personen of groepen die discriminerende handelingen uitvoeren.

6. Rechtvaardigingsmechanismen

Discriminatie werd eerder omschreven als ongelijke behandeling op basis van sociale verschillen, die in een gegeven context geen legitieme basis voor sociale differentiatie vormen. Om negatieve sanctionering van het eigen handelen te voorkomen zal echter door degenen die discriminerende handelingen uitvoeren, de illegitimiteit van hun gedrag ontkend worden of zal gepoogd worden dit gedrag te legitimieren. De verschillende pogingen van de betrokkenen hun discriminerende handelingen als legitieme vormen van ongelijke behandeling te doen voorkomen, laten zich o.i. terugbrengen tot een tweetal grondvormen, te weten verruiming van de situationele context en verenging van de sociale context.

Ter verduidelijking van het eerste type pogingen tot legitimatie willen wij aansluiten bij wat boven werd gesteld: bij elk geval van discriminatie laten zich steeds twee criteria voor sociale differentiatie onderscheiden, namelijk een sociaal kenmerk dat relevant is voor de situatie (of in de context een legitieme grondslag voor differentiatie vormt) en een irrelevant kenmerk (illegitiem in de context). Bij het ontkennen van het illegitieme karakter van ongelijke behandeling zal nu steeds een noodzakelijk verband gepostuleerd worden, tussen het in de gegeven situatie relevante kenmerk voor differentiatie en het irrelevante kenmerk. Door een dergelijk verband te postuleren valt dan ook het irrelevante kenmerk binnen de context van legitimatie, waarmee dus de situationele context verruimd is.

Bij het postuleren van een verband tussen twee kenmerken is er steeds sprake van generalisatie. Stel dat er empirisch geen verband aantoonbaar is tussen geslacht en het vermogen technische problemen op te lossen. Dit betekent dat sommige vrouwen geen technische aanleg hebben en andere wél (of dat procentueel evenveel mannen als vrouwen geen technische aanleg hebben). Door generalisatie van het feit dat er vrouwen zonder technische aanleg bestaan, wordt dan getracht discriminatie van vrouwen in technische beroepen te legitimieren. Maar zelfs voor het geval dat er een correlatie tussen geslacht en technische aanleg aantoonbaar is, zou hierdoor een ongelijke behandeling van vrouwen slechts schijnbaar gelegitimeerd zijn. Het probabilistische verband tussen de twee genoemde kenmerken wordt dan immers tot een deterministisch verband verheven; d.w.z. de omstandigheid dat de meeste vrouwen minder technisch begaafd zijn dan mannen wordt in die zin gewijzigd dat dit voor alle vrouwen geldt. Bij het postuleren van dergelijke verbanden gaat het uiteraard om vooroordelen, en soms blijkt het al voldoende te zijn dat in een enkel geval twee kenmerken samen voorkomen. Het veronderstellen van een verband tussen het relevante en het irrelevante kenmerk voor sociale differentiatie heeft echter ook nog een andere consequentie. Het opent tevens de mogelijkheid het irrelevante kenmerk als

predictor voor de aan- of afwezigheid van het relevante kenmerk te gebruiken, indien het relevante kenmerk niet rechtstreeks waarneembaar is. Stel dat uit een groep Nederlandse en Zuideuropees sollicitanten geschikte kandidaten geselecteerd worden voor een taak die naast een vakopleiding vooral betrouwbaarheid bij het werk vereist. Geschiktheid voor deze taak is dus niet uitsluitend af te leiden uit de behaalde diploma's aangezien ook betrouwbaarheid een belangrijk selectie criterium vormt. Door nu een verband te veronderstellen tussen betrouwbaarheid en nationale herkomst (bijv. Zuideuropeanen zijn minder betrouwbaar dan Nederlanders), wordt de selectieprocedure aanzienlijk vereenvoudigd. Nationale herkomst kan dan immers als predictor gebruikt worden voor het moeilijk rechtstreeks waarneembare kenmerk 'betrouwbaarheid'. Wat zich aldus als vereenvoudiging van de selectieprocedure aandient is niettemin een geval van discriminatie, hoewel dergelijke vormen van discriminatie misschien onvermijdbaar zijn wanneer op basis onvolledige informatie snel beslissingen moeten worden genomen.

Bij het tweede type pogingen tot legitimatie van ongelijke behandeling is de centrale vraag welke sociale context als referentiesysteem voor legitimiteit gekozen wordt. De ontkenning van de illegitimiteit van een bepaalde vorm van sociale differentiatie geschiedt hierbij door te beweren dat het betreffende gelijkheidsbeginsel slechts voor een specifieke groep aanspraak op legitimiteit kan maken, d.w.z. door een particularistisch standpunt in te nemen, wordt het geldigheidsbereik van dit gelijkheidsbeginsel beperkt. Wanneer men bijv. er vanuit gaat dat het beginsel 'gelijke beloning voor gelijke arbeid' voor Nederlandse werknemers een legitieme norm is, dan betekent de lagere betaling van jeugdige werknemers discriminatie. Indien men echter de groep Nederlandse werknemers als referentiesysteem voor legitimiteit vervangt door twee subsystemen ervan, namelijk volwassen werknemers en jeugdige werknemers, kan de legitimiteit van lagere jeugdlonen schijnbaar gered worden door te beweren dat het genoemde gelijkheidsbeginsel slechts voor volwassenen geldig is.

Dit type pogingen tot legitimatie treedt steeds daar op waar, binnen een sociaal systeem, van segregatie sprake is. Het opsplitsen van een sociaal systeem in kleinere, van elkaar gescheiden sociale eenheden, die elk als referentiesysteem voor het legitimeren van ongelijke behandeling fungeren, opent de mogelijkheid de aanwezigheid van discriminatie in dit sociale systeem te ontkennen. Zo kan het verwijt dat Bantoes in het Zuidafrikaanse onderwijsysteem gediscrimineerd worden, van de hand gewezen worden door de gelijke kansen aan te tonen die *binnen* de Bantoebevolking op onderwijsgebied bestaan.

7. Conclusie

Uitgaande van onze analyse van verschillende aspecten van discriminatie, willen wij tenslotte terugkomen op de twee paradoxale verschijnselen waarop wij aan het begin van ons betoog de aandacht gevestigd hebben, namelijk enerzijds het permanent vóórkommen van discriminatie bij gelijktijdige veroordeling van discriminerende handelingen en anderzijds de geringe zichtbaarheid van discriminatie binnen de eigen groep in vergelijking met discriminerende handelingen die door anderen worden verricht. Beide verschijnselen staan uiteraard in verband met elkaar: men veroordeelt discriminatie die men bij anderen waarnemt, terwijl men makkelijk over het hoofd ziet dat men zelf óók discrimineert.

We zijn er van uitgegaan dat sociale ongelijkheid een universeel verschijnsel is in elke concrete historische samenleving. Naast legitieme bestaan er ook illegitieme vormen van ongelijke behandeling, d.w.z. discriminatie. Wat een legitieme en wat een illegitieme vorm

van ongelijke behandeling is wordt door de context bepaald: de legitimiteit van sociale differentiatie is steeds aan een referentiesysteem gebonden. Dit impliceert voor de onderzoeker dat hij een referentiesysteem moet kiezen om een concrete vorm van ongelijke behandeling als discriminatie te kunnen kenmerken. Afhankelijk van de vraag of hij een universeel (Verenigde Naties) of een particularistisch referentiesysteem (Nederland) kiest is dan voor hem de ongelijke behandeling van vrouwelijke werknemers op de Nederlandse arbeidsmarkt al dan niet een geval van discriminatie.

Belangrijker dan het door de onderzoeker gekozen referentiesysteem is hier echter dat van de handelende personen zelf. Door een beperkte sociale context (de eigen groep) als referentiesysteem te gebruiken, wordt elke in die groep gebruikelijke vorm van ongelijke behandeling gelegitimeerd, zodat de indruk ontstaat dat de eigen groep geen discriminerende handelingen kent. De veroordeling van discriminatie bij anderen is hiermee makkelijk te verenigen aangezien ook binnen de eigen groep illegitieme handelingen afgekeurd worden. Dit is echter alleen dan mogelijk wanneer het eigen particularistisch referentiesysteem gebruikt wordt om de legitimiteit van sociale differentiatie in andere subsystemen te beoordelen en wanneer een overkoepelend, meer algemeen referentiesysteem buiten beschouwing gelaten wordt. De willekeurige keuze van een particularistisch referentiesysteem opent dus de mogelijkheid legitimiteit voor de eigen vormen van ongelijke behandeling op te eisen en tegelijkertijd ongelijke behandeling bij anderen als discriminatie te veroordelen.

Noten

1. Met name in de Amerikaanse sociologie vormen de relaties tussen ethnische groeperingen een omvangrijk gebied van onderzoek; voor een systematische behandeling zie H.M. Blalock Jr., *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, New York, 1967.
2. In het *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (Stuttgart 1969, deel 2) komt discriminatie slechts in het hoofdstuk over vooroordelen ter sprake. In de *International Encyclopedia of the Social Sciences* (1968, deel 4) wordt discriminatie evenmin als zelfstandig onderwerp behandeld; het trefwoord 'social discrimination' bestaat slechts uit een verwijzing naar de onderwerpen 'assimilation, minorities, prejudice, race relations, segregation'.
3. Zie M. Rehbinder, 'Die Diskriminierung: ihre Ursachen und ihre Bekämpfung', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1963 (15), p. 6-23.
4. R. Dahrendorf, *Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*, Tübingen 1966.
5. Zie bijv. Thomas More, *Utopia* London 1965 (1516). More slaagt er niet in sociale ongelijkheid in zijn ontwerp van een ideale maatschappij af te schaffen. Zelfs als men de slaven in Utopia buiten beschouwing laat, blijven er nog aanzienlijke verschillen tussen de burgers bestaan.
6. R. Dahrendorf, o.c. en 'Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis', *American Journal of Sociology*, 1958 (64), pp. 115-127.
7. F.K. Heussenstamm, 'Bumper Stickers and the Cops', *Transaction*, vol. 8, no. 4. (February 1971), p. 32-33.
8. Universal Declaration of Human Rights (1948), art. 2: 'Everyone is entitled to all rights and freedoms set forth in this Declaration, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status'. Ook in het Europese verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (Rome 1950) is deze bepaling als art. 14 opgenomen.
9. Zie H.E. Wolf, 'Soziologie der Vorurteile', *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, o.c., p. 928.

ONBEDOELDE EFFECTEN

"Eines der auffallendsten Phänomene im sozialen Leben besteht darin, daß niemals genau jenes Ergebnis auftritt, das von den Beteiligten beabsichtigt war." Auf dem Hintergrund dieser Beobachtung formuliert K. Popper die Aufgabe der theoretischen Soziologie als den Erklärungsversuch, "wie die nicht-intendierten Folgen unserer Intentionen und Aktionen entstehen und welche Art von Folgen auftreten, wenn Individuen dies oder jenes in einer bestimmten sozialen Situation tun".^[2] Er hält die Konstruktion einer Theorie von gewollten und ungewollten institutionellen Folgen von Zweckhandlungen für ein fundamentales Problem der theoretischen Soziologie.^[3] Aber nicht nur der Philosoph Popper bezieht diesen Standpunkt, sondern auch der Soziologe Robert K. Merton erklärt dazu, daß "die spezifischen intellektuellen Beiträge des Soziologen primär aus seiner Beschäftigung mit nicht-intendierten Folgen ... sozialer Praktiken resultieren".^[4] In seinen Vorschlägen für Reorientierung der Soziologie fordert N. Elias als einer ihrer Hauptaufgaben die Deskription und Erklärung von interdependenten Strukturen und Prozessen, die durch viele individuelle Handlungen und Pläne bedingt werden, in ihrer Konsequenz jedoch andere soziale Phänomene evozieren, als ursprünglich direkt beabsichtigt waren.^[5]

Im folgenden werde ich mich mit der Frage beschäftigen, ob es wissenschaftlich ergiebig ist, dem Problem nicht-intendierter Folgen eine solche Bedeutung beizumessen. Eine Antwort hierauf soll durch die Analyse und Auswertung einiger Studien der Soziologie, der Wirtschaftswissenschaften und der Politologie gefunden werden. Jede Studie wird so dargestellt, daß die Entstehungsweise nicht-intendierter Handlungsfolgen unter bestimmten sozialen Bedingungen erkennbar wird. Ausgehend von der Vorstellung, daß die nicht-antizipierten Konsequenzen sozialer Zweckhandlungen "aus dem Zusammenspiel von Handlung und objektiver Situation, den Bedingungen der Handlung, resultieren",^[6] werde ich die Studien jeweils rekonstruieren unter Bezugnahme auf (a) den Typus der individuellen Handlung, (b) die Typen sozialer oder struktureller Bedingungen, unter denen die Handlung stattfindet, (c) die sozialen Ergebnisse, die von den Handelnden nicht intendiert waren. Obgleich mehrere Arten 'nicht-intendierter Handlungsfolgen' unterschieden werden können,^[7] soll zunächst noch keine weitere Differenzierung vorgenommen werden.

1. Traditionelle Beiträge der Soziologie

Das Problem nicht-antizipierter Folgen absichtsvoller Handlungen ist ein Hauptthema der Arbeit von R.K. Merton. Merton formuliert dieses Problem bereits in seinem ersten Beitrag für die American Sociological Review (1937). Dort diskutierte er die folgenden Faktoren, die die korrekte Antizipation von Handlungskonsequenzen durch den Handelnden limitieren: Mangel an Wissen (Ignoranz), Anwendung falschen Wissens (Irrtum), mangelndes Interesse an einer ädaquaten Einschätzung der Situation aufgrund von 'dringenden unmittelbaren Bedürfnissen', mangelnde Aufmerksamkeit für mögliche Konsequenzen aufgrund einer ausschließlichen Motivation durch Grundwerte und schließlich eine Veränderung der Situation durch die öffentliche Bekanntmachung der antizipierten Konsequenzen der

---

* Soziale Welt 29 (1978) 2: 155-179.

geplanten Handlungen. Man sollte nicht übersehen, daß sich die meisten dieser Faktoren auf die kognitive Situation des Handelnden beziehen und nicht auf soziale Bedingungen. Nur der letzte Faktor - den Merton später genauer unter der Bezeichnung 'self-fulfilling prophecy' analysierte - erzeugt nicht-intendierte Folgen ohne Rücksicht auf die kognitiven Gegebenheiten (Irrtum, Ignoranz etc.) der Handelnden.

Mertons spätere Arbeit über dieses Problem spiegelt ein wachsendes Interesse an den Auswirkungen sozialstruktureller (situationsbedingter) Faktoren wider. Dies soll im Hinblick auf drei Fälle nicht-intendierter Folgen kurz dargestellt werden: nämlich latente Funktionen, self-fulfilling prophecies und sich selbst-verstärkende Prozesse.

Wenn Merton von latenten Funktionen bestimmter Aktionen spricht, so hat er jene objektiven Konsequenzen im Auge, die von den Handelnden weder intendiert noch erkannt werden.^[8] Er führt die Unterscheidung manifest-latent zur Widerlegung der Alltagsauffassung ein, daß soziale Phänomene, als gemeinsame Produkte individueller Handlungen, allein dadurch schon verstanden werden, daß man die Intentionen der Handelnden kennt. Denn erst die Darstellung nicht-intendierter und nicht-erkannter Handlungsfolgen führt zu Einsichten, die bestimmten Alltags-Auffassungen entgegengesetzt sind. Darüber hinaus dient die Unterscheidung zwischen manifesten und latenten Folgen heuristischen Zwecken. Eine Forschung, die sich von dieser Heuristik leiten läßt, liefert oft Ergebnisse, die gegenüber vertrauten Auffassungen des Alltagswissens über manifeste Folgen paradox erscheinen. Merton wendet diese Heuristik auf verschiedene Probleme an. So untersucht er etwa die Existenz von Nebeneffekten einer Handlung wie im Falle des demonstrativen Verbrauchs ('Das Veblen-Paradox'), wo der Kauf teurer Güter unbeabsichtigt den Status des Käufers erhöht.^[9] In anderen Fällen beschäftigt sich Merton mit dem Langzeit-Effekt vom stark wertorientierten Verhalten - Beispiele hierfür sind seine Studie über Sozialstruktur und Anomie, wo aufgezeigt wird, daß eine 'primäre amerikanische Tugend' - Ehrgeiz - paradoxe Weise ein 'primäres amerikanisches Laster' abweichendes Verhalten begünstigt.^[10] In seiner Studie über die Funktion der Wissenschaft im England des 17. Jahrhunderts wies er nach, daß der Einfluß des Puritanismus auf die Wissenschaft weitgehend unbeabsichtigt durch die puritanischen Führer erfolgte: "ja daß Calvin selbst die Wissenschaft ablehnte, erhöht nur das Paradox, daß von ihm eine Bewegung initiiert wurde, die das Interesse auf diesem Gebiet förderte".^[11] In diesen Studien finden sich jedoch nur wenige Hinweise auf allgemeinere soziale Bedingungen, die wertorientiertes Verhalten in nicht-antizipierte Ergebnisse transformieren. Abgesehen von einer strengen Verpflichtung gegenüber dem jeweiligen partikularen Wertbereich scheinen nur Bedingungen, die sich auf Umfang (eine große Anzahl von beteiligten Individuen) und Zeit (ein ausreichender Zeitraum, um einen Wandel in der Wertorientierung zu ermöglichen) beziehen, erforderlich zu sein, um nicht-intendierte Folgen zu erzeugen, wobei Fragen nach anderen sozialen Bedingungen unbeantwortet bleiben.

Zum Ausgangspunkt seiner Überlegungen zur 'self-fulfilling prophecy' nimmt Merton das bekannte Thomas-Theorem: "Wenn die Menschen Situationen als real^[12] definieren, sind sie in ihren Konsequenzen real".^[13] Er konstatiert, daß allgemeine Definitionen einer Situation zu einem integralen Bestandteil der Situation selbst werden und somit nachfolgende Entwicklungen beeinflussen. Merton betrachtet es als 'Perversion der sozialen Logik', wenn eine ursprünglich falsche Definition der Situation Handlungen hervorruft, die die ursprünglich falsche Konzeption ungewollt wahr werden läßt, ist jedoch überzeugt, daß die Wirkungsweisen der 'self-fulfilling prophecy' dann ein Ende haben, wenn angemessene

institutionelle und administrative Bedingungen geschaffen werden: "die self-fulfilling prophecy, durch welche Befürchtungen in Wirklichkeit umgesetzt werden, wirkt sich nur aus, wenn geplante institutionelle Kontrollen fehlen".^[14] Die sozialen Bedingungen, die diese Art ungewollter sozialer Konsequenzen individueller Handlungen hervorrufen, können verallgemeinert werden:^[15] es handelt sich um (1) eine glaubwürdige, aber nicht korrekte Beschreibung der Situation, die (2) öffentlich bekannt gemacht wird; (3) die bestehenden institutionellen Regelungen bieten den betroffenen Menschen einen Handlungsspielraum, innerhalb dessen sie adäquat auf eine Situation reagieren können, die nicht korrekt definiert ist, dann können - im Zusammenspiel mit diesen drei Bedingungen - individuelle Zweckhandlungen (z. B. Geldabheben von der Bank mit der Absicht, die eigenen Einlagen zu sichern) ungewollt die Realisierung einer neuen Situation herbeiführen, die der ursprünglich falschen Definition der Situation entspricht. Dieser Effekt entsteht ungeachtet des kognitiven Bezugrahmens der Handelnden, d.h. ohne zu berücksichtigen, ob die ursprünglich falsche Definition der Situation aus Ignoranz, Irrtum, dringenden Bedürfnissen, Festhalten an Grundwerten oder der Projektion von Ängsten resultierte.

Ein drittes Beispiel für nicht-intendierte Konsequenzen, sich selbst verstärkende Prozesse, stellt Merton im Zusammenhang der Wissenschaftssoziologie vor.^[16] Einer dieser Prozesse, die Akkumulation von Privilegien in Schichtungssystemen, wird im Hinblick auf die Produktion von wissenschaftlicher Erkenntnis analysiert. Da Eigentumsrechte in der Wissenschaft kaum ausgeprägt sind, ist der Besitzanspruch des Wissenschaftlers auf sein intellektuelles Produkt begrenzt: Anerkennung und Wertschätzung erscheinen als wichtigste Belohnungen wissenschaftlicher Arbeit. Der sich selbst verstärkende Prozeß besteht hier "in der Erhöhung des Prestiges für wissenschaftliche Beiträge von Wissenschaftlern mit beträchtlicher Reputation, während eine solche Anerkennung Wissenschaftlern vorenthalten wird, die sich noch keinen Namen gemacht haben". Dieser Prozeß wird als 'Matthäus Effekt' bezeichnet, nach der Bibelzeile: "Denn wer da hat, dem wird gegeben werden, und er wird die Fülle haben; wer aber nicht hat, dem wird auch, was er hat, genommen werden".^[17] Wiederum lassen sich jene Bedingungen, die unbeabsichtigte soziale Effekte individueller Handlungen hervorrufen, verallgemeinern: (1) es existieren signifikante Rangunterschiede innerhalb der Population und (2) die Population ist groß genug, so daß Unterschiede in der Sichtbarkeit der Produkte existieren, die hohe oder niedrige Statusinhaber anbieten; (3) die Eigentumsrechte im Hinblick auf die hergestellten Produkte sind eingeschränkt auf das Recht, durch deren Herstellung Anerkennung zu finden; dann - im Zusammenspiel mit diesen drei Bedingungen - wird das individuelle Verhalten im Hinblick auf die Erzeugung wissenschaftlicher Erkenntnis ungewollt zu einer Verstärkung des existierenden Schichtungssystems führen. Dieses Zusammenspiel von individuellen Handlungen und sozialen Bedingungen funktioniert zu einem gewissen Grad ohne Rücksicht auf die Qualitätsunterschiede der angebotenen Güter.

Kürzlich wurde beklagt, daß die Idee unbeabsichtigter Konsequenzen - zumindest unter Soziologen - in erster Linie mit Mertons Arbeit assoziiert wird, denn, so wird behauptet, "Norbert Elias ... legt eine deutlicher Würdigung der Bedeutung unvorhergesehener Handlungskonsequenzen vor".^[18] Wie ist diese Behauptung zu beurteilen? Elias selbst ist recht bescheiden, er betrachtet sein Hauptwerk über den Prozeß der Zivilisation nur als Definition und Explikation eines weitläufigen Problems und als ersten Schritt zu seiner Lösung^[19] oder als Vorarbeit für eine noch zu entwickelnde Theorie.^[20] Dennoch ist das Problem unbeabsichtigter Konsequenzen zentral für seine Arbeit, angefangen von der

umfangreichen frühen Studie, die erstmals 1939 publiziert wurde, bis zu seiner neuesten Arbeit.^[21] Da er sich bewußt ist, daß das menschliche Wissen über die Sozialstruktur fast immer ungenau und unvollständig ist, sind unerwartete Konsequenzen von Handlungen für ihn universelle Bestandteile des sozialen Lebens. Wenn Soziologen soziale Prozesse verstehen wollen, so müssen sie in der Lage sein, die Folgen miteinander verflochtener Handlungen zu erkennen, die den Handelnden selbst verborgen blieben. Diese Folgen der Verflechtung von unzähligen verschiedenen menschlichen Aktionen nennt Elias 'soziale Figurationen' oder 'nicht-intentionale soziale Interdependenzen'. Die Langzeitprozesse der ungeplanten, aber doch strukturierten Veränderungen dieser Verflechtungen konstituieren die Infrastruktur dessen, was allgemein 'Geschichte' genannt wird.^[22] Elias betrachtet das Studium dieser sozialen Langzeitprozesse - sozio-genetische Forschung genannt - als eine zentrale Aufgabe der Soziologie, die bisher vernachlässigt wurde. Diese Aufgabe besteht in der Beschreibung und Erklärung der Ordnung, die historischen Veränderungen zugrunde liegt, d.h. der Verflechtung vieler individueller Handlungen, die soziale Figurationen hervorrufen, die niemand intendiert oder geplant hatte. Kurz gesagt, Elias versucht, eine Theorie nicht-intendierter sozialer Konsequenzen von individuellen Handlungen zu entwickeln. Während seine 'Spielmodelle' sich mit dem Problem auf einer allgemeinen theoretischen Ebene beschäftigen, konzentriert sich der Hauptteil seines Werkes auf die Analyse spezifischer historischer Probleme, wie das Problem der Veränderungen von emotionalen Strukturen seit dem Mittelalter oder das Problem der Staatenbildung in Europa. Hierbei bedient er sich einer großen Anzahl empirischer Daten, um die Bedeutung dieser Probleme zu illustrieren.

Sieht man nun Elias dominantes Interesse für das Problem nicht-intendierter sozialer Konsequenzen individueller Handlungen als gegeben an, so erhebt sich die Frage nach seinen theoretischen Beiträgen zur Lösung dieses Problems. Im theoretischen Teil seiner Studie über den Prozeß der Zivilisation stellt er die rhetorische Frage: wie ist es möglich, daß ungeplanter sozialer Wandel dennoch eine bestimmte Struktur aufweist? Wie entstehen soziale Institutionen, die sowohl nicht-intendiert als auch strukturiert sind? "Die Antwort ... ist einfach genug: Pläne und Handlungen, emotionale und rationale Regungen der einzelnen Menschen greifen beständig freundlich oder feindlich ineinander. Diese fundamentale Verflechtung der einzelnen menschlichen Pläne und Handlungen kann Wandlungen und Gestaltungen herbeiführen, die kein einzelner Mensch geplant oder geschaffen hat. Aus ihr, aus der Interdependenz der Menschen, ergibt sich eine Ordnung von ganz spezifischer Art, eine Ordnung, die zwingender und stärker ist, als Wille und Vernunft der einzelnen Menschen, die sie bilden."^[23] Die Antwort, daß 'Verflechtungsprozesse' nicht-intendierte Konsequenzen individueller Aktionen hervorrufen, ist in der Tat einfach, aber auch in dieser generellen Version unwiderlegbar, da sie unspezifiziert läßt, welche spezi-fischen Konsequenzen aus welcher Art Verflechtungsprozeß resultieren und vor allem: wie dieser Prozeß funktioniert. Aber bei einer genauen Betrachtung erscheint Elias Antwort sehr viel mehr durchdacht. Er versucht, die Natur der Verflechtungsprozesse mit Hilfe sogenannter 'Spielmodelle' zu verdeutlichen, d.h. mit vereinfachten Analogien zu realen sozialen Prozessen.^[24] Er beginnt mit der Annahme, daß ein kontinuierlicher Machtkampf (oder eine fließende Machtbalance) ein universelles Charakteristikum aller menschlichen Interaktionen ist^[25] und daß handelnde Individuen zwar immer versuchen, ihre Situation zu kontrollieren, d.h. ihre Intentionen zu realisieren, aber meistens aufgrund der vorliegenden sozialen Bedingungen erfolglos bleiben. Für dyadische Interaktionsprozesse wird postuliert, daß das

Ergebnis dieses Prozesses um so weniger mit den ursprünglichen Plänen beider Handelnden^[26] übereinstimmt, je geringer die Machtunterschiede sind. Wenn hingegen ein wesentlicher Machtunterschied besteht, kann der Mächtige den Verlauf - und somit den Ausgang - des Spiels seinen Plänen entsprechend bestimmen. Dehnt man die Analyse auf Mehr-Personen-Interaktionsprozesse aus, so werden andere soziale Bedingungen postuliert, die das Ergebnis von Interaktionen beeinflussen: die Möglichkeit eines mächtigen Aktors, das Ergebnis von sozialen Aktionen zu bestimmen, verringert sich mit der Anzahl von Beziehungen, die er gleichzeitig mit anderen Handelnden unterhält, da die Anzahl verschiedener Beziehungen begrenzt ist, die effektiv zu gleicher Zeit von einer Person unterhalten werden können. Auf ähnliche Weise wird die Fähigkeit des Mächtigen, den Verlauf des Spiels zu kontrollieren, um so stärker verringert, je besser es den weniger Mächtigen gelingt, untereinander Interessenkoalitionen einzugehen. Wie im Fall der dyadischen Interaktionsprozesse wird weiterhin die Hypothese formuliert: je geringer die Machtunterschiede bei vielen Handelnden sind, desto weniger führt das Ergebnis des Interaktionsprozesses zur Realisierung der Intentionen irgendeines von ihnen. Dies liegt an der wachsenden Komplexität des Interdependenznetzes, so daß keiner der Handelnden das Spiel mehr durchschauen oder seine Strategien formulieren kann: "vom Standpunkt des individuellen Spielers aus erscheint ein Netzwerk mehrerer Spieler immer mehr, als ob es ein eigenes unabhängiges Leben besäße".^[27] Die Handelnden sind daher genötigt, das Netzwerk in eine der folgenden Richtungen zu verändern: 1. das Netzwerk kann in eine Anzahl kleiner Gruppen zerfallen, die entweder nicht verbunden sind oder in Wechselbeziehungen stehen, und 2. kann es sich zu einer neuen Konfiguration größerer Komplexität entwickeln, z. B. zu einer Figuration bestehend aus zwei oder mehr Schichten. In einer Mehr-Schichten-Figuration interagieren nicht alle Handelnden direkt miteinander: bestimmte Aktionen werden von spezialisierten Funktionären auf einer höheren Ebene durchgeführt, wobei sie gleichzeitig mit Handelnden eines niederen Ranges in Interaktion stehen. Mit der steigenden Komplexität der Mehr-Schichten-Figurationen wächst auch die Anzahl der verschiedenen Machtbalancen: es gibt Machtbalancen sowohl unter Handelnden, die einen höheren Rang in verschiedenen Interessengruppen einnehmen als auch unter solchen in derselben Gruppe, Machtbalancen unter Handelnden höheren und niederen Ranges in derselben und in verschiedenen Gruppen, unter Handelnden niedrigeren Ranges etc. Die fließenden Balancen beeinflussen die Vorhersehbarkeit der Ergebnisse von Interaktionsprozessen. Es wird postuliert, daß das Ergebnis der Interaktionsprozesse dem Plan der Handelnden oder der Gruppe von Handelnden um so weniger ähnelt, je mehr eine Figuration in Schichten zergliedert ist. Dies gilt um so mehr, je geringer die Machtunterschiede zwischen Handelnden und/oder Schichten und/oder Interessengruppen sind.

Elias Hypothesen über die sozialen Bedingungen, die nicht-intendierte soziale Ergebnisse von individuellen Zweckhandlungen fördern - soweit es der Kontext seiner Spielmodelle nahelegt - können in zwei allgemeinen Behauptungen zusammengefaßt werden: 1. Je höher die Komplexität einer sozialen Figuration, desto weniger stimmen die Ergebnisse individueller Aktionen mit den Intentionen irgendeines der Handelnden überein. Komplexität variiert dabei direkt mit der Anzahl der Handelnden und/oder Gruppen von Handelnden (wie Koalitionen und Schichten). 2. Je geringer die Machtunterschiede zwischen (Gruppen von) Handelnden, desto weniger stimmt das Ergebnis individueller Handlungen mit den Intentionen irgendeines der Handelnden^[28] überein. Diese Behauptungen können

schematisch zusammengefaßt werden, wobei die Tatsache kontinuierlich variierender Bedingungen hier unberücksichtigt bleibt.

Komplexität der Figurationen		
	niedrig	hoch
Machtunterschiede zwischen (Gruppen von) Handelnden	klein	Ergebnisse individueller Handlungen <i>fast unvorhersagbar</i> aus den Intentionen der Handelnden ^[29]
	groß	Ergebnisse individueller Handlungen <i>näherungsweise vorhersagbar</i> aus den Intentionen der Handelnden

Elias scheint noch an andere Prozesse zu denken, wenn er von der Erklärung ungeplanter, aber dennoch strukturierter Veränderungen spricht. Veränderungen in einer Figuration, können demnach teilweise durch "die endogene Dynamik der Figuration selbst" oder durch die "immanente Tendenz einer Figuration" erklärt werden.^[30]

Aber mit diesem Thema wollen wir uns hier nicht weiter beschäftigen.^[31] Die Aussagen von Merton und Elias im Hinblick auf das Problem nicht-intendierter Handlungsfolgen sind zwar nicht repräsentativ für die gesamte Soziologie. Aber viele der Soziologen, die mit den von Merton und Elias formulierten Aussagen über ungewollte Konsequenzen nicht übereinstimmen, benutzen doch implizit oder explizit Theorien über nicht-intendierte Konsequenzen. Wenn wir Gouldner glauben dürfen, benutzen anwendungsorientierte Sozialwissenschaftler sogar immer die eine oder andere Theorie nicht-antizipierter Handlungsfolgen.^[32]

2. Beiträge aus anderen Bereichen der Sozialwissenschaft

Es wird manchmal vergessen, daß das Problem nicht-intendierter Konsequenzen die Aufmerksamkeit von Sozialtheoretikern schon auf sich gezogen hat, lange bevor die Soziologie sich als eigene Disziplin etablierte. Vom frühen 18. Jahrhundert an war dies Problem zentral für die damalige sog. Moral- und politische Philosophie. Die Aussage, daß kollektive Phänomene das nicht-intendierte Ergebnis individueller Handlungen sind, tauchte zuerst bei Bernhard Mandeville in seiner 'Bienenfabel' auf die in ihrer endgültigen Form 1724 erschien. Er zeigt, wie bei einer Vielfalt von individuellen Zielvorstellungen und den daraus resultierenden Interdependenzen, eigennützige individuelle Handlungen ('private Laster') als nicht-intendierte soziale Konsequenzen positiv bewertete gesellschaftliche Tatbestände wie soziale Integration und Wohlstand hervorrufen ('öffentliche Tugenden').^[33] Mandevilles satirische Fabel hat bekanntlich die sozialtheoretischen Konzeptionen klassischer Ökonomen wie Adam Smith stark beeinflußt.

Concorcet kann als ein weiterer Urheber der Diskussion über nicht-intendierte Konsequenzen aufgefaßt werden. Obwohl er einer ganz anderen intellektuellen Tradition

verpflichtet war - die sich später zu dem entwickelte, was als 'Kollektivismus' in der Soziologie bezeichnet wird - interessierte er sich für die Anwendung der Mathematik in den 'moralischen Wissenschaften', insbesondere im Hinblick auf das Problem kollektiver Wahlentscheidungen und Wahlverfahren. Er lenkte die Aufmerksamkeit der Sozialtheoretiker auf die Tatsache, daß konsistente individuelle Präferenzen zu einer inkonsistenten kollektiven Entscheidung transformiert werden können. Dieses Phänomen wurde später als 'Concorcet-Paradox' bezeichnet; es kann als ein nicht-intendiertes Ergebnis individueller Entscheidungen betrachtet werden, wenn gewisse Regeln für kollektive Entscheidungen angewandt werden. Diese Version des Problems nicht-intendierter Handlungsfolgen wurde später in der Wohlfahrtsökonomie und der politischen Wissenschaft weiterentwickelt.

Vor dem Hintergrund der multidisziplinären Geschichte des Problems nicht-intendierter Konsequenzen erscheint auch ein Blick auf die Beiträge von Ökonomen und politischen Wissenschaftlern vielversprechend. Die Auswahl der im folgenden zu diskutierenden Beiträge ist illustrativ und erhebt nicht den Anspruch der Repräsentativität, die Interpretation in der Terminologie 'nicht-intendierter Konsequenzen' wurde darüber hinaus von den Autoren nicht immer selbst vorgenommen. Ich werde mich auf solche nicht-intendierten sozialen Konsequenzen individueller Handlungen konzentrieren, die, vom Standpunkt des Außenstehenden betrachtet, einen überraschenden oder paradoxen Charakter haben^[34] und als Produkt von sozialen Bedingungen unter Ausklammerung der kognitiven Befindlichkeiten des Handelnden beschrieben werden können.

3. Ungesteuerte Interdependenz

Es gibt viele Situationen, in denen die Menschen bessere Ergebnisse erzielen wenn sie kooperieren als wenn sie konkurrieren: Kooperation von Nationen drosselt das Wettrüsten und setzt Ressourcen für benötigte Dienstleistungen und die Produktion von Bedarfsgütern frei; Kooperation zwischen Gewerkschaften und Arbeitgeber-organisationen fördert die Senkung der Arbeitslosigkeit, die sowohl für Arbeitnehmer als auch Arbeitgeber wichtig ist etc. Trotzdem kooperieren Handelnde oder Gruppen von Handelnden oft nicht, wobei sie Handlungsergebnisse in Kauf nehmen, die unter dem Niveau liegen, das sie eigentlich realisieren wollten. Wie entstehen solche Ergebnisse? Manchmal wird in allgemeinen Eigenschaften der menschlichen Natur, wie Egoismus oder Aggressivität, nach einer Antwort gesucht. Individuelle Unterschiede zwischen den Akteuren sollen hier vernachlässigt werden. Das Interesse gilt vielmehr den sozialen Bedingungen, die Kooperation schwierig, wenn nicht gar unmöglich machen, gleichwohl wie die Persönlichkeiten oder Einstellungen der Handelnden beschaffen sind. Im Zentrum dieser Bedingungen liegt das aus der Spieltheorie bekannte Dilemma des Gefangenengen, auch Kooperationsparadox genannt:^[35] zwei Handelnde (A_1, A_2) sind voneinander isoliert und daher nicht in der Lage, ihre Handlungen aufeinander abzustimmen; beide haben zwei Verhaltensalternativen (b_1, b_2), wobei die Handlungsresultate jeder Alternative von der Alternative abhängt, die der andere Handelnde gewählt hat; diese zu erzielenden Resultate werden in der folgenden Matrix dargestellt. Die erste Zahl in dem geordneten Paar jeder Matrixzelle repräsentiert den Gewinn für A_1 , die zweite Zahl den für A_2 .

		A2:	
		b_1	b_2
$A_1:$		b_1	(-1,-1)
$A_1:$	b_2	(0,-10)	(-5,-5)

Für jeden einzelnen Handelnden wäre die Wahl der zweiten Verhaltensalternative am vorteilhaftesten. Die gemeinsame Wahl der ersten Verhaltensalternative (b_1) bringt jedoch kollektiv den größten Gewinn. Dieses Ergebnis ist aber sehr unwahrscheinlich, denn ohne Kommunikationsmöglichkeit mit dem Ziel der Koordinierung einer gemeinsamen Strategie, noch weniger eines bindenden Abkommens, wird jeder Handelnde versuchen, den größten Gewinn (0) zu erzielen oder den größten Verlust (-10) zu vermeiden. Darum werden wahrscheinlich beide Handelnde b_2 wählen. Das Dilemma liegt in der Tatsache, daß, wenn beide Handelnde die Verhaltensalternative wählen, die individuell den größten Nutzen bringt (b_2), sie gemeinsam ein schlechteres Ergebnis erzielen werden als es sonst möglich wäre: sie erreichen das Ergebnis (-5,-5) anstelle des besten gemeinsam möglichen Ergebnisses (-1,-1). Allgemeiner formuliert: soziale Bedingungen vom Typ des Dilemmas des Gefangeneng produzieren ein soziales Ergebnis individueller Zweckhandlungen, das von dem intendierten Ergebnis der Handelnden abweicht. Wie können nun diese Handlungen, sozialen Bedingungen und nicht-intendierte Konsequenzen präziser beschrieben werden?

Der Typus der dargestellten individuellen Handlung kann als eine eigennützige Handlung beschrieben werden, bei der die Handelnden die Verhaltensalternativen wählen, die das individuell vorteilhafteste Ergebnis zeitigt. Die Situation, in der dieser Handlungstyp auftritt, weist folgende Bedingungen auf: (1) es existieren weder für die Handelnden gemeinsame Normen noch (2) bindende Abmachungen oder zwingende Verträge zwischen den Handelnden; weiterhin gibt es (3) keine Kommunikationsmöglichkeit, die den Handelnden erlaubt, zu verhandeln oder evtl. eine vertragliche Übereinkunft zu erzielen;^[36] zusätzlich (4) ist die Anzahl der Verhaltensalternativen in der Situation begrenzt, so daß keine Möglichkeit offen bleibt, sich der Wahl zwischen diesen Alternativen zu entziehen. Der nicht-intendierte soziale Effekt, der durch eigennützige Handlungen hervorgerufen wird, wenn diese vier Bedingungen zusammen auftreten, kann als ein Zustand umschrieben werden, der für alle betroffenen Handelnden unbefriedigend ist, obwohl eine für alle günstigere Situation objektiv hätte erreicht werden können.

Gibt's aus diesem Dilemma einen Ausweg? Man sollte meinen, daß wiederholtes Handeln unter den Bedingungen des Gefangenendilemmas beide Handelnden dazu brächte, eine kooperative Strategie (d.h. b_1) zu wählen anstelle einer konkurrierenden (d.h. b_2), da sie aus den Mustern früherer Entscheidungen lernen könnten. Untersuchungsergebnisse sozial-psychologischer Experimente über die Bedingungen der Kooperation voneinander isolierter Handelnder^[37] zeigen, daß erst nach einer gewissen Zeit gegenseitiges Vertrauen zwischen den Handelnden entsteht, und sich dann die Möglichkeit einer kooperativen Strategie ergibt, mit der das für beide günstigste Ergebnis erzielt werden kann. Doch weder Personen, die kooperieren wollen und ihre kooperative Strategie unter allen Umständen wählen, noch diejenigen, die unter keinen Umständen kooperieren wollen, erzielen - auch bei wiederholten Versuchen - günstige Ergebnisse. Die ersten werden gnadenlos ausgenutzt, während die

letzteren dazu tendieren, Vergeltung durch den anderen Handelnden zu provozieren, was beide Handelnde in einer unbefriedigenden Situation beläßt.^[38]

Eine erweiterte Version der Bedingungskonstellation des 'Gefangenendilemmas' stellt die ökonomische Theorie der Gruppe^[39] oder das Paradox der Partizipation dar.^[40] Es handelt sich hier um eine erweiterte Version, da im Gegensatz zum Gefangenendilemma jetzt eine größere Anzahl von Personen beteiligt ist. Das Problem besteht darin, daß eine große Anzahl von Handelnden mit öffentlichen Gütern versorgt werden soll,^[41] wobei die Handelnden die entstehenden Kosten freiwillig zu tragen haben. Denn empirisch scheint es schwierig zu sein, Menschen zu finden, die bereit sind, einen Beitrag zu den Kosten zu leisten, selbst wenn es in ihrem Interesse liegt, über öffentliche Güter verfügen zu können.

Warum - so könnte man fragen - werden die Intentionen eigennützig Handelnder, über ein bestimmtes öffentliches Gut verfügen zu können, nicht realisiert? Die Antwort liegt in dem Dilemma der Handelnden, das durch die Bedingungen, unter denen sie handeln, hervorgerufen wird.^[42] Wenn bei einer großen Anzahl von Handelnden der Beitrag jedes einzelnen unerheblich im Verhältnis zu den Gesamtkosten ist, dann kann der eigennützige Akteur entweder annehmen, daß die anderen Handelnden schon einen ausreichenden Beitrag zu den Kosten leisten werden, um das öffentliche Gut zu bekommen, oder er kann annehmen, daß die anderen nichts beitragen,^[43] so daß das öffentliche Gut ohnehin nicht beschafft werden kann. Was er auch annehmen mag, er wird sich nicht an Bemühungen zur Realisierung des öffentlichen Gutes beteiligen: bei der ersten Annahme ('Trittbrettfahrer') ist sein Beitrag überflüssig, da das öffentliche Gut in jedem Falle beschafft wird, und bei der zweiten Annahme ist sein Beitrag umsonst, da das öffentliche Gut sowieso nicht beschafft werden kann.^[44]

Handlungen, Bedingungen und soziale Ergebnisse des Partizipationsparadox können in gleicher Weise wie das Gefangenendilemma beschrieben werden. Die Handlungen können wiederum als eigennützig betrachtet werden: Handelnde wählen jene Verhaltensalternativen, die zu dem individuell besten Ergebnis führen. Auch die Bedingungen sind fast identisch, (1) es gibt keine allgemeinen Normen und (2) keine bindenden Übereinkommen. Die dritte Bedingung des Gefangenendilemmas - keine Kommunikationsmöglichkeit - wird ersetzt durch die Bedingung, daß (3) eine große Anzahl von Handelnden beteiligt ist; die Auswirkungen dieser beiden Bedingungen sind gleich, Kommunikation und Verhandlungen zwischen allen Mitgliedern großer Gruppen, die eine Übereinstimmung erreichen und durchsetzen wollen, hätten derart hohe Transaktionskosten zur Folge, daß diese Möglichkeit praktisch ausgeschlossen werden kann. Die letzte Bedingung ist wieder, daß (4) die Anzahl von Verhaltensalternativen begrenzt ist und dazu ein Entscheidungszwang besteht. Das nichtintendierte soziale Ergebnis eigennütziger Handlungen unter diesen vier Bedingungen besteht darin, daß entweder keine öffentlichen Güter beschafft werden^[45] oder aber nur in einem Maße, das weit unter dem Niveau liegt, das den Interessen und Fähigkeiten aller Betroffenen entspricht.

4. Marktprozesse

Perfekte Marktbedingungen ähneln in gewisser Weise den Bedingungen unregulierter Interdependenzen. Das Marktverhalten von Handelnden wird nicht durch allgemeine Normen reguliert, nach denen sich der Handlungsverlauf richtet, obgleich einige Normen im Hinblick auf den formalen Tauschprozeß wirksam sein können (Verfahrensregeln).^[46] Weiterhin

bestehen zwischen den Tauschpartnern keine bindenden Übereinkommen über die zu wählenden Verhaltensalternativen. Auf der anderen Seite unterscheiden sich die Marktbedingungen von Situationen unregulierter Interdependenzen, da sie den Handelnden die Möglichkeit effektiver Kommunikation eröffnen,^[47] insbesondere um über Austauschbeziehungen zu verhandeln.^[48] Da der Austausch von Gütern und Dienstleistungen von beiderseitigem Vorteil ist, d.h. den Nutzen für jeden Beteiligten steigert, ist es verständlich daß eine Koordination individueller Handlungen durch Marktprozesse außer in dem ökonomischen System auch in anderen sozialen Systemen wie der Politik,^[49] der Wissenschaft,^[50] oder in anderen Bereichen sozialen Verhaltens zu finden ist. Man kann folglich von einem politischen Markt und einem Wissensmarkt neben den verschiedenen ökonomischen Märkten sprechen.

Die Beobachtung, daß Marktbedingungen nicht-intendierte soziale Ergebnisse individueller Handlungen hervorrufen, machte bereits Mandeville im 18. Jahrhundert; populär wurde sie später durch Adam Smith Metapher der unsichtbaren Hand. Obwohl die Klassiker nicht präzise aufzeigten, wie ein spezifisches soziales Ergebnis ohne vorhergehenden Plan entsteht, so wiesen sie doch nach, daß es entsteht und formulierten damit eine Frage, mit der sich die theoretische Analyse zu beschäftigen hatte. Im Hinblick auf das Problem der nicht-intendierten Konsequenzen interessiert uns besonders die Frage, durch welche Verhaltenstypen und unter welchen Arten von sozialen Bedingungen soziale Ergebnisse entstehen, die typisch für Marktprozesse sind.

Die Art des Verhaltens bei Marktbeziehungen kann als durch Eigennutz motiviert beschrieben werden: Individuen wählen aus Verhaltensalternativen jene aus, von denen sie annehmen, daß sie den größten Nutzen bringen. Das soziale Ergebnis von Marktprozessen wird für gewöhnlich als 'spontane Ordnung'^[51] beschrieben, d.h. als nicht-intendierte Harmonisierung von privaten und öffentlichen Vorteilen. Um dieses Ergebnis durch eigennutziges Verhalten erzielen zu können, muß eine Anzahl von Bedingungen erfüllt sein. Die miteinander tauschenden Handelnden unterscheiden sich (1) im Hinblick auf ihre Präferenzen und disponiblen Ressourcen, denn ohne diese Unterschiede gäbe es kein Tauschmotiv. Diese Bedingung entspricht der 'Arbeitsteilung' zwischen den Anbietern eines Marktes. Die Handelnden können (2) private Eigentumsrechte im Hinblick auf die ausgetauschten Güter beanspruchen, denn ohne diesen Anspruch gäbe es keinen Anreiz, Güter zu erwerben, da jeder hoffen würde, sie umsonst zu bekommen - wie im Fall der öffentlichen Güter, der im vorhergehenden Teil abgehandelt wurde. Es gibt (3) weder allgemeine Normen, die festlegen, welche Güter zu tauschen oder auszuschließen sind, noch (4) bindende Übereinkommen oder zwingende Verträge zwischen den Handelnden, d.h. es besteht keine Möglichkeit der Koalitionsbildung bei Produzenten oder Konsumenten, um die eigene Position anderen gegenüber zu stärken. Diese letzte Bedingung entspricht dem sogenannten 'vollständigen Wettbewerb'. Allgemeiner formuliert gibt es (5) weder Restriktionen, die mächtige Handelnde anderen Tauschpartnern auferlegen können, noch Restriktionen im Hinblick auf Zugang oder Verlassen des Marktes, noch Restriktionen, die die Wahl von Verhaltensalternativen betreffen. Wenn mächtige Handelnde ihren Willen anderen aufzwingen könnten, wäre das Ergebnis die Ausbeutung der Schwachen durch die Starken. Eine weitere Bedingung besteht (6) in der Existenz eines allgemeinen Standards, der die Handelnden befähigt, die Produkte für den Austausch zu bewerten. Ohne solche Standards könnten die Handelnden nicht nach 'Signalen' auf dem Markt suchen, an denen sie sich orientieren können. Preise sind die Signale, die die Tauschpartner auf Märkten für

Privatgüter suchen, aber auf politischen Märkten z. B. gilt Macht als Standard der Bewertung. Wenn auf dem gleichen Markt unterschiedliche Standards gleichzeitig benutzt werden, reagieren die Handelnden auf verschiedene Marktsignale, wodurch spezielle Märkte für jeden einzelnen Standard entstehen. Der Mangel an gemeinsamen Kriterien unter den Sozialwissenschaftlern, um die Produkte des Wissensmarktes^[52] zu bewerten, ist ein solcher Fall. Neben der Existenz eines allgemeinen Standards der Bewertung gibt es eine weitere Bedingung, daß (7) Informationen über die aktuellen Preise der nachgefragten und angebotenen Gütermengen vorhanden sind. Diese letzte Bedingung wird oft nicht erfüllt, da die Informationsbeschaffung Zeit und Energie kostet, d.h. sie verursacht Informationskosten. Ein Marktgleichgewicht wird folglich nicht erreicht, oder aber Informationskosten und andere Transaktionskosten sind so hoch, daß sich die Existenz des Marktes nicht länger lohnt - Ökonomen sprechen dann von Marktversagen.

Zusammenfassend kann gesagt werden, daß die durch Eigennutz motivierten Handlungen von Individuen unbeabsichtigt eine spontane Ordnung erzeugen, in der private und öffentliche Vorteile nur dann harmonisieren, wenn die oben beschriebene Bedingungskonstellation zutrifft. Wenn eine oder mehrere dieser Bedingungen fehlen, wird das eigennützige Verhalten zu einer Substitution der Marktprozesse durch andere Mechanismen kollektiver Entscheidungsfindung führen und evtl. eine Ausbeutung der Machtlosen durch die Mächtigen zur Folge haben.

5. Kollektive Entscheidungsregeln

Es gibt verschiedene Verfahren der Koordinierung von individuellen Handlungen, die die Koordinierung durch Marktprozesse ersetzen können. Ein Verfahren besteht in der Bildung einer spezialisierten Instanz, an die die Handelnden die Durchführung einer gemeinsamen Politik delegieren. Bei diesem Koordinationsverfahren ergibt sich das Problem der Bildung einer Kollektiventscheidung aus individuellen Präferenzen, die der Exekutive Hinweise für die gewünschte Politik gibt. Verschiedene Wahlverfahren können für diese Aggregierung individueller Präferenzen zu einer Kollektiventscheidung angewandt werden und haben somit Einfluß auf das soziale Ergebnis des Entscheidungsprozesses.

Die Anwendung von Entscheidungsregeln in Verbindung mit anderen sozialen Bedingungen kann soziale Ergebnisse von individuellen Handlungen hervorrufen, die nicht intendiert sind und sogar im Widerspruch zum Alltagswissen der Handelnden stehen. Das bekannte Wahlparadox - eingeführt als 'Condorcet-Paradox' und von Arrow generalisiert^[53] - ist ein treffendes Beispiel. Gibt man allen Mitgliedern einer Gruppe die Aufgabe, ihre Präferenzen in kohärenter Weise zu ordnen, so muß sich daraus nicht unbedingt ergeben, daß der Gruppe eine kohärente 'kollektive' Entscheidung zugeschrieben werden kann.

Dies kann leicht an dem folgenden Fallbeispiel demonstriert werden:

Handelnder	Präferenz des Handelnden
1	A → B → C
2	B → C → A
3	C → A → B

Diese Tabelle repräsentiert die Präferenzordnung von drei Handelnden (1), (2) und (3) für drei Alternativen (A), (B) und (C). Nimmt man eine einfache Mehrheitsregel für paarweise Entscheidungen an, so überstimmt A B, B C und C A: Das soziale Ergebnis des Entschei-

dungsprozesses ist intransitiv, d.h. die Errichtung einer stabilen Mehrheit ist unmöglich. Benutzt man Arrows Generalisierung der Bedingungen, unter denen die Möglichkeit eines inkohärenten sozialen Ergebnisses aus kohärenten individuellen Präferenzordnungen nicht ausgeschlossen werden kann, so läßt sich das Wahlparadox als nicht-intendiertes soziales Ergebnis reformulieren, das durch das Zusammenspiel von Zweckhandlungen und einer Konstellation von sozialen Bedingungen hervorgerufen wird. Der betreffende individuelle Handlungstypus kann als ein Wahlverhalten beschrieben werden, das ausschließlich auf den Präferenzen des Handelnden basiert, wobei jede Präferenzordnung zulässig ist. Die Situation, in der dieser Handlungstyp auftritt, wird durch folgende Bedingungen charakterisiert: (1) es gibt ein Wahlverfahren, demzufolge, wenn ein oder mehrere Gruppenmitglieder in ihrer Präferenzskala eine Alternative X höher einstufen als eine Alternative Y und die anderen Gruppenmitglieder sich gegenüber der Alternativen X und Y indifferent verhalten, in der Gruppe X Y vorgezogen wird. Eine weitere Bedingung ist (2), daß das Ergebnis des Wahlprozesses unverändert bleibt, wenn irrelevante Alternativen vernachlässigt werden, d.h. der Vergleich zwischen Alternativen ist strikt paarweise, ohne Bezug auf irgendeinen weiteren Gesichtspunkt; schließlich wird (3) die Kollektiventscheidung einzig und allein durch den Wahlprozeß bestimmt, d.h. er wird weder gruppenextern noch gruppenintern diktiert. Der nicht-intendierte soziale Effekt, der durch ein auf individuellen Präferenzen beruhendes Wahlverhalten hervorgerufen werden kann, wenn diese drei Bedingungen wirksam sind, kann als instabile Politik der Gruppe umschrieben werden, eine Politik, die jederzeit von einer Majorität aufgehoben werden kann. Jedoch darf man nicht vergessen, daß dieses soziale Ergebnis nicht notwendigerweise eintreten muß, - die Möglichkeit, daß es geschehen kann, darf nur nicht ausgeschlossen werden.^[54]

Es gibt Versionen des Wahlparadoxes, die weiter ausgearbeitet sind als die oben dargestellte. Eine davon konzentriert sich auf die contra-intuitiven kollektiven Auswirkungen, die entstehen können, wenn Handelnde die Durchführung einer Politik an eine Exekutive delegieren, die sie vorher durch Mehrheitsbeschuß auf die Durchführung einer bestimmten Politik festgelegt haben. Diese Version - 'das Ostrogorski-Paradox'^[55] - besagt, daß eine Exekutive, die aufgrund ihrer Einstellung zu bestimmten Programmpunkten von einer Majorität gewählt wurde und die die Verantwortung für die Durchführung dieser Politik trägt, bei der Verwirklichung der verschiedenen Programmpunkte jeweils eine Mehrheit der Wähler gegen sich haben kann. Dieser unerwartete Effekt einer zusammengestellten Mehrheitsentscheidung wird in der Tabelle auf S. 197 illustriert.

Es gibt zwei Parteien, X und Y, die im Hinblick auf drei Programmpunkte einen gegensätzlichen Standpunkt einnehmen (d.h. der Wähler hat zwei Optionen für jeden der Programmpunkte: Wahl der Partei X oder der Partei Y). Weiterhin gibt es vier Typen von Wählern A, B, C und D, die sich durch die Art ihrer Präferenzen unterscheiden und die sich gemäß der Entscheidungsregel verhalten, daß jeder die Partei wählt, mit der er in bezug auf die Mehrzahl der Programmpunkte übereinstimmt. Dieses Beispiel zeigt, daß die Partei, die von einer klaren Mehrheit gewählt wird, in bezug auf jeden Programmpunkt nur eine Minorität vertritt. Dieses scheinbar absurde Ergebnis ist leicht zu verstehen, wenn man in Betracht zieht, daß Entscheidungsregeln in zweifacher Weise den gesamten Prozeß der Wahl beeinflussen: auf der individuellen Ebene, wenn jeder Handelnde sich für die Wahl einer Partei entscheidet (d.h. mit welcher Partei er im Hinblick auf die Mehrzahl der Programmpunkte übereinstimmt) und weiterhin, wenn die individuellen Stimmen für eine Partei mittels Mehrheitsregel zu einer 'kollektiven' Wahl für eine der Parteien aggregiert werden.

Wahltyp nach Art der Präferenzen:	Parteienstandpunkt im Bezug auf die Programmfpunkte:			gewählte Partei:
	1	2	3	
A (20 %)	Y	X	X	X
B (20 %)	X	Y	X	X 60 % wählen
C (20 %)	X	X	Y	X Partei X
D (40 %)	Y	Y	Y	Y
	60 %	60 %	60 %	
zu jedem Programmfpunkt bevorzugen 60% den Standpunkt der Partei Y				

Wieder können wir das Ergebnis dieses kollektiven Entscheidungsprozesses in der Terminologie individueller Handlungen reformulieren, die unter einer Konstellation sozialer Bedingungen ein Ergebnis zeitigen, das nicht direkt mit den Intentionen der betroffenen Akten übereinstimmt. Der Typus individueller Handlung kann als Wahlverhalten umschrieben werden, das ausschließlich durch die jeweiligen Präferenzen des Handelnden determiniert wird, wobei die Präferenzen sich auf die Programmfpunkte beziehen, die bei der Wahl zur Entscheidung stehen. - Für die Situation, in der dieser Handlungstyp auftritt, sind fünf Bedingungen charakteristisch: (1) beim Wahlprozeß steht eine endliche Auswahl von Programmfpunkten auf dem Spiel, die voneinander unabhängig sind und jeweils zwei Möglichkeiten bieten; (2) zwei Parteien vertreten jeweils eine Kombination von Wahlmöglichkeiten, die sich von der Kombination von Wahlmöglichkeiten der anderen Parteien in allen Punkten unterscheidet; (3) Mehrheitsentscheidungsregeln sind in zwei aufeinanderfolgenden Phasen wirksam: a) jeder Handelnde wählt die Partei mit der er in der Mehrzahl der Programmfpunkte übereinstimmt und b) wird die Partei gewählt, auf die sich die Stimmenmehrheit konzentriert; weitere Bedingungen entsprechen dem bereits erwähnten einfachen Wahlparadox, nämlich (4) das Ergebnis des Wahlprozesses wird nicht von anderen als den gegebenen Alternativen beeinflußt und (5) die kollektive Entscheidung für eine Partei wird nur durch den Wahlprozeß selbst bestimmt, d.h. es gibt keine Möglichkeit, das Ergebnis extern oder intern zu diktieren. Bei diesen fünf Bedingungen kann der Typus des skizzierten Wahlverhaltens manchmal ergeben, daß der Partei, die durch eine Mehrheit in Hinblick auf bestimmte Programmfpunkte gewählt wurde, die Unterstützung der Majorität für die Verwirklichung dieser Programmfpunkte fehlt. Wiederum wird dieses contra-intuitive soziale Ergebnis von individuellen Handlungen nicht notwendigerweise durch diese Bedingungskonstellationen hervorgerufen, - dies hängt vielmehr auch von der Anzahl der Programmfpunkte und der relativen Größe der Gruppen von Wählern mit gleichen Präferenzen ab.

6. Eigentumsrechte

Ebenso wie politische Institutionen, z. B. Wahlverfahren, das soziale Ergebnis individueller Aktionen in unerwarteter Weise beeinflussen können, so kann dies auch durch andere institutionelle Ordnungen geschehen. Institutionen, die Eigentumsbeziehungen regeln, bilden einen besonders interessanten Fall derartiger Ordnungen. In der Umgangssprache reden wir von 'Grundbesitz', 'Besitz einer Fabrik' oder 'Besitz eines Fahrrades'. Solche Ausdrücke sind ein wenig irreführend, da Land oder andere Dinge dem Besitzer nicht ohne Einschränkungen zur Verfügung stehen, sein Eigentum sind genau genommen nur bestimmte 'Nutzrechte' von Gütern oder Ressourcen. Diese Rechte, Ressourcen zu benutzen, werden 'property rights' genannt; sie werden immer umschrieben, oft durch Handlungsrestriktionen.^[56] 'Grundbesitz' z. B. bedeutet für gewöhnlich das Recht auf Bearbeitung des Bodens und nicht das Recht, einen Vorübergehenden mit Erde zu bewerfen.^[57] Ebenso meint 'der Besitz eines Fahrrades' das Recht, es als Transportmittel zu benutzen oder es jemanden zum Geburtstag zu schenken, aber nicht immer das Recht, es unverschlossen auf der Straße stehen zu lassen (gemäß bestimmter Verordnungen holländischer Stadtverwaltungen ist dies strafbar). Was man besitzt sind somit sozial anerkannte Handlungsrechte.

Es gibt verschiedene Arten von Eigentumsrechten, unterschieden nach der Identität des Besitzers. Wichtig in diesem Kontext ist die Unterscheidung von privaten und öffentlichen (z. B. staatlichen) Eigentumsrechten (obgleich es manchmal schwierig ist, sie eindeutig zu identifizieren, da das Bündel von property rights, das mit einer Ressource verbunden ist, teilbar ist). 'Kommunale Rechte' sind eine besondere Art öffentlichen Eigentums. Sie werden beschrieben als "Bündel von Rechten, die das Recht einschließen, knappe Ressourcen zu benutzen, aber gleichzeitig einem abwesenden Eigentümer kein Recht geben, andere vom Gebrauch der Ressourcen auszuschließen. Dies bedeutet, daß der Gebrauch einer knappen Ressource auf der Basis des 'wer zuerst kommt, mahlt zuerst' bestimmt wird und solange fort dauert, wie eine Person die Ressourcen benutzt".^[58] Ein Beispiel ist die Benutzung eines städtischen Gehweges oder einer öffentlichen Straße. Obwohl kommunales Eigentum oft technisch mit staatlichem Eigentum assoziiert wird (z. B. öffentliche Parks), bedeutet kommunales Recht, daß Staat und Bürger andere vom Gebrauch der Ressource nur durch vorhergehenden und andauernden Gebrauch ausschließen können. Bei öffentlichen Verkehrswegen haben die Autofahrer, die als erste Straßenbenutzer da sind, das Gebrauchsrecht und sie behalten es solange, wie sie sich auf der Straße befinden; andere Fahrer können ihnen zwar folgen, aber sie nicht verdrängen oder von der Straßenbenutzung ausschließen. Verkehrsstauungen können Fahrern die Benutzung öffentlicher Verkehrswege faktisch unmöglich machen, aber niemand kann sie rechtlich von der Straßenbenutzung ausschließen.

Dem kommunalen Recht auf Ressourcen ist eine gewisse Inkongruenz eigen: unter einem kommunalen Rechtssystem hat jede Person das private Recht, eine Ressource zu benutzen, sobald sie einmal in Anspruch genommen wurde, aber nur ein kommunales Recht auf die gleiche Ressource, bevor sie beansprucht wird. Diese Inkongruenz von Besitzchancen ruft eine Instabilität bei sozialen Einrichtungen hervor, in denen kommunale Rechte wirksam sind: Handelnde werden dazu neigen, kommunale Besitz in privaten umzuwandeln. Wenn z. B. kommunale Jagdrechte vorliegen, so werden sich die Handelnden zur Jagd verpflichtet fühlen, um einen privaten Anspruch auf die Beute erheben zu können; dieser Druck kann

evtl. - und unbeabsichtigt - zur Dezimierung des Tierbestandes führen.

Das Problem instabiler Ordnungen bei kommunalen Verfügungsrechten über Ressourcen kann auf zwei Wegen gelöst werden, entweder durch Umwandlung des kommunalen Rechts in ein privates, oder durch Eliminierung des privatrechtlichen Aspekts der Ressourcen. Der erste Weg wird wahrscheinlich nur dann gewählt, wenn die Umwandlung kommunalen Eigentums in privates keine hohen Kosten verursacht. In bezug auf das Jagdbeispiel ist ein Kennzeichnen der Tiere durch Brandzeichen nicht sehr kostenintensiv und könnte private Rechte auf Tiere dokumentieren, wodurch das Töten der Tiere zwecks Demonstration privater Ansprüche ausgeschaltet würde. Wenn auf der anderen Seite der Umwandlungsprozeß das Töten der Tiere verlangte, um privates Besitztum anzuseigen, so müßten höhere Sozialkosten für die Verminderung des Tierbestandes in Kauf genommen werden.

Der zweite Weg, die dem kommunalen Rechtssystem inhärente Instabilität zu lösen - die Eliminierung des privaten Rechtsanspruchs auf die Ressource - schafft ein weiteres Problem - das Problem des Handlungsanreizes. Für das Jagdbeispiel bedeutet dies, daß der Anreiz zum Jagen gering ist, wenn die getöteten Tiere der Gemeinschaft gehören (d.h. allen Bürgern zukämen), weil jeder auf andere warten würde, die zeit- und energieaufwendige Jagd zu betreiben.^[59] Die Folge wäre, daß zu wenig Jagdtätigkeit stattfinden würde. Bei dieser sozial nicht wünschenswerten Konsequenz werden möglicherweise soziale Ordnungen entstehen, in denen das Verhalten der Gesellschaftsmitglieder direkt vom Staat kontrolliert oder indirekt durch kulturelle Indoktrination beeinflußt wird. Diese möglichen sozialen Konsequenzen von Versuchen, die den kommunalen Rechtssystemen inhärente Instabilität zu lösen, können das genaue Gegenteil dessen sein, was jene Handelnde intendieren, die private Rechte unter Berufung auf für die Gemeinschaft nützliche Ergebnisse einzuschränken versuchen, wobei sie freilich private Rechte fälschlicherweise mit antisozialem Verhalten identifizieren.^[60]

Die sozialen Auswirkungen, die durch kommunale Rechtssysteme hervorgerufen werden, können als weitere Instanz nicht-intendierter sozialer Konsequenzen von Zweckhandlungen bezeichnet werden. Der Typus der individuellen Handlung kann als gesetzgeberisches Verhalten umschrieben werden, das durch Bezugnahme auf die sozial wünschenswerten (im Sinne von geringen sozialen Kosten) Auswirkungen der Gesetzgebung motiviert ist. Die folgenden sozialen Bedingungen werden in Betracht gezogen: (1) ein System kommunaler Rechte auf knappe Ressourcen ist wirksam; (2) eine Umwandlung kommunalen Besitztums in privates ist nicht durchführbar wegen der entstehenden hohen Kosten; (3) es existiert eine politische Institution (wie der Staat), die die Macht hat, das Verhalten von Bürgern direkt zu kontrollieren oder ihre Motivationen auf dem Wege der Indoktrinationen zu beeinflussen.

Unter diesen drei Bedingungen erzeugt gesetzgeberisches Verhalten, das auf Förderung des 'kollektiven Interesses' ausgerichtet ist, soziale Auswirkungen, die für jeden schädlich sind (wie direkte Staatskontrolle und Indoktrination), Auswirkungen also, die von keinem der Betroffenen intendiert oder erwartet wurden.

7. Diskussion

In den vorhergehenden Kapiteln wurden verschiedene Fälle nicht-intendierter Konsequenzen von Zweckhandlungen diskutiert und als spezifische Typen individueller Handlungen rekonstruiert, die unter bestimmten sozialen Bedingungen unerwartete soziale Ergebnisse zeitigen. Das Problem wurde früher als die Frage umschrieben, wie nicht-intendierte

Konsequenzen aus individuellen Handlungen in einer bestimmten sozialen Situation entstehen, wobei der Ausdruck 'nicht-intendierte Konsequenzen' vorläufig als Sammelbegriff für eine Vielzahl von Ereignissen verwendet wurde. Es ist nun an der Zeit, die Arten von Ereignissen zu spezifizieren, die als 'nicht-intendierte Konsequenzen von Zweckhandlungen' klassifiziert werden können.

Zwei Hauptarten von nicht-intendierten Konsequenzen lassen sich unterscheiden: Erstens gibt es soziale Ergebnisse, die das Gegenteil von den Ergebnissen darstellen, die die Handelnden durch ihre Aktionen erreichen wollten. Diese Umkehrungseffekte können zwei Formen annehmen. Auf der einen Seite verhindern die individuellen Aktionen die Realisierung eben der Ereignisse, die erreicht werden sollten; Beispiele sind die sozial-suboptimalen Ergebnisse, die in Gefangenendilemmasituationen erzielt werden und die Schwierigkeit, eine große Gruppe mit öffentlichen Gütern zu versorgen. Auf der anderen Seite realisieren individuelle Handlungen gerade die Ergebnisse, die sie zu vermeiden beabsichtigen; Beispiel dafür sind self-fullfilling prophecies, die von Condorcet und Arrow beschriebenen instabilen Mehrheitsentscheidungen, der Mangel einer Mehrheitsunterstützung für eine Partei, die von einer Majorität gewählt wurde, und die steigende Verhaltensregulierung und Indoktrination, die das Ergebnis eines 'sozial' motivierten gesetzgeberischen Verhaltens sein kann. Soziale Ergebnisse, die das Gegenteil von dem darstellen, was die Handelnden selbst wollten, erscheinen einem außenstehenden Beobachter paradox, d.h. sie erscheinen als Paradoxa im Licht der vorherrschenden commonsense-Theorien; sie verlieren jedoch diesen paradoxen Charakter, wenn einmal erklärt ist, wie bestimmte Handlungen unter bestimmten Bedingungen das zunächst paradox erscheinende Ergebnis hervorrufen.

Die zweite Art nicht-intendierter Konsequenzen betrifft soziale Ergebnisse, die aus der Sicht des Handelnden als unerwartete Nebeneffekte charakterisiert werden können. Beispiele für diese Art nicht-intendierter Konsequenzen sind die Verstärkung des herrschenden Schichtungssystems in der Wissenschaft durch Handlungen, die unbekannten Wissenschaftlern Anerkennung zu verschaffen beabsichtigen (Matthäus-Effekt), die von Elias dargestellte Entstehung neuer 'Figurationen' und Institutionen und die durch Marktprozesse hervorgerufene spontane Ordnung. Die von Handelnden selbst unerwarteten sozialen Ereignisse sind für den außenstehenden Beobachter nicht notwendigerweise unerwartet. Einige Handlungsergebnisse, die auf dem Hintergrund von commonsense-Theorien unerwartet sind, lassen sich aufgrund wissenschaftlicher Erkenntnisse vorhersagen, während andere Ereignisse, wie z. B. Erfindungen, auch für Sozialtheoretiker nicht vorhersehbar sind.

Diese Unterscheidung von Arten nicht-intendierter Konsequenzen erlaubt eine Reformulierung der theoretischen Probleme, die der Rekonstruktion der verschiedenen dargestellten Arbeiten zugrunde lagen. Sie können wie folgt umschrieben werden:

- (1) Unter welchen sozialen Bedingungen erzeugen individuelle Handlungen soziale Effekte, die das Gegenteil von dem darstellen, was die Handelnden durch ihre Aktionen erreichen wollten?
- (2) Unter welcher Bedingungskonstellation zeitigen die Nebeneffekte individueller Handlungen soziale Ergebnisse, die die Handelnden nicht erwarteten?

Um eine Bewertung der oben diskutierten Studien im Hinblick auf diese Fragen zu ermöglichen, werden die Rekonstruktionen der vorangegangenen Kapitel schematisch zusammengefaßt (vgl. Tabelle, S. 205).

Nicht-intendierter soziale Folgen individueller Handlungen

Art der nicht-intendierten Handlungen	Art der individuellen Handlungsergebnisse	Arten der sozialen Bedingungen
<i>Soziale Ergebnisse das Gegenteil der individuell beabsichtigten:</i> allgemeine Intention der Nutzenmaximierung nicht realisiert	eigennützige Handlung (Nutzenmaximierung)	(1) Fehlen gemeinsamer Normen (2) Fehlen bindender Vereinbarungen (3) keine Kommunikationsmöglichkeit (4) Wahl zwischen gegebenen Alternativen unvermeidbar
allgemeine Intention (Versorgung mit öffentlichen Gütern) nicht realisiert	eigennützige Handlung (Versorgung mit öffentlichen Gütern)	(1) Fehlen gemeinsamer Normen (2) Fehlen bindender Vereinbarungen (3) eine große 'latente' Gruppe (4) Wahl zwischen gegebenen Alternativen unvermeidbar
instabile Majoritätsentscheidung	Wahlverhalten einzig determiniert durch eigene Präferenzen	(1) Wahlverfahren bindet Gruppenpräferenz an individuelle Präferenzen (2) Vernachlässigung der irrelevanten Alternativen (3) Fehlen einer Diktatur
mangelnde Mehrheitsunterstützung für die von der Majorität gewählte Partei	Wahlverhalten einzig determiniert durch eigene Präferenzen	(1) begrenzte Anzahl von Programm-punkten (2) zwei Parteien vertreten jeweils gegensätzliche Standpunkte (3) Wahlverfahren stellt zusammen-gesetzte Mehrheiten her (4) Vernachlässigung der irrelevanten Alternativen (5) Fehlen einer Diktatur
Verhaltensregulierung und Indoktrination	Verhalten der Legislative auf Realisierung des 'kollektiven Interesses' gerichtet	(1) kommunales Rechtssystem wirksam (2) Überführung des kommunalen in privates Eigentum nicht durchführbar (3) Existenz politischer Institutionen, die mächtig genug sind, Verhalten zu kontrollieren oder Bürger zu indoctrinieren
Realisierung der Situation, die jeder verhindern wollte	zielgerichtete Handlung (Versuch, die befürchtete Situation zu verhindern)	(1) glaubwürdige aber unkorrekte Beschreibung einer Situation (2) Beschreibung öffentlich bekannt (3) Institutionen erlauben eine adäquate Reaktion auf eine unkorrekt definierte Situation
<i>Soziale Ergebnisse als unerwartete Nebeneffekte:</i> Verstärkung des bestehenden Schichtungssystems	Produktion und Publikation wissenschaftlicher Erkenntnisse	(1) deutliche Rangunterschiede (2) große Bevölkerung, daher unter-schiedliche Sichtbarkeit der Produkte (3) Eigentumsrechte eingeschränkt
Entstehung neuer sozialer Figuren und Institutionen	Zweckhandlung (Versuch, die eigene Situation zu kontrollieren)	(1) geringe Machtunterschiede zwischen (Gruppen von) Handelnden (2) hohe Komplexität der Figuren (große Anzahl von Handelnden, Differenzierung nach Rängen)
spontane soziale Ordnung (Harmonie von privaten und öffentlichen Interessen)	eigennützige Handlung (Nutzenmaximierung)	(1) Arbeitsteilung (2) private Eigentumsrechte (3) Fehlen gemeinsamer Normen (4) Fehlen bindender Abkommen (vollkommener Wettbewerb) (5) uneingeschränkter Zugang zum und Ausscheiden vom Markt (6) gemeinsamer Bewertungsstandard für Privatgüter (Preise) (7) Verfügbarkeit von Information über Preise

Lassen sich nun allgemeine Behauptungen über die sozialen Bedingungen formulieren, die mit großer Wahrscheinlichkeit nicht-intendierte Konsequenzen individueller Handlungen hervorrufen?

8. Generalisierungen

Bei einer nochmaligen Durchsicht der schematischen Darstellung ist es schwierig, in diesem heterogenen Material allgemeine Aussagen zu finden. Einige Behauptungen lassen sich jedoch aufstellen:

- (1) Bei einer großen Anzahl von Individuen, deren Aktivitäten weder von allgemeinen Normen noch von zwingenden Vereinbarungen koordiniert werden und die aufgrund einer ungenügenden Kommunikation solche Vereinbarungen auch nicht treffen können, ist es unwahrscheinlich, daß sie bei der Realisierung gemeinsamer Ziele Erfolg haben werden. Diese Bedingungen werden immer in großen, aber unorganisierten Gruppen (latenten Gruppen)^[61] vorliegen, deren Mitglieder allgemeine Interessen teilen.
- (2) Auch wenn institutionelle Ordnungen (Entscheidungsregeln, Besitzregelungen) wirksam sind, die mit Absicht gewählt wurden, so kann doch die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden, daß diese institutionellen Ordnungen Ereignisse hervorrufen oder verstärken, die sie zu verhindern suchten. Es scheint also keine narrensichere Institutionen zu geben.
- 3) Wenn eine soziale Situation durch hohe Komplexität im Hinblick auf die Differenzierung einer großen Anzahl von Individuen in Statusgruppen und auf die Beziehungen zwischen ihnen charakterisiert wird, und wenn der Machtunterschied zwischen den Handelnden oder Gruppen von Handelnden unterschiedlichen Ranges gering ist, dann ist es nicht sehr wahrscheinlich, daß die Aktivitäten in dieser Situation Auswirkungen haben, die von irgendeinem der betroffenen Individuen erwartet wurden. Da diese Bedingungen in modernen demokratischen Gesellschaften häufig vorliegen, scheint die Unvorhersehbarkeit sozialer Entwicklungen eher Regel als Ausnahme zu sein.

Diese drei Generalisierungen sind die ziemlich magere Ausbeute unserer Bemühungen, in verschiedenen Einzelstudien allgemeine Bedingungen des Auftretens nicht-intendierter Handlungsfolgen ausfindig zu machen. Sie sind nicht nur schwach in bezug auf ihren Informationsgehalt, sondern auch teilweise falsch. Zum Beispiel behandelt die dritte Generalisierung, die einige der von Norbert Elias aufgestellten Hypothesen zusammenfaßt, ein Ansteigen der Unvorhersehbarkeit sozialer Handlungsfolgen als Konsequenz des sich verringernden Machtunterschiedes zwischen Handelnden. Hier ergeben sich jedoch einige Schwierigkeiten. Erstens sieht die Behauptung ‘wenn ein Handelnder mächtig ist, wird das Ergebnis von Interaktionen mit anderen (machtlosen) Handelnden mit den Intentionen des Mächtigen in Einklang stehen’ mehr wie eine Machtdefinition aus, nicht aber wie eine informative Hypothese. Weiterhin ist, selbst wenn diese Aussage empirisch interpretiert wird, die Umkehrung ‘wenn ein Handelnder keine Macht hat, werden seine Intentionen nicht realisiert’ nicht notwendigerweise richtig, weil mächtige und machtlose Handelnde gemeinsame Ziele haben können (z. B. die Beschaffung eines öffentlichen Gutes) oder institutionelle Regelungen (z. B. Bürgerrechte) mit ausgleichenden Wirkungen existieren können. Die Hypothese ‘je geringer der Machtunterschied, desto weniger lassen sich die

Ergebnisse individueller Aktionen aus den Intentionen der Beteiligten vorhersagen' impliziert konsequenterweise einen Konflikt zwischen mächtigen und machtlosen Handelnden sowie das Fehlen von Institutionen, die konfligierende Interessen ausgleichen. Aber auch mit diesen zusätzlichen Annahmen trifft die Hypothese und folglich die dritte Generalisierung nicht zu: das Ergebnis von Interaktionsprozessen stimmt in der Tat bei abnehmendem Machtunterschied mit den Intentionen der Mächtigen weniger überein, es entspricht aber auch in stärkerem Maße den Intentionen der Machtlosen.

9. Schlußfolgerungen

In der Einleitung wurde die Frage aufgeworfen, ob es wissenschaftlich ergiebig sei, dem Problem nicht-intendierter Konsequenzen von Zweckhandlungen gegenüber anderen theoretischen Problemen der Sozialwissenschaften eine besondere Bedeutung beizumessen. Was kann zur Beantwortung dieser Frage im Hinblick auf die dargestellten Problemlösungen gesagt werden?

Die Beobachtung, daß im sozialen Leben nichts genauso eintritt, wie es beabsichtigt wurde, wie auch das damit zusammenhängende Forschungsprogramm, das sich mit nicht-intendierten Konsequenzen von Zweckhandlungen befaßt, müß vor dem Hintergrund einer bestimmten commonsense-Theorie gesehen werden. Diese Theorie besagt, daß menschliches Verhalten durch die Intentionen der Handelnden determiniert wird und, da soziale Phänomene Ergebnisse individueller Handlungen sind, daß diese Phänomene nur unter Bezugnahme auf diese Intentionen verstanden werden können.^[62] Auf diesem Hintergrund ist es verständlich, daß Soziologen die nicht-intendierten Aspekte sozialer Ordnungen, Institutionen oder Figurationen betont haben.

Als Kern eines Forschungsprogramms jedoch scheint dieses Thema bald ausgeschöpft zu sein, und in bezug auf die oben beschriebenen soziologischen Beiträge scheint es nicht notwendig zu sein, die behandelten Probleme unter dem Gesichtspunkt nicht-intendierter Konsequenzen zu behandeln. Im Gegenteil: die zu erklärenden Phänomene betreffen die Funktionsweise der self-fullfilling prophecy, die Verstärkung von Schichtungssystemen oder die Entstehung sozialer Figurationen. D.h. all diese Phänomene können genausogut ohne Bezug zu intendierten und nicht-intendierten Konsequenzen beschrieben und erklärt werden. Hinsichtlich der Beiträge der politischen Wissenschaft und Ökonomie gewinnt man den Eindruck, daß eine Rekonstruktion der Folgen von Gefangenendilemma-situationen oder von Mehrheitswahlverfahren unter dem Gesichtspunkt nicht-intendierter sozialer Konsequenzen dem Problem der optimalen Versorgung mit öffentlichen Gütern oder der instabilen Majoritätsentscheidung keine neuen Erkenntnisse hinzufügt. Sicherlich, auch die Ökonomen selbst sprechen von nicht-intendierten Konsequenzen. Im Hinblick auf die externen Effekte etwa wurde behauptet: "Die wichtigste Eigenschaft dieses Konzeptes besteht darin, daß diese Effekte nicht bewußt herbeigeführt werden, sondern ein nicht-intendiertes oder zufälliges Nebenprodukt einer anderweitig legitimierten Aktivität sind."^[63] Ein genauerer Blick auf die Arbeit von Ökonomen zeigt jedoch, daß das Ergebnis ihrer Analysen nicht davon berührt wird, ob nun der Terminus 'nicht-intendiert' gebraucht wird oder nicht, d.h. die NichtIntendiertheit bestimmter sozialer Effekte ist für die ökonomische Analyse nebensächlich. 'Nicht-intendiert' im Kontext der Ökonomie heißt einfach, daß bestimmte Effekte nicht als Handlungsziele in Betracht gezogen werden, ohne Rücksicht darauf, ob diese Auswirkungen antizipiert werden oder nicht. Kurz: 'Nicht-intendiert' bezieht sich einfach auf die Tatsache, daß ein bestimmtes Ergebnis nicht Teil der Nutzenfunktion eines

Handelnden ist. Weiterhin hat die 'Nicht-Intendiertheit' eines Effektes in der Ökonomie keine kognitive Bedeutung in dem Sinne, daß sie sich auf mentale Prozesse von bewußten Zweck-Mittelabwägungen des Handelnden beziehen würde. Keines der verhaltens-theoretischen Postulate der Ökonomie "verlangt, daß Menschen sich dieser Postulate bewußt sind. Die Annahmen behaupten lediglich, daß Menschen bestimmte konsistente und vorhersehbare Reaktionsmuster auf Veränderungen ihrer Umwelt entwickeln ... Nichts in der ökonomischen Theorie beruht auf der Prämisse, daß sich Menschen immer rational verhalten oder logisch denken. Über die mentalen Prozesse von Menschen wird nichts gesagt".^[64]

Die unterschiedliche Bedeutung, die den unintendierten Folgen von Handlungen von Soziologen auf der einen und Ökonomen auf der anderen Seite beigemessen wird, kann anhand des bereits erwähnten 'Veblen-Paradox' illustriert werden. Als Soziologe betrachtet Merton den demonstrativen Verbrauch (Veblen-Paradox) als Beispiel für die latente Funktion einer sozialen Verhaltensweise, wobei latente Funktionen objektive Konsequenzen sind, die weder intendiert noch erkannt werden. Die manifeste Konsequenz des Kaufs von teuren Verbrauchsgütern beschreibt er als "Bedürfnisbefriedigung, für die diese Güter explizit geschaffen wurden",^[65] während die latente ('nicht-intendierte') Konsequenz als Erhöhung oder Bestätigung des sozialen Status beschrieben wird. Nach Merton besagt das Veblen-Paradox, "Menschen kaufen teure Güter, nicht weil sie besser, sondern weil sie teurer sind. Denn es ist mehr die latente Gleichung ('Kostspieligkeit = Kennzeichen für höheren Sozialstatus') ... als die manifeste ('Kostspieligkeit = hervorragende Qualität der Güter')", die in der funktionalen Analyse herausgestellt wird. Wenn diese latenten Konsequenzen Eingang in das Alltagswissen finden und allgemein erkannt werden - wie im Fall des demonstrativen Verbrauchs - hört das Problem der nicht-intendierten Konsequenzen nach Merton einfach auf zu existieren; das Forschungsprogramm ist dann ausgeschöpft. In der Ökonomie hingegen erledigt sich das Problem von Nebeneffekten nicht, wenn die Menschen sich dieser Effekte bewußt werden. Im Falle des demonstrativen Verbrauchs entsteht die Frage, was Menschen tun, wenn sie bestimmte Verwendungsweisen (Statusbestätigung) von teuren Verbrauchsgütern bewerten. Diese Frage scheint im Hinblick auf den Charakter der Nachfragefunktion interessant zu sein, aber sie stellt weder ein Paradox dar, noch ist sie abhängig vom Bewußtsein der Beteiligten. Die ökonomische Analyse des Veblen-Effektes endet nicht schon dann, wenn Menschen erkennen, daß sie zum Kauf eines teuren Autos aus Statusgründen motiviert wurden.^[66]

10. Schlußbetrachtung

Die vorangehenden Überlegungen haben zu dem Schluß geführt, daß sich die 'Nicht-intendiertheit' bestimmter sozialer Ergebnisse individueller Handlungen entweder auf ein Modell menschlichen Verhaltens und eine damit verwandte Aufassung sozialer Phänomene bezieht, die in einem präsoziologischen Zeitalter entstanden sind, oder eine bloße terminologische Ausdrucksweise theoretischer Probleme in den Sozialwissenschaften ist, die der Erklärung kollektiver Phänomene nichts hinzufügt. Keinesfalls impliziert dies jedoch die Empfehlung, zugleich mit dem Ausdruck, 'nicht-intendierte Handlungsfolgen' auch die damit verbundenen Phänomene fallen zu lassen. Es scheint vielmehr ratsam zu sein, die Aufmerksamkeit von der 'Nicht-intendiertheit' bestimmter sozialer Ergebnisse auf andere, verwandte Probleme zulenken.

Zunächst scheint ein Wechsel von Handlungsmodellen, die oft in der Soziologie angewandt werden, zu den Verhaltensmodellen der Ökonomie einer Betrachtung wert zu

sein. Das erste Modell betrachtet menschliches Handeln als von Intentionen bestimmt, wobei erklärungsbedürftige Phänomene jene (Ergebnisse von) Handlungen sind, die nicht direkt auf die Intentionen des einzelnen Handelnden zurückgeführt werden können. Das zweite Modell, das die Nutzenmaximierung als allgemeines Prinzip benutzt, kann die Vielfalt der Ziele und Kosten eines Handelnden berücksichtigen, indem es mehrere Formen von Nutzen und Kosten (anstelle einer Intention) in seine Nutzenfunktion einbezieht.^[67] Ein solcher Wechsel von traditionellen soziologischen zu ökonomischen Verhaltensmodellen kann bereits in den Arbeiten einer kleinen, aber wachsenden Gruppe von Soziologen festgestellt werden, deren prominenteste Mitglieder James Coleman, Raymond Boudon und Karl-Dieter Opp sind.^[68] Zumindest im Hinblick auf die verhaltenstheoretischen Annahmen und den allgemeinen Ansatz wurden diese Arbeiten offensichtlich von der sogenannten 'neuen politischen Ökonomie' beeinflußt.^[69]

Ein anderes, offensichtlich fruchtbare Problem, das mit dem Problem nicht-intendierter Konsequenzen verbunden ist, aber oft von Soziologen und Ökonomen in gleicher Weise vernachlässigt wurde, ist das 'Transformationsproblem'.^[70] Es beschäftigt sich mit dem Prozeß, wie die Handlungen vieler Individuen in kollektive Phänomene transformiert werden. Da die meisten Phänomene, die Sozialwissenschaftler zu erklären versuchen, Gemeinschaftsprodukte vieler Akteure sind (z. B. Verteilungen, Strukturen, kollektive Handlungen, Normen), verdienen Transformationsprobleme die Aufmerksamkeit der Sozialwissenschaftler. Einige dieser zu erklärenden kollektiven Phänomene können als bloße Additionen individueller Ereignisse (z. B. Verbrechensraten) verstanden werden, während andere komplexere Transformationsregeln voraussetzen als die zur Berechnung solcher Raten benötigten. Die Lösung eines Transformationsproblems nimmt nach Coleman die Form einer 'synthetischen' (im Unterschied zu 'explanatorischen') Theorie an.^[71]

Die Bedeutung des Transformationsproblems und seine übliche Vernachlässigung durch Sozialwissenschaftler kann durch die bereits erwähnte Analyse der self-fulfilling prophecies von Merton illustriert werden. Im Anschluß an die Beschreibung verschiedener Instanzen von self-fulfilling prophecies - wie z. B. falsche Gerüchte einer Insolvenz, die in eine reale Insolvenz der Bank umschlagen kann, wenn diese Gerüchte von den Bankkunden einmal geglaubt werden - betont Merton die Möglichkeit, die Wirkung von self-fulfilling prophecies zu einem bewußten und geplanten Ende zu bringen, indem man "angemessene institutionelle und administrative Bedingungen schafft".^[72] Leider läßt Merton unspezifiziert, welche institutionellen Bedingungen dem Verlauf Einhalt gebieten könnten. Im Hinblick auf das Bankbeispiel bedeutet das, daß er die Bankgesetze nicht spezifiziert, die für eine effektive Vermeidung von Insolvenz notwendig wären, auch wenn Gerüchte das Verhalten der Bankkunden beeinflussen. Aber es ist genau die Spezifizierung solcher gemeinsam auftretenden Bedingungen, die ein Verständnis der Transformation individueller Handlungen in kollektive Effekte problematisch macht.

Anmerkungen

1. Übersetzt aus dem Englishen von Heide Mühlfeld.
2. K.R. Popper. *Conjectures and Refutations*, New York (1965), S. 124 f.
3. K.R. Popper. *Die Logik der Sozialwissenschaften*. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (1962), S. 248.
4. R.K. Merton. *Social Theory and Social Structure*, Glencoe (1957), S. 66.
5. N. Elias. *Zur Grundlegung einer Theorie sozialer Prozesse*. In: Zeitschrift für Soziologie (1977), S. 131.

6. R.K. Merton. *The unanticipated Consequences of purposive social Action*. In: American Sociological Review 1 (1936), S. 895.
7. Bevor in dem Abschnitt 'Diskussion' die verschiedenen Arten nicht-intendierter Konsequenzen spezifiziert werden, wird der Terminus 'nicht-intendiert' synonym mit 'ungewollt' auf der einen und 'nicht-antizipiert' und 'unerwartet' auf der anderen Seite benutzt, da die Intention eines Handelnden, durch eine Handlung einen positiv bewerteten Zustand herbeizuführen, Erwartungen über die Wahrscheinlichkeit impliziert, daß die Handlung auch den positiv bewerteten Zustand verwirklicht.
8. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S. 19 ff.
9. Ich werde später noch auf dieses Problem zurückkommen.
10. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S. 131 ff.; L. Schneider (1975). *Ironic Perspective and Sociological Thought*. In: L.A. Coser (Hrsg.): *The Idea of Social Structure*, New York, S. 325.
11. R.K. Merton. *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England*, New York (1970), S. 58.
12. Es ist zu beachten, daß dieses Theorem, nimmt man es wörtlich, die Möglichkeit des Lernens ausschließt.
13. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S. 421 ff.
14. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S. 436.
15. Ich werde auf Mertons Analyse der self-fullfilling prophecies in der Schlußbetrachtung zurückkommen.
16. R.K. Merton. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, Chicago (1973), S. 273 und 439 ff.
17. R.K. Merton. *The Sociology*, a.a.O., S. 445 f.
18. S. Mennell. *Individual Action and Its Social Consequences in the Work of Norbert Elias*. In: P.R. Gleichmann; J. Goudsblom; Korte (Hrsg.): *Human Figurations*, Amsterdam (1977), S. 99.
19. N. Elias. *Über den Prozeß der Zivilisation* Bd. 1, Bern (1969), S. LXXIX.
20. N. Elias. *Zur Grundlegung*, a.a.O.
21. N. Elias. *Zivilisation*, a.a.O., und: *Zur Grundlegung*, a.a.O.
22. N. Elias. *Zur Grundlegung*, a.a.O., S. 127.
23. N. Elias. *Zivilisation*, a.a.O., Bd. 2, S. 313 f.
24. N. Elias. (1970). *Was ist Soziologie?* München, Kap. 3.
25. Man erhält den Eindruck, daß Elias Konfliktsituationen mit Nullsummencharakter verallgemeinert.
26. Einwände gegen dieses Postulat und gegen die Machthypothese werden im Abschnitt *Generalisierungen* dargestellt.
27. N. Elias. *Was ist Soziologie?*, a.a.O., S. 88.
28. Vgl. dazu die Einwände im Abschnitt *Generalisierungen*.
29. Es muß vermerkt werden, daß dies im Falle von Verhandlungen gilt, aber nicht unter Marktbedingungen.
30. N. Elias *Zivilisation*, Bd. 1, a.a.O., S. LXIX.
31. Verweise auf die 'endogene Dynamik einer Figuration' können besser im Diskussionszusammenhang über individualistische versus kollektivistische Erklärung eines kollektiven Phänomens abgehandelt werden.
32. A.W. Gouldner. *Theoretical Requirements of Applied Social Science*. In: American Sociological Review (1957), S. 99.
33. B. Mandeville. *The Fable of the Bees*, Harmondsworth; Schneider, L. (1970). *Mandeville as Forerunner of Modern Sociology*. In: Journal of the History of the Behavioral Sciences (1970), S. 219 ff.; V. Vanberg, (1975). *Die zwei Soziologen*, Tübingen; W.C. Ultee (1970). *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*, Groningen.
34. Paradoxa in den Sozialwissenschaften müssen von denen der Logik unterschieden werden. In den ersten Fällen - die hier von Interesse sind - wird der Überraschungsaspekt bestimmter Prozesse betont, aber 'Überraschung, wie Schönheit, ist immer relativ zum Standpunkt des Betrachters' (vgl. S.J. Brams: *Paradoxes in Politics*, New York 1976, S. 15 f.). Andere haben den manchmal ironischen Charakter solcher Prozesse hervorgehoben, vgl. dazu L. Schneider: *Ironic Perspective*, a.a.O., Überraschung und Ironie können als Gefühle außenstehender Beobachter entstehen, wenn sie soziale Ergebnisse betrachten, die von den Handelnden nicht intendiert waren.
35. S.J. Brams. *Paradoxes*, a.a.O., S. 79 ff.
36. Diese dritte Bedingung mag überflüssig sein, da es nicht die bloße Existenz einer Abmachung ist, die für das Dilemma von Bedeutung ist, sondern die Frage, ob die Handelnden 'sich an die Vereinbarung halten' (vgl. J. Watkins: *Imperfect Rationality*. In: R. Borger; F. Cioffi (Hrsg.): *Explanation in the Behavioral Sciences*, Cambridge (1970), S. 204).
37. W. Lee. *Decision Theory and Human Behavior*, New York (1971), S. 291 ff.
38. S.J. Brams. *Paradoxes*, a.a.O., S. 84 f.

39. M. Olson. *The logic of Collective Action*, New York (1965).
40. W.H. Riker; P.C. Ordeshook. *An Introduction to Positive Political Theory*, Englewood Cliffs (1973), S. 45 ff.
41. Olson definiert ein öffentliches Gut als 'jedes Gut, das, wenn eine Person einer Gruppe ... es konsumiert, den anderen nicht vorenthalten werden kann' (Olson: a.a.O., S. 14). Anders ausgedrückt: ein öffentliches Gut ist, wenn es *einer* Person in einer Gruppe zur Verfügung steht, ohne zusätzliche Kosten auch für andere Personen dieser Gruppe zugänglich. Olson hat der oft übersehenen Tatsache Aufmerksamkeit geschenkt, daß die Erreichung eines gemeinsamen Ziels oder die Befriedigung gemeinsamer Interessen gleichbedeutend ist mit Verfügungsgewalt der Gruppe über ein öffentliches Gut (Olson: a.a.O., S. 15).
42. J. van den Doel; C. de Galan; J. Tinbergen. *Pleidooi voor een geleide loonpolitiek*. Economisch Statistische Berichten (1976), S. 264 ff.
43. Da Olsons Gruppentheorie hier nur zu illustrativen Zwecken herangezogen wird, lassen wir Unterschiede im Ausmaß der Partizipation und Variationen in der Anzahl der Teilnehmer unberücksichtigt.
44. Es ist zu beachten, daß die Nicht-Versorgung mit öffentlichen Gütern nur im ersten Fall (Trittbrettfahrer) als nicht-intendierte Konsequenz einer Zweckhandlung interpretiert werden kann.
45. Dies trifft nur dann zu, wenn die Existenz selektiver Anreize und der Gebrauch von Gewalt unberücksichtigt bleiben.
46. Verfahrensregeln können sich beziehen auf die Frage, ob Äußerungen anders Handelnder ernst zu nehmen sind (z. B. Umgang mit Bluff), auf die Frage, wie man mit unzuverlässigen Partnern umzugehen hat, usw.
47. Diese Kommunikation findet statt, wenn Preise als Signale benutzt werden. Sie resultiert jedoch nicht in Vereinbarungen der Produzenten oder der Konsumenten.
48. A.A. Alchian; W.R. Allen. *University Economics*, London (1974), S. 56.
49. A. Downs. *An Economic Theory of Democracy*, New York (1957).
50. G. Scherhorn. *Der Wettbewerb in der Erfahrungswissenschaft. Ein Beitrag zur Allgemeinen Theorie des Marktes*. In: Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik (1969), S. 63 ff.
51. F.A. von Hayek. *Arten der Ordnung*. In: Freiburger Studien, Tübingen (1969), S. 32 ff.
52. R. Klma. *Theoretical Pluralism, Methodological Discussion and the Role of the Sociologist: the West German Case*. In: Social Science Information (1972), S. 69 ff.
53. K. Arrow. *Social Choice and Individual Values*, New York (1951).
54. In dem oben dargestellten einfachsten Fall ist die Chance, daß eine Mehrheitswahl inkohärente Ergebnisse liefern wird, geringer als 6%. Jedoch steigt die Wahrscheinlichkeit sowohl mit der Anzahl der Alternativen als auch mit der Anzahl der Handelnden, vgl. B.S. Frey (1977). *Moderne Politische Ökonomie*, München, S. 97 f.
55. D.W. Rae; H. Daudt. *The Ostrogorski Paradox: A Peculiarity of Compound Majority Decision*, Unveröff. Manuskr., Wassenaar; H. Daudt. *De politieke toekomst van de verzorgingsstaat*. In: Beleid en Maatschappij (1976), S. 175 ff.
56. A.A. Alchian; H. Demsetz. *The Property Right Paradigm*. In: Journal of Economic History (1973), S. 16 ff.
57. Das Hauptargument und einige der Beispiele in diesem Kapitel über Eigentumsrechte sind der Studie von Alchian, Demsetz: a.a.O. entnommen.
58. A.A. Alchian; H. Demsetz: a.a.O., S. 19.
59. Dies ist das Problem des Trittbrettfahrers, das bereits vorher im Zusammenhang mit öffentlichen Gütern erwähnt wurde.
60. A.A. Alchian; H. Demsetz: a.a.O., S. 24.
61. Olson benutzt diesen Ausdruck für sehr große Gruppen, vgl. Olson: a.a.O., S. 50.
62. Diese common-sense Theorie bedeutet eine progressive Problemverschiebung gegenüber dem sog. 'argument from design', das alle sozialen Ereignisse als das Ergebnis der Wirkung eines supra-individuellen Willens oder einer 'Intention' (die Gott, dem Weltgeist oder der Geschichte zugeschrieben werden kann) auffaßt.
63. E.J. Mishan. *The Postwar Literature on Externalities: An Interpretative Essay*. In: Journal of Economic Literature (1971), S. 2.
64. A.A. Alchian; W.R. Allen: a.a.O., S. 24.
65. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S. 69 f.
66. H. Leibenstein. *Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumer's Demand*. In: W. Breit; H. Hochmann (Hrsg.): *Readings in Micro-Economics*, Hinsdale (1971), S. 111 ff.

67. Dies bedeutet nicht, daß die verschiedenen Nutzentheorien, die in der Ökonomie benutzt werden, der Kritik - auch und gerade durch die Soziologie - nicht bedürften, vgl. Schütte, H.G.: *Traders, Intellectuals and Citizens. Contribution to the Conference: Institutions, Individuals and Collective Actions*, Utrecht 1977.
68. J. Coleman. *Social Structure and a Theory of Action*. In: P.M. Blau (Hrsg.): *Approaches to the Study of Social Structure*, London (1975), S. 76 ff.; R. Boudon. *The Three Basic Paradigms of Macrosociology: Functionalism, Neo-Marxism and Interaction Analysis*. In: *Theory and Decision* (1975), S. 381 ff., sowie die Abhandlung von K.-D. Opp: 'Das ökonomische Programm in der Soziologie', in diesem Heft der Sozialen Welt.
69. Dies entspricht den programmatischen Aussagen über die theoretische Soziologie von Hans Albert, vgl. H. Albert (1967). *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, Neuwied; Albert, H. (1976). *Aufklärung und Steuerung*, Hamburg.
70. S. Lindenberg. *Individuelle Effekte, kollektive Phänomene und das Problem der Transformation*. In: K. Eichner; W. Habermehl (Hrsg.): *Probleme der Erklärung sozialen Verhaltens*, Meisenheim (1977), S. 46 ff.
71. J. Coleman. *Introduction to Mathematical Sociology*, New York (1964), S. 34 ff. Synthetische Theorien geben Antworten auf die Frage, welches die Konsequenzen eines gemeinsamen Auftretens vieler Bedingungen sind, wenn bestimmte Verhaltensannahmen vorausgesetzt werden. Sie untersuchen die gemeinsamen Implikationen einer Anzahl empirischer Generalisierungen, wobei sie sich auf analytische Aussagen konzentrieren und nicht auf empirische Gesetze.
72. R.K. Merton. *Social Theory*, a.a.O., S.435 f.

Erklärung unbeabsichtigter Handlungsfolgen: Ziel oder Meilenstein soziologischer Theoriebildung?*

Auf der Tübinger Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Soziologie im Jahre 1961 hat Karl Popper die Ausarbeitung einer Theorie der Institutionen und Traditionen als eines der Grundprobleme der reinen theoretischen Soziologie bezeichnet. Dabei unterbreitete er seiner Zuhörerschaft den Vorschlag, als Beitrag zur Lösung dieses Problems "eine Theorie der gewollten und ungewollten institutionellen Folgen von Zweckhandlungen auszubauen". Die Soziologie stehe, so argumentierte er im Zusammenhang mit der 23. These seines Referates, immer wieder vor der Aufgabe "ungewollte und oft unerwünschte soziale Folgen menschlichen Handelns zu erklären" (Popper 1962), und gerade im Hinblick auf diese Aufgabe unterscheide sie sich von der Psychologie.

In den knapp zwei Jahrzehnten, die seit der Tübinger Arbeitstagung vergangen sind, hat das Referat Karl Poppers zwar den Anstoß zu einer wissenschaftstheoretischen Kontroverse gegeben, die die Aufmerksamkeit der wissenschaftlichen Öffentlichkeit für lange Zeit gefangen hielt; die den Popperschen Thesen innenwohnende theoretische Herausforderung fand jedoch wesentlich weniger Gehör, insbesondere der Vorschlag, der Analyse unbeabsichtigter Handlungsfolgen in Zukunft mehr theoretische Aufmerksamkeit zuzuwenden.^[1] Den Veranstaltern des 20. Soziologentages gebührt das Verdienst, Poppers 23. These wieder aufgegriffen zu haben und ihr einen Themenbereich zu widmen.

Die relative Vernachlässigung des Problems unbeabsichtigter Handlungsfolgen in der Soziologie ist nicht neu, sondern findet ihren Ursprung in früheren Phasen der Geschichte der Soziologie. Deshalb werde ich zunächst ein paar kurze Bemerkungen zur Problemgeschichte machen. Danach werde ich Schlußfolgerungen neuerer Arbeiten zusammenfassen. Dem folgt eine Darstellung der methodologischen Eigentümlichkeiten von Erklärungen kollektiver Phänomene, die als unbeabsichtigte Handlungsergebnisse gedeutet werden. Dies bildet den Rahmen für die Darstellung eines Anwendungsfalls. Abschließend werde ich auf die Frage eingehen, welche Bedeutung der Aufgabenstellung zukommt, die Karl Popper vor knapp zwei Jahrzehnten für die theoretische Soziologie formuliert hat.

1. Zur Problemgeschichte

Wenn man die Geschichte der Soziologie nicht, wie allgemein üblich, mit Auguste Comte beginnen läßt sondern die schottischen Moralphilosophen als die Begründer der Sozialwissenschaften betrachtet, dann hat die Entdeckung des Phänomens unbeabsichtigter Handlungsfolgen wesentlich zum Entstehen der Soziologie beigetragen. Bereits im Jahre 1724 hatte Mandeville an Hand seiner 'Bienenfabel' darauf hingewiesen, daß gesellschaftliche Tatbestände, die als 'öffentliche Tugenden' gelten, das nicht-intendierte Ergebnis einer Vielzahl eigennütziger (als 'private Laster' geltender) Handlungen sein können. Mandevilles satirische Fabel hat bekanntlich die sozialtheoretischen Konzeptionen von u.a. Adam Smith und Adam Ferguson stark beeinflußt.

Die schottischen Moralphilosophen des 18. Jahrhunderts waren der Ansicht, daß

---

* Pp. 246-261 in: J. Matthes (Hrsg.), *Lebenswelt und soziale Probleme*, Campus, Frankfurt a.M. 1981.

unbeabsichtigte soziale Folgen absichtsgeleiteter Handlungen ein universales gesellschaftliches Phänomen darstellen. Was ihnen dabei erklärbungsbedürftig erschien, war nicht die Existenz dieses Phänomens, sondern dessen spezifische Ausprägungen.^[2]

Außerhalb der angelsächsischen Tradition ist die Einsicht, daß gesellschaftliche Institutionen nicht als Verwirklichung vorgefaßter Entwürfe entstehen, zwar Anfang des 19. Jahrhunderts noch lebendig geblieben, aber zugleich ändert sich die Richtung der Fragen, die in diesem Zusammenhang gestellt werden. Die gesellschaftlichen Sachverhalte, wofür Hegel den Ausdruck 'List der Vernunft' geprägt hat, unterscheiden sich nicht von denen, auf die die Schotten Bezug nehmen. Aber, so Hegel, die von Leidenschaften und Eigeninteresse bestimmten individuellen Handlungen wirken in Wahrheit im Dienst höherer geschichtlicher Ziele, indem ihre Ausführung die Verwirklichung des geschichtlichen Endzwecks näherführt (Hegel 1961: 48). Zusätzlich führt Hegel dann noch Wertgesichtspunkte ein, unter denen das kollektive Resultat ausgezeichnet und die es produzierenden individuellen Handlungen abgewertet werden (Hegel 1961: 568-569).

Im Gegensatz zu Hegels idealistischer Umdeutung des Problems bleibt es bei Karl Marx und Friedrich Engels in seiner realwissenschaftlichen Bedeutung erhalten. Aber wurde das Phänomen unbeabsichtigter Handlungsfolgen bei den Schotten noch als Merkmal *jeder* gesellschaftlichen Ordnung betrachtet, so wird es nun bei Marx und Engels historisch relativiert, d.h. als ein Defekt aller bisherigen gesellschaftlichen Systeme interpretiert, der zugleich mit der Aufhebung der Entfremdung beseitigt werden kann.^[3]

Wenn wir uns nun Durkheim zuwenden, dann zeigt sich, daß er zwar wie die Schotten davon ausgeht, daß gesellschaftliche Tatbestände ein 'spontanes', ursächlich zu erklärendes Produkt der Wirklichkeit sind, sich zugleich aber hinsichtlich der ursächlich wirkenden Faktoren ausdrücklich von den Schotten distanziert (Durkheim 1961: 201-204). Durkheims berühmte Regel, die bestimmende Ursache eines soziologischen Tatbestands müsse in den sozialen Phänomenen, die ihm zeitlich vorangehen, und nicht in den Zuständen des individuellen Bewußtseins gesucht werden, führt praktisch zur Eliminierung des Problems unbeabsichtigter Handlungsfolgen aus dem Reservoir soziologischer Probleme. Denn weil auf individuelle Handlungen bei konkreten Erklärungen nicht explizit Bezug genommen wird, kann ihr Zusammenhang mit kollektiven Phänomenen nicht problematisiert werden.^[4]

Das Durkheim'sche Programm für die Soziologie hat u.a. Auswirkungen auf die Fragestellungen der empirischen Sozialforschung gehabt. Was bei den Vorläufern der Soziologie noch als theoretisches Problem galt, taucht nun in der empirischen Sozialforschung bestenfalls als technisches Problem der Mehrebenenanalyse wieder auf.

Es ist das Verdienst Robert Mertons, das Problem unbeabsichtigter Handlungsfolgen als theoretische Aufgabe wieder aufgegriffen zu haben. Der Beitrag, den Merton im Jahre 1936 zur Erklärung des Entstehens unbeabsichtigter Handlungsfolgen liefert hat, wird von ihm selbst nur als eine 'Kurzdarstellung der wichtigsten Elemente eines fundamentalen sozialen Prozesses' bezeichnet. Danach hat Merton in zahlreichen Einzelstudien soziale Prozesse analysiert, die - obwohl nicht immer unter Verwendung dieser Terminologie dargestellt - als konkrete Ausprägungen des allgemeinen Phänomens unbeabsichtigter Handlungsfolgen einzuordnen sind. Seine Arbeiten zur 'self-fulfilling prophecy', zum Matthäus-Effekt und vor allem zu den latenten Funktionen stabiler Verhaltensweisen sind wohl die bekanntesten Beispiele dafür.^[5]

In jüngster Zeit hat die Bearbeitung des Problems unbeabsichtigter Handlungsfolgen neue Impulse erhalten durch den französischen Soziologen Raymond Boudon. Anfang der

siebziger Jahre war Boudon im Rahmen seiner Mobilitätsstudien auf das Erklärungsproblem gestoßen, "warum die Zunahme der Bildungsbeteiligungsquoten einerseits und die Verringerung der Ungleichheit der Bildungschancen andererseits nicht zu einer Verringerung der *Ungleichheit der sozialen Chancen*" bzw. zu einer Verstärkung der *sozialen Mobilität* geführt haben (Boudon 1979: 74). Durch dieses Problem - wie aus Gleichheit Ungleichheit entstehen kann - wurde sein Interesse an, wie er es nennt 'paradoxa Effekten' geweckt und ein Durchsuchen der soziologischen Literatur nach solchen Effekten ließ ihn erkennen, daß paradoxe Effekte in allen gesellschaftlichen Bereichen und auf nahezu allen Forschungsgebieten der Soziologie zu finden sind. Boudons Arbeiten der letzten Jahre (vgl. Boudon 1979, Boudon 1980) sind zu einem großen Teil der theoretischen Aufhellung paradocher Effekte gewidmet. Auf seinen spezifischen Beitrag - die Analyse von Interdependenzstrukturen und Kompositionseffekten - komme ich noch zurück.

2. Theoretische Beiträge

Die Arbeiten von Merton und Boudon haben zur Klärung von zwei wichtigen Aspekten unseres Problems beigetragen: einmal in Bezug auf die Konstruktion einer Typologie unbeabsichtiger Handlungsfolgen, zum anderen im Zusammenhang mit der Frage, in welcher Weise soziale Bedingungen auf das Entstehen unbeabsichtiger Handlungsfolgen einwirken.

Boudon hat einen brauchbaren Ansatz für eine Typologie entwickelt. Er führt drei Gesichtspunkte ein, unter denen sich Handlungseffekte einteilen lassen (Boudon 1979: 63): (1) das Ausmaß, in dem die Akteure ihre individuellen Absichten verwirklichen; vereinfachend heißt das "kein Mitglied der Gemeinschaft, einige Mitglieder, alle Mitglieder erreichen ihre Ziele"; (2) die Bewertung des kollektiven Ergebnisses, eingestuft als kollektiver Nutzen, kollektiver Schaden, oder sowohl Nutzen als auch Schaden; (3) die Zahl der Akteure, die von dem kollektiven Ergebnis getroffen sind, grob unterschieden in "Schaden und Nutzen entstehen nur für einige oder für alle Mitglieder der Gemeinschaft". Eine systematische Kombination dieser Merkmalsklassen ergibt 18 Typen von unbeabsichtigten Handlungsfolgen. Diese Typologie kann noch um das Kriterium der Vorhersehbarkeit erweitert werden, d.h. jeder der 18 Typen wird als vorhersehbar oder nicht vorhersehbar eingestuft (ibidem; 65).

Meines Erachtens können diesen vier von Boudon vorgeschlagenen Unterscheidungskriterien mindestens zwei weitere Kriterien hinzugefügt werden. Erstens kann der Zeitraum, über den sich das Zustandekommen des unbeabsichtigten Effekts erstreckt, beträchtlich variieren. Der von Elias beschriebene zivilisatorische Wandel als nicht gewollte Folge der Verdichtung sozialer Figurationen oder die von Merton untersuchte Entwicklung der modernen Wissenschaft als nicht beabsichtigte Folge protestantisch puritanistischer Verhaltensweisen^[6] sind Beispiele für Handlungseffekte, die sich langfristig geltend machen. Dahingegen wird der kollektive Schaden, der als Folge einer massalen Zunahme der Nachfrage nach Ausbildung entsteht und in erhöhten Gestaltungskosten für den Sozialstatus zum Ausdruck kommt, bereits kurzfristig für alle Beteiligten fühlbar.

Zweitens können die Akteure, deren Handlungen zu unbeabsichtigten Effekten führen, unterschiedliche gesellschaftliche Positionen innehaben. Wenn vom Erreichen individueller Ziele die Rede ist, kommt den Handlungen öffentlicher Entscheidungsträger oder den Ausführenden öffentlicher Maßnahmen eine andere Bedeutung zu als den Handlungen derer,

die von diesen Maßnahmen betroffen sind. D.h. die individuellen Ziele der Akteure können öffentlichen oder privaten Charakter haben. Im ersten Falle handelt es sich um Erfolg oder Mißerfolg von Maßnahmen öffentlicher Instanzen und deren unbeabsichtigte Nebenfolgen^[7], während im zweiten Falle die individuelle Zielerreichung zugleich kollektiven Nutzen oder Schaden stiftet. Angesichts dieses beträchtlichen Unterschiedes in der Ausgangssituation soll im Rahmen dieses Referates die Analyse der Nebenfolgen öffentlicher Maßnahmen außer Betracht bleiben.

Die gleichzeitige Berücksichtigung all dieser Unterscheidungskriterien führt zu einer Fülle von Typen unbeabsichtigter Effekte, die meines Erachtens jedoch nicht in gleichem Maße das theoretische Interesse herausfordern. Zunächst erscheint es mir zweckmäßig, langfristige Effekte gesondert, im Rahmen historischer Studien, zu analysieren; einmal wegen der Schwierigkeit, den erklärbungsbedürftigen Zusammenhang zwischen individuellen Handlungen und sozialen Folgen erst einmal korrekt zu beschreiben, zum andern weil im Alltagsverständnis kurzfristige Effekte eher als langfristige im Sinne verwirklichter Absichten gedeutet werden, wodurch gelungene Erklärungen kurzfristiger Effekte zugleich gängige aber irrite Alltagstheorien korrigieren.

Des weiteren scheint sich parallel zur Problemgeschichte das öffentliche Interesse für bestimmte Effekte gewandelt zu haben. Waren die Schotten vor allem von der Weisheit der unsichtbaren Hand, d.h. von der kollektiven Nutzen stiftenden Wirkung des Marktes beeindruckt, so sind es heute eher die Fälle des Marktversagens, denen unsere Aufmerksamkeit gilt. Damit sind Handlungen angesprochen, deren unbeabsichtigte Konsequenz die Schaffung suboptimaler gesellschaftlicher Zustände ist, z.B. im Zusammenhang mit der Produktion kollektiver Übel.^[8]

Darüberhinaus dürften schädliche Handlungsfolgen desto stärker als soziales Problem erfahren werden, je mehr Akteure von ihnen betroffen sind. Das Ausmaß, in dem dabei die jeweiligen individuellen Ziele erreicht werden, trägt ebenfalls zur Intensität des Problembewußtseins bei: wer seine Absichten nicht realisiert sieht und dabei noch unbeabsichtigt zur Stiftung kollektiven Schadens beiträgt von dem auch er selbst betroffen ist, erleidet doppelten Schaden. Eine Unterkategorie diesen Typen unbeabsichtiger Folgen bilden Umkehrungseffekte wie z.B. self-fulfilling prophecies, die Jon Elster als soziale Widersprüche im Sinne von Kontrafinalität beschrieben hat.^[9]

Schließlich sind noch unbeabsichtigte und kollektiv schädlich bewertete Effekte hervorzuheben, die vorhersehbar aber dennoch bei der gegebenen Interaktionsstruktur nicht vermeidbar sind. Solchen nicht gewollten Handlungsfolgen liegen Interaktionsstrukturen vom Typ des Gefangenendilemmas zu Grunde, d.h. Interaktionsstrukturen, in denen die Logik der Situation als zwingend und unausweichlich erfahren wird.

Derartige Handlungssituationen fordern jedoch zugleich dazu auf, neue Interaktionsstrukturen zu erfinden und zu erproben, in denen unbeabsichtigt gestiftete schädliche Folgen begrenzt oder gar vermieden werden können.^[10]

Wenden wir uns nun theoretischen Beiträgen zu, die auf die Frage nach den sozialen Entstehungsbedingungen unbeabsichtiger Handlungsfolgen eingehen. In einem grundlegenden Artikel hat Merton untersucht, welche Faktoren eine korrekte Antizipation von Handlungsfolgen durch die Akteure erschweren (Merton 1936). Er unterscheidet dabei verschiedene Arten von Fehleinschätzungen der Handlungssituation und lässt die Frage anklingen, welche sozialen Bedingungen dem Auftreten einer bestimmten Art Fehleinschätzung Vorschub leisten. Frei dargestellt handelt es sich im einzelnen um das Folgende.

Die erste Art nicht-korrektens Antizipierens von Handlungsfolgen besteht darin, daß Akteure nicht über das für eine korrekte Antizipation erforderliche Wissen verfügen. Damit wird zunächst auf ein Merkmal der meisten Handlungssituationen im sozialen Bereich hingewiesen, daß Entscheidungen auf der Grundlage unvollkommener Informationen, d.h. unter der Bedingung von Ungewißheit, getroffen werden; Fehleinschätzungen der Akteure sind daher in so gut wie allen Handlungssituationen zu erwarten. Da jedoch Informationen gesellschaftlich ungleich verteilt sind, ist das Ausmaß nicht-korrektener Antizipation von Handlungsfolgen je nach der sozialen Position der Akteure verschieden. So variiert z.B. mit dem sozial-ökonomischen Status die Verfügung über Ressourcen die, da Informationen nicht kostenlos sind, zu einem ungleichen Informationsstand beitragen, was übrigens auch von Unterschieden im Ausbildungsniveau zu erwarten ist. Außerdem ist anzunehmen, daß für Akteure mit gleichem Informationsstand nicht alle Handlungssituationen in dem selben Maße Anlaß zu nicht-korrektener Antizipation geben: mit zunehmender Gruppengröße z.B. nimmt auch die Möglichkeit, Ereignisse dem Handeln einzelner Akteure zuzurechnen, rapide ab, wodurch die Chance auf Fehleinschätzungen steigt.

Die zweite Art nicht-korrektens Antizipierens von Handlungsfolgen ergibt sich aus der Verwendung falscher Informationen. Auch für Fehleinschätzungen als Folge von Irrtum gilt, daß zwar prinzipiell niemand dagegen gefeit ist, aber dennoch sozial bedingte Unterschiede im Ausmaß der Verwendung falscher Informationen bestehen. So durfte es einmal vom Grad der Rationalisierung eines Handlungskontextes abhängen, in welchem Maße verfügbare Informationen kritisch überprüft werden. Zum anderen ist zu erwarten, daß in ein und demselben Handlungskontext Akteure je nach Rolle für unterschiedliche systematische Attributionsfehler anfällig sind (Kelley 1978), vor allem für fehlerhafte Einschätzungen des Verhaltens ihrer Interaktionspartner und damit für nicht-korrekte Antizipationen der Folgen des eigenen Verhaltens.

Die dritte Art nicht-korrektener Antizipation ist darauf zurückzuführen, daß Akteure ihnen verfügbare Informationen nicht benutzen und dadurch ihre Handlungskonsequenzen falsch einschätzen. Dabei lassen sich zwei Fälle unterscheiden, bei deren Auftreten jeweils soziale Bedingungen mit im Spiel sind. Einmal können unmittelbare Bedürfnisse als so dringend erfahren werden, daß mögliche Folgen der auf Bedürfnisbefriedigung abzielenden Handlungen keine Berücksichtigung finden; anzunehmen ist, daß die Dringlichkeit primärer Bedürfnisse z.B. negativ mit sozialökonomischen Status korreliert. Zum anderen können Werthaltungen die Vorstellungen eines Akteurs in einem solchen Ausmaß dominieren, daß er möglichen Folgen seiner wertorientierten Handlungen keine Beachtung schenkt, obwohl er über die benötigten Informationen verfügt, derartige Folgen zu antizipieren; die Zugehörigkeit zu weltanschaulichen oder religiösen Gemeinschaften dürfte eine der sozialen Bedingungen sein, die entsprechende Fehleinschätzungen begünstigen.

Merton hat die sozialen Entstehungsbedingungen in erster Linie in Faktoren gesucht, die eine korrekte Antizipation von Handlungsfolgen erschweren. Dieses Forschungsinteresse konnte den Eindruck entstehen lassen, daß mit der Korrektur solcher Fehleinschätzungen - einmal angenommen, daß korrekte Antizipationen möglich waren - zugleich auch der Tatbestand unbeabsichtigter Handlungsfolgen beseitigt werden konnte. Dies scheint mir jedoch nicht möglich zu sein. Denn selbst wenn alle Akteure die Folgen ihrer Handlungen richtig vorhersehen, kann das kollektive Ergebnis den Absichten der Beteiligten widersprechen, und zwar als Folge sozialer Bedingungen anderer Art als die bisher im Zusammenhang mit Fehleinschätzungen erwähnten. Die Wirkung dieser Art Entstehungs-

bedingungen unbeabsichtigter Folgen wird häufig ‘Kompositionseffekt’ genannt.^[11]

Die Analyse von vielerlei Kompositionseffekten bildet den spezifischen Beitrag, den Boudon zum Thema unbeabsichtigte Handlungsfolgen geliefert hat. In seinem jetzt auch in deutscher Sprache vorliegenden Buch ‘Die Logik des gesellschaftlichen Handelns’ werden zahlreiche solcher Effekte besprochen, so daß ich mich hier kurz fassen kann. Das Entstehen eines Kompositionseffektes kann mit Hilfe eines stark vereinfachten Modells von Segregationsprozessen, z.B. im Zusammenhang mit der Bevölkerungszusammenstellung in Wohnvierteln, veranschaulicht werden. Im folgenden beziehe ich mich auf ein von Schelling entwickeltes Modell (Schelling 1971, Schelling 1978). Nehmen wir einmal an, daß in einem Stadtviertel Einheimische und Ausländer in einem Verhältnis eins zu eins wohnen, wobei die Angehörigen der beiden Kategorien zufällig über die Wohnungen verteilt sind. Nehmen wir für solch ein ‘integriertes’ Viertel weiter an, daß die Bewohner Wohnpräferenzen haben, die einer gemischten Bevölkerung entsprechen und lediglich einen bestimmten Minderheitenstatus ablehnen. Genauer gesagt wird angenommen, daß ein Einheimischer dann das Viertel verläßt, wenn mehr als die Hälfte seiner Nachbarn Ausländer sind, beziehungsweise ein Ausländer dann, wenn mehr als zwei Drittel seiner Nachbarn Einheimische sind. Wenn sich nun in der Ausgangssituation wenigstens einer der Bewohner unter der von ihm tolerierten Minderheitsgrenze befindet, wird ein Prozeß in Gang gesetzt, der in vollständiger Segregation des Viertels enden kann. Denn jeder, der umzieht, ändert die Nachbarschaftsverhältnisse sowohl seiner vorigen als seiner neuen Nachbarn. Durch diese interaktive Dynamik individueller Entscheidungen kann eine Kettenreaktion entstehen, deren Verlauf ein integriertes Wohnviertel in ein vollständig segregiertes umwandelt, ohne daß sich auch nur einer der Bewohner bei seinem Verhalten von Segregationsabsichten hatte leiten lassen und ohne daß das Endergebnis auf Fehleinschätzung der Situation zurückzuführen wäre. Die Simulation solcher Segregationsprozesse zeigt zudem, welchem Irrtum man unterliegt, wenn man aus einer Endsituation Schlußfolgerungen über die Intentionen der beteiligten Akteure zieht.

Konstellationen sozialer Bedingungen, die Kompositionseffekte hervorrufen, sind dadurch charakterisiert, daß die solche Effekte generierenden Verhaltensweisen der Beteiligten nicht von Rollenvorschriften gesteuert und auf einander bezogen sind, d.h. die Handlungen der Akteure sind weder normativ noch über Organisationen koordiniert sondern entspringen ‘privaten’ Entscheidungen. Dadurch, daß die Handlung eines Akteurs Auswirkungen hat auf die Entscheidungssituation anderer Akteure, sind die Handlungen der Beteiligten zwar nicht koordiniert, aber dennoch voneinander abhängig. Boudon charakterisiert solche Bedingungskonstellationen als ‘Interdependenzsysteme’, im Gegensatz zu funktionalen Systemen, in denen Rollenvorschriften eine tragende Bedeutung zukommt (Boudon 1980: 57-112).

Die bisher vorliegenden Arbeiten zur Analyse von Interdependenzsystemen und der Generierung von Kompositionseffekten gehen zum Teil von stark vereinfachenden Modellen aus, die zwar unter heuristischen und didaktischen Gesichtspunkten bedeutsam sind^[12], aber im Hinblick auf spezifische Erklärungsleistungen konkreter gesellschaftlicher Phänomene nur als erste Versuche zu werten sind.^[13] Doch zeichnen sich bereits einige allgemeine Gesichtspunkte ab, die bei der Analyse von Interdependenzsystemen und Kompositionseffekten Berücksichtigung verdienen. Im folgenden beziehe ich mich auf theoretische Überlegungen von Lindenberg^[14], die meines Erachtens brauchbare heuristische Hinweise für die Erklärung konkreter Kompositionseffekte enthalten.

Zunächst ist die Dynamik individueller Interdependenzen nicht unabhängig von

Größenordnungen. Einerseits gibt es bei bestimmten Kompositionseffekten einen kritischen Punkt der Größenordnung, an dem eine Kettenreaktion einsetzt, wie z.B. im Falle der bereits erwähnten Segregationsmodelle (Schelling 1978: 97 ff). Andererseits sind in kleinen Gruppen die gegenseitigen Abhängigkeiten der Mitglieder zur Not noch kalkulierbar, während das bei einer größeren Zahl von Akteuren prinzipiell nicht mehr möglich ist. Größenordnungen verschaffen daher Aufschluß darüber, ob und in welchem Maße Koordinationsprobleme bestehen, die, sofern sie nicht institutionell gelöst werden, das Auftreten unbeabsichtigter Effekte begünstigen.

Weiterhin empfiehlt es sich, im Zusammenhang mit der Analyse von Interdependenzsystemen zu untersuchen, ob und in welcher Hinsicht *Institutionen* existieren, die gegebene Beziehungen gegenseitiger Abhängigkeit stabilisieren und regeln; so hängt es - um bei einem bekannten Beispiel von Merton zu bleiben - von den rechtskräftigen Bankgesetzen ab, ob Gerüchte der Insolvenz einer Bank als 'self-fulfilling prophecy' in eine reale Insolvenz der Bank umschlagen.

Schließlich ist es für das Verständnis von Kompositionseffekten nicht ohne Bedeutung zu untersuchen, ob es in dem betreffenden Bereich *korporative Akteure* gibt (Coleman 1970), die solche institutionell abgesicherten Interdependenzbeziehungen kontrollieren und interpretieren.

Mit den bisherigen Überlegungen habe ich zu zeigen versucht, daß soziale Bedingungen in zweifacher Weise einwirken auf die Weise, wie aus absichtsgeleiteten Handlungen unbeabsichtigte soziale Folgen entstehen: einmal als Bedingungen, die Fehleinschätzungen der Handlungssituation seitens individueller Akteure Vorschub leisten, zum anderen als Bedingungskonstellationen vom Typ Interdependenzsysteme, die aus gegebenen individuellen Verhaltensweisen nicht-beabsichtigte Kompositionseffekte generieren.

3. Methodologische Überlegungen

Die Eigentümlichkeiten von Prozessen, die unbeabsichtigte kollektive Handlungsergebnisse generieren, hat zu der Frage geführt, ob deren Analyse einen Erklärungstyp eigener Art erfordert.^[15] Zunächst hatte Friedrich von Hayek auf die eingebürgerte aber irreführende Unterscheidung möglicher Forschungsgegenstände in 'natürliche' und 'künstlich-geschaffene' hingewiesen (Hayek 1967); wenn natürliche Phänomene weder auf menschliche Absichten noch auf menschliche Handlungen zurückzuführen sind, und künstlich-geschaffene Phänomene sowohl auf Absichten als auch Hand-lungen, dann bleiben die Phänomene ausgespart, die das unbeabsichtigte Resultat menschlicher Handlungen sind. Dieser Bereich spezifisch 'sozialer' Phänomene ist es, dem die Frage nach einem Erklärungstyp eigener Art gilt. Von Ullmann-Margalit ist die Frage in folgender Weise beantwortet worden. Aggregationsmechanismen, die aus dem Input separater individueller Handlungen als Output Institutionen oder allgemeine Verhaltensmuster produzieren, werden 'unsichtbare Hand-Prozesse' genannt (Ullmann-Margalit 1978). Die vollständige Beschreibung eines solchen Prozesses gilt als 'unsichtbare-Hand-Erklärung' die, entsprechend genetischen Erklärungen im Sinne Hempels, "das zu erklärende Phänomen als Endstufe einer Entwicklungssequenz darstellt und es dementsprechend durch Beschreibung der aufeinanderfolgenden Stadien der Sequenz erklärt" (Hempel 1965: 447). Charakteristische Merkmale solcher Erklärungen sind u.a., daß die Entstehungsweise eines sozialen Phänomens erklärt werden soll, daß Alternativen für Alltagserklärungen dargestellt werden sollen, und daß sie

- außer unter Wahrheitsgesichtspunkten - auch unter dem Gesichtspunkt ihrer internen Stimmigkeit zu beurteilen sind.^[16]

Diese Charakterisierung läßt mindestens zweierlei offen. Einmal die Frage, welcher Art die allgemeinen Aussagen sind, die bei diesem Erklärungstyp Verwendung finden^[17], zum anderen, mit Hilfe welcher Abgrenzungskriterien soziale Phänomene, für die dieser Erklärungstyp adäquat ist, von solchen unterscheidbar sind, die deduktiv-nomologisch zu erklären sind.

Ohne direkte Bezugnahme auf 'unsichtbare-Hand-Prozesse' und das Phänomen unbeabsichtigter Handlungsfolgen ist das Problem adäquater Erklärungen von kollektiven Tatbeständen und Prozessen auch in der Soziologie erörtert worden, und zwar als die Frage, wie makrosoziologische Theorien, die auch der Ebene individueller Handlungen Rechnung tragen, zu konstruieren sind.^[18] Ich beschränke mich hier auf das von Lindenberg vorgeschlagene Grundmuster einer Theorie kollektiver Tatbestände, das bereits auf dem 18. Deutschen Soziologentag in einem gemeinsamen Referat vorgestellt worden ist (Lindenberg und Wippler 1978, Lindenberg 1977).

Charakteristisch für dieses Erklärungsschema kollektiver Tatbestände ist seine Doppelstruktur. Der erste Erklärungsschritt besteht in der Ableitung individueller Effekte aus individualistischen Gesetzesaussagen und deren Anfangsbedingungen, d.h. aus der deduktiv-nomologischen Erklärung individueller Motivationen, Kognitionen und Verhaltensweisen. Die Verknüpfung dieser individuellen Effekte mit dem zu erklärenden kollektiven Effekt - das sog. Transformationsproblem - erfordert im zweiten Erklärungsschritt analytische Regeln, die spezifizieren, aus welchen Konstellationen sozialer Bedingungen bei den gegebenen individuellen Effekten das erklärbare kollektive Phänomen ableitbar ist. Je nach dem Erklärungszusammenhang können Transformationsregeln unterschiedlicher Art sein: partielle Definitionen oder Implikationsaussagen (z.B. mathematische Modelle, aber auch einfache Aggregationsregeln). Solche Transformationsregeln sind im Rahmen einer Theorie kollektiver Tatbestände strukturgleich; bei deduktiven Argumentationen erfüllen sie dieselbe Funktion wie allgemeine Gesetzesaussagen, wobei Randbedingungen und individuelle Effekte zusammen die Stelle der Anfangsbedingungen einnehmen. In diesem Sinne besitzen Theorien kollektiver Tatbestände eine Doppelstruktur: in der einen deduktiven Argumentation werden individuelle Effekte abgeleitet, in der anderen kollektive Effekte. Kollektive Tatbestände, die in dem einen Erklärungszusammenhang gegeben sind - sei es als Situationsbeschreibungen, die mit Anfangsbedingungen individualistischer Propositionen korrespondieren, sei es als Randbedingungen im zweiten Erklärungsschritt - können natürlich in einem anderen Zusammenhang ihrerseits als erklärbare Tatbestände eingeführt werden.

In welchem Zusammenhang steht nun dieses Erklärungsmodell kollektiver Phänomene zu den vorhergehenden Erörterungen unbeabsichtigter Handlungsfolgen und 'unsichtbarer-Hand-Erklärungen'? Aus mehreren Gründen halte ich es für empfehlenswert, bei der Analyse unbeabsichtigter Effekte individueller Handlungen gemäß der skizzierten zweistufigen Erklärungsstrategie zu verfahren.

Erstens hat dieses Erklärungsmodell gegenüber genetischen und 'unsichtbare Hand-Erklärungen' den Vorteil, daß es eine deduktive Argumentationsstruktur repräsentiert, in der sowohl allgemeine Aussagen auf der individuellen Ebene als auch allgemeine Aussagen auf Makroniveau - nämlich Transformationsregeln - explizit Verwendung finden. Auf diese Weise werden in soziologischen Erklärungen nicht nur Verhaltengesetzmäßigkeiten sondern

zugleich auch historische Umstände berücksichtigt, d.h. es wird der Versuch unternommen, Makrophänomene theoretisch in den Griff zu bekommen.

Die Allgemeinheit dieses Erklärungsmodells bedeutet, zweitens, daß es auch auf kollektive Phänomene anwendbar ist, die nicht als 'unsichtbare-Hand-Prozesse' aufzufassen sind, z.B. auf kollektive Phänomene wie Gesetze, die über explizite Verfahrens- und Entscheidungsregeln als kollektive Entscheidungen zustande kommen; damit entfällt die im Zusammenhang mit 'unsichtbare-Hand-Erklärungen' signalisierte Schwierigkeit, Abgrenzungskriterien zu spezifizieren.

Drittens enthält das Modell Hinweise darauf, wie dem zentralen Anliegen von 'unsichtbare-Hand-Erklärungen', nämlich die Aggregationsmechanismen zu bestimmen, welche Phänomene der Mikro-Ebene mit denen der Makro-Ebene verknüpfen, entsprochen werden kann; denn dieses Anliegen betrifft einen bestimmten Aspekt des Transformationsproblems.

Viertens ermöglicht das Modell eine Integration bisheriger theoretischer Beiträge zum Thema unbeabsichtigte Handlungsfolgen. Dies ist z.B. in Bezug auf die vorher erwähnte doppelte Einwirkung sozialer Bedingungen auf das Entstehen unbeabsichtigter Handlungsfolgen klar erkennbar. Fehleinschätzungen der Handlungssituation seitens der Akteure sind erklärungsbedürftige individuelle Effekte im ersten Erklärungsschritt, und Interdependenzstrukturen entsprechen den Randbedingungen aus denen sich, zusammen mit gegebenen Verhaltensweisen von teilweise falsch oder ungenügend informierten Akteuren, im zweiten Erklärungsschritt ein erklärungsbedürftiger kollektiver Tatbestand ableiten läßt.

Mit der Darstellung dieser Erklärungsstrategie, die charakteristisch ist für den gesamten Bereich des strukturell-individualistischen Ansatzes in der Soziologie^[19], habe ich mich scheinbar vom spezifischen Thema der unbeabsichtigten Handlungsfolgen entfernt. Aber nur scheinbar, denn meines Erachtens verdient dieses Thema gerade im Rahmen dieses theoretischen Ansatzes spezielles Interesse. Denn erstens ist das Phänomen unbeabsichtigter Handlungseffekte von beträchtlichem heuristischem Wert, da es die Aufmerksamkeit auf das Transformationsproblem lenkt. Zweitens veranschaulicht die (für dieses Thema konstitutive) gleichzeitige Bezugnahme auf individuelle Handlungen und kollektive Tatbestände, klarer als im Zusammenhang mit anderen Themen, die Doppelstruktur der skizzierten allgemeinen Erklärungsstrategie. Drittens ist das Thema im Kontext zunehmender Planung wichtig; denn Planung als ganz besonders absichtsvolles Handeln beseitigt nicht, wie Marx erwartet hatte, das Auftreten ungewollter Effekte, sondern verstärkt noch die Dringlichkeit, das Zustandekommen unbeabsichtigter Nebenfolgen verstehen zu lernen. Und schließlich - um praktische Erwägungen nicht auszuschließen - scheinen gerade im Bereich dieses Phänomens falsche Alltagstheorien ein zähes Leben zu führen, wodurch Erklärungen des Zustandekommens unbeabsichtigter Effekte beim Leser oft einen Überraschungseffekt hervorrufen und zu contra-intuitiven Einsichten führen.

4. Ein Anwendungsfall

Die vorhergehenden methodologischen Überlegungen zum Thema unbeabsichtigte Handlungsfolgen will ich mit einem Anwendungsfall illustrieren. Ich wähle das klassische soziologische Problem der Oligarchisierung demokratischer Verbände. Dieses zuerst von Michels am Beispiel sozialdemokratischer Parteien demonstrierte Phänomen läßt sich unter theoretischen Gesichtspunkten in der Frage zusammenfassen, warum in Verbänden (wie

sozialistischen Parteien oder Gewerkschaften) trotz demokratischer Gesinnung der Verbandsmitglieder langfristig oligarchische Funktionsweisen auftreten. Oligarchie als nicht-beabsichtigtes kollektives Ergebnis des Verhaltens der Mitglieder demokratischer Verbände kann im Sinne der vorhergehenden Erörterungen als ein Umkehrungseffekt interpretiert werden, da die Handlungen von Akteuren mit demokratischer Wertorientierung ungewollt dazu beitragen, daß oligarchische Organisationsstrukturen entstehen und sich verfestigen. In der Terminologie unbeabsichtigter Handlungsfolgen heißt das, daß die Absicht, durch Mitgliedschaft in einem Verband bestimmte Leistungen zu erhalten, durch die Eigendynamik der Organisation vereitelt wird.^[20] Michels suchte die Ursachen für diesen paradoxen Effekt primär in Eigengesetzmäßigkeiten von Organisationsstrukturen, deren Wirkung er ‚eherne‘ Notwendigkeit zuschrieb. Seitdem haben sich viele Soziologen mit dem Problem verbandsinterner Demokratie beschäftigt, unter denen vor allem Lipset und seine Mitarbeiter wichtige Beiträge zur Lösung geliefert haben. Charakteristisch für die meisten dieser Untersuchungen ist die Konzentration auf sozial-strukturelle Faktoren als Bedingungen interner Oligarchie.^[21]

Wenn wir nun gemäß dem skizzierten Erklärungsschema verfahren, dann ist eine Umformulierung des Oligarchieproblems unter Bezugnahme auf individuelle Handlungen erforderlich. Der erkläruungsbedürftige kollektive Effekt ist das oligarchische Funktionieren von Verbänden. Davon ausgehend, daß verbandsinterne Demokratie als wirksame Kontrolle der Funktionäre durch die Mitglieder aufzufassen ist, wird ‚oligarchisches Funktionieren‘ definiert als das Ausmaß, in dem Kontrollhandlungen der Mitglieder nicht, oder zumindest ohne Folgen für das Verhalten der Funktionäre, ausgeführt werden.

Bei der Ableitung dieses kollektiven Effekts im zweiten Erklärungsschritt finden u.a. individuelle Effekte Verwendung, die im ersten Erklärungsschritt abgeleitet sind. Entsprechend unserer Definition von Oligarchie sind Kontrollhandlungen der Verbandsmitglieder die zu erklärenden individuellen Effekte. Im Anschluß an Hirschmans Theorie der Kontrollmechanismen (Hirschman 1975) werden zwei prinzipiell gleichwertige Kontrollformen unterschieden, die in Organisationen unterschiedlicher Art wirksam sind. Die erste Kontrollform besteht im Aufkündigen der Mitgliedschaft und eventuellem Abwandern zu Verbänden, die als Alternativen zum derzeitigen Verband betrachtet werden; diese sog. ‚Marktkontrolle‘ wirkt indirekt korrigierend auf die Verbandsfunktionäre, und zwar als Signal für Unzufriedenheit unter den Mitgliedern. Die zweite Kontrollform äußert sich in Kritik an der Politik der Funktionäre und anderen Protestformen; diese sog. ‚Organisationskontrolle‘ konfrontiert die Funktionäre direkt mit unzufriedenen Mitgliedern und deren Beschwerden.

Zur Erklärung des Auftretens dieser Kontrollhandlungen soll eine einfache Version der Nutzentheorie verwandt werden, sie besagt, daß von den in einer Situation gegebenen Handlungsalternativen jeweils die Handlung mit dem höchsten erwarteten Netto-Nutzen ausgeführt wird.^[22] Wenn wir einfachheitshalber annehmen, daß alle Verbandsmitglieder das Ergebnis gelungener Kontrolle in der gleichen Weise positiv bewerten, dann sind bei der Anwendung der Nutzentheorie nur noch Kostenunterschiede und Unterschiede der Erwartungswerte zu berücksichtigen.

Zunächst ist die Entscheidung für Abwandern oder Verbleiben im Verband zu erklären. Je nach Art des Verbandes entstehen unterschiedliche Informationskosten im Zusammenhang mit der Erkundung von Alternativen. Außerdem unterscheiden sich Verbände in Bezug auf die Kosten, die durch Aufkündigen der Mitgliedschaft entstehen, denn Mitgliedschaft kann

in anderen Hinsichten als verbandsspezifischen Leistungen einen hohen Belohnungswert haben, z.B. durch die Qualität sozialer Kontakte oder Gemeinsamkeiten weltanschaulicher Art. Je befriedigender die sozialen Kontakte innerhalb des Verbandes oder je stärker die ideologische Bindung an den Verband, desto höher die Kosten für Abwanderung. Auch in Bezug auf die Erwartung, daß durch Verbandswechsel Leistungen zu bekommen sind, die den eigenen Interessen besser entsprechen, bestehen Unterschiede; entscheidend ist dabei, in welchem Umfang konkurrierende Verbände bestehen. Je größer die Zahl der Alternativen, desto größer die Wahrscheinlichkeit, durch Abwanderung bessere Leistungen zu erhalten.

Wenn Abwandern als Handlungsalternative ausscheidet, ist die Entscheidung für Kritik oder Apathie zu erklären. Einflußnahme auf die Entscheidungen der Verbandsleitung durch Kritik setzt voraus, daß man über die Verbandspolitik informiert bleibt, und erfordert somit relativ hohe Informationskosten; eine weitere Voraussetzung ist, daß man über die Fähigkeit verfügt, Kritik den spezifischen Umständen entsprechend zu artikulieren. Kostenunterschiede in Bezug auf Kritik als Kontrollhandlung ergeben sich somit aus der ungleichen Verteilung von Informationen und Fähigkeiten. Da die Verfügung über Informationen und die Fähigkeit, Kritik zu artikulieren, mit dem Ausbildungsniveau variiert, dürften die Kosten dieser Kontrollform abnehmen, je höher der Sozialstatus der Verbandsmitglieder ist. In Bezug auf die Erwartung, daß die eigenen Kritikäußerungen eine Änderung der Verbandspolitik zur Folge haben, ergeben sich vor allem Unterschiede aus der Größe des Verbandes und aus der internen Verbundenheit der Mitgliedschaft. Weil anzunehmen ist, daß Kritik nur dann die Entscheidungen der Verbandsfunktionäre beeinflußt, wenn sie von vielen Mitgliedern geäußert wird, kann 'Kontrolle' als Kollektivgut aufgefaßt werden, dessen Produktion in latenten Gruppen bekanntlich Schwierigkeiten aufwirft.^[23] Insofern nun die Mitgliedschaft eines großen Verbandes atomistisch ist - d.h. den Merkmalen einer latenten Gruppe entspricht -, ist die Wahrscheinlichkeit, daß die Stimme des Einzelnen eine Änderung der Verbandspolitik bewirkt, praktisch gleich Null. In einer solchen Situation werden sich die Mitglieder passiv verhalten um zu vermeiden, daß sie die Kosten aktiver Kritik tragen ohne Einfluß auf den Kurs der Verbandspolitik auszuüben.

Nach diesem Hinweis auf eine mögliche Erklärung individueller Kontrollhandlungen - Abwandern oder Kritik - sind diese individuellen Effekte noch mit dem erkläруngsbedürftigen kollektiven Effekt zu verknüpfen. Da unter demokratischer Kontrolle üblicherweise Korrektur durch Kritik verstanden wird, beschränke ich mich im folgenden auf die individuellen Effekte 'Protestverhalten' und 'Apathie'.

Im Rahmen unseres Modells einer Theorie kollektiver Tatbestände ist die Verknüpfung apathischen Mitgliederverhaltens mit oligarchischen Funktionieren des Verbandes, d.h. der zweite Erklärungsschritt, relativ einfach. Da in diesem Falle keine Kontrollhandlungen ausgeführt werden, der kollektive Effekt aber als Ausmaß wirksamen Kontrollverhaltens der Mitglieder definiert ist, kann die Verknüpfung über eine Transformationsregel von der Art einer partiellen Definition (Lindenberg 1977: 64) hergestellt werden: Wenn sich die Mitglieder eines Verbandes im Falle einer ihren Interessen widersprechenden Verbandspolitik apatisch verhalten, dann ist dieser Verband durch eine oligarchische Funktionsweise charakterisiert. Zusammen mit der im ersten Erklärungsschritt nutzentheoretisch erklärten Apathie der Mitglieder kann aus dieser Transformationsregel und der Randbedingung, daß eine den Interessen der Mitglieder konträre Verbandspolitik vorliegt, der kollektive Effekt oligarchischen Funktionierens abgeleitet werden. Übersetzt in die Terminologie unbeabsichtigter Handlungsfolgen heißt das: die Absicht, durch Beitritt zu diesem Verband

bestimmte Leistungen zu erhalten, ist nicht verwirklicht, während unbeabsichtigt, als Folge des Beibehaltens der Mitgliedschaft, eine Organisation unterstützt wird, die weitgehend den Interessen der Funktionäre dient.

Die Verknüpfung individueller Kritikhandlungen mit dem kollektiven Effekt verbandsinterner Demokratie dürfte dagegen schwerlich auf definitorischem Wege herzustellen sein. Denn Kontrollverhalten der Verbandsmitglieder hat nicht notwendigerweise zur Folge, daß die Verbandspolitik entsprechend den Wünschen der Mitglieder korrigiert wird, d.h. Kritik braucht keine Auswirkungen auf das Funktionieren des Verbandes zu haben. Ob Kritik effektiv ist und damit verbandsinterne Demokratie besteht, hängt von institutionellen Regelungen (namentlich der Gestaltung des Wahlverfahrens) und organisatorischen Vorkehrungen (namentlich der Existenz organisierter interner Oppositionsgruppen) ab.^[24] Ohne hier auf Einzelheiten der Ableitung des zu erklärenden kollektiven Effekts einzugehen sei nur erwähnt, daß die entsprechende Transformationsregel die Form einer Implikationsaussage hat, deren Wenn-Komponente eine Bedingungskonstellation beschreibt und deren Dann-Komponente auf das demokratische Funktionieren von Verbänden Bezug nimmt. In Verbänden, deren Verfassung Kritikäußerungen der Mitglieder über Wahlen und Referenden regelt, gehört zu dieser Bedingungskonstellation: 1. die Existenz von Verfahrensregeln, die im Falle einer bestimmten Proportion unzufriedener Mitglieder eine Abwahl der Funktionäre oder eine Korrektur der Verbandspolitik ermöglichen, 2. Zusatzregeln über die Anwendungsbedingungen der Verfahrensregeln, 3. die tatsächliche Anwendung der Regeln in einem bestimmten Verband^[25], weiterhin 4. die Existenz verbandsinterner korporativer Akteure, d.h. organisierter Oppositionsgruppen, die eine sachgerechte Weiterführung der Verbandsgeschäfte auch im Falle einer Abwahl der amtierenden Funktionäre ermöglichen, und schließlich 5. Kritikäußerungen der Verbandsmitglieder. Wenn nun im Zusammenhang mit einem konkreten Erklärungsproblem die unter 1 bis 4 genannten Randbedingungen erfüllt sind, dann kann aus den im ersten Erklärungsschritt erklärten und unter 5 erwähnten individuellen Kritikhandlungen und der implikativen Transformationsregel abgeleitet werden, daß der betreffende Verband demokratisch funktioniert.

5. Schlußbemerkungen

Abschließend erhebt sich die Frage, welche Bedeutung im Lichte der vorhergehenden Erörterungen der eingangs erwähnten Aufforderung Poppers zukommt, den Ausbau einer Theorie gewollter und ungewollter institutioneller Folgen von Zweckhandlungen als zentrale Aufgabe der theoretischen Soziologie in Angriff zu nehmen.

In meinen Ausführungen habe ich zu zeigen versucht, daß Popper uns Soziologen kein neues Thema zur Bearbeitung empfohlen hat, sondern nur ein zentrales Thema einer zwei Jahrhunderte alten sozialwissenschaftlichen Tradition wieder in Erinnerung gebracht hat, nachdem es in der Soziologie an Interesse eingebüßt hatte. Eine erneute Beschäftigung mit dem Phänomen unbeabsichtigter Handlungseffekte legt eine kritische Auseinandersetzung mit denjenigen theoretischen Traditionen der Soziologie nahe, die das Phänomen aus dem Blick verlieren, sei es durch ausschließliche Orientierung auf kollektive Tatbestände und damit Nichtberücksichtigung individueller Handlungen (wie es in den verschiedenen kollektivistischen Traditionen geschieht), sei es durch eine Konzentration auf die Mikro-Ebene und Vernachlässigung kollektiver Tatbestände (wie man sie in den individualistisch-reduktionistischen Traditionen antrifft).

Darüberhinaus habe ich zu zeigen versucht, daß Poppers Aufgabenstellung für die theoretische Soziologie nicht nur als Hinweis auf einen theoretisch interessanten Gegenstandsbereich zu werten ist, in der Art und Weise, wie es z.B. in den Untersuchungen von Merton und Boudon zum Ausdruck kommt, sondern daß Poppers Vorschlag erweitert werden kann zu einem Hinweis auf einen allgemeinen, strukturell-individualistischen Ansatz mit einer entsprechenden Erklärungsstrategie. Eine solche Ausweitung der Aufgabenstellung für die theoretische Soziologie bedeutet im einzelnen, daß erstens die Frage nach den sozialen Bedingungen für Fehleinschätzungen der Handlungssituation seitens der Akteure erweitert wird zur Frage nach deduktiven Erklärungen individueller Motivationen, Kognitionen und Verhaltensweisen, und daß zweitens die Analyse von Interdependenzstrukturen, die unbeabsichtigte soziale Effekte generieren, als Sonderfall des Transformationsproblems eingeordnet wird.

Für die theoretische Verknüpfung von individuellen Handlungen und erklärbungsbedürftigen kollektiven Tatbeständen im Rahmen einer allgemeinen Erklärungsstrategie bedeutet die Beschäftigung mit dem Phänomen unbeabsichtiger Handlungsfolgen nur eine Zwischenstation. Denn diese Forschungsstrategie ermöglicht es, in soziologischen Erklärungen nicht nur austauschtheoretische Interpretationsmuster zu berücksichtigen, bei denen die Idee der unsichtbaren Hand von Bedeutung ist, sondern auch kontrakttheoretische Interpretationen und die Idee korporativer Akteure (Vanberg 1979). Dadurch wird eine Verknüpfung von individuellen Handlungen und kollektiven Tatbeständen auch dann hergestellt, wenn die Terminologie unbeabsichtiger Handlungsfolgen nicht verwendet wird. Und auf die theoretische Verknüpfung kommt es an, nicht auf die Terminologie.

Anmerkungen

1. Die Bedeutung der spezifisch *soziologischen* Thesen wurde in Fachkreisen weitgehend übersehen - das Getöse um den 'Positivismusstreit' überstimmte nicht nur Poppers Vorschläge für ein Forschungsprogramm der theoretischen Soziologie, sondern auch seinen Aufruf, sich vorrangig Erklärungsproblemen zuzuwenden (vgl. die 19. und 20. These des Popperschen Referats).
2. Die einschlägigen Zitate von Smith, Ferguson u.a. sind in der Textsammlung von Louis Schneider leicht zugänglich; vgl. Schneider 1967. Zur Problemgeschichte vgl. auch Hayek 1967.
3. Äußerungen zum Thema findet man u.a. in Marx 1953: 361-363 und in Marx & Engels 1972: 298 und 457-458.
4. Wenn man von Durkheims konkreten Untersuchungen statt von seinen programmatischen Äußerungen ausgeht, lassen sich Rekonstruktionen ausarbeiten, die mit einem individualistischen Programm der Sozialwissenschaften vereinbar sind; vergl. z.B. Boudon 1980: 194-195 und Lindenberg 1975.
5. Bei seinen Analysen latenter Funktionen von Verhaltensmustern greift Merton oft auf Max Weber zurück, dessen Gespür für die 'Ironie der Geschichte' als Interesse für das Phänomen der unbeabsichtigten Handlungsfolgen zu deuten ist. Schließlich, um nur ein Beispiel zu nennen, ist ja auch Webers Theorie über das Entstehen des Kapitalismus eine Untersuchung der unbeabsichtigten sozialen Folgen religiös-motivierter Handlungen. Übrigens hat sich auch Norbert Elias bereits in den dreißiger Jahren mit dem Problem unbeabsichtigter Handlungsfolgen befaßt (Elias 1969). Spätere Beiträge von ihm zum Thema (Elias 1970) habe ich rekonstruiert in Wippler 1978a: 158-161.
6. In Mertons eigenen Worten: "...the most significant influence of Puritanism upon science was largely unintended by the Puritan leaders. That Calvin himself deprecated science only enhances the paradox that from him stemmed a vigorous movement which furthered interest in this very field" (Merton 1970: 58).
7. Interessante Beispiele solcher unbeabsichtigter Nebenfolgen politischer Entscheidungen werden erwähnt in Wolf 1979: 127.

8. Suboptimalität ist einer der beiden Typen 'sozialer Widersprüche', die Jon Elster analysiert hat; vgl. Elster 1978: 122-134.
9. Unter 'counterfinality' versteht Elster 'the unintended consequences that arise when each individual in a group acts upon an assumption about his relations to others that, when generalized, yields the contradiction in the consequent of the fallacy of composition, the antecedent of that fallacy being true' (Elster 1978: 106). Es handelt sich hier im wahrsten Sinne um 'pervertierte Effekte' (vgl. Boudon 1979). Vgl. auch die von mir an anderer Stelle analysierten Umkehrungseffekte (Wippler 1978a).
10. Zu möglichen Lösungen des Gefangenendilemmas vgl. Orbell & Wilson 1978; auch Ullman-Margalit 1977 geht auf diese Frage ein.
11. Als Synonyme für 'Kompositionseffekte' verwendet Boudon auch 'Emergenzeffekte', 'Aggregationseffekte' oder 'pervertierte Effekte' (Boudon 1979).
12. Vgl. z.B. die Modelle im 3. Kapitel von ELIAS 1970, einige der Modelle in Schelling 1978 und zahlreiche Beispiele in Boudon 1979 und Boudon 1980.
13. Das Mobilitätsmodell in Boudon 1974 ist auf Grund seiner Komplexität und seines Bezuges zu empirischen Forschungsergebnissen eine wertvolle Ausnahme.
14. Vgl. Lindenberg 1977; in diesem Aufsatz werden u.a. komplementäre Kontrolle, Externalitäten und Koorientierung als drei wichtige Formen von Interdependenz besprochen.
15. Bereits Ende des 19. Jahrhunderts hatte sich Carl Menger mit der Frage beschäftigt, wie soziale Institutionen 'organisch', d.h. als unbeabsichtigte Resultate individueller Interessen, entstehen. Die Zurückführung gesellschaftlicher Tatbestände auf individuelle Elemente und 'die Erforschung der Gesetze, nach welchen die ... komplizierten Phänomene der menschlichen Wirtschaft sich aus diesen ihren Elementen aufbauen', betrachtete Menger als die Methode 'der exakten Richtung der theoretischen Forschung auf dem Gebiete der Sozialerscheinungen überhaupt' (Menger 1969: 182-183).
16. Damit ist gemeint, daß eine bestimmte 'unsichtbare-Hand-Erklärung' für ein gegebenes zu erklärendes Phänomen sich zwar als falsch erweisen kann (indem später Umstände bekannt werden, die nicht mit der Erklärung vereinbar sind), daß diese 'unsichtbare-Hand-Erklärung' aber dennoch darüber aufklärt, wie das betreffende Phänomen zustandegekommen sein könnte (die Stimmigkeit oder 'cogency' der Erklärung dabei vorausgesetzt).
17. Ullmann-Margalit läßt es bei sequentiellen Beschreibungen ('stories') bewenden und erklärt: '...to look for generalization over these stories, or to seek to unearth 'the logic' of the processes, would be a futile misplacement of the desideratum' (Ullmann-Margalit 1978: 270). Dagegen unterstellt Hempel für genetische Erklärungen mindestens implizite allgemeine Aussagen: '... each stage must be shown to 'lead to' the next, and thus to be linked to its successor by virtue of some general principles which make the occurrence of the latter at least reasonably probable, given the former' (Hempel 1965: 449).
18. Z.B. Coleman 1964: 41-50 und Hernes 1976: 515-523. Eine vergleichende Analyse dieser und anderer Erklärungsstrategien findet man in Raub & Voss 1981.
19. Der Ausdruck 'strukturell-individualistisch' ist von K.-D. Opp übernommen und ist synonym für 'institutionell-individualistisch' im Sinne von Agassi; vgl. die entsprechenden Erläuterungen in Wippler 1978b.
20. Boudon beschreibt das Oligarchieproblem als paradoxen Effekt unter dem Gesichtspunkt, 'wie man an der Verwirklichung seiner eigenen Interessen desinteressiert sein kann' (Boudon 1979: 85ff).
21. Ich verzichte im Rahmen dieses Referates auf Literaturhinweise zu Untersuchungen des Oligarchieproblems. Zahlreiche Literaturhinweise (u.a. einschlägige Zitate von Michels und Lipset) findet man in Wippler 1979.
22. Der Netto-Nutzen einer Handlung ist die Summe der Produkte von Belohnungs- und Erwartungswert je Handlungskonsequenz. Ausdrücke wie 'Auftrittswahrscheinlichkeit' und 'subjectively expected utility (SEU)' sind bedeutungsgleich mit Netto-Nutzen.
23. Vgl. Olson 1978; unter diesem Gesichtspunkt rekonstruiert Boudon das klassische Oligarchieproblem (Boudon 1979: 92ff und Boudon 1980: 104ff).
24. Vgl. hierzu auch die Ausführungen von Coleman (Coleman 1979) und die betreffenden Erläuterungen von Viktor Vanberg (Vanberg 1979).
25. Vgl. hierzu die allgemeine Form von Transformationsregeln bezüglich institutioneller Regelungen in Lindenberg 1977: 73-74.

Literatur

- Boudon, R. (1974). *Education, opportunity, and social inequality*. New York.
- Boudon, R. (1979). *Widersprüche sozialen Handelns*. Darmstadt.
- Boudon, R. (1980). *Die Logik gesellschaftlichen Handelns*. Darmstadt.
- Coleman, J.S. (1964). *Introduction to mathematical sociology*. New York.
- Coleman, J.S. (1979). *Macht und Gesellschaftsstruktur*. Tübingen.
- Durkheim, E. (1961). *Regeln der soziologischen Methode*. Darmstadt (1895).
- Elias, N. (1969). *Über den Prozeß der Zivilisation*. Bern.
- Elias, N. (1970). *Was ist Soziologie?* München.
- Elster, J. (1978). *Logic and society*. New York.
- Hayek, F.A. (1967). The results of human action but not of human design. *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. London. S. 96-105.
- Hegel, G.W.F. (1961). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Stuttgart.
- Hempel, C.G. (1965). *Aspects of scientific explanation*. New York.
- Hernes, G. (1976). Structural change in social processes. *American Journal of Sociology* 82: S. 513-547.
- Hirschman, A.O. (1974). *Abwanderung und Widerspruch*. Tübingen.
- Kelley, H.H. (1978). Kausalattribution: die Prozesse der Zuschreibung von Ursachen. Stroebe, W. (Hrsg.), *Sozialpsychologie* (Band 1). Darmstadt. S. 212-265.
- Lindenberg, S. (1975). Three psychological theories of a classical sociologist. *Mens en Maatschappij* 50: S. 133-153.
- Lindenberg, S. (1977). Individuelle Effekte, kollektive Phänomene und das Problem der Transformation. Eichner, K.; Habermehl, W. (Hrg.), *Probleme der Erklärung sozialen Verhaltens*. Meisenheim. S. 46-84.
- Lindenberg, S.; Wippler, R. (1978). Theorievergleich: Elemente der Rekonstruktion. Hondrich, K.O.; Matthes, J. (Hrg.), *Theorievergleich in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt. S. 219-231.
- Marx, K. (1953). *Die Frühschriften*. Stuttgart.
- Marx, K.; Engels, F. (1972). *Ausgewählte Schriften in zwei Bänden* (Band 2). Berlin.
- Menger, C. (1969). *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Ökonomie insbesondere* (Gesammelte Werke Band 2). Tübingen (1883).
- Merton, R.K. (1936). The unanticipated consequences of purposive social action. *American Sociological Review* 1: S. 894-904.
- Merton, R.K. (1970). *Science, technology and society in seventeenth century England*. New York.
- Olson, M. (1968). *Die Logik kollektiven Handelns*. Tübingen.
- Orbell, J.M.; Wilson, L.A. (1978). Institutional solutions to the n-prisoner's dilemma. *American Political Science Review* 72: S. 411-421.
- Popper, K.R. (1962). Die Logik der Sozialwissenschaften. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 14: S. 233-248.
- Raub, W.; Voss, T. (1981). *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen: Das individualistische Programm in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt.
- Schelling, T.C. (1971). Dynamic models of segregation. *Journal of Mathematical Sociology* 1: S. 143-186.
- Schelling, T.C. (1978). *Micromotives and Macrobbehavior*. New York.
- Schneider, L. (Hrg.) (1967). *The Scottish Moralists on Human Nature and Society*. Chicago.
- Ullmann-Margalit, E. (1977). *The emergence of norms*. Oxford.
- Ullmann-Margalit, E. (1978). Invisible-hand explanations. *Synthese* 39: S. 263-291.
- Vanberg, V. (1979). Colemans Konzeption des korporativen Akteurs-Grundlegung einer Theorie sozialer Verbände. Nachwort zu Coleman, J.S., *Macht und Gesellschaftsstruktur*. Tübingen.
- Wippler, R. (1978a). Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt* 29: S. 155-179.
- Wippler, R. (1978b). The structural-individualistic approach in Dutch sociology: Toward a explanatory social science. *The Netherlands Journal of Sociology* 14: S. 135-155.
- Wippler, R. (1979). Zum Problem verbandsinterner Demokratie: Rekonstruktion und Vergleich verschiedener Lösungsvorschläge. Diskussionsbeitrag für die Arbeitstagung Theorievergleich in den Sozialwissenschaften. Bad Homburg. *Unveröffentlichtes Manuskript*. Utrecht.
- Wolf, C. (1979). A theory of non market failure: framework for implementation. *Journal of Law and Economics* 22: S. 107-139.

Het oligarchieprobleem: Michels' ijzeren wet en latere probleemoplossingen^[1]

1. Explicatie van het verklaringsprobleem

De gedachte dat het gedrag van de leden van een groep bepaald wordt door hun gemeenschappelijke ideologie behoort, tot de als vanzelfsprekend ervaren voorstellingen van alledag. Het optreden van autoritaire organisatievormen en groepen met een democratische ideologie is in strijd met deze common sense theorie en kan derhalve slechts aan de onoprechtheid van de groepsleden worden toegeschreven of als verraad aan de groepsideologie geduid worden.

Wanneer blijkt dat een common-sense theorie in strijd is met de ervaring, is dit vaak het startpunt voor wetenschappelijk onderzoek. Het falen van de genoemde alledaagse voorstelling leverde Robert Michels het verklaringsprobleem voor zijn studies over de interne structuur van democratische organisaties. In het licht van de gedachte dat groepsideologieën een gedragssturende werking hebben, diende een verklaring gevonden te worden voor het feit dat de sociaal-democratische partijen begin van deze eeuw weliswaar interne democratie bepleitten, maar tegelijkertijd zelf een oligarchische structuur toonden. Gezien zijn waardering voor vooraanstaande sociaal-democraten kon Michels deze strijdigheid van ideologie en feitelijk functioneren niet simpelweg aan de onoprechtheid van de partyleiders toeschrijven.

De toegang tot - en daarmee ook de beoordeling van - de door Michels verrichte analyses wordt in tenminste drie opzichten bemoeilijkt. *Ten eerste* heeft Michels zich met verschillende problemen beziggehouden die echter niet steeds duidelijk van elkaar onderscheiden worden (vgl. Hands, 1971). Een *tweede* moeilijkheid ligt in de onduidelijkheid op welke eenheden Michels' analyses betrekking hebben. Soms heeft hij alleen 'revolutionaire partijen' op het oog, soms slaan zijn redeneringen op "alle doelorganisaties" en in enkele gevallen pretendeert zijn betoog betrekking te hebben op de hele 'geciviliseerde mensheid' (Michels, 1980: 127). *Ten derde* maakt Michels het zijn lezers niet gemakkelijk door slordig en inconsistent taalgebruik, met name wat de centrale termen 'democratie' en 'oligarchie' betreft.^[2] Met betrekking tot de 'organisatie-interne democratie' lopen vooral twee betekenissen door elkaar. De directe democratie met haar plebiscitaire besluitvorming lijkt overeen te komen met Michels' ideaalbeeld; hij noemt representatieve 'Volksherrschaften' republieken in plaats van democratieën en verwijst herhaaldelijk naar Zwitserland als een land met een democratisch politiek stelsel (Michels, 1925: 26-28). Met deze betekenis van democratie correspondeert de veronderstelling dat van oligarchie sprake is als de beslissingsbevoegdheden gedelegeerd zijn of als een uitvoerende instantie bestaat. Aangezien bij Michels' voornaamste studie-objecten (politieke partijen en vakorganisaties) steeds sprake is van gedelegeerde bevoegdheden, is voor de studierichting van organisatie-interne democratie *deze* betekenis logisch uitgesloten. De tweede betekenis waarin Michels over 'democratie' en 'oligarchie' spreekt, gaat uit van een differentiatie naar organisatieleden en organisatieleiders. In een democratische toestand zijn de leiders slechts dienaren van de

---

* Mens en Maatschappij 59 (1984) 2: 115-141.

leden. Iedereen in de organisatie heeft gelijke rechten en "alle Amter gehen aus der Wahl hervor und alle Beamten stehen unter der ständigen Kontrolle der Gesamtheit und sind jederzeit revokabel und absetzbar" (Michels, 1909: 232). Door oligarchisering gaan de organisatieleiders steeds meer hun persoonlijke belangen behartigen en neemt de effectiviteit van de controle door de leden - voorzover zij überhaupt nog controle uitoefenen - af. *Oligarchie in deze tweede betekenis* heet dat het beleid van de leiders niet meer een afspiegeling is van de wensen van de leden en dat geen effectieve controle op het gevoerde beleid bestaat. In deze betekenis wordt in het vervolg over democratie en oligarchie gesproken.

In het navolgende betoog zal ik me concentreren op één van de vraagstellingen van Michels die hij het duidelijkst in een relatief vroeg opstel als volgt heeft omschreven: "Wenn nun aber die sozialrevolutionären und demokratischen Parteien theoretisch ihren wesentlichsten Lebenszweck in der Bekämpfung der Oligarchie in allen ihren Formen erblicken, wie ist es dann zu erklären, dass sie in sich dieselben befriedeten Tendenzen entwickeln? In der vorurteilslosen analytischen Beantwortung dieser Frage haben wir unsere Aufgabe zu erblicken" (Michels, 1909: 231). Dit *verklaringsprobleem* kan in een ruimere context geplaatst worden; het behoort tot die klasse van problemen die gewoonlijk onder de noemer 'verklaring van onbedoelde sociale gevolgen van doelgericht handelen' samengevat worden (Wippler, 1978). Dit betekent hier dat actoren met een democratische waarde-oriëntatie door hun handelingen ongewild ertoe bijdragen dat in organisaties met een democratische constitutie oligarchische structuren ontstaan en zich versterken.^[3] Wanneer het probleem op deze wijze geëxpliceerd wordt, verdienen bij het zoeken naar verklaringen vooral structurele omstandigheden de aandacht, en Michels ontwikkelde zijn theorie ook in deze richting.

Ik zal nu eerst Michels' theorie van oligarchiseringstendensen in democratische organisaties reconstrueren en - bij deze reconstructie aansluitend het vervolgonderzoek schetsen dat door Lipset en zijn medewerkers is verricht. Daarna zal ik het klassiek-sociologische oligarchieprobleem vanuit een structureel-individualistisch perspectief opnieuw expliciteren en enkele nieuwe probleemplossingen aanwijzen die in het kader van dit theoretisch perspectief zijn ontwikkeld. Afsluitend worden dan de klassieke sociologische verklaringen en de structureel-individualistische met elkaar vergeleken.

2. Reconstructie van Michels' oligarchietheorie

"Was die Bedürfnisse der Organisation, Administration und Strategie begonnen, wird vollendet durch die Bedürfnisse der Psychologie" (Michels, 1925: 200). Deze kernachtige constatering vat de lijn van argumentatie samen die aan Michels' theorie ten grondslag ligt. Gesteld wordt dat oligarchisering toe te schrijven is aan de werking van structurele omstandigheden in organisaties^[4] en dat psychische kenmerken van de betrokken personen dit proces slechts kunnen vertragen of versnellen.

Wat zijn nu de structurele omstandigheden die in constitutioneel-democratische organisaties tot het ontstaan van oligarchische structuren leiden? Allereerst verwijst een belangrijke klasse van structurele voorwaarden naar de 'groei van organisatie'; hoe meer groei, des te meer oligarchisering. Onder groei is daarbij te verstaan het aantal leden (grootte), de complexiteit en de mate waarin relaties formeel zijn vastgelegd (formalisering). De grootte van een organisatie is op haar wijze van functioneren daardoor van invloed dat

met een toename van het ledenaantal ook de organisatie-interne verscheidenheid van opvattingen en doelvoorstellingen toeneemt. Onder deze omstandigheden is het voor de organisatieleiders verstandig zich niet op specifieke doelen en opvattingen vast te leggen; het is in hun belang voorzichtig te manoeuvreren en tegenover de leden aanstaande beslissingen slechts vaag aan te duiden (vgl. o.a. Michels, 1925: 346-347). Zij bieden zo de leden weinig aangrijppingspunten voor kritiek, waardoor de mogelijkheid van effectieve controle door de leden aanzienlijk wordt beperkt. Aangezien het ontbreken van effectieve controle van de leiders door de leden overeenkomt met een oligarchische wijze van functioneren van organisaties, kan nu de eerste hypothese van Michels' theorie als volgt geformuleerd worden:

(H.1_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: hoe groter hun ledenaantal, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

Naast grootte speelt ook complexiteit een rol. Complexiteit, dat wil zeggen de verscheidenheid en het aantal sociale relaties in een organisatie, maakt het moeilijk voor de leden om zich in de organisatie te oriënteren en geïnformeerd te zijn over interne gebeurtenissen wanneer zij de adequaatheid van door leiders genomen beslissingen willen beoordelen. Met de complexiteit stijgt ook het aantal administratief-technische regelingen. Ook wordt het steeds moeilijker het niet-realiseren van organisatiedoelen toe te schrijven aan de incompetente van bepaalde organisatieleiders. Tezamen beperken deze gevolgen van stijgende complexiteit de mogelijkheden voor organisatieleden democratische controle uit te oefenen. De tweede hypothese luidt derhalve:

(H.2_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: hoe ongelijksoortiger en/of talrijker hun interne sociale relaties, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

Tenslotte is ook de mate van formalisering van organisatie-interne relaties van belang, dat wil zeggen de mate waarin taken reglementair omschreven en beslissingsbevoegdheden formeel vastgelegd zijn. Een grote mate van formalisering maakt het aantrekkelijk beroepskrachten als organisatieleiders in dienst te nemen wier taken en bevoegdheden duidelijk zijn afgegrensd. Dit werkt een meer permanente taakverdeling tussen leiders en leden in de hand. Daardoor komt weliswaar niet de *mogelijkheid* van democratische controle in gevaar (zoals in het geval van toenemende grootte en stijgende complexiteit), maar de *effectiviteit* van deze controle wordt verzwakt: wanneer organisatieleden het niet eens zijn met de organisatieleiders, zijn beroepskrachten minder gemakkelijk te beïnvloeden of naar huis te sturen dan 'gelegenheidsleiders' (Michels, 1925: 26, 75). De derde hypothese luidt dan:

(H.3_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: hoe meer hun interne relaties geformaliseerd zijn, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

De structurele omstandigheden grootte, complexiteit en formalisering, die overeenkomen met wat Michels de 'groei van de organisatie' heeft genoemd, kunnen onafhankelijk van elkaar variëren, hoewel zij met elkaar samenhangen. Bovendien kan elk van deze structurele

voorwaarden in de tijd fluctueren, dat wil zeggen grootte, complexiteit en formalisering kunnen zowel toenemen als afnemen. Daardoor kan ook voor de mate van oligarchisering van een organisatie een verhoging respectievelijk een vermindering voorspeld worden.

In dit opzicht verschillen de in de eerste drie hypothesen genoemde voorwaarden van een tweede klasse van structurele omstandigheden die eveneens oligarchisering tot gevolg hebben. Deze tweede klasse van omstandigheden is gekoppeld aan het pure verloop van tijd, zodat de indruk van een onomkeerbare ontwikkeling ontstaat. Vermoeidelijk heeft deze aan de onomkeerbaarheid van het tijdsverloop ontleende voorstelling Michels ertoe verleid, zijn hypothesen als een ‘ijzeren wet’ te interpreteren. Het gemeenschappelijke element van deze tweede groep van structurele omstandigheden bestaat in de werking van cumulatieprocessen; deze processen berusten er op dat in democratische organisaties alleen al de differentiatie van de betrokken actoren in leiders en leden er voor zorgt dat de oorspronkelijke toestand van effectieve controle getransformeerd wordt in een toestand die steeds meer oligarchische trekken vertoont. Door de taakverdeling tussen leiders en leden vermindert met verloop van tijd als het ware ‘automatisch’ de mogelijkheid voor effectieve democratische controle, totdat ze tenslotte helemaal ontbreekt.

Er kunnen verschillende cumulatieprocessen onderscheiden worden. Allereerst verkrijgen personen in leidende posities met verloop van tijd een groep van aanhangers. Een deel van de formele contacten tussen leiders en leden krijgt op den duur een meer persoonlijk karakter, waardoor ten opzichte van de leiders persoonlijke loyaliteiten ontstaan. Dit kan lange tijd onopgemerkt blijven, maar wanneer een conflict ontstaat tussen de massa van de leden en de leiders, doet deze persoonlijke aanhang zijn invloed gelden door het gedrag van de leiders te verdedigen en door pogingen te ondernemen hun nederlaag bij interne verkiezingen te verhinderen. Door het optreden van een groep loyale aanhangers wordt echter de effectiviteit van democratische controle verzwakt. Bovendien stelt de beschikking over een persoonlijke aanhang de organisatieleiders in staat conflicten met leden met meer kans op succes aan te pakken; de persoonlijke aanhang fungiert als een sociaal netwerk dat in probleemsituaties gemobiliseerd kan worden (Michels, 1925: 149).

Michels’ argumentatie kan nu in de vorm van een tweeledige hypothese samengevat worden, waarbij het eerste deel betrekking heeft op een ‘noodzakelijk’ gevolg van het functioneren van organisaties in de tijd, terwijl het tweede deel een voorwaardelijke uitspraak is. Men zou ook kunnen zeggen dat in het eerste deel een onvermijdelijk en onomkeerbaar proces wordt gepostuleerd en in het tweede deel een bewering staat over het functioneren van organisaties onder bepaalde structurele voorwaarden die het resultaat zijn van het in het eerste deel gepostuleerde proces. Wanneer men de gepostuleerde onvermijdelijkheid buiten beschouwing zou laten, zou de structuur van de volgende hypothese overeenkomen met die van de eerder geformuleerde drie hypothesen:

- (H.4_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: (a) hoe langer zij functioneren, des te meer verkrijgen hun leiders persoonlijke aanhangers, en (b) hoe meer hun leiders een persoonlijke aanhang hebben, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

Een tweede cumulatieproces bestaat daarin dat met verloop van tijd steeds meer functies en taken bij de organisatieleiders terechtkomen. Wie reeds leidinggevende taken uitoefent, krijgt

op den duur steeds nieuwe taken toebedeeld, omdat een zekere leidersbekwaamheid als gegeven verondersteld wordt. Deze concentratie van taken bij een groep van beroepsmatige leiders heeft vermoedelijk ertoe geleid dat Michels het oligarchieprobleem niet consistent gescheiden heeft van het bureaucratieprobleem (bijvoorbeeld overmatige groei van administratieve taken, rigide toepassing van reglementen door beroepskrachten; Michels, 1925: 75-76). In elk geval werkt een cumulatie van functies remmend op de uitoefening van effectieve democratische controle aangezien ontevredenheid met een leider in het ene taakgebied geen reden hoeft te zijn hem helemaal uit de organisatie weg te sturen; slechts een falen in meerdere functies geeft voor de leden aanleiding bij interne verkiezingen hem niet weer te kiezen. Deze overwegingen laten zich als een verdere hypothese van Michels' theorie formuleren:

- (H.5_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: (a) hoe langer zij functioneren, des te groter is bij hun leiders de cumulatie van functies, en (b) hoe groter de cumulatie van functies, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

Een derde cumulatief proces is de voortschrijdende verzelfstandiging van de leidersgroep. Voor Michels lijkt dit het meest belangrijke cumulatieproces te zijn, want hij beweert: "Es ist ein unabänderliches Sozialgesetz, dass in jedem durch Arbeitsteilung entstandenen Organ der Gesamtheit, sobald es sich konsolidiert hat, ein Eigeninteresse, ein Interesse an sich selbst und für sich selbst, entsteht. Die Existenz von Eigeninteresse im Gesamtverband jedoch involviert die Existenz von Reibungsflächen und von Gegensätzen zum Gesamtinteresse" (Michels, 1925: 366). Deze met verloop van tijd toenemende verzelfstandiging van de leiderslaag manifesteert zich enerzijds in de neiging tot coöptatie bij het recruteren van toekomstige leiders en anderzijds in een groeiend assimilatie- en absorptievermogen zodra nieuwe leiders tot de leidersgroep toetreden (Michels, 1925: 159-292). De verzelfstandiging van de leiderslaag leidt niet alleen tot en beperking van de democratische controlesmogelijkheden, omdat dan de door de leidersgroep genomen beslissingen wegens gebrek aan contacten voor de leden niet meer te beoordelen zijn. Verzelfstandiging leidt ook tot minder effectiviteit van de uitgeoefende controle, omdat de leiders dan bij massale kritiek elkaar wederzijds de hand boven het hoofd houden en zich binnen hun eigen groep solidair gedragen. De betreffende hypothese luidt dan:

- (H.6_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: (a) hoe langer zij functioneren, des te zelfstandiger gedraagt zich de leidersgroep ten opzichte van de leden, en (b) hoe meer verzelfstandiging van de leidersgroep, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

De tot nu toe geformuleerde hypothesen hebben betrekking op twee klassen van structurele omstandigheden: voorwaarden die naar 'groei van de organisatie' verwijzen en voorwaarden die aan de 'invloed van het verstrijken van de tijd' toe te schrijven zijn. Michels lijkt zijn theorie nu daardoor te compliceren dat hij deze twee klassen van voorwaarden zodanig causaal met elkaar verbindt, dat 'groei van een organisatie' een noodzakelijk gevolg is van haar functioneren in de tijd. In dit verband postuleert hij een nieuwe sociaal-wetenschappelijke wet, 'das Gesetz der Transgression', volgens welke 'die Partei die

immanente Tendenz verfolgt, nicht nur sich zu erweitern, sondern sich über den ihr genetisch gegebenen oder durch ihr grundlegendes Programm gezogenen sozialen Bestand hin auszudehnen' (Michels, 1925: 20). Door deze causale verbinding versterkt Michels de indruk van het onvermijdelijke karakter van oligarchiseringprocessen, want daardoor worden nu ook veranderingen in grootte, complexiteit en formalisering van organisaties als onomkeerbare processen voorgesteld. De betreffende hypothese waarmee tegelijk de eerste drie hypotheses worden samengevat, luidt dan:

- (H.7_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: (a) hoe langer zij functioneren, des te groter is hun ledenaantal en des te ongelijksoortiger/talrijker zijn hun interne relaties en des te meer zijn hun interne sociale relaties geformaliseerd, en (b) hoe groter hun ledenaantal en hoe ongelijksoortiger/talrijker hun interne sociale relaties en hoe meer geformaliseerd deze relaties, in des te sterkere mate functioneren zij oligarchisch.

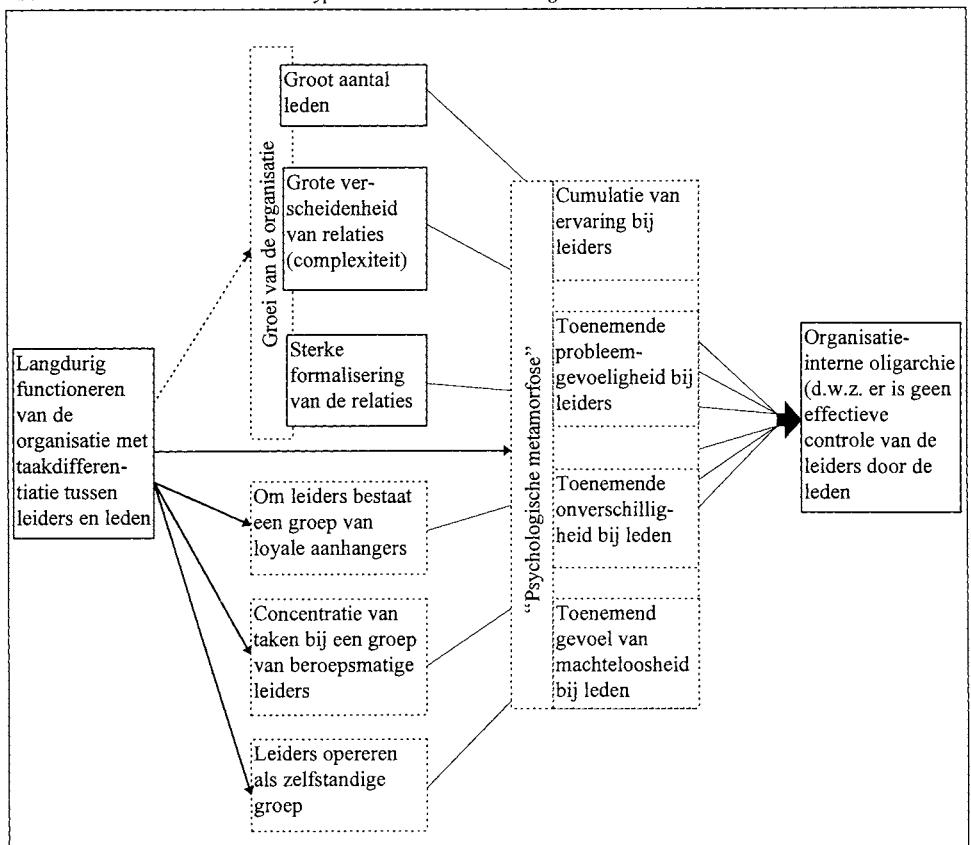
Een laatste klasse van gebeurtenissen die in organisaties als gevolg van hun functioneren in de tijd optreedt, omschrijft Michels als 'psychologische Metamorphose' of 'psychische Transmutation' van enerzijds de leden en anderzijds de leiders (Michels, 1925: 200, 204). Overeenkomstig Michels' algemene lijn van argumentatie kunnen deze mentale veranderingen slechts de oligarchiseringstendenzen versterken die door structurele omstandigheden veroorzaakt worden.

Wat de psychische eigenschappen betreft die oligarchiseringstendenzen versterken of verzwakken, zijn zowel cognitieve als motivationele veranderingen van belang. Met betrekking tot de cognitieve veranderingen die in organisaties met verloop van tijd optreden, verdient vooral de toenemende ervaring, die leiders door het uitoefenen van hun functie opdoen, de aandacht; daarentegen blijft bij de leden de ervaring onveranderd. Michels noemt dit "Verschärfung der Bildungsunterschiede zwischen den Führern und den Geführten" (Michels, 1925: 77, 79). Bovendien verandert met de tijd ook het vermogen organisatieproblemen waar te nemen en wel zodanig dat de probleemsensitiviteit van de leiders toeneemt en de doofheid van de leden tegenover negatieve ontwikkelingen voortschrijdt (Michels, 1925: 223). Van de motivationele veranderingen die als gevolg van het verstrijken van de tijd optreden, is allereerst te vermelden een versterkt machtsstreven en 'Befehlsbedürfnis' bij de leiders en meer onverschilligheid en 'Führungsbedürfnis' bij de leden (Michels, 1925: 48, 50). Daarnaast is er sprake van zelfoverschatting bij de leiders wanneer zij voor langere tijd in functie zijn, terwijl bij de massa van de leden sprake is van een behoefte om te vereren, gepaard met een groeiend gevoel van eigen machteloosheid (Michels, 1925: 52-64). Deze cognitieve en motivationele veranderingen die met verloop van tijd ontstaan door het verschil in betrokkenheid bij activiteiten in de organisatie, kunnen in de volgende hypothese samengevat worden:

- (H.8_M) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: (a) hoe langer een organisatielid een leidinggevende (ondergeschikte) taak uitoefent, des te meer cumuleert (stagneert) zijn ervaring en des te sterker (zwakker) is zijn probleemgevoeligheid en des te sterker is zijn machtsstreven (onverschilligheid) en des te groter is zijn zelfoverschatting (gevoel van machteloosheid) en (b) hoe meer tussen leiders en leden verschillen bestaan wat betreft ervaring of probleemgevoeligheid

of doorzettingsvermogen of inschatting van eigen kunnen, in des te sterkere mate functioneert een organisatie oligarchisch.

Schema 1. Reconstructie van de hypothesen van Michels' oligarchietheorie

Met deze hypothese is de reconstructie van Michels' theorie van organisatie-interne oligarchie afgewerkt. De acht hypothesen zijn in *schema 1* samengevat. Samengenomen brengen zij datgene onder woorden wat als 'ijzeren wet van de oligarchie' bekend staat. Michels heeft echter deze wet nooit precies geformuleerd, maar slechts metaforisch samengevat: "Die Organisation ist die Mutter der Herrschaft der Gewählten über die Wähler, der Beauftragten über die Auftraggeber, der Delegierten über die Delegierenden", om vervolgens te stellen dat 'die Bildung von Oligarchien ... eine organische (Tendenz ist) ... der jede Organisation ... notwendigerweise unterliegt' (Michels, 1925: 370-371). Vanwege deze vaagheid zijn er steeds weer pogingen ondernomen de ijzeren wet van de oligarchie in een wetenschappelijk aanvaardbare vorm te gieten (vgl. bijvoorbeeld Casinelli, 1953; Van Doorn, 1969; Mayhew, 1973; Grunwald, 1980). In plaats van een nieuwe herformulering van de ijzeren wet te bedenken, heb ik de er aan ten grondslag liggende gedachten in de vorm

van hypothesen gereconstrueerd.

Ik heb er al op gewezen dat het onvermijdelijke - 'ijzeren' - karakter dat Michels aan deze wet toeschrijft, ontstaat door de invloed die aan het verstrijken van de tijd toegekend wordt: in organisaties met een taakverdeling tussen leiders en leden ontwikkelen zich in de loop van de tijd structurele omstandigheden (hypothesen 1 t/m 7) en psychische verschillen tussen leiders en leden (hypothese 8). De structurele omstandigheden vormen de oorzaken van de verzwakking en toenemende ineffectiviteit van democratische controle, terwijl hun causale invloed door de psychische verschillen versterkt wordt. Aangezien Michels' beweringen over de noodzakelijke gevolgen van het verstrijken van tijd moeilijk houdbaar zijn, verdient het aanbeveling dit gedeelte van Michels' theorie verder buiten beschouwing te laten. Wat overblijft zijn dan de hypothesen over de versterking en verzwakking van oligarchiseringstendensen onder bepaalde structurele voorwaarden en bij bepaalde psychische verschillen tussen leiders en leden. Daarmee wordt het postulaat van de onomkeerbaarheid van oligarchiseringstendensen losgelaten. Of de structurele en psychische voorwaarden het voorspelde effect hebben is dan een empirische kwestie.

Zijn er gevallen bekend die in strijd zijn met Michels' oligarchietheorie? Een constitutioneel democratische organisatie die ook op lange termijn geen oligarchische structuren vertoont, was de internationale typografenbond die door Lipset en zijn medewerkers uitvoerig is onderzocht.

3. Beknopte reconstructie van Lipsets theorie van organisatie-interne democratie

Door persoonlijke contacten kwam Lipset in aanraking met de internationale typografenbond ITU. Het feit dat deze vakbond sinds vele jaren democratisch functioneerde was niet te rijmen met Michels' oligarchietheorie. Uitgaande van het feit ITU heeft Lipset dan ook in uitvoerige historische en sociologische studies getracht de condities op te sporen die het optreden van oligarchiseringstendensen verhinderen. Het ging hem daarbij niet zozeer om een weerlegging van Michels' theorie, maar om een afbakening van het geldigheidsbereik van deze theorie (Lipset e.a., 1956: 13). Hoewel Lipset slechts het atypische geval van een vakbond met interne democratie bestudeert reikt de intentie verder. Zijn belangstelling is niet zo zeer gericht op de beschrijving van sociaal-structurele aspecten van een concrete organisatie, maar meer algemeen op een theorie van organisatie-interne democratie met behulp waarvan voorspeld kan worden wanneer uitzonderingen op de ijzeren wet van de oligarchie zullen optreden. Het *probleem* waarvoor deze theorie een oplossing zou moeten leveren, laat zich als volgt formuleren: onder welke institutionele en/of structurele voorwaarden hebben de door Michels genoemde structurele en psychische omstandigheden *niet* tot gevolg dat constitutioneel democratische organisaties met verloop van tijd oligarchisch gaan functioneren?

Reeds aan het begin van zijn onderzoek had Lipset een vermoeden in welke richting een oplossing van het oligarchieprobleem gezocht zou moeten worden^[5]: kenmerkend voor de ITU was een vakbond-intern partijenstelsel. Het bestaan van georganiseerde interne oppositiegroepen - waarop trouwens reeds Michels gewezen had in verband met mogelijke tegenkrachten voor de ijzeren wet - was het startpunt voor zijn onderzoek. In een historische analyse gaat Lipset na hoe het tweepartijenstelsel van de ITU is ontstaan en in welke andere organisaties een soortgelijke interne groepsvorming heeft plaatsgevonden. Zijn conclusie is dat ook in andere organisaties politiek-concurrerende groepen bestaan, maar dat alleen bij

de ITU zich deze groepen tot een permanent partijenstelsel hebben ontwikkeld. Dit leidt tot de voor een sociologische analyse belangrijke vraag, waarom zich juist bij de ITU dit partijenstelsel heeft gehandhaafd. Voor mijn reconstructie van Lipsets theorie is echter deze vraag minder van belang dan de vraag waardoor het bestaan van een georganiseerde interne oppositiegroepen dat de monopoliepositie van de leiders doorbroken is. Het monopolie op het gebruik van de communicatiekanalen en de financiële middelen, dat Michels voor ogen had, wordt in het geval van een twepartijenstelsel gedeeld door de organisatieleiders en de leiders van de oppositiepartij (Lipset e.a., 1956: 12, 295). Daardoor worden de cumulatieprocessen afgeremd, die Michels als noodzakelijke gevolgen van het verstrijken van tijd gepostuleerd had, aangezien bij een periodieke wisseling van leidersgroepen dergelijke cumulatieprocessen van beperkte duur zijn en bovendien aan meerdere interne groepen ten goede komen. Ook manifesteert zich in het geval van een intern partijenstelsel de door Michels gesignaleerde ‘psychologische metamorfose’ van de leiders niet alleen bij de actuele leidersgroep, maar ook bij de oppositieleiders. Dit betekent dat van toenemende politieke ervaring en sociale probleemgevoeligheid als gevolg van het uitoefenen van leidinggevende taken bij een ruimer aantal organisatieleden sprake is dan in de organisaties die Michels bestudeerd had. Daardoor wordt ook de kring van degenen groter, die het organisatiebeleid kritisch kunnen begeleiden.

Wanneer men nu Lipssets theoretische doelstelling, namelijk het afgrenzen van het geldigheidsbereik van Michels’ oligarchietheorie, samengevat onder de noemer ‘kans op organisatie-interne democratie’, dan luidt de eerste hypothese van Lipssets theorie als volgt:

- (H.1_L) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: als er een stelsel van legitieme interne oppositiegroepen aanwezig is, dan is de kans op interne democratie groot.

Met deze hypothese is echter nog geen voldoende voorwaarde voor een inperking van Michels’ theorie ingevoerd. Lipset had bij zijn historische studies ook organisaties met interne groepsvervorming gevonden die niettemin oligarchisch functioneerden. Klaarblijkelijk is interne groepsvervorming niet voldoende om oligarcheringstendenzen tegen te gaan. Aan welke voorwaarden moet dan nog voldaan zijn?

Teneinde deze vraag te kunnen beantwoorden, verzamelde Lipset gegevens over de leiders en leden van de ITU in New York. Daarbij concentreerde hij zich in toenemende mate op wat hij de ‘occupational community’ van de typografen noemde, dat wil zeggen op de talrijke gemeenschappelijke activiteiten die buiten de werkuren ondernomen worden en waarvan hij vermoedde dat zij met de hoge graad van vrijwillige participatie in vakbondsvereenigheden samenhangen. Deze concentratie op de niet-beroepsgebonden sociale activiteiten van de ITU-leden heeft Lipset later als de beslissende doorbraak van het onderzoek naar ‘Union Democracy’ beschreven (Lipset, 1964: 102). Lipset interpreteert het bestaan van terreinen voor gemeenschappelijke maar niet-beroepsgebonden activiteiten - wat hun betekenis voor de participatie in vakbondsvereenigheden betreft - op twee manieren. In de eerste plaats beschouwt hij de talrijke vrijetijdsverenigingen van de typografen als ‘oefenterreinen’ voor het ontwikkelen van organisatorische en leidinggevende vaardigheden die dan ook ten behoeve van vakbondszaaken gebruikt kunnen worden. Ten tweede interpreteert hij de talrijke, niet werkgebonden, sociale relaties als communicatiekanalen en

informele netwerken die dan ook in verband met vakbondsproblemen geactiveerd kunnen worden. Het feit dat leden van een beroepsgroep buiten het werk veelvuldig contacten onderhouden, werkt als het ware kostenbesparend als het om vrijwillige participatie in vakbondsactiviteiten gaat. Deze overwegingen kunnen als een verdere hypothese van Lipsets theorie geformuleerd worden:

- (H.2_L) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: als er een netwerk van informele sociale relaties aanwezig is, dan is de kans op interne democratie groot.

Ook deze hypothese afzonderlijk beschrijft nog geen voldoende voorwaarde voor een inperking van Michels' theorie. Het bestaan van informele netwerken en een daarmee verbonden sterke ledenparticipatie heeft weliswaar tot gevolg dat de leden het organisatiebeleid kritisch begeleiden, maar deze controle van het leidersgedrag hoeft geenszins in die zin effectief te zijn dat de kritiek van de leden tot een gewijzigd organisatiebeleid leidt of dat een wisseling van leiders plaatsvindt.

De argumentatie in verband met de beide eerste hypothesen leert dat geen van beide hypothesen afzonderlijk een voldoende voorwaarde voor interne democratie beschrijft. Want enerzijds kan het bestaan van georganiseerde interne oppositiegroepen zonder gevolgen blijven, omdat leden van hun legitieme oppositiemogelijkheden geen gebruik maken; anderzijds is een grote ledenparticipatie nog geen waarborg voor *effectieve* democratische controle, zolang de leiders het zich kunnen permitteren ledenkritiek met het argument van hun ervaringsvoorsprong naast zich neer te leggen. Alleen wanneer aan beide voorwaarden tegelijkertijd is voldaan, stijgen de kansen op interne democratie. De oorspronkelijke hypothesen 1 en 2 dienen derhalve vervangen te worden door een derde hypothese die de interactieve werking van twee voorwaarden postuleert.

- (H.3_L) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: als er een stelsel van legitieme interne oppositiegroepen aanwezig is en tegelijkertijd een netwerk van informele sociale relaties, dan is de kans op interne democratie groot.

Deze hypothese vormt mijns inziens de kern van Lipsets theorie, waarmee hij het beperkte geldigheidsbereik van Michels' theorie beoogt te verklaren. Zijn onderzoek van de ITU heeft echter ook nog een andere hypothese opgeleverd. Wat in de omgeving van een organisatie gebeurt, blijft niet zonder gevolgen voor het interne functioneren van die organisatie. Hoe meer het voortbestaan van een organisatie van buitenaf bedreigd wordt, des te meer richt zich de aandacht van haar leden op externe gebeurtenissen, zodat minder gelet wordt op de kritische begeleiding van het organisatiebeleid (Lipset e.a., 1956: 465).^[6]

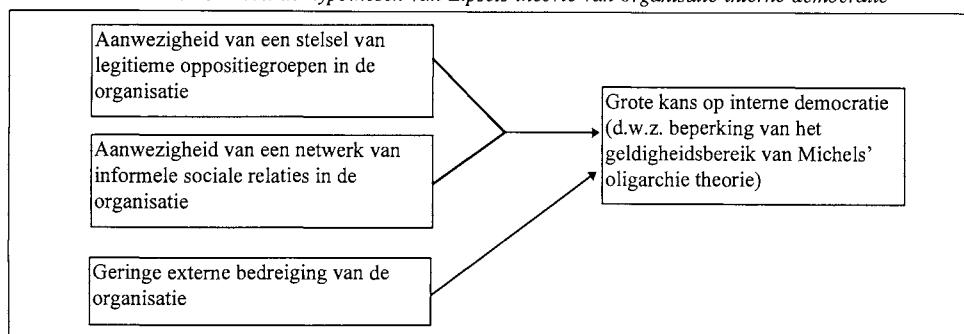
- (H.4_L) Voor alle constitutioneel democratische organisaties geldt: hoe geringer de externe bedreiging, des te groter is de kans op interne democratie.

Deze vier hypothesen vatten dat gedeelte van Lipsets theorie van organisatie-interne democratie samen dat rechtstreeks betrekking heeft op de afgrenzing van het geldigheidsbereik van Michels' oligarchietheorie. *Schema 2* laat het verband tussen de hypothesen zien.

Door deze hypothesen worden echter ook weer nieuwe verklaringsproblemen opgeroepen, met name de vraag *a.* waarom in sommige organisaties een legitiem oppositie-

stelsel ontstaat en blijft bestaan en in andere niet, en b. waarom in sommige gevallen informele netwerken aanwezig zijn en de ledenparticipatie groot is, terwijl in andere gevallen geen informele netwerken werkzaam zijn. Een groot deel van Lipsets ITU-studies gaat over deze vragen. Aangezien dit vervolgproblemen van het centrale verklaringsprobleem zijn, ga ik op dit deel van ‘Union Democracy’ niet verder in.^[7]

Schema 2. Reconstructie van de hypothesen van Lipsets theorie van organisatie-interne democratie

4. Een structureel-individualistische probleemexplicatie

In de inleiding is als centraal verklaringsprobleem de vraag aan de orde gesteld waarom constitutioneel-democratische organisaties op den duur steeds meer op een oligarchische wijze gaan functioneren. Het antwoord van Michels is, dat het effect van structurele omstandigheden sterker is dan de invloed van een democratische ideologie en dat bepaalde structurele voorwaarden noodzakelijkerwijs een oligarchische wijze van functioneren teweegbrengen. Het democratisch functioneren van de internationale typografenbond ITU brengt Lipset tot de vraag binnen welke grenzen Michels' theorie dan nog geldig is. Zijn antwoord luidt dat hiervoor vooral van belang is het interactieve effect van een institutionele voorwaarde (een stelsel van legitieme interne oppositie) en een structurele voorwaarde (een netwerk van informele sociale relaties).

Zowel in Michels' oligarchietheorie als in Lipsets theorie van organisatie-interne democratie ligt de nadruk op structurele en institutionele omstandigheden als determinanten voor het functioneren van organisaties. In dit opzicht zijn het traditioneel-sociologische theorieën die voldoen aan Durkheims programmatiche eis, sociale feiten alleen met behulp van sociale feiten te verklaren. Wat daarbij echter ontbreekt, is de specificatie van een ‘mechanisme’ of nadere aanwijzing op welke wijze de invloed van structurele en institutionele omstandigheden op het te verklaren oligarchiseringsproces tot stand komt. Beide theorieën bevatten geen expliciete uitspraken over wetmatigheden, hoewel zonder zulke uitspraken een verklaring in strikte zin niet mogelijk is; de algemene uitspraken zijn slechts empirische generalisaties, dat wil zeggen uitspraken over een samenhang tussen sociale verschijnselen waarvoor uitzonderingsgevallen zijn gevonden. Empirische generalisaties worden ook ‘onvolledige hypothesen’ genoemd (Gadenne, 1979). Een hypothese is onvolledig als voorwaarden waarvan men mag aannemen dat zij op het in de hypothese gepostuleerde effect invloed uitoeften, in de hypothese zelf niet genoemd zijn.

Deze niet genoemde voorwaarden kunnen de in de hypothese beweerde samenhang ‘verstoren’ (Gadenne, 1979: 104-105).

Wanneer sociologische theorieën opgebouwd zijn uit algemene hypothesen waarin een effect van bepaalde sociale feiten op een ander sociaal feit gepostuleerd wordt, is onmiddellijke operationalisering van de variabelen en de daaropvolgende toetsing niet de meest aangewezen strategie (vgl. Lindenberg, 1982). Immers, gezien het onvolledige karakter van de hypothesen liggen ook weerleggende onderzoeksbevindingen in de lijn der verwachtingen zonder dat men daarom de theorie meteen over boord zou willen zetten. Een betere strategie is waarschijnlijk te proberen eerst theoretisch greep te krijgen op voorwaarden die de algemene geldigheid van sociologische hypothesen ‘verstoren’. Dit kan het best geschieden door een ander niveau dan dat van ‘sociale feiten’ bij de theorievorming te betrekken, en wel een niveau waar minder storende factoren optreden en dat dus meer stabiel is. Het niveau van de ‘menselijke natuur’ komt hiervoor het meest in aanmerking. Het lijkt mij derhalve niet onverstandig met theorieën over cognities, motivaties en gedrag van individuen (kort: individualistische theorieën) rekening te houden wanneer men probeert te specificeren langs welke weg bepaalde structurele en institutionele omstandigheden hun invloed doen gelden op het functioneren van organisaties. Omdat daarbij de aandacht gericht is op zowel individualistische theorieën als constellaties van structurele en institutionele voorwaarden, zal deze strategie voor theorievorming in het vervolg ‘structureel-individualistisch’ genoemd worden.^[8] Bij deze strategie wordt uitgegaan van een duale structuur van verklaringen van collectieve verschijnselen. “In het eerste gedeelte wordt een verband gelegd tussen een sociaal verschijnsel en het gedrag van individuen, in het tweede gedeelte moet worden aangegeven hoe het gedrag van individuen (samen met andere factoren) leidt tot een bepaald sociaal verschijnsel ... Het tweede gedeelte heeft geen stabiel niveau en blijft daarom problematisch, maar in het eerste gedeelte kan met behulp van een ‘individualistische’ theorie de greep op mogelijke storende factoren behoorlijk worden vergroot” (Lindenberg, 1982: 379-380).

De duale verklaringsstructuur vereist ook een *herformulering van het oorspronkelijke verklaringsprobleem* in de vorm van twee deelproblemen. In verband met het oligarchieprobleem heeft de eerste deelvraag betrekking op het gedrag van organisatieleiders en organisatieleden onder variërende structurele en institutionele omstandigheden; onder welke condities kiezen deze actoren ‘democratische’ dan wel ‘oligarchische’ gedragsalternatieven, en wat houden deze alternatieven concreet in? De tweede deelvraag betreft de wijze waarop de gedragingen van leiders en leden het functioneren van een organisatie beïnvloeden; onder welke condities leidt de keuze van ‘democratische’ (respectievelijk oligarchische) gedragsalternatieven ook tot een democratische (respectievelijk oligarchische) wijze van functioneren van een organisatie, en wanneer is dat niet het geval? Deze tweeledige probleemexplicatie vormt het uitgangspunt voor enkele nieuwe probleemoplossingen die in de volgende paragraaf voorgesteld zullen worden. Voordat ik daarmee begin, wil ik echter nog de vraag aan de orde stellen of in de traditioneel-sociologische theorieën van Michels en Lipset verwijzingen naar het individuele niveau geheel ontbreken en - indien dit niet het geval is - hoe dan individualistische gezichtspunten in hun theorieën zijn verwerkt.

Michels’ studies over oligarchie bevatten weliswaar geen duidelijk geformuleerde handelingstheorie, maar er bestaan verspreide suggesties over mogelijke elementen van zo’n

theorie. Deze suggesties kunnen onder drie gezichtspunten gereconstrueerd worden: ten eerste assumpties over de menselijke natuur, ten tweede assumpties over fundamentele natuurlijke verschillen tussen mensen en ten derde de reeds eerder besproken hypothesen over cognitieve en motivationele veranderingen die bij mensen in organisaties met verloop van tijd optreden. Michels lijkt met twee assumpties over de menselijke natuur te werken: alle mensen zijn gemotiveerd door noties van persoonlijk voordeel (Michels, 1925: 48, 275, 282, 347-348) en streven er naar risico te vermijden omdat zij de (misschien zelfs genetisch bepaalde) behoeften hebben om het bestaande te bewaren (Michels, 1925: 347-348). Fundamentele natuurlijke verschillen veronderstelt Michels vooral wat betreft het vermogen initiatieven te ontdekken en wat betreft het inzicht in verbanden tussen handelingsdoelen, met name de relatie tussen korte termijn- en lange termijn-doelstellingen en de relatie tussen doelen uit de privésfeer en zulke met een politiek karakter. Hij gaat ervan uit dat de meerderheid van de mensen zich passief opstelt en van anderen initiatieven verwacht (Michels, 1925: 50). De meeste mensen zijn niet in staat "die inneren Zusammenhänge zwischen dem Wohl des Einzelnen und dem Wohl des Ganzen" te vatten (Michels, 1925: 46), en onmiddellijk voordeel tegen lange termijn-baten af te wegen (Michels, 1925: 49). Slechts enkelingen hebben een natuurlijke aanleg voor inzicht en initiatief.^[9] Meer specifieke natuurlijke verschillen vat Michels onder de noemer 'akzessorische Eigenschaften' samen; dit betreft persoonlijkheidskenmerken die voor leidinggevende functies in organisaties vereist zijn.

Ook Lipsets studies over de organisatie-interne democratie bevatten geen uitgewerkte handelingstheorie. Alle theoretische uitspraken van 'Union Democracy' die in zijn inventaris van hypothesen bijeengebracht zijn (vgl. Lipset e.a., 1956: 465-468) hebben betrekking op samenhangen tussen verschijnselen op het niveau van sociale feiten; er zijn geen proposities over gedrag of motivaties van individuen te vinden. Daarentegen zijn verwijzingen naar individuele eigenschappen frequent te vinden in de onderzoeksgedeelten van de ITU-studie waar de data-analyse grotendeels gebaseerd is op surveygegevens. Dus: hoewel individuele kenmerken een belangrijke plaats innemen in het empirisch onderzoek naar interne democratie, wordt in theoretisch opzicht met deze kenmerken niet expliciet rekening gehouden. Deze 'indirecte' verwijzing naar het individuele niveau komt de duidelijkheid van de individualistische beweringen niet ten goede en bemoeilijkt een kritische evaluatie en eventuele correctie van de impliciet gehanteerde theorieën.

5. Schets van enkele nieuwe probleemoplossingen

In het onderstaande zal ik enkele elementen van een structureel-individualistische verklaring van oligarchie in democratische organisaties schetsen. In een ander verband is deze verklaring meer modelmatig uitgewerkt (Wippler, 1983). Hier zal ik achtereenvolgens ingaan op 1. het gedrag van organisatieleden, 2. het gedrag van organisatieleiders en 3. de samenhang van individuele gedragingen en wijze van functioneren van organisaties.

5.1 Het gedrag van organisatieleden

Het probleem van organisatie-interne democratie wordt vaak gelijkgesteld met het probleem van ledenparticipatie (o.a. Grunwald & Lilge, 1980). Ledenparticipatie bestaat niet alleen

uit een directe deelname aan beslissingen, maar omvat ook deelname aan interne verkiezingen, bezoek van vergaderingen of alleen maar het zich informeren over organisatie-aangelegenheden. In die zin is ledenparticipatie weliswaar een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor interne democratie. In totalitaire stelsels bijvoorbeeld is er in politieke en economische organisaties sprake van een sterke ledenparticipatie zonder interne democratie. Meer algemeen gesteld: ledenparticipatie leidt slechts dan tot een effectieve controle van het leidersgedrag wanneer een georganiseerde interne oppositie bestaat waardoor potentiële leiders om leidinggevende posities kunnen concurreren. Bovendien blijkt uit sociaal-psychologische studies dat een intensieve participatie in situaties waarin op grond van kennisoverwicht grote machtsverschillen bestaan tussen leiders en leden, de oorspronkelijke machtsafstand nog vergroot in plaats van deze te verminderen: meer participatie versterkt de invloed van de beter geïnformeerd op de minder goed geïnformeerd (Mulder, 1977).

Het participatieprobleem is echter niet het enige aspect van ledengedrag dat voor interne democratie relevant is. Onder nutstheoretische gezichtspunten (Wippler, 1983: 43-46) is de aandacht gericht op beschikbare handelingsalternatieven, kosten- en batensoorten en subjectieve waarschijnlijkheden. De leden van eenzelfde organisatie hebben gewoonlijk uiteenlopende doelstellingen. Voorzover zij echter er voor gekozen hebben lid van de organisatie te worden, verwachten allen baten van het lidmaatschap. Welke verwachtingen zij verder ook nog met het lidmaatschap mogen verbinden, in elk geval rekenen zij er op dat de organisatie hen een bepaald 'goed' verschaft. Zo verwacht een werknemer van zijn vakbond financiële steun bij stakingen en ook een actief loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid. Een politiek actief burger verwacht van zijn partij het actief bevorderen van bepaalde sociale en politieke doelstellingen. Zolang de organisatie een zekere minimale hoeveelheid van dat 'goed' verschaft, bestaat er geen reden om tijd en energie voor democratische controle op te offeren. De mate waarin het 'goed' verschaft wordt, stuurt als het ware het gedrag van organisatieleden; dit is als hun centraal nutsargument te beschouwen. Want het afwegen van baten en kosten behoort tot de nutsoverweging van het besluit al of niet een organisatie-lidmaatschap te verwerven. Een deel van de kosten bestaat daarbij steeds in het opgeven van enige individuele keuzevrijheid, aangezien het lid worden van een organisatie inhoudt dat individuele hulpbronnen worden samengevoegd om daardoor meer van een 'goed' te verkrijgen dan voor iedereen afzonderlijk haalbaar is. Deze ruil van individuele beschikkingsrechten over hulpbronnen tegen een hoger baten niveau vormt het fundamentele 'dilemma van organisatie' (Coleman, 1979). Pas wanneer de verwachte baten uitblijven, is het voor de leden de moeite waard iets te ondernemen, in elk geval zodra de kosten van het lidmaatschap (contributies, tijdverlies) niet meer overtroffen worden door de van de organisatie feitelijk verkregen of voor de toekomst verwachte baten. In een politieke partij is dit bijvoorbeeld het geval wanneer het een extreme vleugel lukt het programma naar de eigen voorstellingen te veranderen. In een vakbond groeit de ontevredenheid van de leden wanneer stakingen herhaaldelijk zonder financiële steun blijven.

In beginsel beschikken organisatieleden over *drie alternatieven* om op hun leiders pressie uit te oefenen (Hirschman, 1970): het lidmaatschap opzeggen, bij interne verkiezingen de stem op alternatieve kandidaten uitbrengen, en protest aan te keren tegen het gevoerde beleid. Protesteren en wegstemmen gelden als organisatie-*interne* sanctie mogelijkheden, opgeven van het lidmaatschap als organisatie-*externe* sanctie (of indirecte controle). Wanneer

men vereenvoudigend ervan uitgaat dat de door een organisatie aan haar leden verschafte baten voor de leden het doorslaggevend nutsargument zijn, dan wordt de keuze uit deze sanctioneringsmogelijkheden bepaald door hun verwachte baten en kosten die voornamelijk (vgl. ook Hirschman, 1974: 36) naar gelang de sociale omstandigheden variëren.

Voor de beslissing het organisatie-lidmaatschap op te geven, zijn de volgende baten-kostenoverwegingen relevant. In hoeverre bestaan er concurrerende organisaties die een hoger batenniveau in het vooruitzicht stellen? Levert het lidmaatschap ook indirekte baten op, bijvoorbeeld hoog gewaardeerde sociale contacten of het besef de eigen ideologie met de andere organisatieleden te delen? Hoe meer de sociale contacten gewaardeerd worden of hoe sterker de ideologische binding aan de organisatie, des te hoger zijn dan de kosten van het opgeven van het lidmaatschap.

De verwachte baten van de twee organisatie-interne sanctioneringsmogelijkheden hangen in sterke mate er van af welk gedrag men van de overige leden verwacht. Zowel een nieuwe leidersgroep na verkiezingen, als het resultaat van een succesvolle protestactie hebben het karakter van een collectief goed. In grote organisaties is de kans minimaal dat het eigen gedrag bij een verkiezing of een protestactie de doorslag geeft. Bijvoorbeeld: als protest van een enkeling is mijn kritiek te zwak om op de leiders pressie uit te oefenen, terwijl zij in geval van massaal protest onopgemerkt blijft. In situaties waarin organisatieleden een grote en ongestructureerde groep vormen, is inactiviteit de rationele keuze. Deze rationaliteit van een keuze voor inactiviteit beschouwt Boudon als de kern van het oligarchieprobleem (Boudon, 1977: 45).

De nadruk die hier op rationeel ledengedrag wordt gelegd, betekent geenszins dat een oriëntatie aan de door de organisatie verschafte baten voor de leden steeds gemakkelijk is. Organisaties verschillen aanzienlijk in de mate waarin hun batenniveau eenduidig te bepalen is. Bovendien worden meestal verschillende soorten baten verschafft. In het geval van een niet-homogene groep van leden leidt dit er toe dat niet iedereen in elke batensoort even sterk geïnteresseerd is. Fluctuaties in het batenniveau en vooral een verlaging van dit niveau, wordt derhalve door steeds andere organisatieleden als een bedreiging van hun belangen ervaren, zodat massaal protest weinig waarschijnlijk is (Niggeman, 1973).

Een teruglopen van de door de organisatie verkregen baten roept echter voor de leden nog een ander probleem op. Voorwaarde voor hun beslissing een organisatie-interne sanctie toe te passen, is dat zij weten waaraan de achteruitgang toe te schrijven is. Is dit het gevolg van een beleid van onbekwame of corrupte leiders of het gevolg van externe omstandigheden (bijvoorbeeld een ongunstige conjunctuur)? Voordat leden op bepaalde leiders pressie kunnen uitoefenen, moeten zij een antwoord gevonden hebben op deze vraag. Om echter tot een correcte toeschrijving van verminderde baten aan concrete personen of externe omstandigheden te kunnen komen, ontstaan gewoonlijk kosten van informatieverzameling die het verwachte nut van een eventueel herstel van het batenniveau ver te boven gaan, behalve als er leden zijn voor wie het verzamelen van de benodigde informatie ook nog een persoonlijk voordeel oplevert (bijvoorbeeld in het kader van hun beroepswerkzaamheden), en die daardoor bereid zijn als woordvoerder voor oppositionele leden op te treden (Groser, 1979: 106).

5.2 Het gedrag van organisatieleiders

Organisatieleiders hebben ook doelstellingen die niet als afspiegeling van ledenbelangen beschouwd kunnen worden. Zij kunnen zeer uiteenlopende doelen nastreven en zonder twijfel spelen daarbij ook persoonlijkheidsverschillen een rol. Gezien de verscheidenheid van mogelijke concrete doelstellingen is het verstandig vereenvoudigende assumpties in te voeren over doelstellingen die kenmerkend zijn voor organisatieleiders in het algemeen. Dergelijke assumpties bevat het model van de *homo organisatoricus*, een theoretische constructie die naast andere mensmodellen een plaats inneemt in de sociale wetenschappen. Het gedrag van de *homo organisatoricus* is door *drie sturingsmiddelen* bepaald: financiële middelen, ledenaantallen en aantal bij interne verkiezingen verkregen stemmen (Herder-Dorneich, 1973: 13-25).

In een nutstheoretisch kader zijn deze drie sturingsmiddelen te beschouwen als nutsargumenten. Zij zijn niet psychologisch bedoeld als individuele motieven die via vraaggesprekken rechtstreeks vastgesteld kunnen worden, maar als ‘institutionele nutsargumenten’ (vgl. Lindenberg, 1980), die met het oog op bepaalde sociaal-structurele en institutionele omstandigheden theoretisch ingevoerd worden. De via institutionele nutsargumenten tot stand gebrachte verbinding van nutsfunctie en sociale context betekent ook dat naar gelang de aard van de organisatie aan elk van de drie nutsargumenten een ander gewicht toekomt: de mengverhouding van de drie sturingsmiddelen voor het leidersgedrag is in ieder organisatietype weer anders. Omdat de effectiviteit van de sturingsmiddelen afhangt van de structurele en institutionele omstandigheden in een organisatie, ga ik voor elk van de drie middelen kort in op de invloed van enkele van deze omstandigheden. Daarbij zal ik met name aandacht besteden aan de vraag onder welke voorwaarden de oriëntatie van leiders aan financiële middelen, ledenaantallen en stemverhoudingen tot beslissingen leidt die met ledenbelangen in strijd zijn.

De veronderstelling dat leiders hun gedrag oriënteren aan de omvang van de *financiële middelen* van de organisatie is in verband met de management-theorie van de bureaucratie naar voren gebracht. Het argument luidt dat de concrete baten- en kostensoorten van bureaucraten - zoals salaris, huisvesting van de organisatie, openbaar aanzien, macht, assistentie bij taakuitoefening - bepaald worden door het budget van de organisatie, zodat via budgetmaximalisering vervulling van vele en sterk uiteenlopende privé-wensen van managers mogelijk wordt. Bovendien draagt budgetmaximalisatie ook tot de realisatie van gemeenschappelijke doelen bij (Niskanen, 1968: 293-294). In bureaucratische organisaties leidt dit echter ook tot een zekere mate van inefficiëntie aangezien het hogere batenniveau van deze organisaties (als gevolg van een groeiend budget) ten laste komt van het consumentensurplus. Bij organisaties zoals politieke partijen en vakbonden staat het batenniveau van de leden minder direct in samenhang met de beschikbare financiële middelen dan bij overheidsbureaucratieën. In verband met de vraag of er een belang tegenstelling tussen leiders en leden bestaat, is echter gewoonlijk eerder de *bestemming* dan de *omvang* van de middelen relevant: meer geld voor het administratieve apparaat van een organisatie dient meer de belangen van de leiders dan die van de leden. Gewoonlijk zal het streven van de leiders de financiële middelen van hun organisatie te maximaliseren niet in strijd zijn met de ledenbelangen, maar - in tegendeel - de slagvaardigheid van de organisatie verhogen. In welke mate een organisatie haar middelen inefficiënt gebruikt, hangt af van

haar concurrentiesituatie. Hoe meer de verwachte baten ook door andere organisaties aangeboden worden, des te kleiner zal het aandeel zijn van de middelen dat ten koste van het batenniveau voor administratieve doeleinden ingezet wordt.

Wat de oriëntatie van de organisatieleiders aan *ledenaantallen* betreft, weegt het maximaliseringstreven minder zwaar dan het belang in het voorkomen van ledenvlies.^[10] De kans op massaal ledenvlies en de effectiviteit van het ledenaantal als sturingsmiddel voor leidersgedrag zijn afhankelijk van de aard van de organisatie en haar concurrentiepositie. Hoe meer in een organisatie het lidmaatschap verplicht is of hoe minder alternatieve organisaties beschikbaar zijn die aan leden dezelfde baten kunnen verschaffen, des te minder oriënteren organisatieleiders hun gedrag aan de ledenaantallen. In zover de verschafte baten als collectieve goederen te karakteriseren zijn verliezen ledengroei en ledenvlies hun functie als sturingsmiddel voor leidersgedrag omdat dan de door de organisatie verschafte baten niet meer motiverend werken om lid te worden (vgl. ook Teubner, 1978: 60-63), en ledenvluctuaties niet meer veranderingen van het batenniveau weerspiegelen. Ledengroei en ledenvlies zijn ook nog om een andere reden geen eenduidige signalen voor organisatieleiders: als de instroom van nieuwe leden slechts tot een versterking van de partij-interne oppositie leidt, is ledemaximalisatie niet in het belang van een organisatieleider. Het voorgaande leidt tot de conclusie dat een oriëntatie van leiders aan ledenaantallen slechts onder zeer bepaalde voorwaarden rationeel is.

Wat de effectiviteit van *stemverhoudingen* als sturingsmiddel voor leidersgedrag betreft, zijn de structuur van de organisatie alsmede het interne kiesstelsel van betekenis. Zonder georganiseerde interne oppositiegroepen blijven verkiezingen ineffectief, zoals reeds Lipset in verband met zijn ITU-studie had opgemerkt. Ook de verscheidenheid van 'goederen' die een organisatie aan haar leden verschafft, speelt een rol: hoe meer verschillende batensoorten een organisatie verschafft, des te minder duidelijk is een verband te leggen tussen de problemen waarmee de organisatie geconfronteerd is en de beleidsbeslissingen die deze problemen beogen op te lossen. Daarmee wordt het ook moeilijker de verkregen baten toe te schrijven aan het beleid van bepaalde leiders die zich bij interne verkiezingen weer verkiesbaar stellen. Onder deze omstandigheden worden stemuitslagen door andere factoren bepaald dan het bereikte batenniveau waarop een leider zich kan beroepen (Kösters, 1979: 202). Ook de aard van het kiesstelsel is van belang. Aangezien het kiesstelsel zijn invloed vooral doet gelden wat de uitkomsten van het leiders- en ledengedrag betreft en minder bij de sturing van het leidersgedrag, is daarmee de overgang naar de volgende betoogstap gegeven.

5.3 Individuele gedragingen en wijze van functioneren van organisaties

In paragraaf 4 heb ik het klassieke verklaringsprobleem van oligarchie opgesplitst in twee deelvragen. De eerste deelvraag - onder welke condities leiders en leden 'democratische' dan wel 'oligarchische' gedragsalternatieven kiezen - is in de twee voorgaande subparagrafen aan de orde geweest. De tweede deelvraag luidt nu of de keuze van een 'democratisch' gedragsalternatief door zowel leiders als leden^[11] ook steeds tot een democratische wijze van functioneren van de organisatie leidt.

In de meeste gevallen zal de wijze waarop een organisatie functioneert, aansluiten bij de gedragskeuzen van de actoren in die organisatie. Als organisatieleden het gevoerde beleid

in het oog houden en protesteren of opstappen wanneer het beleid te zeer in strijd komt met hun wensen, en als organisatieleiders bij hun beslissingen rekening houden met signalen zoals leden- en stemmenverlies, dan is in de betreffende organisatie gewoonlijk sprake van interne democratie. Als daarentegen de leden zich afzijdig houden en de leiders de beschikbare middelen meer ter versteviging van hun eigen positie inzetten dan voor een verhoging van het batenniveau van de leden, dan is gewoonlijk sprake van een oligarchisch functionerende organisatie. In beide gevallen is het verloop van organisatie-interne processen alleen in zoverre het onbedoelde gevolg van het gedrag van doelgerichte actoren als niet-ideologische baten- en kostenoverwegingen prevaleren boven de doelstelling organisatie-interne democratie helpen in stand te houden.

Er zijn echter ook omstandigheden denkbaar waarin de keuze van ‘democratische’ gedragsalternatieven tot oligarchie leidt respectievelijk waarin ondanks de keuze van ‘oligarchische’ alternatieven van interne democratie sprake is. Ik beperk me hier tot een schets van de omstandigheden waaronder het eerstgenoemde effect optreedt; in een ander verband ben ik ook op het tweede geval ingegaan (Wippler, 1983: 55). De omstandigheid dat er verkiezingen gehouden worden is gewoonlijk een indicator voor het bestaan van democratie. Dit geldt ook voor organisatie-interne verkiezingen. De *aard van het kiesstelsel* dat daarbij gehanteerd wordt, kan echter een zodanige invloed uitoefenen dat als resultaat van democratisch handelen een toestand van oligarchie tot stand komt. Doorslaggevend voor het optreden van dit effect is de lengte van de ‘verkiezingsketen’: een verkiezing kan meerdere stappen doorlopen waarbij de kiezers van de ene stap de gekozen kandidaten uit de voorafgaande stap zijn. Hoe meer stappen een verkiezing doorloopt, des te langer is de verkiezingsketen. De lengte van de verkiezingsketens hangt af van de omvang en de structurering van het kiezerscorps. Verkiezingen in meer stappen bieden de mogelijkheid bij elke stap nieuwe en zelfstandige coalities te vormen. Hoe langer de verkiezingsketen en hoe minder belemmeringen voor coalitievorming, des te meer is de samenhang tussen de wensen van de electorale basis en de beslissingen van de uiteindelijk gekozen leiders verbroken. De organisatieleiders nemen dan vaak beslissingen die met de via verkiezingen geuite voorkeuren van de massa van de organisatieleden in strijd zijn, ook al trachten de leiders met hun beleid datgene te realiseren wat als wens van *hun* kiezers bij de laatste verkiezingsstap naar voren is gebracht. Lange verkiezingsketens met mogelijkheden voor coalitievorming op verschillende niveaus produceren dus een bepaald soort ‘compositie-effect’ en leiden tot soortgelijke - vaak onbedoelde - gevolgen van democratisch handelen als die welke onder de naam ‘Ostrogorski-paradox’ in verband met samengestelde meerderheidsbeslissingen bekend geworden zijn (voor literatuurverwijzingen vgl. Wippler, 1978). Zo wordt onder de beschreven omstandigheden een belangengconflict tussen een meerderheid van de organisatieleden en de organisatieleiders juist door die institutie van democratische wilsvorming in het leven geroepen die volgens gangbare voorstellingen als bemiddelende instantie voor conflicterende belangen geldt.

6. Conclusies

Met betrekking tot het klassieke probleem van oligarchiseringstendensen in democratische organisaties zijn in de eerste helft van dit artikel twee sociologische theorieën gereconstrueerd waarin het te verklaren sociale feit door andere sociale feiten verklaard wordt; deze twee theorieën zal ik in het vervolg ‘traditioneel-sociologisch’ noemen. Daarna

zijn enkele nieuwe oplossingen voor hetzelfde probleem geschetst waarin expliciet aandacht wordt besteed aan zowel de gedragskeuzen van de betrokken actoren als aan de structurele en institutionele omstandigheden waaronder deze actoren handelen; deze verklaringsschetsen heb ik als 'structureel-individualistisch' omschreven. Tot welke conclusies leidt nu een vergelijking van de traditioneel-sociologische en de structureel-individualistische oplossingen voor het oligarchie-probleem?

Het meest opvallend lijkt mij de grote mate van overeenkomst. De structurele en institutionele omstandigheden die bij Michels en Lipset een centrale plaats innemen, blijken ook in de structureel-individualistische verklaringen telkens weer een rol te spelen - ook al worden deze omstandigheden in andere termen omschreven. Met name condities als grootte van de organisatie (ledenaantal), afwezigheid van een georganiseerde interne oppositie en ontbreken van een netwerk van informele sociale relaties (hoge informatiekosten) komen in beide verklaringen als belangrijke condities voor het optreden van oligarchiseringsprocessen naar voren. Overeenkomsten blijken ook te bestaan wat de assumpties over de menselijke natuur betreft die enerzijds impliciet door Michels en Lipset gehanteerd worden, en anderzijds aan nutstheoretische verklaringen ten grondslag liggen. In beide gevallen bepalen uiteindelijk kosten- en batenoverwegingen welk gedrag men in een gegeven situatie kiest. Het verschil tussen de traditioneel-sociologische en structureel-individualistische verklaringen ligt dan ook minder in de variabelen waarnaar in verband met het oligarchieprobleem wordt verwezen als in de wijze waarop dezelfde variabelen theoretisch een rol spelen, namelijk impliciet en ad hoc versus expliciet en systematisch.

Naast de opmerkelijke overeenkomst in variabelenkeuze brengen de structureel-individualistische verklaringen echter ook *enkele nieuwe inzichten*. Ik beperk me tot wat ik als belangrijke verbeteringen van of correcties op de traditioneel-sociologische verklaringen beschouw. *Ten eerste* is gebleken dat een inactieve opstelling van organisatieleden volstrekt rationeel kan zijn, namelijk dan wanneer leden van een grote organisatie rekening houden met het gedrag van de overige leden en op basis daarvan concluderen dat hun inzet *hetzij* overbodig, *hetzij* vergeefs is. *Ten tweede* hoeft ongeïnformeerdheid van organisatieleden niet - zoals dit bij Michels het geval was - tot een 'natuurlijk' onvermogen van de meerderheid van de mensen herleid te worden. Ongeïnformeerdheid is nutstheoretisch te verklaren, omdat onder bepaalde omstandigheden het vergaren van informatie over leidersgedrag en over het gevoerde beleid kosten met zich mee kan brengen die het verwachte nut van een eventueel herstel van het teruglopend batenniveau ver te boven gaan. *Ten derde* wordt een belangrijke sanctioneringsmogelijkheid tegen de verworraling van ledenbelangen, namelijk het bedanken voor een lidmaatschap, in de traditioneel-sociologische verklaringen over het hoofd gezien. Dit gebeurt ondanks het feit dat het opzeggen van het lidmaatschap vanwege zijn geringe kosten een voor leden relatief aantrekkelijk alternatief is. *Ten vierde* blijven in de traditioneel-sociologische verklaringen de enigszins paradoxe effecten onopgemerkt die ontstaan wanneer democratisch kiezersgedrag door de werking van een bepaald type kiesstelsel 'getransformeerd' wordt tot een wijze van functioneren van de organisatie die door de meerderheid van de leden als oligarchisch wordt ervaren.

Noten

1. Dit artikel is een sterk ingekorte versie van een paper, gepresenteerd op de NSAV-conferentie 'Klassieke problemen, moderne oplossingen' op 9 december 1982 te Utrecht.

2. Hands (1971: 158-160) onderscheidt drie betekenissen van de termen 'democratie' en 'oligarchie' bij Michels. Casinelli (1953: 778) heeft vijf betekenissen opgespoord en Linz (1968: 268) zelfs tien.
3. Boudon (1977: 38-46) beschrijft het oligarchieprobleem als een 'pervers' effect onder het gezichtspunt 'hoe men gebrek aan belangstelling kan tonen voor de realisering van eigen belangen'.
4. Conrad en Streeck hebben het in dit verband over een "strukturellen Mechanismus, dessen Wirkung von den Wertvorstellungen der von ihm betroffenen Gruppe gänzlich unabhängig ist" (Conrad & Streeck, 1976: 190); vgl. ook de opmerkingen van Groser (1979: 105).
5. Over de geleidelijke ontwikkeling van de ITU-studie in verschillende fasen vgl. Lipset, 1964. Het eerste paper over dit onderwerp schreef Lipset voor een doctoraal-seminar onder supervisie van Robert Merton die er op aandrong door te gaan met de bestudering van het oligarchieprobleem.
6. Ook indirect beïnvloeden externe bedreigingen het functioneren van een organisatie: zij brengen het voortbestaan van een intern oppositiestelsel in gevaar, want een dergelijk "party system is a luxury that only a relatively secure union can afford" (Lipset e.a., 1956: 292).
7. Een reconstructie van dit 'vervolg'-gedeelte heb ik in een ander verband uitgewerkt (vgl. Wippler, 1979: 22-25).
8. Voor een beschrijving van dit theoretisch programma zie Raub & Voss, 1981 en Boudon, 1981. Over de betekenis van deze strategie voor het probleem van de onvolledigheid van algemene sociologische hypothesen, vgl. ook Boudon & Bourricaud, 1982: 285-289.
9. Voor de 'massa' en de 'enkelingen' zijn volgens Michels ook verschillende individualistische theorieën van toepassing. Deze theorieën worden enerzijds verschaft door de massapsychologie, anderzijds door de persoonlijkheidspsychologie.
10. Hirschman (1970) noemt dit sturingsmiddel dan ook consequent 'exit'.
11. Uiteraard zijn er zelfs bij deze vereenvoudigde voorstelling van zaken (namelijk dat er slechts een beperkt aantal dichotome keuzen bestaat) meerdere combinaties van soorten leiders- en ledengedrag mogelijk (vgl. Wippler, 1979: 49-52). Ik zal me hier echter beperken tot de twee extreme gevallen, te weten 'leiders en leden kiezen democratische gedragingen' en 'beiden kiezen oligarchische alternatieven'.

Literatuur

- Boudon, R. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale*. Alphen aan den Rijn.
- Boudon, R.; Bourricaud, F. (1982). *Dictionnaire critique de la sociologie*. Paris.
- Casinelli, C.W. (1953). The law of oligarchy. *American Political Science Review* 47: pp. 773-784.
- Coleman, J.S. (1974). *Power and the structure of society*. New York.
- Conrad, W.; Streeck, W. (Hrg.) (1976). *Elementare Soziologie*. Reinbek.
- Doorn, J.A.A. van den (1979). Inleiding tot Robert Michels en zijn thematiek. *Michels, democratie en organisatie*. Rotterdam. Pp. 13-38.
- Gadenne, V. (1979). Die Unvollständigkeit sozialwissenschaftlicher Hypothesen. Albert, H.; Staf, K. (Hrg.), *Theorie und Erfahrung*. Stuttgart.
- Groser, M. (1979). *Grundlagen der Tauschtheorie des Verbandes*. Stuttgart.
- Grunwald, W. (1980). Das eherne Gesetz der Oligarchie: Ein Grundproblem demo-kratischer Führung in Organisationen. Grunwald & Lilge (Hrg.), *Partizipative Führung*. Pp. 245-285.
- Grunwald, W.; Lilge, H.G. (Hrg.). *Partizipative Führung. Betriebswirtschaftliche und sozialpsychologische Aspekte*. Bern und Stuttgart.
- Hands, G. (1971). Roberto Michels and the Study of Political Parties. *British Journal of Political Science* 1: pp. 155-172.
- Herder-Dorneich, Ph. (1973). *Zur Verbandsökonomik, Ansätze zu einer Ökonomischen Theorie der Verbande*. Berlin.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, voice, and loyalty. Response to decline in firms, organisations and states*. Cambridge, Mass.
- Kösters, R. (1979). *Die Regulierung externer Effekte*. Tübingen.
- Lindenberg, S. (1981). Erklärung als Modellbau: Zur soziologischen Nutzung der Nutzentheorie. Schulte, W. (Hrg.), *Soziologie in der Gesellschaft*. Bremen. Pp. 20-35.

- Lindenberg, S. (1982). De onvolledigheid van algemene hypothesen. *Mens en Maatschappij* 57: pp. 373-391.
- Lipset, S.M. (1952). Democracy in private government. A case study of the International Typographical Union. *British Journal of Sociology* 3: pp. 47-63.
- Lipset, S.M. (1960). The political process in trade unions (1954). *Political Man*. New York: Garden City. Pp. 357-399.
- Lipset, S.M. (1964). The biography of a research project: Union Democracy. Hammond (ed.), *Sociologists at work*. New York. Pp. 96-120.
- Lipset, S.M.; Trow, M.; Coleman, J.S. (1956). *Union Democracy*. New York: Garden City.
- Mayhew, B.H. (1973). System Size and Ruling Elites. *American Sociological Review* 38: pp. 468-475.
- Michels, R. (1908). Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Ein Beitrag zum Problem der Demokratie. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 27: pp. 73-135.
- Michels, R. (1909). Der konservative Grundzug der Partei-Organisation. *Monatsschrift für Soziologie* 1: pp. 228-236.
- Michels, R. (1925). *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. Stuttgart (eerste editie 1911).
- Mulder, M. (1977). *The daily power game*. Leiden.
- Niggeman, J. (1973). Das Leistungsangebot der Verbände. Herder-Dorneich, Ph., *Zur Verbandsökonomik*. Berlin. Pp. 189-204.
- Niskanen, W.A. (1968). Nonmarket Decision Making, the Peculiar Economics of Bureaucracy. *American Economic Review*, pp. 293-305.
- Raub, W.; Voss, T. (1981). *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen*. Darmstadt.
- Teubner, G. (1978). *Organisationsdemokratie und Verbandsfassung*. Tübingen.
- Vos, H. de (1981). *Verklaring en interpretatie in de sociologie*. Deventer.
- Wippler, R. (1978). Nicht-identifizierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt* 29: pp. 155-179.
- Wippler, R. (1979). *Zum Problem verbandsinterner Demokratie: Rekonstruktion und Vergleich verschiedener Lösungsvorschläge*. Diskussionsbeitrag für die Arbeitstagung Theorievergleich in den Sozialwissenschaften. Bad Homburg.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de Sociologie*. Deventer. Pp. 40-61.

Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties*

"Waar het op aankomt is niet zozeer, *wie* er heerst, maar *hoe*
men de heersenden beïnvloedt en onder controle brengt"
(*Karl R. Popper*)

1. Inleiding

Tot de klassieke problemen van de sociologie behoort de vraag die Robert Michels aan het begin van deze eeuw heeft geformuleerd: "Wenn nun aber die sozialrevolutionären und demokratischen Parteien theoretisch ihren wesentlichsten Lebenszweck in der Bekämpfung der Oligarchie in allen ihren Formen erblicken, wie ist es dann zu erklären, dass sie in sich dieselben befehdeten Tendenzen entwickeln?" (Michels, 1909, p. 231). Aan het beantwoorden van deze vraag heeft Michels vele jaren van studie besteed, maar niettemin houdt het probleem ook nu nog de gemoederen bezig.

Oligarchische tendensen in democratische organisaties behoefden in de ogen van Michels verklaring, omdat kennelijk de common sense-theorie niet langer houdbaar gebleken is volgens welke het gedrag van de leden van een groep te verklaren is uit hun gemeenschappelijke ideologie. De complementaire common sense-theorie dat interne democratie door kwaadwillige leiders verhinderd wordt, was voor Michels evenmin aanvaardbaar, gezien zijn ervaringen met vooraanstaande sociaal-democraten wier integriteit hij niet in twijfel trok.

Michels zocht een verklaring van oligarchische tendensen meer in structuurkenmerken van organisaties dan in tekortkomingen van personen. Het resultaat van zijn studies vatte hij samen in de ijzeren wet van de oligarchie: "De organisatie is de moeder van de heerschappij der gekozenen over de kiezers, van de mandatarissen over de mandaat-verlenenden, van de gedelegeerden over de delegerenden. De vorming van oligarchieën binnen de menigvuldige vormen van de democratie is een organische, een tendens dus die noodzakelijkerwijs inherent is aan elke organisatie, ook de socialistische, zelfs de libertijnse" (Michels, 1925, p. 370-371).

Michels heeft de resultaten van zijn studies in de vorm van geëngageerde betogen aan zijn lezers voorgelegd, maar de theorieën en hypothesen die de kern van deze betogen vormen, laten zich in een meer stringente vorm reconstrueren (Casanelli, 1953; May, 1965; Hands, 1971; Wippler, 1979 en Grunwald, 1980). Aan structurele voorwaarden schrijft hij een oorzakelijke invloed toe en aan psychologische factoren slechts een versterkende of verzakkende werking (Michels, 1925, p. 200). In de centrale hypothesen van zijn oligarchietheorie worden derhalve effecten van structuurkenmerken van organisaties op de wijze van functioneren van die organisatie gepostuleerd. Aandacht voor zulke structuur-effecten is ook karakteristiek voor de meeste latere sociologische studies over organisatie-interne democratie. Wanneer structuureffecten gepostuleerd worden, blijft in het midden langs welke weg structurele condities invloeden op het functioneren van organisaties. Zonder een verklaring van de manier waarop structuurkenmerken het functioneren van organisaties beïnvloeden, is het niet mogelijk de voorwaarden op te sporen waaronder het gepostuleerde verband wel of niet zal optreden.

---

* Pp. 40-61 in: S. Lindenberg, F.N. Stokman (red.), *Modellen in de sociologie*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.

In dit artikel wordt ingegaan op de vraag *op welke wijze* de door Michels en andere sociologen beschreven oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties door structurele en institutionele omstandigheden gegenereerd worden. De strategie die daarbij gevolgd wordt - die van ‘generating models’ - is ontleend aan Boudon (1979). Het te presenteren model is een sterk vereenvoudigde afbeelding van de werkelijkheid en bevat enerzijds een expliciete handelingstheorie, anderzijds beschrijvingen van structurele beperkingen waaraan actoren onderworpen zijn.^[1] Structurele veranderingen in een organisatie zijn het - vaak onbedoelde - resultaat van een reeks interdependentie individuele handelingen, waarbij deze handelingen op hun beurt beïnvloed worden door structuurkenmerken van die organisatie. Bij het modelleren van oligarchiseringsprocessen verdienen derhalve twee vragen aandacht: 1. hoe wordt het gedrag van organisatieleden beïnvloed door verschillen in organisatiestructuur en organisatiecontext? en 2. hoe wordt de wijze van functioneren van organisaties beïnvloed door het gedrag en de interacties van verschillende categorieën actoren?

Ter verklaring van het gedrag van organisatieleden dient een algemene handelingstheorie (nutstheorie). Deze theorie postuleert dat van de in een situatie gegeven handelingsalternatieven telkens de handeling met het hoogste verwachte netto-nut gekozen wordt. Het verwachte netto-nut (of ‘subjectively expected utility’: SEU) van een handeling in een functie enerzijds van de positieve en negatieve waarden die de actor aan haar gevonden toekent (de kosten- en batensoorten van die handeling) en anderzijds van de subjectieve waarschijnlijkheid waarmee de actor het optreden van die gevonden verwacht.

Als hulpmiddel bij het modelleren van oligarchiseringsprocessen dient een algemeen heuristisch schema dat door Boudon ten behoeve van de analyse van sociale veranderingen is ontwikkeld (Boudon, 1981, p. 116, 121). Dit schema bevat drie componenten: het *interactiesysteem*, de *omgeving* van het interactiesysteem en de door het interactiesysteem gegenereerde *uitkomsten*. Deze componenten zijn onderling causaal verbonden, ook in de vorm van terugkoppelingsrelaties. Ik zal het model geleidelijk opbouwen en beginnen met het modelleren van de structurele voorwaarden die de kern vormen van Michels’ oligarchietheorie. Vervolgens zal ik enkele dynamische consequenties van deze structurele voorwaarden afleiden, die de indruk van een onomkeerbaar proces (overeenkomstig de ijzeren wet van de oligarchie) doen ontstaan. Daarna zal ik dit model uitbreiden met enkele structurele voorwaarden die anti-oligarchische effecten teweegbrengen. Ten slotte wordt voor enkele constellaties van oligarchiebevorderende en oligarchiebeperkende voorwaarden nagegaan welke mogelijkheden voor organisatie-interne democratie zij per saldo openlaten.

2. Het model

De analyse van oligarchiseringsprocessen is toegespitst op die typen organisaties die reeds in de klassieke sociologische studies centraal stonden. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze organisaties (o.a. politieke partijen en vakorganisaties) is het vrijwillige lidmaatschap. Dit gegeven heeft twee theoretisch interessante implicaties. In de eerste plaats is daarmee voor organisatieleden een keuzeprobleem ingevoerd; zij moeten de kosten van het lidmaatschap (bijv. financiële offers, tijd, de risico’s die met het tijdelijk afstaan van beslissingsbevoegdheid aan een ‘corporatieve actor’ verbonden zijn) afwegen tegen de verwachte baten (bijv. de in vergelijking met individuele actie betere behartiging van eigen belangen als gevolg van het samenvoegen van hulpbronnen). In de tweede plaats impliceert vrijwillig lidmaatschap dat organisatieleden hun oordeel over de door de organisatie verschafte baten langs meerdere wegen kenbaar kunnen maken; zij kunnen enerzijds hun oordeel naar aanleiding van concrete

gebeurtenissen articuleren, maar anderzijds een negatief oordeel indirect ook daardoor tot uiting brengen dat zij het lidmaatschap opzeggen (vgl. Hirschman, 1970).

Een ander gemeenschappelijk kenmerk van de organisaties waartoe de analyse beperkt zal blijven is dat zij een stelsel van representatieve besluitvorming hebben. Dit houdt in a. dat de bevoegdheid tot het nemen van voor de hele organisatie bindende beslissingen gedelegeerd is aan functionarissen en b. dat deze functionarissen door de organisatieleden gekozen worden.

2.1 Oligarchie bevorderende voorwaarden

De eerste modelassumptie is dat er slechts twee categorieën van actoren zijn: organisatieleden en organisatieleiders. Voor elke categorie actoren bestaat een keuze uit twee *handelingsalternatieven*. Leden kunnen ten eerste het beleid van de organisatie kritisch in het oog houden en hun standpunt voor of tegen het gevoerde beleid kenbaar maken; zij protesteren als hun belangen niet of in onvoldoende mate behartigd worden en zij brengen steun tot uitdrukking als dit wel het geval is. Aansluitend bij de analyses van Hirschman (1979) zullen wij dit alternatief 'voice' (*V*) noemen. 'Voice' kan verschillende gedaantes hebben die zowel in effectiviteit als in kosten verschillen. De zwakste (en minst kostbare) vorm is deelname aan interne verkiezingen, een sterkere vorm is mondelinge en schriftelijke kritiek op dan wel steunbetuiging voor het gevoerde beleid, terwijl de sterkste vorm van kritiek ligt in het organiseren van een interne oppositie- of steungroep. Het tweede handelingsalternatief van de leden is het afzien van 'voice', ongeacht het gevoerde beleid; deze *inactiviteit* (*IN*) houdt in dat slechts het organisatielidmaatschap gehandhaafd wordt.

Voor organisatieleiders komt hun eerste handelingsalternatief overeen met de common sense-voorstelling omrent leidersgedrag in democratische organisaties: bij beslissingen prevaleert steeds het belang van de organisatieleden boven andere belangen. Een dergelijke *behartiging van ledenbelangen* (*LB*) wordt in de klassieke theorie van de democratie als typisch voor leidersgedrag verondersteld, maar thans wordt met name door economen beklemtoond dat ook in democratische organisaties de leiders persoonlijke doelen nastreven (Herder-Dorneich, 1973, p. 15-16). Daarom is in het model als tweede handelingsalternatief opgenomen een beslisgedrag van de leiders dat een *behartiging van persoonlijke belangen* (*PB*) laat prevaleren. De modelassumptie voor de bepaling van het *verwachte netto-nut* (*SEU*) van de vier onderscheiden handelingsalternatieven hebben betrekking op de kosten- en batensoorten (*de nutsargumenten U*) en de *subjectieve waarschijnlijkheden P*. Het basismodel van het ledengedrag in organisaties met vrijwillig lidmaatschap en met een stelsel van representatieve besluitvorming is in de volgende twee vergelijkingen samengevat:

$$SEU_V = U_{cg}(P_{zi} + P_{mi}) + U_i - U_l - U_v \quad (1)$$

$$SEU_{IN} = U_{cg}P_{zi} - U_i - U_l \quad (2)$$

waarbij:

- SEU_V : het verwachte netto-nut van het alternatief 'voice'.
- SEU_{IN} : het verwachte netto-nut van het alternatief 'inactiviteit'.
- U_{cg} : het nut voor een organisatielid van een situatie waarin ledenbelangen gerealiseerd zijn (een collectief goed).

- U_i : het nut van de ideologische gratificatie die men verkrijgt door democratische beginselen na te leven of het negatieve nut (de kosten) van het negeren van deze beginselen.
- $-U_i$: het negatieve nut (de kosten) van het organisatielidmaatschap.
- $-U_v$: het negatieve nut (de kosten) van 'voice' (informatie verzamelen ten behoeve van de evaluatie van het organisatiebeleid, tijdsinvestering voor deelname aan interne verkiezingen, vergaderingen of intern overleg).
- P_{zi} : de subjectieve waarschijnlijkheid dat ledenbelangen zonder eigen inzet gerealiseerd worden.
- P_{mi} : de subjectief ingeschatte verhoging van P_{zi} die met eigen inzet tot stand gebracht wordt.

Het basismodel van het ledengedrag bevat de volgende vereenvoudigde assumpties: de leden verwachten met zekerheid dat 'voice' ideologische gratificatie verschafft maar daarnaast ook tijd en inspanning kost; bovendien weten zij dat het organisatielidmaatschap kosten met zich meebrengt.

Het basismodel van het gedrag van organisatieleiders is eveneens in twee vergelijkingen samengevat:

$$SEU_{LB} = U_{sw}P_{ws} + U_i - U_{lc} - U_{pp} \quad (3)$$

$$SEU_{PB} = U_{pp} - U_{sv}P_{ws} - U_i \quad (4)$$

waarbij:

- SEU_{LB} : het verwachte netto-nut van het alternatief 'beleidsbeslissingen nemen met het oog op de behartiging van ledenbelangen'.
- SEU_{PB} : het verwachte netto-nut van het alternatief 'beleidsbeslissingen nemen met het oog op de behartiging van persoonlijke belangen'.
- U_{sw} : het nut van stemmenwinst bij interne verkiezingen.
- U_{pp} : het nut van actuele en toekomstige persoonlijke privileges die de leiderspositie oplevert (financiële voordelen, carrièreperspectief).
- $-U_{lc}$: het negatieve nut (de kosten) van intensieve ledencontacten (op de hoogte blijven van veranderingen in ledenbelangen, uitleg geven omtrent het gevoerde beleid).
- $-U_{sv}$: het negatieve nut (de kosten) van stemmenverlies bij interne verkiezingen.
- P_{ws} : de subjectieve waarschijnlijkheid dat de te nemen beleidsbeslissingen bij interne verkiezingen wijzigingen in de stemverhouding tot gevolg hebben.

Ook hier wordt de vereenvoudigende assumptie ingevoerd dat enkele handelingsgevolgen met zekerheid verwacht worden op te treden, namelijk ideologische gratificatie, het verkrijgen of missen van persoonlijke privileges en de kosten van intensief ledencontact (transactiekosten). Een verdere assumptie, die later ingetrokken zal worden, is dat het behartigen van ledenbelangen het afzien van persoonlijke privileges vereist.

In handelingstermen komt een toestand van oligarchie het meest overeen met een situatie waarin leden het alternatief 'inactiviteit' (IN) kiezen en de leiders het alternatief 'behartigen van persoonlijke belangen' (PB). Aangezien Michels met zijn ijzeren wet voor alle formele

democratische organisaties voorspelt dat zij na verloop van tijd oligarchisch functioneren, zou volgens hem dus uiteindelijk een toestand bereikt worden waarin $SEU_{IN} > SEU_V$ en $SEU_{PB} > SEU_{LB}$. Volgens Michels' oligarchietheorie is het oligarchiseringsproces een onvermijdelijk gevolg van een bepaalde constellatie van structurele voorwaarden. Om dit proces te modelleren zijn dus 'brugassumpties' (Lindenberg, 1981, p. 26; 1982) vereist, die de termen in de nutstheoretische basismodellen met organisatiekenmerken verbinden. Om te beginnen zullen in het model slechts drie structurele variabelen worden opgenomen. De variabele 'grootte' verwijst naar het ledenaantal van een organisatie, 'netwerkdichtheid' geeft aan hoeveel informele relaties tussen de organisatieleden bestaan en 'homogeniteit' slaat op de verscheidenheid in aanleg en vaardigheden (energie, cognitieve en sociale vaardigheid) van de actoren binnen een organisatie. Hoe beïnvloeden deze drie variabelen het functioneren van organisaties? De organisaties die Michels voor ogen had bij het ontwikkelen van zijn oligarchietheorie zijn typische massa-organisaties, d.w.z. zij zijn gekenmerkt door een groot ledenaantal en een geringe netwerkdichtheid; bovendien gaat Michels er van uit dat tussen de organisatieleden grote natuurlijke verschillen bestaan (d.w.z. weinig homogeniteit).

De omstandigheid dat een organisatie vele leden heeft die nauwelijks door informele relaties met elkaar verbonden zijn komt overeen met een groepsstructuur die Olson (1965) een 'latente groep' noemt. In latente groepen zullen rationele actoren zich niet inzetten voor de realisatie van het gemeenschappelijk belang (een collectief goed) maar zich afzijdig houden (het 'free rider'-probleem); immers, zij schatten de kans dat *juist hun* inzet doorslaggevend is, uitermate gering waarentegen de kosten van hun inzet aanzienlijk kunnen zijn. Betrokken op de basismodellen en de genoemde structurele voorwaarden impliceert Olsons theorie dat in een grote organisatie met geringe netwerkdichtheid P_{mi} naar nul tendeert, waardoor leden de waarschijnlijkheid dat hun belangen gerealiseerd worden, praktisch als gelijk inschatzen ongeacht of zij 'voice' of 'inaktiviteit' kiezen. Organisatieleden zullen slechts dan het alternatief 'voice' kiezen als zij ideologisch sterk gemotiveerd zijn, d.w.z. als de kosten van het negeren van ideologische bindingen hoger zijn dan de helft van de kosten verbonden met 'voice'. Aangezien 'voice' gewoonlijk tamelijk hoge kosten vergt, zal een dergelijke kostenverhouding vermoedelijk zelden voorkomen. Bovendien was voor Michels het uitblijven van een sterke ideologische gemotiveerdheid in de sociaal-democratische partijen van zijn tijd juist de aanleiding om naar sociaal-structurele oorzaken van de geconstateerde oligarchisering te zoeken.^[2]

Organisatiegrootte en netwerkdichtheid beïnvloeden nog in een ander opzicht het netto-nut van de handelingsalternatieven van leden en leiders. Hoe groter de organisatie en hoe geringer de netwerkdichtheid des te groter zijn de kosten van 'voice' ($-U_v$): met toenemende grootte en minder informele relaties wordt het steeds moeilijker voor de leden zich een oordeel te vormen over het gevoerde beleid (informatiekosten) en met anderen te overleggen over eventueel gezamenlijk te ondernemen stappen (transactiekosten). Met betrekking tot de handelingsalternatieven van de leiders geldt dat een geringe netwerkdichtheid de waarschijnlijkheid van stemmenfluctuaties (P_{ws}) als reactie op het gevoerde beleid verlaagt: voor organisatieleden blijft immers het organisatiebeleid ondoorzichtig omdat de communicatie tussen leiders en leden alleen langs onpersoonlijke kanalen loopt en daardoor weinig effectief is. Naarmate de uitslagen van interne verkiezingen minder afhankelijk zijn van het gevoerde beleid, verliest voor leiders het democratische handelingsalternatief aan aantrekkelijkheid en gaan de ermee verbonden kosten ($-U_{lc}$) zwaarder wegen.

Geringe homogeniteit van de actoren binnen een organisatie houdt verband met de kosten

van de ‘democratische’ handelingsalternatieven van het model. Zowel ‘voice’ als het behartigen van ledenbelangen vereisen bepaalde cognitieve en sociale vaardigheden. Geringe homogeniteit betekent dat deze vaardigheden ongelijk verdeeld zijn over de actoren. Omdat de kosten voor ‘voice’ ($-U_v$) en de kosten van intensief ledenscontact ($-U_{lc}$) voor getalenteerde leden en leiders minder zwaar wegen dan voor actoren met geringe cognitieve en sociale vaardigheden, verschilt ook de relatieve aantrekkelijkheid van democratische handelingsalternatieven tussen personen. Als nu de veronderstelling van Michels juist is dat cognitieve en sociale vaardigheden frequenter bij leiders dan bij leden aanwezig zijn^[3], dan wegen voor leden de kosten van het ‘democratische’ alternatief ($-U_v$) in vergelijking met de kosten voor de leiders ($-U_{lc}$) zwaarder naarmate een organisatie minder homogeen is.

Samenvattend: de effecten van de drie structurele variabelen in ons model op de handelingsalternatieven van leden en leiders wijzen allen in dezelfde richting. Onder de door Michels beschreven condities is het verwachte netto-nut van de ‘democratische’ gedragsvormen lager dan dat van de ‘oligarchische’:

$$SEU_V < SEU_{IN} \text{ en } SEU_{LB} < SEU_{PB}.$$

2.2 Veranderingen in de tijd

Tot nu toe is alleen aan twee componenten van Boudons schema van veranderingsprocessen aandacht besteed. Het basismodel voor de twee categorieën actoren, de structurele variabelen en de brugassumpties beschrijven het *interactiesysteem* terwijl de resulterende handelingskeuzen *uitkomsten* zijn van dit interactiesysteem. Implicit is er echter uitgegaan van bepaalde voorwaarden in de *omgeving* van het interactiesysteem. Op twee van deze randvoorwaarden wil ik nu kort ingaan.

In de eerste plaats is er door het invoeren van slechts twee alternatieven voor leden en door het verwaarlozen van verschillen in de organisatie-omgeving de indruk gewekt dat leden gedwongen zijn hun lidmaatschap zelfs dan te handhaven wanneer het organisatiebeleid hun belangen schaadt. Dit zou echter in strijd zijn met het beginsel van vrijwillig lidmaatschap. In het model heb ik dus stilzwijgend verondersteld *a.* dat de omgeving aan de leden geen alternatieven biedt om hun belangen gerealiseerd te krijgen, en *b.* dat de baten van het lidmaatschap nooit lager zijn dan de daarmee verbonden kosten. Later in het betoog zal ik deze veronderstellingen laten vallen.

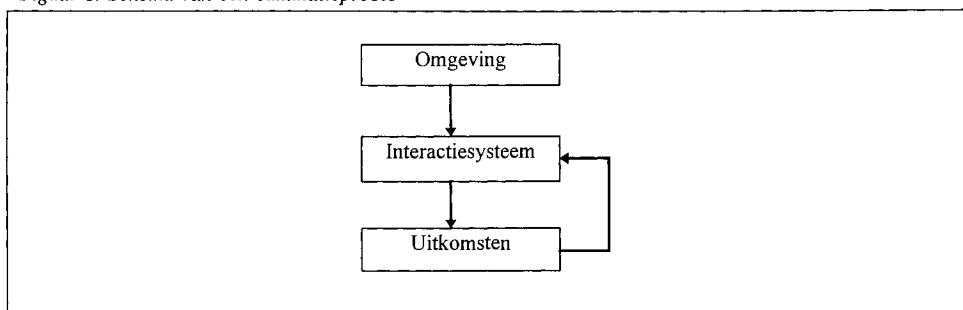
In de tweede plaats zijn in ons model de externe omstandigheden buiten beschouwing gebleven die de marge bepalen waarbinnen een behartiging van ledenbelangen mogelijk is. Uiteraard blijft het voor de actoren niet zonder consequenties of een organisatie onder gunstige of ongunstige externe omstandigheden functioneert. In het voorgaande is verondersteld dat de organisatie onder ‘normale’ conjuncturele omstandigheden functioneert. Ook op deze veronderstelling zal ik later terugkomen.

De vraag welke handelingsalternatieven gekozen worden bij gegeven structurele voorwaarden en een gegeven omgevingstoestand vereist een statische analyse. In Michels’ theorie van oligarchiseringsprocessen speelt echter de tijdsvariabele een belangrijke rol: oligarchisering wordt voorgesteld als een onomkeerbaar cumulatieproces dat zich vanuit een ‘democratische’ beginsituatie ontwikkelt. Om dit proces te modelleren moeten de consequenties van de uitkomsten op t_1 voor het interactiesysteem op t_2 gespecificeerd worden (een dynamische

analyse). Het algemene schema van cumulatieprocessen bevat een terugkoppelingsrelatie van uitkomsten naar interactiesysteem (Boudon, 1981, p. 121).

Ik zal nu dit cumulatieproces voor meerdere opeenvolgende tijdsperioden modelmatig beschrijven. Op het tijdstip t_1 is de organisatie gekenmerkt door een middelgroot ledenaantal, middelgrote netwerkdichtheid en enig verschil in cognitieve en sociale vaardigheden tussen leden en leiders.

Figuur 1. Schema van een cumulatieproces

Bovendien is verondersteld dat op t_1 voor leden $SEU_V > SEU_{IN}$ en voor leiders $SEU_{LB} > SEU_{PB}$. In de *beginsituatie* functioneert dus de organisatie *democratisch*.

Veronderstel dat het organisatielidmaatschap voor nieuwe leden aantrekkelijk wordt zodra ledenbelangen behartigd worden, dan leidt de uitkomst van het interactiesysteem op t_1 (d.w.z. een grote waarschijnlijkheid dat de 'democratische' gedragsalternatieven gekozen worden) tot groei van de organisatie. Deze toename van het ledenaantal vermindert *a*. de netwerkdichtheid en wijzigt *b*. de kosten/baten-relaties van de handelingsalternatieven. Door de toegenomen grootte en de verlaagde netwerkdichtheid daalt de waarschijnlijkheid dat 'voice' effectief is (P_{mi}) terwijl de kosten voor 'voice' ($-U_v$) stijgen. Het gevolg is dat voor de leden de relatieve aantrekkelijkheid van de handelingsalternatieven omslaat in $SEU_{IN} > SEU_V$. Voor de organisatieleiders betekenen deze structurele veranderingen op t_2 dat de waarschijnlijkheid van stemmenfluctuaties als reactie op het gevoerde beleid (P_{ws}) daalt; daardoor vermindert het verschil in aantrekkelijkheid van de alternatieven $SEU_{LB} > SEU_{EB}$. De overige variabelen veranderen niet tussen t_1 en t_2 . De uitkomst van dit op t_2 veranderde interactiesysteem is dat de organisatieleden vaker inactiviteit dan 'voice' kiezen en dat de leiders weliswaar bij de meerderheid van hun beslissingen de behartiging van ledenbelangen laten prevaleren, maar minder frequent dan op t_1 .

Veronderstel dat organisatieleden door het uitoefenen van 'voice' organisatierelevante vaardigheden verwerven ('voice' vereist immers dat informatie over het gevoerde beleid en mogelijke alternatieven verzameld en verwerkt wordt), dan leidt de uitkomst van het interactiesysteem op t_2 tot nieuwe veranderingen in het interactiesysteem op t_3 ; het verschil in cognitieve en sociale vaardigheden tussen leiders en leden neemt toe.^[4] Hierdoor veranderen de kosten/baten-verhoudingen van de handelingsalternatieven. Voor hen die door inactiviteit een achterstand in vaardigheden oplopen, worden de kosten voor 'voice' ($-U_v$) relatief groter (vergeleken met de situatie op t_1). Dit maakt 'inactiviteit' in verhouding tot

'voice' nog aantrekkelijker. Bovendien blijft ook in de periode t_2-t_3 het ledenaantal toenemen (vanwege het voornamelijk aan ledenbelangen georiënteerde organisatiebeleid). Daardoor worden de eerder genoemde gevallen van toenemende grootte en afnemende netwerkdichtheid voor de kosten/batenverhoudingen van de handelingsalternatieven nog versterkt (d.w.z. het verschil in aantrekkelijkheid tussen inactiviteit en 'voice' wordt groter). Omdat de ledennetwerkactiviteit op t_2 voor leiders betekent dat zij als reactie op hun beleid op t_3 minder stemmenfluctuaties bij interne verkiezingen hoeven te verwachten (P_{ws}), slaat de relatieve aantrekkelijkheid van hun handelingsalternatieven om en begint het behartigen van persoonlijke belangen hun beleidsbeslissingen te domineren ($SEU_{PB} > SEU_{LB}$). De overige variabelen veranderen niet tussen t_1 en t_2 .

De uitkomst van het gewijzigde interactiesysteem op t_3 bestaat daarin dat organisatieleden vooral inactiviteit kiezen en dat de leiders zich meer aan persoonlijke belangen dan aan belangen van de leden oriënteren. Deze uitkomst leidt op t_4 weer tot wijzigingen in het interactiesysteem. Omdat de organisatie zodanig functioneert dat ledenbelangen minder gediend zijn dan leidersbelangen, dalen de baten van het organisatielidmaatschap (het collectief-goed-aspect van het lidmaatschap U_{cg}). Dit versterkt de betekenis van ideologische motieven (U_i) voor een keuze van 'voice'. Door toename van inactiviteit lopen meer leden een achterstand op met betrekking tot cognitieve en sociale vaardigheden. Daardoor wordt 'voice' voor steeds meer leden kostbaarder ($-U_v$). Het verschil in relatieve aantrekkelijkheid tussen 'democratische' en niet-democratische handelingsalternatieven wordt dus voor de leiders steeds groter. Wat de leiders betreft, blijven de uitkomsten van het interactiesysteem op t_3 zonder gevolgen voor de relatieve aantrekkelijkheid van de alternatieven op t_4 .

Onder het gezichtspunt van de handelingskeuzen van de actoren is de uitkomst van het interactiesysteem op t_4 een oligarchische toestand: organisatieleden blijven inactief terwijl organisatieleiders hun persoonlijke belangen boven ledenbelangen stellen. Veronderstelt dat het proces van cumulerende achterstand van de leden qua vaardigheden periodiek afgezwakt wordt wanneer ervaren leiders door jongeren opgevolgd worden, dan kan de situatie op t_4 als een enigszins *stabiele oligarchische toestand* beschouwd worden. Het is deze toestand die Michels voor ogen had toen hij zijn oligarchietheorie ontwikkelde.

De zojuist beschreven cumulatieve terugkoppelingeffecten en hun uitkomsten die een beginsituatie van organisatie-interne democratie met verloop van tijd in een stabiele oligarchische situatie transformeren, zijn in *figuur 2* schematisch samengevat.

Voor een juist begrip van dit modelmatig beschreven cumulatieproces zijn echter twee kanttekeningen van belang. In de eerste plaats laat het model alleen zien *dat* een democratische beginsituatie onder de beschreven constellatie van voorwaarden een oligarchische toestand genereren *kan*; dit sluit echter niet uit dat een oligarchische toestand ook onder andere voorwaardenconstellaties tot stand zou kunnen komen. In de tweede plaats is het beschreven cumulatieproces *noch onvermijdelijk noch onomkeerbaar*, zoals Michels beweerde, aangezien ook voorwaarden te noemen zijn die oligarchiseringstendenzen afremmen. Ik zal nu overgaan tot het beschrijven van deze voorwaarden.

2.3 Oligarchiebeperkende voorwaarden

Tot nu toe is er van uitgegaan dat organisatieleden slechts tussen de twee alternatieven ‘voice’ en ‘inactiviteit’ kunnen kiezen. ‘Vrijwillig lidmaatschap’ heeft echter niet alleen betrekking op het toetreden tot een organisatie, maar impliceert ook de mogelijkheid een organisatie te verlaten. In navolging van Hirschman (1970) wordt dit derde handelingsalternatief voor leden ‘exit’ (*E*) genoemd.^[5] Door invoering van dit alternatief kan het basismodel van ledengedrag uitgebreid worden. Ik zal me hier beperken tot een schets van de gevolgen van deze uitbreiding.

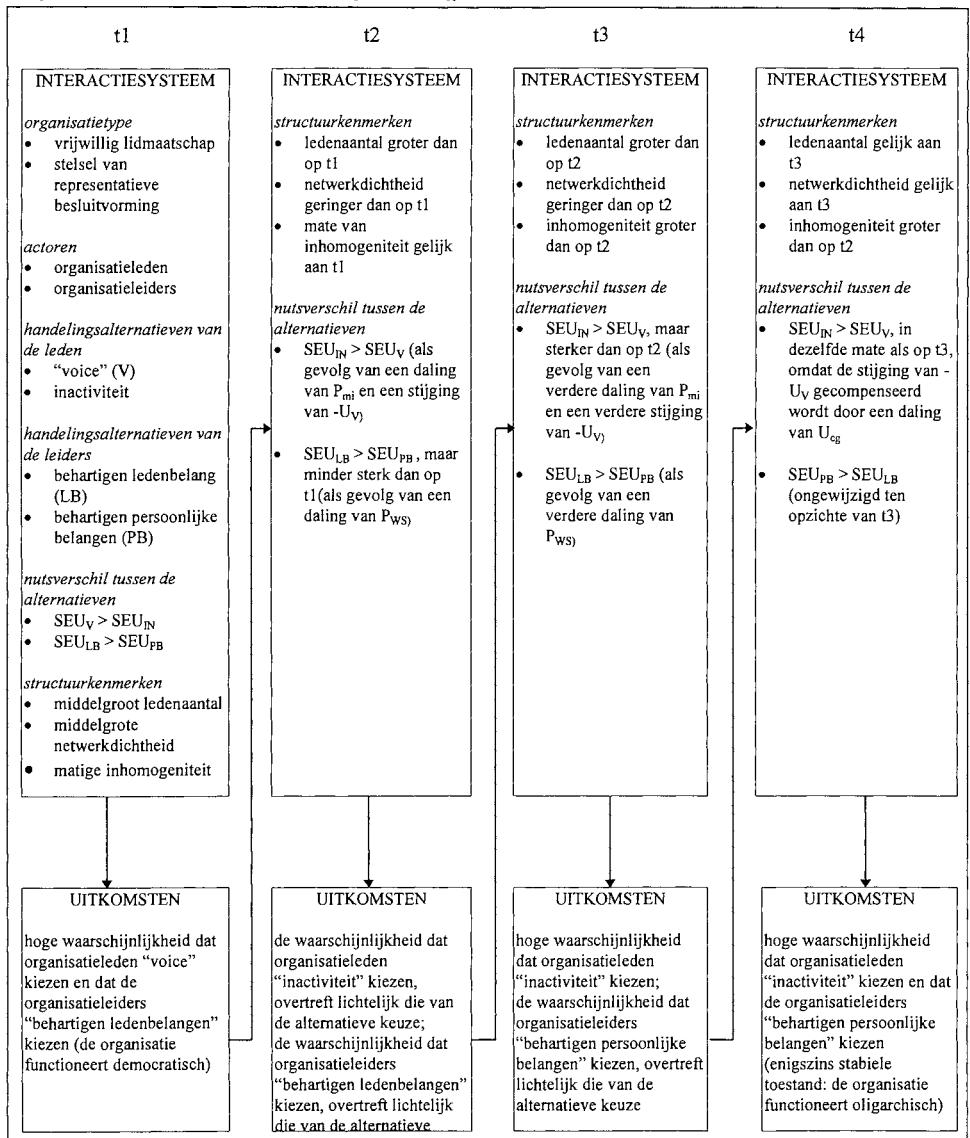
Algemeen geldt dat de kosten voor ‘voice’ hoger zijn dan die voor ‘exit’. ‘Voice’ vereist een aanzienlijke inzet van tijd en energie om geïnformeerd te blijven over beleidsalternatieven en om deel te nemen aan vergaderingen en interne verkiezingen, terwijl het beëindigen van het organisatielidmaatschap in de meeste gevallen nauwelijks kosten veroorzaakt. Slechts in bepaalde typen van organisaties - wanneer ideologische binding of loyaliteit tegenover mededeleden een rol speelt - kunnen ook ‘exit’-kosten oplopen. In politieke partijen met een duidelijke levensbeschouwelijke grondslag bijvoorbeeld heeft een ‘afvallig’ partijlid zware negatieve sancties te verwachten.

Gezien de gemiddeld lage kosten van ‘exit’ hangt de relatieve aantrekkelijkheid van dit alternatief af *a.* van het nut van het collectieve goed dat een organisatie voor haar leden verschaft (d.w.z. hoe groter dit nut, des te onaantrekkelijker is ‘exit’), en *b.* van de mogelijkheden om dit goed buiten de organisatie om te verkrijgen (d.w.z. hoe minder concurrerende organisaties bestaan die hetzelfde goed kunnen verschaffen, des te onaantrekkelijker is ‘exit’).^[6] Indien echter het collectieve goed dat een organisatie verschaft hoog gewaardeerd is en geen concurrerende organisatie aanwezig is, dan stijgen de kansen op ‘voice’. Het ontbreken van externe alternatieven bevordert interne democratie.

Invoering van het ledenalternatief ‘exit’ heeft ook consequenties voor de handelingsalternatieven van organisatieleiders. Veronderstel dat ‘exit’ op grotere schaal door leiders als bedreiging van het voortbestaan van de organisatie en als verzwakking van de eigen positie ervaren wordt, dan is een uitbreiding van het basismodel van leidersgedrag met een nieuw nutsargument op zijn plaats, namelijk verwacht ledenverlies als kosten wanneer ‘behartiging van persoonlijke belangen’ gekozen wordt respectievelijk verwachte ledenwinst als baten wanneer ‘behartiging van ledenbelangen’ gekozen wordt. De verwachting dat het gevoerde beleid aanzienlijk ledenverlies tot gevolg zal hebben, verhoogt voor organisatieleiders de relatieve aantrekkelijkheid van het democratisch handelingsalternatief.^[7]

Michels’ oligarchietheorie veronderstelt voor de democratische beginsituatie matige inhomogeniteit. Wanneer we deze assumptie laten vallen, rijst de vraag wat de gevolgen zijn van enerzijds een zeer geringe mate van homogeniteit en anderzijds een grote mate van homogeniteit. Volgens de ‘macht-afstand-reductie-theorie’ (Mulder, 1977 en Grunwald, 1980, p. 278-285) zijn de gevolgen van grote verschillen in cognitieve en sociale vaardigheden tussen leiders en leden nog ongunstiger dan Michels voorspeld had: ledenparticipatie resulteert dan zelfs in een *grottere* machtsafstand tussen leiders en leden. Anderzijds verloopt het cumulatieve proces van oligarchisering aanzienlijk langzamer in tamelijk homogene organisaties, bijvoorbeeld in beroepsorganisaties.^[8]

Figuur 2. Schema van de cumulatieve feedback effecten

Andere oligarchiebeperkende voorwaarden zijn in het kader van de klassieke studie 'Union Democracy' naar voren gebracht (Lipset e.a., 1956). Op twee ervan wil ik hier ingaan.^[9] Eerder is gesteld dat in grote organisaties met geringe netwerkdichtheid de aantrekkelijkheid van het ledenalternatief 'voice' gering is (overeenkomstig het 'free rider'-probleem in latente groepen). De internationale typografenbond ITU was echter een organisatie waarin een groot

ledenaantal gecombineerd was met een grote netwerkdichtheid. De netwerkdichtheid in de ITU (door Lipset ‘occupational community’ genoemd) hangt samen met de werkorganisatie en taakstructuur in typografische bedrijven. Netwerkdichtheid vergroot de kans op interne democratie: *a.* leden lopen het risico van negatieve sancties als ze zich aan gezamenlijke ‘voice’-acties onttrekken en *b.* voor organisatieleiders wordt het onderhouden van contacten met leden vergemakkelijkt, waardoor de kosten van het democratisch handelingsalternatief (-U_{lc}) dalen.

De andere oligarchiebeperkende voorwaarde uit ‘Union Democracy’ is het bestaan van een twee-partijenstelsel in de ITU. Of een georganiseerde interne oppositie tot stand komt en blijft bestaan, hangt af van condities in de omgeving van een organisatie. In het geval van de ITU betekent dit *a.* dat de ITU voortgekomen is uit een federatie van eerder bestaande lokale groeperingen en niet ‘van boven af’ is opgebouwd en *b.* dat meningsverschillen binnen deze vakbond ideologisch van aard waren in plaats van op belangentegenstellingen te berusten (vgl. ook Wippler, 1979, p. 23). Het bestaan van een georganiseerde interne oppositie verandert nu de relatieve aantrekkelijkheid van de handelingskeuzen ten gunste van de ‘democratische alternatieven’. Voor leden dalen de informatiecosten die zij in verband met ‘voice’ op zich moeten nemen, omdat de organisatieleiders geen monopolie ten aanzien van de communicatiekanalen meer hebben. Voor organisatieleiders neemt de waarschijnlijkheid toe dat het gevoerde beleid wijzigingen in de stemverhoudingen tot gevolg heeft, omdat zij bij interne verkiezingen met de oppositieleiders (d.w.z. hun potentiële opvolgers) moeten concurreren. De aanwezigheid van een georganiseerde interne oppositie vormt zo een tegenkracht van oligarchiseringstendenzen in democratische organisaties.^[10]

2.4 Handelingskeuzen en wijze van functioneren van organisaties

Tot nu toe had onze modelconstructie alleen betrekking op de vraag hoe het gedrag van leden en leiders beïnvloed wordt door verschillen in organisatiestructuur en organisatie-omgeving. Daarbij kan de indruk ontstaan dat de wijze van functioneren van een organisatie uitsluitend bepaald wordt door de handelingskeuzen van leden en leiders. Deze indruk is echter onjuist omdat onder bepaalde randvoorwaarden of ‘democratische’ handelingskeuzen onbedoeld een toestand genereren die door de actoren als oligarchisch wordt ervaren of ‘oligarchische’ handelingskeuzen tot een situatie leiden die niet strijdig lijkt te zijn met interne democratie. Ik zal slechts twee van dergelijke randvoorwaarden schetsen.

Tot nu toe heb ik verondersteld dat organisaties onder conjuncturele omstandigheden functioneren die aan de realisatie van ledenbelangen slechts matige beperkingen opleggen. Wanneer we deze veronderstelling laten vallen, rijst de vraag hoe externe omstandigheden die voor de realisatie van ledenbelangen of zeer gunstig of zeer ongunstig zijn, organisatie-interne democratie beïnvloeden.^[11] Onder gunstige externe omstandigheden (bijvoorbeeld wanneer een politieke partij een sterke concurrentiepositie inneemt of wanneer een vakorganisatie in een periode van hoogconjunctuur opereert) is een voor de leden tevredenstellend organisatiebeleid ook dan mogelijk als leden inactief zijn en leiders hun persoonlijke belangen nastreven. Deze situaties bieden zo ruime mogelijkheden dat organisatieleiders ledenbelangen kunnen behartigen zonder persoonlijke privileges te hoeven op te offeren. In de termen van de derde nutsvergelijking van het basismodel van

leidersgedrag heet dit dat het teken van het nutsargument U_{pp} zelfs positief kan worden. Dus, onder gunstige externe omstandigheden hoeven leden de uitkomst van oligarchische keuzen niet als een inbreuk op democratische beginselen te ervaren. Wanneer daarentegen externe omstandigheden de realisering van ledenbelangen in de weg staan, zullen krachtige 'voice'-acties zelfs dan ineffectief zijn als de organisatieleiders zich bij hun beslissingen aan ledenbelangen oriënteren. Het functioneren van de organisatie wordt dan als oligarchisch ervaren, omdat de 'democratische' handelingswijzen niet het beoogde effect hebben.

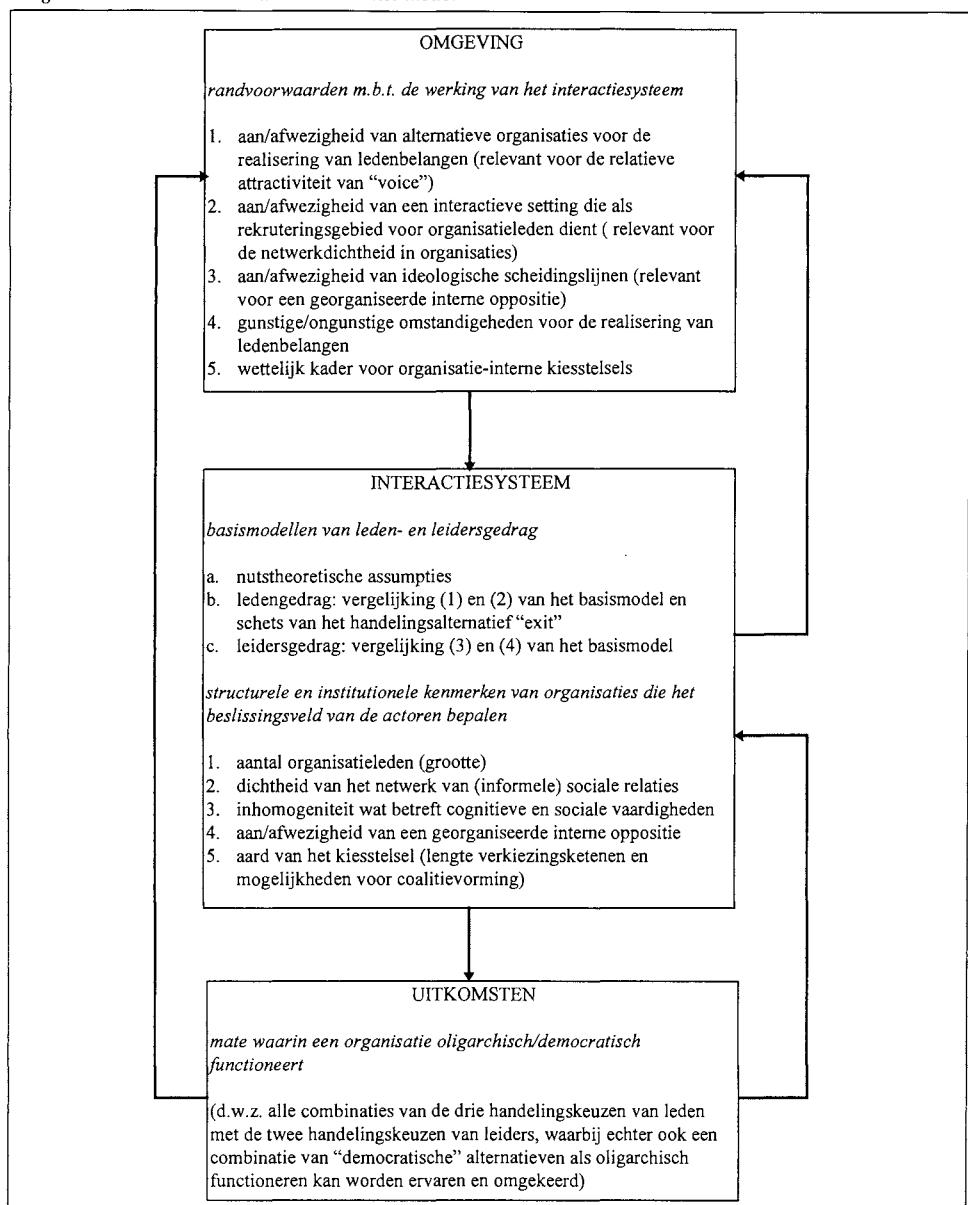
Bij het invoeren van de nutsargumenten 'verwacht stemmenverlies' en 'verwachte stemmenwinst' in het basismodel van leidersgedrag is geen rekening gehouden met verschillen in kiesstelsel. De consequenties van verkiezingsuitslagen voor de mate van interne democratie variëren echter nogal, afhankelijk van het aantal verkiezingsstappen dat tussen de organisatiebasis en de organisatietop ligt (Herder-Dorneich, 1973, p. 168-177). In een meer-staps-kiesstelsel vormen de gekozenen van de eerste stap het kiescollege van de tweede stap enz. De top wordt dan gekozen door hen die in de op een na laatste stap zijn gekozen. Dergelijke verkiezingsketens maken bij elke verkiezingsstap nieuwe en zelfstandige coalities mogelijk. In het geval van lange verkiezingsketens met veel coalitiemogelijkheden kan de verkiezingsuitslag van de laatste stap geheel verschillen van de uitslag van de eerste stap. De organisatieleiders van het hoogste niveau nemen dan beslissingen die in strijd zijn met de belangen van de meerderheid van de organisatieleden, ook al trachten zij door hun beslissingen de belangen van degenen te behartigen die hun met een meerderheid hebben verkozen (vgl. ook Wippler, 1982). Meer-staps-kiesstelsels kunnen dus democratische handelingskeuzen onbedoeld transformeren in een wijze van functioneren van organisaties die door de meerderheid van de organisatieleden als oligarchisch wordt ervaren.^[12]

3. Conclusie

In het voorgaande heb ik een model van Michels' oligarchietheorie beschreven en vervolgens enkele assumenties omtrent handelingen, structuren en omgevingsvooraarden toegevoegd. Het geheel is in *figuur 3* samengevat met behulp van Boudons heuristisch schema voor de analyse van sociale veranderingen. Anders dan in *figuur 1* is nu ook een terugkoppelingsrelatie van het interactiesysteem naar de omgeving opgenomen en een terugkoppeling van de uitkomsten naar de omgeving. Vanwege deze nieuw opgenomen relaties verwijst het schema naar wat Boudon 'transformatieprocessen' noemt (Boudon, 1981, p. 148 e.v.). Welke betekenis hebben deze terugkoppelingsrelaties? Beide relaties hebben betrekking op omgevingskenmerken die door initiatieven van actoren uit het interactiesysteem gewijzigd kunnen worden (de randvoorwaarden 1 en 5 in *figuur 3*). Wat de aan/afwezigheid van alternatieve organisaties voor de realisering van ledenbelangen betreft, kunnen organisatieleden als reactie op het gevoerde beleid hun lidmaatschap opgeven, en een nieuwe, concurrerende organisatie oprichten.

Zij zullen dit initiatief van 'politiek ondernemer' alleen nemen wanneer de verwachte baten van een toekomstige leiderspositie opwegen tegen de kosten die aan de oprichting van een organisatie verbonden zijn. Wanneer zulke initiatieven slagen, dan verandert de omgeving van de oorspronkelijke organisatie in die zin dat de waarschijnlijkheid van democratisch ledengedrag afneemt en de waarschijnlijkheid van democratisch leidersgedrag toeneemt.

Figuur 3. Schema van de variabelen in het model

Wat de wettelijke basis van organisatie-interne verkiezingsprocedures betreft, kunnen leden en/of leiders stappen ondernemen om wettelijke bepalingen zodanig gewijzigd te krijgen, dat de uitslagen van de interne verkiezingen de voorkeuren van de kiezers

weergeven in plaats van een artefact van het kiesstelsel te zijn. Zulke wetswijzigingen zijn enerzijds te zoeken in een beperking van de coalitievrijheid na de eerste verkiezingsstap en anderzijds in een inkorten van verkiezingsketens. Als deze pogingen succes hebben, dan is daarmee de kans geringer geworden dat onbedoeld als oligarchisch ervaren toestanden ontstaan.

Wat is er gewonnen met een modelmatige reconstructie van klassieke sociologische inzichten over het verloop van oligarchiseringsprocessen? Naar mijn mening ten minste twee zaken.

In de eerste plaats verschaft ons de expliciete verbinding van structurele en institutionele omstandigheden met de handelingstheoretische basismodellen inzicht in de wijze waarop deze sociale omstandigheden invloed uitoefenen op het functioneren van organisaties. Dit vergemakkelijkt het opsporen van storende factoren die bij empirische generalisaties op aggregaatniveau een rol spelen en de interpretatie van onderzoeksbevindingen bemoeilijken (vgl. Lindenberg, 1982).

In de tweede plaats biedt een modelmatige reconstructie aanknopingspunten voor het bepalen van de mogelijkheden en de grenzen van praktische maatregelen die op bevordering van interne democratie gericht zijn. Want aan de hand van het model kunnen die structurele en institutionele voorwaarden aangewezen worden waarvan een oligarchie beperkende invloed te verwachten is. Enerzijds betreft dit omstandigheden die organisatieleden activeren om zich vrijwillig in te zetten voor gemeenschappelijke belangen (d.w.z. die de aantrekkelijkheid van 'free rider'-gedrag verminderen); anderzijds betreft het omstandigheden die de werking van stemmen en ledenfluctuaties als sturingsmiddelen van leidersgedrag effectiever doen verlopen (d.w.z. omstandigheden die de verzelfstandiging van leidersbelangen onaantrekkelijker maken).

Kennis van oligarchiebeperkende voorwaarden betekent echter niet dat die voorwaarden makkelijk tot stand gebracht kunnen worden. Ook met deze kennis zijn de kansen op interne democratie gering omdat slechts enkele van de relevante organisatie-interne en -externe omstandigheden voor beleidsmatige beïnvloeding vatbaar zijn.

Noten

1. Voor uiteenzettingen van deze 'structureel-individualistische benadering' in de sociologie vgl. Arts e.a., 1976; Wippler, 1978; Raub en Voss, 1981; Boudon, 1981; Lindenberg, 1981 en 1982.
2. Niettemin lijkt Michels er van uit te gaan dat in uitzonderingsgevallen oligarchiseringsprocessen door ideologisch gemotiveerde actoren tegengehouden kunnen worden, namelijk dan wanneer 'der unheilbare Idealismus der Jungen' (Michels, 1925, p. 378) of 'fanatisch politischer Dogmatismus' (Michels, 1908, p. 114) in het spel zijn.
3. Michels bespreekt deze aanleg- en vaardigheidsverschillen onder de noemer 'akzessorische Eigenschaften der Führer' (Michels, 1925, p. 65-73).
4. Groser (1979, p. 106) spreekt van een '*Selbstverstärkung* des Informationsgefälles. Sind die Entscheidungskompetenzen erst ungleich verteilt, so reduziert sich der Nutzen, den das einfache Mitglied aus der Aufnahme von Informationen zieht, noch weiter. Selbst ein gut informiertes Mitglied wird es unter Umständen schwer haben, seine Meinung zum Tragen zu bringen'. Michels heeft het in dit verband over 'psychologische Metamorphose' en 'psychische Transmutation' (Michels, 1911, p. 200, 204; vgl. ook Wippler,

- 1979, p. 10-13).
5. Voor een vergelijkende analyse van 'exit' en 'voice' vgl. Hirschman, 1970.
  6. Hirschman (1970, p. 84) verbindt hiermee de hypothese dat het geldigheidsbereik van Michels' oligarchietheorie beperkt is tot veel-partijenstelsels die karakteristiek waren voor continentaal Europa aan het begin van de twintigste eeuw; vgl. echter ook mijn opmerkingen over het effect van 'verzuiling' in veel-partijenstelsels (Wippler, 1979, p. 57).
  7. Herder-Dorneich (1973, p. 13-25) analyseert de *homo organisatoricus*, wiens gedrag door de drie sturingsmiddelen 'financiële middelen', 'ledenaantal' en 'aantal stemmen bij interne verkiezingen' beïnvloed wordt.
  8. Een soortgelijke hypothese over de gevolgen van homogeniteit voor organisatie-interne democratie is door Lipset en zijn medewerkers naar voren gebracht (Lipset e.a., 1956, p. 465).
  9. Voor een meer uitgebreide reconstructie van de hypotheses uit 'Union Democracy' vgl. Wippler, 1979, p. 17-28.
  10. Coleman (1981, p. 13-17) plaatst de twee zojuist besproken oligarchiebeperkende voorwaarden in het kader van zijn 'theory of social action'. De grote netwerk dichtheid van de ITU interpreteert hij als een tegenkracht in verband met de verleiding tot liftersgedrag aangezien de aantrekkelijkheid van liftersgedrag het fundamentele defect van iedere 'conjoint structure' van ledenorganisaties vormt. Daarentegen beschouwt hij het bestaan van een organisatie-intern oppositiestelsel als een tegenkracht van het fundamentele defect van iedere 'disjoint structure' dat in een verzelfstandiging van leidersbelangen gelegen is.
  11. Ook Lipset en zijn medewerkers (1956) hebben de kans op interne democratie met de mate van externe bedreiging in verband gebracht.
  12. Over het probleem van onbedoelde gevolgen van doelgericht handelen en de analyse van compositie-effecten vgl. ook Wippler 1981 en de daar aangehaalde literatuur.

Literatuur

- Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (red.) (1976). *Gedrag en structuur. De relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen*. Rotterdam: Universitaire pers. (Boekaflevering Mens en maatschappij 1976.)
- Barry, B. (1974). Review article 'Exit, voice, and loyalty'. *British journal of political science* 4: pp. 79-107.
- Boudon, R. (1979). Generating models as a research strategy. Merton, R.K.; Coleman, J.S.; Rossi, P.H. (eds.), *Qualitative and quantitative social research. Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld*. New York: Free press. Pp. 51-64.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale. Een inleiding tot het sociologisch denken*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Cassinelli, C.W. (1953). The law of oligarchy. *American political science review* 47: pp. 773-784.
- Coleman, J.S. (1981). *A theoretical framework for social indicators for organizational change*. Washington D.C.: Social science research council. (Paper prepared for Conference on indicators of organizational change).
- Groser, M. (1979). *Grundlagen der Tauschtheorie des Verbandes*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Grunwald, W. (1981). Das 'eherne Gesetz der Oligarchie'. Ein Grundproblem demokratischer Führung in Organisationen. Grunwald, W.; Lilge, H.G. (Hrsg.), *Partizipative Führung*. Bern: Haupt. Pp. 245-285.
- Hands, G. (1971). Roberto Michels and the study of political parties. *British journal of political science* 1: pp. 155-172.
- Herder-Dorneich, Ph., u.A. (1973). *Zur Verbandsökonomik. Ansätze zu einer ökonomischen Theorie der Verbände*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge (Mass.): Harvard university press.
- Lindenberg, S. (1981). Erklärung als Modellbau. Zur soziologischen Nutzung von Nutzentheorien. Schulte, W. (Hrsg.), *Soziologie in der Gesellschaft*. Bremen: Zentraldruckerei der Universität/Druckschriftenlager. Pp. 20-35.
- Lindenberg, S. (1982). De onvolledigheid van algemene hypothesen. Een pleidooi voor verklarende modellen. *Mens en maatschappij* 57: pp. 373-391.

- Lipset, S.M.; Trow, M.A.; Coleman, J.S. (1956). *Union democracy. The internal politics of the International Typographical Union*. Garden City (N.Y.): Doubleday.
- May, J.D. (1965). Democracy, organization, Michels. *American political science review* 59: pp. 417-429.
- Michels, R. (1908). Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Ein Beitrag zum Problem der Demokratie. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 27: pp. 73-135.
- Michels, R. (1909). Der konservative Grundzug der Partei-Organisation. *Monatsschrift für Soziologie* 1: pp. 228-236.
- Michels, R. (1925). *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. Stuttgart: Kröner.
- Mulder, M. (1977). *The daily power game*. Leiden: Nijhoff.
- Olson, M. (1965). *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups*. New York: Schocken.
- Raub, W.; Voss, T. (1981). *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen. Das individualistische Programm in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt: Luchterhand.
- Wippler, R. (1978). The structural-individualistic approach in Dutch sociology. Toward an explanatory social science. *The Netherlands' journal of sociology* 14, pp. 135-155.
- Wippler, R. (1979). *Zum Problem verbandsinterner Demokratie. Rekonstruktion und Vergleich verschiedener Lösungsvorschläge*. Bad Homburg: Deutsche Gesellschaft für Soziologie. (Beitrag Arbeitstagung 'Theorievergleich in den Sozialwissenschaften').
- Wippler, R. (1981). Erklärung unbeabsichtigter Handlungsfolgen. Ziel oder Meilenstein soziologischer Theoriebildung? Matthes, J. (Hrsg.), *Lebenswelt und soziale Probleme. Verhandlungen des 20. Deutschen Soziologentages zu Bremen 1980*. Frankfurt: Campus. Pp. 246-261.
- Wippler, R. (1982). Zur Theorie der Oligarchie in Organisationen und Verbänden. Büschges, G.; Raub, W. (Hrsg.), *Soziale Bedingungen und soziale Konsequenzen individuellen Handelns. Berichte aus dem Arbeitsbereich Empirische Sozialwissenschaft*. Hagen: Fernuniversität Gesamthochschule.

Die sanfte Revolution 1989 in der DDR und ihre Vorgeschichte^{* [1]}

1. Einleitung

Seit zweihundert Jahren haben gesellschaftliche Transformationsprozesse, die wir heute 'Revolutionen' nennen, Sozialwissenschaftler immer wieder fasziniert. Grundlegende Analysen aus dem vorigen Jahrhundert stammen von Alexis de Tocqueville und Karl Marx, und bei moderneren Studien fehlen selten Hinweise auf Davies, Gurr, Skocpol oder Tilly.^[2] Die Analysen klassischer und moderner Autoren haben unser Wissen über Entstehen und Verlauf von Revolutionen auf einen hohen Stand gebracht. Der dramatische Übergang von einem zentralistisch-planwirtschaftlichen zu einem demokratisch-marktwirtschaftlichen System in der ehemaligen DDR wies jedoch Züge auf, die ihn von anderen revolutionären Transformationsprozessen unterschieden. Die Ereignisse im Herbst 1989 kamen völlig unerwartet^[3] und betrafen eine relativ kurze Zeitspanne, sie verliefen friedlich, und zudem kamen sie in einer Bedingungskonstellation zustande, die aufgrund gängiger theoretischer Vorstellungen eine revolutionäre Massenbewegung nicht erlaubt hätte.^[4] Diese Umstände legen eine nähere Beschäftigung mit der friedlichen Revolution 1989 in der DDR nahe.

Die großen Linien der Erklärung der Ereignisse jener Wende 89 sind in Veröffentlichungen bereits abgesteckt, und wir stützen uns bei unseren Analysen ausdrücklich auf diese Arbeiten.^[5] Als wichtigsten neuen Aspekt versuchen wir, die Vorgeschichte seit den sechziger Jahren in die Erklärung der Ereignisse von 1989 einzubeziehen.

Unsere Vorgehensweise orientiert sich an der u.a. von Boudon^[6] entwickelten Heuristik. Anhand eines interaktiven Modells werden Handlungen typischer Akteure und die durch sie verursachten sozialen Bedingungen aufzuzeigen versucht. Damit bilden nicht sozialisationsbedingte Wertorientierungen, sondern Wahlen von Handlungsalternativen, orientiert an situationsbedingten Anreizen, den Kern der nachfolgenden Analysen.

2. Bausteine des Modells

Wir gehen zunächst von einem Interaktionssystem mit zwei Gruppen von Akteuren aus: auf der einen Seite den Akteuren der politischen Elite (weiterhin kurz 'Elite' genannt) und auf der anderen Seite den Akteuren, die nicht zu dieser Elite gehören (kurz 'Bürger' genannt). Die grundlegenden Interessen beider Gruppen von Akteuren bestehen in folgendem:

1. Auf der allgemeinsten Ebene sind die Ziele der Elite und der Bürger die gleichen:
  - a. Die Akteure sind bestrebt ihre Lebensqualität zu verbessern oder zumindest zu erhalten. Dies ist ihr Handlungsanreiz. Unter Lebensqualität lassen sich ihr Lebensstandard und ihr soziales Ansehen subsumieren.
  - b. Das Handeln der Akteure findet immer unter konkreten sozialen Bedingungen statt. Diese Bedingungen ermöglichen ein Spektrum von Handlungsalternativen, in deren Rahmen die Akteure ihre Absichten verfolgen können.

---

* Duitstalig origineel van 'La révolution douce de 1989 en RDA: un modèle d'explication', in: *La Revue Tocqueville* 14 (1993) 2: 83-108.

2. Die beiden Gruppen von Akteuren des interaktiven Modells unterscheiden sich durch die Möglichkeit ihrer Einflußnahme auf die sozialen Bedingungen.

a. Die Akteure der politischen Elite besitzen Macht zur direkten Beeinflussung der Bedingungen, die ihrerseits die machtlosen Akteure zur Wahl bestimmter Handlungsalternativen veranlassen. Das Sonderinteresse der politischen Elite besteht in der Festigung der sozialen Institutionen.

b. Die Akteure, die nicht zur politischen Elite gehören, besitzen keine direkte Möglichkeit zur Beeinflussung der sozialen Bedingungen. Sie streben danach, sich für diejenigen Handlungsalternativen zu entscheiden, die für die Verbesserung ihrer Lebensqualität attraktivsten sind.

c. Da sich die konkreten Handlungsbedingungen der Akteure ändern, ändert sich auch die Attraktivität der Alternativen. Auf diese Weise beeinflussen die Akteure durch ihre Wahl indirekt auch die gesellschaftlichen Bedingungen. Dies geschieht bei den Bürgern nicht absichtsvoll (wie die Einflußnahme der politischen Elite auf die Bedingungen im Hinblick auf die Festigung der gesellschaftlichen Institutionen), sondern als unbeabsichtigte Folge ihres Handelns. Das absichtsvolle Handeln richtet sich auf ihr Grundinteresse, die Erhaltung und Verbesserung ihrer Lebensqualität.

d. Die durch die Handlungen der Bürger entstandene Situation veranlaßt die politische Elite zu prüfen, ob dadurch die gesellschaftlichen Institutionen unterstützt werden oder nicht, um infolgedessen erneut Einfluß auf die sozialen Bedingungen zu nehmen.^[7]

Wir gehen von der Annahme aus, daß die Wahl der Akteure aus den strukturell gegebenen Handlungsalternativen auf langfristigen Erfahrungen der Akteure über die Wirksamkeit ihres Handelns hinsichtlich der Verwirklichung ihrer Interessen beruht. Zwischen welchen Handlungsalternativen konnten die Akteure in der DDR in der Zeit zwischen 1949 und 1989 wählen? Wir nennen im folgenden die Alternativen der Bürger 'Optionen'^[8] und die Alternativen der Elite 'Maßnahmen'.

Optionen der Bürger:

- ein guter Staatsbürger sein der, überzeugt von der Richtigkeit der Politik der Elite, bedingungslos Gehorsam leistet (Option 1),
- ein guter, aber kritischer Staatsbürger sein der überzeugt ist, durch eigenes Handeln das System mit reformieren zu können (Option 2),
- ein guter Staatsbürger sein der passiv mitmacht, dem aber das System gleichgültig ist (Option 3),
- ein oppositioneller Staatsbürger sein der sich für eine grundlegende Änderung des politischen Systems einsetzt (Option 4),
- kein Staatsbürger dieses politischen Systems mehr sein wollen und das System verlassen (Option 5).

Die in Frage kommenden Maßnahmen der politischen Elite lassen sich allgemein charakterisieren als Beeinflussungsversuche der gesellschaftlichen Bedingungen mit dem Ziel, für die Bürger den Zugang zu verfügbaren Handlungsoptionen zu erleichtern oder zu erschweren. Die Höhe der Barrieren erscheint dann auf Seiten der Bürger als unterschiedlich hoher Kostenfaktor für die Wahl einer Option. Als Maßnahmen der politischen Elite werden unterschieden:

- der Zugang zu einer Option wird erschwert, wodurch für die Bürger die Kosten der Wahl dieser Option steigen (Maßnahme 1),
- der Zugang zu einer Option wird erleichtert, wodurch für die Bürger die Kosten der Wahl dieser Option sinken (Maßnahme 2).

Barrieren werden hier nicht weiter differenziert, sondern als Kostenpaket⁽⁹⁾ behandelt, um die allgemeine Ebene der Modellierung beibehalten zu können. Diese Kosten sind im Laufe der Zeit in sehr unterschiedlichen Formen in Erscheinung getreten, z.B. als Gesetz mit Strafandrohung, als Karrierestop, als niedriger Lebensstandard oder als soziale Isolierung. Die Wahl der Bürger einer bestimmten Handlungsalternative beruht auf der erwarteten Nutzen-Kosten-Relation dieser Alternative. Die Akteure der politischen Elite haben ihrerseits zwar systemintern direkten Zugriff auf die Höhe der Kosten für die Bürger, aber dieser Zugriff ist seinerseits nicht ohne Kosten für die Elite durchzusetzen. Kosten entstehen aus verpflichtender Rücksicht auf internationale Bedingungen und aus den wirtschaftlichen und politischen Bedingungen, die als Folge der Wahl bestimmter Optionen durch die Bürger entstehen.

Wenn von den Bürgern eine Option, die die sozialen Bedingungen in eine für die politische Elite unerwünschte Richtung verändert, in verstärktem Maße gewählt wird, bedeutet dies für die politische Elite steigende Kosten. Zur Verringerung dieser Kosten ist die Elite gezwungen, Barrieren für den Zugang zu diesen Optionen (z.B. durch Gesetze, Erzeugung einer bestimmten öffentlichen Meinung u.ä.) zu errichten; sie hat bei diesem Vorgehen aber stets ihren Nutzen, der aus einer Stabilisierung der Institutionen entsteht, gegen neu entstehende Kosten aus den internationalen Reaktionen abzuwägen. Die Veränderung der system-internen Kostenstruktur durch getroffene Maßnahmen der Elite bleibt so nicht ohne Folgen für die system-externe Kostenstruktur. Die doppelte Verursachung der externen Kosten (aus Ost und aus West) lässt zudem die gezielte Einflussnahme auf die Stabilisierung der sozialen Institutionen für die politische Elite immer schwieriger werden.

Eine Veränderung der relativen Attraktivität von Handlungsoptionen zwingt die Bürger, die gesellschaftlichen Bedingungen neu zu beurteilen und nach Alternativen zu suchen, die eine bessere Verwirklichung ihrer Interessen ermöglichen. Als Alternativen kommen diejenigen Optionen ins Blickfeld, die durch Wandel der gesellschaftlichen Bedingungen eine günstigere Kosten/Nutzen Relation erhalten haben. Das Ausmaß, in dem Bürger gleichzeitig bisherige Handlungsalternativen aufgeben und neue wählen, ist für die gesellschaftliche Stabilität von größter Bedeutung.

Handlungsalternativen der Bürger lassen sich ihrer Wirkung nach in systemunterminierende, systemstärkende und systemneutrale unterscheiden. Diese Wirkungsrichtungen stellen sich meist erst nach einem längeren Zeitraum heraus, d.h. wenn eine größere Zahl von Bürgern eine Handlungsoption wählt und damit durch ihr Verhalten einen spürbaren Effekt für die Stabilität oder Instabilität der sozialen Institutionen entstehen lässt. Systemstabilität ist demnach für einen längeren Zeitraum nur dann zu erreichen, wenn die zu einem bestimmten Zeitpunkt strukturell gegebenen Handlungsoptionen den Interessen der Bürger entsprechen und zugleich eine Stärkung der sozialen Institutionen bewirken.

Die Entsprechung von für die Bürger attraktiven Handlungsoptionen und deren unterstützende Wirkung auf die sozialen Institutionen bestimmt die gesellschaftliche Stabilität. Wenn ein gewisses Gleichgewicht zwischen Attraktivität von Optionen und

Funktionsfähigkeit sozialer Institutionen längere Zeit gestört wird, entsteht wegen institutioneller Destabilisierung eine revolutionäre Situation. Diese Situation kann auf sehr unterschiedliche Weise genutzt werden. Einerseits durch Nutzung für einen Putsch seitens eines Teils der politischen Elite, die dies erkennen, oder durch spontane Massenproteste, die von dann auftretenden Gruppen für ihre politischen Ziele genutzt werden. Andererseits verleitet eine langfristige Verletzung dieses Gleichgewichts die politische Elite zu immer schärferen Maßnahmen gegenüber den Bürgern, um von ihnen Leistungen für die Festigung der sozialen Institutionen zu erzwingen. Das folgende Schema verdeutlicht die wichtigsten Relationen unseres Interaktions-Modells.

Im folgenden soll nun die Vorgeschichte der Wende 1989 an Hand der Maßnahmen der politischen Elite einerseits und der Wahl von Handlungsoptionen durch die Bürger andererseits verfolgt werden.

3. Entwicklungsphasen der DDR-Gesellschaft

Die vierzig Jahre der Existenz der DDR lassen sich im Hinblick auf die jeweils vorherrschenden Optionen der Bürger in drei Phasen gliedern:

1. Phase: 1949 - 1961 (von der Staatsgründung bis zum Bau der Mauer)
2. Phase: 1961 - 1971 (vom Mauerbau bis zum Ende der Ulbricht-Ära)
3. Phase: 1971 - 1989 (vom Beginn bis zum Ende der Honecker-Ära)

3.1 Erste Phase: das Arrangement der Akteure mit dem gesellschaftlichen System

Wenn ein neues System entsteht ist die eigene Erfahrung mit ihm noch gering; dann heißt

es also erst einmal abwarten. Und bei vielen Bürgern besteht die Vorstellung, daß die Gesellschaft die menschlichen Akteure naturgegeben beherrscht und kaum beeinflußbar ist. Zudem tun gesellschaftliche Eliten alles, ihre Macht größer erscheinen zu lassen als sie in Wirklichkeit ist. Aus dieser grundsätzlichen Konstellation ergibt sich ein Interesse der meisten Bürger zum Arrangement mit dem System, in dem sie leben.

Menschen sind keine geborenen Revolutionäre, im Gegenteil, sie bevorzugen Konstanz, Berechenbarkeit und Stabilität. Aufgrund ihres Erfindungsreichtums sind sie deshalb auch in der Lage, unter sozial äußerst schwierigen Bedingungen Kompromisse zu bilden, die ein Fortbestehen ihres Arrangements erlauben und sie vor drastischen Veränderungen ihres Lebensstils schützen.

Ein guter, von der relativen Leistungsfähigkeit des Systems überzeugter Staatsbürger zu sein ist also jene Handlungsoption, die zunächst die beste Garantie für die Verwirklichung der Ziele der Bürger bietet. Sie ist sozusagen der Vorschuß, den die Bürger der Elite zu zahlen bereit sind. Neben der offensichtlichen Asymmetrie von Bürgern und dem Staat als korporativem Akteur^[10], die für diese Option als der nächstliegenden spricht, ist die Wahl dieser Option davon abhängig, wie tolerant die sozialen Institutionen konstruiert sind (Grundrechte und ihre tatsächliche Anwendbarkeit). Sind sie weitestgehend tolerant, dann wird diese Option kaum reflektiert oder kontrolliert. Dies gilt z.B. für die Gesellschaften in Westeuropa. Man kann sich damit brüsten ein treuer und guter Staatsbürger zu sein, aber für die gesellschaftlichen Verhältnisse ist dieses Bekenntnis nicht relevant. Denn mit der Wahl dieser Handlungsoption stabilisieren die Bürger westlicher Gesellschaften - unbeabsichtigt - ihre Gesellschaft auch ohne Treuebekenntnisse.

Ein guter und überzeugter Staatsbürger zu sein war jedoch in den sozialistischen Gesellschaften in erster Linie nicht eine Frage des Handelns, sondern des Bekennens und der Rechenschaft über das richtige Handeln; die Toleranz des Systems gegenüber den Bürgern war sozusagen von vorn herein eingeschränkt. Es gab kein Substitut für das Bekenntnis zur rechten Überzeugung.^[11] Während man also in Westeuropa noch ein guter Staatsbürger ist, wenn man nicht gegen die Grundrechte verstößt, reichte dies in den sozialistischen Staaten nicht aus. Erst das Bekenntnis zu den sozialistischen Verhältnissen und die Dankbarkeit gegenüber der sozialistischen Partei war hinreichend.

Diese permanente Forderung nach Ergebenheit gegenüber dem System und das beständige Mißtrauen gegenüber den Bürgern, hat nun die in der Ausgangssituation naheliegendste Handlungsoption am meisten erschüttert. Bis zum Ende der 1. Phase, die 1961 in der hermetischen Abriegelung der Grenze zur Bundesrepublik kulminierte, war diese Intoleranz äußerst hoch. Durch die Existenz eines zweiten deutschen Staates waren aber bis dahin die Kosten für das Verlassen des Gebietes der DDR bei Scheitern des Arrangements mit den herrschenden Verhältnissen, relativ gering. Die Folge war ein systembedrohendes Anwachsen der Wahl einer anderen Handlungsoption (Option 5): Abwanderung aus der DDR.^[12]

Wie zeigt sich diese Konstellation in unserem Modell? Die Akteure der politischen Elite setzten ursprünglich hohe Barrieren in den Zugang zur Option 4 ('ein oppositioneller Staatsbürger sein'). Diese Barrieren wurden nach 1953 noch erhöht, indem die Interpretation der gesetzlichen Grundlagen die Kriminalisierung jeder in der Öffentlichkeit von der Staatsversion abweichenden Meinung ermöglichte. Zahlreiche politische Prozesse und Säuberungen innerhalb der SED waren kennzeichnend für die 50er Jahre. Des weiteren wurde Option 2 ('ein guter Staatsbürger mit Reformabsichten sein') gleichbehandelt mit

einer direkten Gegnerschaft zum System (Jugoslawien diente als abschreckendes Beispiel für die Duldung von Reformen). Die Option 3 ('ein passiver Staatsbürger sein') galt als Ausgangslage für ein Umerziehungserfordernis: Bürger die diese Option gewählt hatten, galt es aus ihrer kleinbürgerlichen Idylle heraus in die rauhe Wirklichkeit des Klassenkampfes zu holen. Wachsamkeit und gegenseitige Erziehung waren geboten.

Die Kosten/Nutzen Relation der Maßnahmen für die politische Elite

Aus den internationalen Bedingungen heraus mußte die politische Elite besonders streng darauf achten, daß ihr politischer Kurs (innen und außen) nicht vom sowjetischen Muster abwich. Ungarn 1956 zeigte den Mechanismus auf, der dann in Gang gesetzt werden würde. Dieser Kurs mußte zwangsläufig zu einem Ansteigen der system-internen Probleme führen. Denn die Übernahme des sowjetischen Modells berücksichtigte weder die kulturellen noch geschichtlichen und territorialen Eigenheiten der DDR. Die dadurch entstehenden Kosten ergaben sich vor allem durch den Anstieg der Option 5 (hohe wirtschaftliche Verluste durch die Abwanderung von Fach- und Führungspersonal).

Das Ergebnis der Abwägung von Kosten und erwartetem Nutzen möglicher Maßnahmen war für die Akteure der politischen Elite, daß durch das Anstreben eines hohen Nutzens aus den exogenen (internationalen) Bedingungen (durch Imitation des sowjetischen Vorbilds) steigende Kosten aus den inneren Bedingungen entstanden. Diese Politik hat die DDR Ende der 50er Jahre wirtschaftlich und politisch in eine Sackgasse geführt, da die Bürger durch massive Abwanderung das Fortbestehen der für sozialistische Gesellschaften typischen Institutionen bedrohten. Eine Änderung der politischen Strategie, zugunsten der Verminderung der Kosten aus den inneren Bedingungen, war daher unvermeidlich.

Die Kosten/Nutzen Relation der Handlungsoptionen für die Bürger

Der Zugang zur Option 1 war mit einer relativ niedrigen Barriere versehen. Dies mag paradox klingen, weil doch Option 1 im Verständnis der politischen Elite die bevorzugte Option für die Bürger sein sollte. Gerade darin lag aber das Problem der Kopie des Stalinschen Musters. Es reichte nicht sich zu bekennen, man mußte Ehrlichkeit des Bekennnisses beweisen, man mußte Prüfungen bestehen und wurde dennoch verdächtigt ein Abweichler werden zu können. Der Titel 'Kommunist' war Ehre und hohe Verpflichtung, Tag für Tag galt es sich dem würdig zu erweisen. Insofern wandelten sich allmählich für viele Bürger diese Forderungen in steigende Kosten.

Durch die Verschärfung der innenpolitischen Bedingungen nach 1953 und durch das wachsende Mißtrauen der politischen Elite gegenüber den Bürgern war die Wahl der Option 1 keine Gewähr mehr, der Systemfeindlichkeit verdächtigt zu werden. Dadurch erhöhten sich für immer mehr Bürger die Kosten der meisten Handlungsoptionen. Die Folge war, daß die Kosten der Option 5 (Abwanderung in den Westen), relativ zum Steigen der Kosten der anderen Optionen, sanken. Diese Konstellation führte zur ersten großen Abwanderungswelle aus der DDR.

3.2 Zweite Phase: Toleranz gegenüber neuen Handlungsoptionen

Unter diesen Umständen war die Abriegelung der Grenze für die politische Elite die einzige Möglichkeit, um die permanente Schwächung des Systems zu stoppen. Dies enthielt jedoch hinsichtlich der internationalen Bedingungen ein Kostenrisiko, das sich aus möglichen Reaktionen der westlichen Alliierten ergab (Embargo, internationale Isolierung, militärische Drohung). Aber praktisch waren solche Kosten gering, solange die Abriegelung mit Duldung der sowjetischen Seite geschah und der Nutzen des Erhalts von Fachkräften für die Wirtschaft der DDR größer war als die Kosten angedrohter Sanktionen durch die westlichen Alliierten. Unter demokratischen Verhältnissen hätte ein Ausschluß der Handlungsoption 'Abwanderung' mit großer Wahrscheinlichkeit ein deutliches Anwachsen der Handlungsoption 'Gegnerschaft zum sozialen System' (Option 4) zur Folge gehabt, aber die Einschränkung aller bürgerlichen Rechte lies ein solches Anwachsen nicht zu. Trotzdem wuchs die Furcht der politischen Elite vor einer internen Opposition bzw. vor massiver Unzufriedenheit, was in den kommenden Jahrzehnten zu einem wichtigen Faktor ihrer Politik werden sollte.

Wenn Abwanderung nicht mehr möglich ist, dann kann auf Dauer die politische Intoleranz nachlassen, um die Gefahr des Anwachsens von Konflikten im inneren zu mindern, und zwar indem wenigstens solche Handlungsoptionen als Ventil geduldet werden, die auf eine direkte Systembedrohung verzichten. Unter den Bedingungen der DDR Anfang der 60er Jahre führte der einzige Weg dahin über eine zunehmende Duldung der Rückläufigkeit der Handlungsalternative 'guter und überzeugter Staatsbürger sein' (Option 1). Diese Option erodierte dann auch durch das politische Taktieren und Nachgeben der politischen Klasse in der Folgezeit. Die Systembewertung durch die Akteure konnte nun in Richtung eines neuen Arrangements gehen. Grundsätzlich standen aufgrund der Abriegelung zwei Optionen als Alternativen zur Verfügung:

- a. ein guter Staatsbürger sein, der nach Reformen sucht (Option 2),
- b. ein passiver Staatsbürger sein, der nicht ohne Aufforderung handelt (Option 3).

Noch in den 50er Jahren galt das politische Engagement aller Bürger für den sozialistischen Staat als uneingeschränkte Verpflichtung und Passivität als Zwischenschritt zur Gegnerschaft.^[13] Unmittelbar nach dem Bau der Mauer entstand bis zu Ulrichts Entmachtung 1971 der Versuch eines DDR-spezifischen Weges des Sozialismus, dessen Kern das 'Neue Ökonomische System der Planung und Leitung' (NÖS) war. Dies hat zunächst die Option 2 begünstigt, bis der Prager Frühling die Gefährlichkeit von Reformen für das politische System verdeutlichte. Zudem wehte mit der Breschnev Ära außenpolitisch wieder ein schärferer Wind in die osteuropäischen Staaten hinein. Die 2. Phase in der Entwicklung der DDR-Gesellschaft endete dann auch mit der Entmachtung Ulrichts. In ihr wurde auf wirtschaftlich-technisch motivierte Reformen gesetzt, die durch die Palastrevolte Honeckers abbrachen.

Die Kosten/Nutzen Relation der Maßnahmen für die politische Elite

1961 war der Handlungsspielraum zur Verbesserung der wirtschaftlichen Lage ziemlich eng. Zwei Momente standen mit dem Neuen Ökonomischen System der Planung und Leitung im Vordergrund: allmähliche Minderung der Zentralisierung und wachsende Investierung in moderne Technologien. Beides erforderte im wirtschaftlichen Bereich von den Bürgern, sich

an Reformen zu beteiligen sowie Reformen zu verstehen und zu handhaben. Einmal in Gang gesetzt, drohte die im Wirtschaftsbereich angesetzte Senkung der Barriere zu Option 2 (ein guter Staatsbürger mit Reformabsichten sein) sich nach und nach auch gegen die ideologisch geforderte sozialistische Planwirtschaft zu richten. Aufgrund des engen Verhältnisses der DDR zu den ‘sozialistischen Bruderländern’ stiegen die außenpolitischen Kosten, je mehr vom sowjetischen Vorbild abgewichen wurde und je mehr sich in Moskau wieder ein härterer Kurs (Breshnew) durchsetzte. Der spezifische Weg der DDR zum Kommunismus erschien mehr und mehr als ein schlauer Versuch, aus der sozialistischen Gemeinschaft auszubrechen.

Dagegen trat innenpolitisch eine Konsolidierung ein wirtschaftlich allerdings nur auf einem bescheidenen Konsumniveau. Das Ergebnis der Politikänderung kündigte, unter hohem Risiko, das allmähliche Ansteigen der Zufriedenheit der Bürger an. Dieses Risiko fürchteten Teile der politischen Elite als stillen Systemwandel oder als mögliches Scheitern der neuen Wirtschaftspolitik. Letzteres würde ein massives Ansteigen der Option 4 (oppositionelle Aktivitäten) zur Folge haben. Um dies zu vermeiden mußte wiederum eine Änderung der Politik stattfinden, die zugleich eine neue Variante der Manipulation von Zugängen für die wählbaren Optionen beinhaltete.

Die Kosten/Nutzen Relation der Handlungsoptionen für die Bürger

Die Barriere für die Option 5 (Abwanderung) waren so drastisch erhöht, daß sie keine reale Handlungsalternative mehr darstellte. War die Option 5 in der 1. Phase noch das Ventil für den Druck, der durch die beabsichtigte Erzwingung der Option 1 entstand, so wurden durch die Akteure der politischen Elite jetzt als Ersatz für Option 1 die Barriere für Option 2 (zunächst wirtschaftlich, technisch orientiert) allmählich gesenkt. Dahingegen blieb die Option 4 (Opposition zum System) weiterhin versperrt, auch wenn das Klima der Verdächtigungen und Prozesse zurückging.

Auch für Option 3 (passives Verhalten) blieb die Barriere relativ hoch, wenn auch bei weitem nicht so hoch wie für 4 oder 5. Kennzeichnend für diese Phase war also die zunehmende Attraktivität der Option 2 und die Werbung für Option 1, die nun nicht mehr so stark mit Treueritualen und -beweisen versehen war. Option 1, und allmählich auch Option 2, versprachen daher für eine wachsende Zahl von Bürgern einen steigenden Nutzen. Damit war das Problem beseitigt nur zwischen Optionen wählen zu können, die hohe Kosten verursachen.

Verschärfter Zwang zu Option 1 und schrittweise Zulassung der Option 2

Nach 1961 können vereinfachend zwei Strategien der politischen Elite unterschieden werden: jene, in der die Elite versuchte, durch den Ausschluß von Handlungsoptionen die Stabilisierung des gesellschaftlichen Systems zu erzwingen und jene, in der sie mit dem Ziel, damit eine Systemstabilisierung auszuhandeln, durch Kompromisse ihre Forderungen an die Bürger zurückschraubte und eine passive Haltung zuließ.

Eine Revision geschah aber zunächst nicht. Im Gegenteil, die Abriegelung der Grenze nach Westen verführte die politische Elite dazu, ihre Intention der Erziehung zum neuen Menschen erneut erzwingen zu wollen. Sie hoffte auf Erfolg, weil nun alle Systembedingungen unter ihrer Kontrolle zu sein schienen. Entsprechende Maßnahmen

waren:

1. der Versuch, die Informationshoheit zu gewinnen (Entfernung von Fernseh- und Rundfunkantennen durch die FDJ, Kriminalisierung des Empfangs und der Verbreitung von Informationen aus westlichen Medien, und Schaffung von speziellen Feindbildern wie RIAS, mit denen verschärzte Strafandrohung verbunden war).
2. Die Unterbindung von Kontakten zu Verwandten und Bekannten die in der Bundesrepublik lebten, um persönliche Vergleiche zu vermeiden (Kontrolle durch die Ausgabe von Berechtigungsscheinen für Einreise in die DDR, für Besuchsreisen die aus der DDR führten, und für den schriftlichen Kontakt).
3. Der Versuch der Fundierung einer eigenen nationalen Identität, u.a. über die Propagierung eines attraktiven Selbstbildes (der 'gebildete DDR-Bürger' aufgrund des Zugangs zu Bildungseinrichtungen, Museumsbesuchen, Theateranrechten, sowie Berufung auf das 'kulturelle Erbe' sind Beispiele dafür).

Der wirtschaftliche Kurs des Neuen Ökonomischen Systems in den 60er Jahren, der zunächst die wirtschaftliche Entwicklung stabilisieren konnte, begünstigte im wirtschaftlichen Bereich mit Ausstrahlung auf andere Bereiche das Anwachsen der Option 2 (Reformbereitschaft), als einer Alternative zur Option 1 (Systemgläubigkeit), was zwar das Verlangen der Bürger nach Systemwandel stärkte, sich aber zugleich nicht der Kontrolle durch die politische Elite entzog.

Der Nachteil machte sich allerdings auch bald bemerkbar, denn diese Politik setzte auf den individuellen Befriedigungsaufschub in eine noch ferne Zukunft, währenddessen der erklärte Konkurrent Westdeutschland nicht aufschieben mußte. Die Kernprozesse dieser Phase bestanden in folgendem:

- zunächst Erhöhung des Drucks für die Wahl der Option 1,
- systemfreundliche Bremsung konsumptiver Wünsche über einen Befriedigungsaufschub, um Verschuldung vermeiden und gleichzeitig verstärkt investieren zu können,
- Ermöglichung von mehr Selbständigkeit und Reformen in der Wirtschaft, wodurch die Option 2 in zunehmendem Maße begünstigt wurde.

Aus diesen Bausteinen resultierte das Systemproblem dieser Phase: das Risiko des Anwachsens der Option 4 erhöhte sich stetig, weil die Zeitspanne zwischen Investition in diese Strategie und der Realisierung des davon erwarteten Ertrags zu groß war, und weil gleichzeitig aus ideologischen Gründen der Druck für die Wahl der Option 1 aufrechterhalten wurde. Diese Konstellation konnte in absehbarer Zeit systembedrohlich werden, da sie sich auch von der sowjetischen Sozialismuskritik abwendete. Es war eine Konstellation mit hohem Systemrisiko, aber auch mit Aussicht auf einen für sozialistische Bedingungen außergewöhnlichen Erfolg, auch wenn in dessen weiteren Verlauf ein Systemwandel von erheblichem Ausmaß nicht abwendbar gewesen wäre (in Richtung Jugoslawien bzw. CSSR 1968). Die Konsequenz dieser Konstellation für die Stabilität der gegebenen gesellschaftlichen Bedingungen war fatal:

- entweder hätte dies einen von oben gesteuerten Systemwandel in Richtung wirklichkeitsnaher Ziele bringen können (die keine Ähnlichkeit mit dem Sozialismus der 70er und 80er Jahre gehabt hätten),
- oder die wachsende Opposition zum System (Option 4) hätte das sozialistische System beseitigt.

Statt dessen begann sich seit Anfang der siebziger Jahre eine dritte Variante durchzusetzen. Das Systemrisiko wurde der politischen Elite in der Sowjetunion und Teilen

der DDR-Elite zu hoch. War es doch zudem ein Grundpfeiler der sozialistischen Politik, stets von der Sowjetunion zu lernen.

3.3 Dritte Phase: Die Erosion des Systems

Seit den 70er Jahren war Passivität (Rückzug in Nischen) falls die Bürger nicht in der Option 1 zu halten waren, weitaus eher geduldet als unliebsame Reformbemühungen (Option 2), hatte doch nicht zuletzt das Beispiel CSSR gezeigt, wohin das Anwachsen von Reformbemühungen führt. Die Option 2 (guter Staatsbürger, der nach Reformen sucht) wäre jedoch die einzige Option gewesen, die die knapper werdenden Entscheidungsressourcen des Systems hätte entlasten können. Denn die zentralistische Organisation des Staates (und vor allem der Wirtschaft) war die Grundlage dafür, daß die politische Elite dazu neigte, immer mehr Entscheidungen durch immer weniger Personen zu treffen. Dies schwächte die Entscheidungskompetenz, weil die Ressourcen der kleineren Zahl von Entscheidungsträgern nicht ausreichen konnten, ein komplexes gesellschaftliches System in der erforderlichen Weise (Methoden) und mit der erforderlichen Qualifikation (Information) zu steuern. Die Beteiligung reformbereiter Bürger wäre der einzige Ausweg im Sinne der Systemerhaltung gewesen. Aus der Sicht der politischen Elite war aber dieser Ausweg zu diesem Zeitpunkt nicht begehbar: solange die Bürger noch der staatsbürgerlichen Erziehung bedürfen um ihr Hinterherhinken hinter den bereits 'objektiv' weiterentwickelten gesellschaftlichen Verhältnissen zu korrigieren^[14], dann können sie nicht herangezogen werden, an der Verbesserung der gleichen gesellschaftlichen Verhältnisse mitzuwirken.

Wo Mitwirkung geschah, diente sie agitatorischen Zwecken, d.h. sie war nur möglich, wenn die Bürger die richtigen Antworten gaben und die richtigen Vorschläge machten. Dadurch mußte die politische Elite zunehmend die Bürde auf sich nehmen, allein den Weg zu weisen. Von dieser Aufgabe überlastet gab es für die Elite zwar einen Ausweg aber keine Lösung des gesellschaftlichen Problems: die Beschwörung des ideologischen Katechismus als Rückzug auf unantastbare Dogmen und die politische Neutralisierung der Staatsbürger. Infolgedessen wurde die erfolgversprechende Lösung, soziale Reformen durch politische Beteiligung der Bürger zu erreichen (Option 2), von den politisch Herrschenden immer mehr gleichgesetzt mit derjenigen Handlungsoption, die direkte Gegnerschaft zum gesellschaftlichen System beinhaltet (Option 4). Denn beide Optionen bedrohten das Herrschaftskonzept, das darin bestand, wenige Auserwählte mit der Aufgabe zu betreuen, für das Wohl aller zu sorgen. Die Option 2 konnte also nun nur noch eine Durchgangsoption zur direkten Gegnerschaft (Option 4) oder zur Passivität (Option 3) sein, nachdem sie kurzfristig auf Grund innenpolitischer Erfordernisse eine gewisse Verbreitung erfahren hatte.

Um das kritische Potential der Bürger nicht anwachsen zu lassen, erfuhr der Rückzug ins Private (Option 3) zunehmende Duldung, ohne daß die Forderung nach Option 1 agitatorisch verkündet wäre. Die Verdoppelung der Wirklichkeit in eine ideologische und eine im Alltag erfahrbare, förderte das Anwachsen der Passivität zur verbreitetsten Handlungsoption der 80er Jahre in der DDR.

Abbruch des Experiments und Zulassung einer scheinbar risikoarmen Option

Bei seiner Machtübernahme 1971 verkündete Honecker die Beibehaltung des hohen Entwicklungstemos der Produktion und gleichzeitig die Realisierung einer spürbaren

Erhöhung des materiellen und kulturellen Lebensniveaus. Wäre dies möglich gewesen, hätte es auch unter Ulbricht geschehen können. Das Entscheidungsproblem bestand aber darin, entweder verstärkt zu investieren oder mehr Konsumgüter zu produzieren, denn auf diese Weise hätten sich Systemprobleme minimieren und politische Rechte maximieren lassen. So wurden die unter der Sparsamkeitsdoktrin Ulrichts angesammelten finanziellen Reserven dazu verwendet, das erwartete Ansteigen oppositioneller Aktivitäten (Option 4) präventiv durch ein größeres Angebot von Konsumgütern zu stoppen.

Interessanterweise entsprach diese Vorgehensweise einer Umkehrung der Motivierungsversuche der Ulbrichtetappe: damals galt 'erst arbeiten, dann verbrauchen', nun wurde daraus 'erst einmal die angenehmen Seiten des Sozialismus genießen, dann wird sich eine hohe Arbeitsmotivation schon von selbst einstellen'. Unter diesem Gesichtspunkt füllten sich die Schaufenster und überrollte die DDR-Bürger eine Importflut aus Westeuropa, natürlich noch immer nicht in ausreichendem Maße. Zudem wurde ein ehrgeiziges Wohnungsbauprogramm angekündigt, die Weltfestspiele nach Berlin geholt, ein Ausbau Berlins zur sozialistischen Weltstadt ins Auge gefaßt und der Automatisierungswut ein Ende bereitet. Damit war die DDR in die Gemeinschaft der sozialistischen Bruderländer zurückgekehrt und hatte die Gefahr einer Konterrevolution gebannt.

Was die Beeinflussung der Handlungsoptionen der Bürger angeht war Honeckers Strategie eine defensive Strategie. Ziel war, das Erreichte sichern, keine Destabilisierung von außen provozieren (KSZE, verbale Angriffe minimieren, um Aufnahme in internationale Gremien bitten), und keine Destabilisierung von innen zulassen.

Welche neuen Strategien der Einflußnahme auf die Handlungsoptionen sind für diese Entwicklungsphase der DDR-Gesellschaft typisch? Die Strategie, oppositionelle Ansätze (Option 4) durch eine Konsum- und Festwelle zu minimieren, hatte fatale Folgen, weil bei jedem scheinbaren Anwachsen der Option 4 Geschenke verteilt wurden.^[15] Die Verwendung knapper Ressourcen für Geschenke gerade auch an die Schichten, die wenig Leistung erbrachten, von denen man aber wünschte, sie würden am ehesten das System bedrohen weil sie wenig zu verlieren hätten, war folgenreich. Denn sie brachte eine fortschreitende Demotivierung bei den Bürgern der noch verbliebenen Leistungsschichten. Wenn sich aber Meinungsführer der Opposition zu bilden begannen, wurde für sie plötzlich Option 5 (Abwanderung) ermöglicht: Abschieben sollte das zweite Ventil werden, um das Systemrisiko aus Option 4 zu senken.

In Bezug auf Option 1 wurden immer wieder Kompromisse geschlossen. Bereits der öffentliche Hinweis Honeckers in seiner Antrittsphase, daß das Empfangen westlicher Medien an sich kein strafrechtlicher Tatbestand ist, wenn Informationen nicht zum Schaden des Sozialismus verbreitet werden, kündet vom neuen Kurs. Diese Art von Kompromissen gehörte zum Kernstück jener Politik, die keine große Zukunftsvision mehr zu bieten hatte. Wie in der Phase 2, ist auch in dieser Phase der Versuch anzutreffen, eine kollektive Entlastung des Drucks auf Option 1 durch Identifikationsmöglichkeiten mit dem Staat DDR zu schaffen; auf Entlastung zielte in dieser dritten Phase z.B. die rezeptfreie und kostenlose Abgabe der Pille, die Fristenlösung der Schwangerschaftsunterbrechung, die hohen Investitionen in den Leistungssport, die Außenpolitische Profilierung. Diese Investitionen blieben durchaus nicht wirkungslos, aber sie schufen auch neue Ansprüche der Bürger, ohne daß die politische Elite über eine geeignete wirtschaftliche Strategie zu deren Erfüllung verfügt hätte. Die Option 2 (Reformbemühung) war das Erbe Ulrichts. Sie drohte nicht mit Systemzerstörung wie Option 4 (Opposition), sondern mit Systemwandel. Das war aber

mindestens ebenso gefährlich für die politische Elite. Die Säuberung der SED von Mitgliedern, die Option 2 verfolgten, beanspruchte in den 70er Jahren geraume Zeit. Danach wurde allen erneuten Anfängen in dieser Richtung sofort begegnet.

Bisher sind nur jene Maßnahmen erwähnt worden, die die Kosten für die Bürger erhöhten. Da sich die politische Elite zu allen Zeiten die Wahl der Option 1 durch die Bürger wünschte, aber die Umstände sie dazu zwangen, mit weniger zufrieden zu sein, mußte ein Ausweg gefunden werden um zu verhindern, daß Option 2 weiterhin zur Verfügung stand. Option 3 (Passivität im politischen Bereich) paßte nun gut zu einer politisch defensiven Strategie. Ein Ruhigstellen der Bürger schien der geeignete Ausweg zu sein. Alle Beeinflussungsversuche der folgenden Jahre konzentrierten sich auf die Förderung dieser Option, um Ruhe im System als Zeichen seiner Stabilität zu erreichen. Diese Ruhe hatte aber als Kehrseite, daß sie die sozialistische Ideologie und die nach ihr entworfenen Institutionen unterminierte. Der Kern der realsozialistischen Idee war ja die Schaffung eines neuen Menschen, der sich ganz dem sozialistischen System hingibt und keine unbequemen Fragen stellt, weil er der Avantgarde des historischen Fortschritts bedingungslos vertraut. Demgegenüber war aber Option 3 der massenhafte Rückzug ins Private. Er gipfelte in den 80er Jahren in der Koexistenz zweier Realitäten: der von der politischen Elite verkündeten Wunschwelt und der erfahrenen Welt der Bürger. Auf diese Weise gerieten Handlungen der Bürger und Aufwendungen der politischen Elite zur Aufrechterhaltung der Institutionen immer mehr aus dem Gleichgewicht.

Trotzdem versuchte die politische Elite, Option 3 zu stabilisieren - koste es was es wolle. Zunächst, als die finanziellen Mittel aus der Zeit Ulbrichts noch ausreichten, war die direkte Erweiterung der bereitgestellten Konsumgüter der Hauptweg. Danach mußten immer häufiger Kredite aufgenommen werden, die aber trotz der zunächst pünktlichen Rückzahlung eine immer größere wirtschaftliche Belastung darstellten, die in der Zeit Ulbrichts gezielt vermieden worden war. Offerten an die Option 3 gab es große und kleine. Der Empfang westlicher Fernseh- und Rundfunksender wurde immer mehr erleichtert. Fernsehgeräte wurden für den Empfang von westdeutschen Sendungen mit einem PAL/SECAM Teil ausgestattet, und in den 80er Jahren wurde in Neubaugebieten zudem noch eine Verkabelung mit RTL und SAT vorgenommen. Andererseits ignorierte die offizielle Informationsgebung diesen Tatbestand: es wurde desinformiert, als gäbe es keinen Empfang westdeutscher Medien. Jeder wußte das, aber die politische Elite baute auf den von ihr einseitig geschlossenen Stillhaltekontrakt. Damit stellte sich eine schizophrene Lebenswelt ein. Die Bürger - und auch Teile der politischen Elite - lernten, im Alltag ständig zwischen zwei Welten zu wechseln und zwei Sprachen zu sprechen.

Konsum schafft neue Konsumwünsche. Dies ist solange keine Problem, wie die Konsumgüter von der eigenen Wirtschaft geschaffen werden. Wenn dies aber nicht der Fall ist, dann müssen immer neue, nicht-wirtschaftliche Quellen erschlossen werden (so trat neben den Verkauf von Oppositionellen und den Verkauf von Antiquitäten in den 80er Jahren die Einrichtung von Intershops als Umschlagplatz konvertierbarer Währungen. So entstand ein Gegensatz zwischen der Propagierung des Leistungsprinzips in der Wirtschaft und der gesellschaftlich bedingten Unmöglichkeit, durch Leistung offiziell in den Besitz von D-Mark zu kommen. Zunehmend verlangten nun auch Bürger, die knappe Dienstleistungen anzubieten hatten, D-Mark für ihre Leistungen oder Waren, wenn dies nach der offiziellen Arbeitszeit geschah (Maurer, Fliesenleger, Klempner usw.). Dadurch sanken tendenziell die Leistungen in der Arbeitszeit zugunsten jener Zeit, in der das 'richtige' Geld verdient

werden konnte. Dieser wirtschaftliche Aspekt der Doppelwelt war noch problematischer als der kognitive, weil er die Wirtschaft zugrunderichtete und die Bevölkerung spaltete.^[16] Steigende Einkommen und fortschreitende Entwertung der DDR-Mark begünstigten eine Ausweitung von Schwarzmärkten für alle nur denkbaren Waren. Eine weitere DDR-Markentwertung Ende der 80er Jahre fand über die Beschaffung von high tech statt. Der monopolisierte Aufkauf vor allem von privat beschaffter westlicher Computertechnik zum Kurs von bis zu 1:10, brachten eine neue Geldflut.^[17]

Trotz der stillschweigenden Unterstützung der Option 3 entstand in den 80er Jahren allmählich eine kleine innere Opposition, weil Option 5 bereits seit langer Zeit nicht mehr als Ventil wirken konnte. In den 70er Jahren war es im Zusammenhang mit der Ausweisung Biermanns zur ersten größeren Abschiebung von oppositionellen Künstlern gekommen. Option 5 wurde zunächst exklusiv, aber zunehmend auch für weniger prominente inhaftierte Bürger zugelassen, um den inneren Frieden wiederherzustellen und später daraus eine Einnahmequelle zu gewinnen. Als in den späten 80er Jahren die Systemprobleme bedrohlich wurden, versuchte es die politische Elite noch einmal mit der Einführung von Restriktionen. Eine Politik, die für längere Zeit gewohnt war nachzugeben, versuchte nun mit propagandistischen Attacken und Massenbeschwörungen die Zügel wieder in den Griff zu bekommen. Maßnahmen wie das Verbot der sowjetischen Zeitschrift 'Sputnik' zeugen aber auch von Verständnislosigkeit der entstandenen Situation. Die politische Elite hatte schließlich nach ihrem eigenen Verständnis im Tausch für das Erlangen von Ruhe alles getan, um ein vergleichbar angenehmes Leben für ihre Bürger zu sichern - und trotzdem drohte plötzlich Option 4 sich auszuweiten!

Aus der Sicht der politischen Elite war dies eine akute Systembedrohung. Der Versuch der politischen Neutralisierung kritischer Bürger (sowie auch Angehöriger der Elite) hatte die unbeabsichtigte Entfremdung Vieler vom gesellschaftlichen System zur Folge. Sie betrachteten das sozialistische System als etwas zu duldendes, aber fremdes. Dadurch sank die Unterstützung der Bürger für die gesellschaftlichen Institutionen stetig, während die Leistungen der politischen Elite durch Maßnahmen für die Bürger, aber zu Lasten der wirtschaftlichen Bedingungen, sich erhöhten. Zudem veränderte das Zusammenwirken von Perestroika im Osten und Wachstum der Kredite aus dem Westen weitgehend die externe Kostenstruktur für Maßnahmen der politischen Elite, d.h. es entstanden Abhängigkeiten, die das klassische sozialistische Politikkonzept überhaupt nicht vorsah. Das ist die Vorgeschichte der Wende.

4. 1989: Die gesellschaftlichen Bedingungen geraten außer Kontrolle

1989 kulminierten für die politische Elite die Kosten sowohl innen- wie außenpolitisch. Warum wurde in dieser Situation kein neues Konzept entwickelt? Wir meinen, daß die 1989 entstandene Situation sich grundsätzlich von denen seit Gründung der DDR unterschied und die politische Elite mit einem unlösablen Problem konfrontierte. Bis dahin hatten Problemlösungen die Struktur eines Kostenaustauschs gehabt:

- stiegen die internen Kosten, so konnte die Elite diese durch Inkaufnehmen höherer externer Kosten wieder senken (Übergang Phase 1 zu Phase 2);
- stiegen die externen Kosten, so konnten diese durch Erhöhung der internen Kosten wieder gesenkt werden (wie beim Beginn der Phase 1).

Seit Mitte der 80er Jahre veränderte sich aber die externe Kostenstruktur grundlegend,

weil die Perestroika ein Loslösen von östlichen Diktaten ermöglichte und die Kreditaufnahme im Westen zu immer neuen Rücksichten zwang. Das Entscheidungsproblem der politischen Elite war nicht lösbar, weil für keine der alternativen Maßnahmen (entweder externe oder interne Kostensenkung) Mittel vorhanden waren und damit ein intern-externer Kostentausch entfiel. Die politische Elite konnte somit die Kostenstruktur der Handlungsoptionen der Bürger nicht mehr beeinflussen sondern mußte deren Optionenwahl abwarten.

Eine 40jährige Politik, die zu defensiven Maßnahmen für den Erhalts der 'sozialistischen' Institutionen gezwungen war, statt zu konstruktiven, an den Bedürfnissen der Bürger orientierten Maßnahmen, hatte alle Mittel aufgebraucht, die hätten eingesetzt werden können. Das Grundproblem war, daß einerseits immer, wenn innenpolitische Erfolge erzielt wurden, die ideologische Verpflichtung gegenüber der sowjetischen politischen Elite gefährdet war, weil vom rechten Weg abgewichen wurde, und daß andererseits immer, wenn das Verhältnis zur sowjetischen Führung gut war, die Unzufriedenheit der Bevölkerung zunahm. Als die externen Kosten durch die Perestroika verschwanden, war es zu spät, um intern einen Gewinn daraus zu ziehen, weil sich die Bürger als Folge ihrer politischen Neutralisierung von den sozialistischen Institutionen bereits abgekehrt hatten.

Im Jahre 1989 wiederholten sich noch einmal die gescheiterten Versuche der politischen Elite, die Bürger in ihrer Wahl von Handlungsoptionen zu beeinflussen. Der Unterschied zu solchen Versuchen in der Vergangenheit bestand darin, daß nun nicht mehr die Bedingungen kontrolliert werden konnten, unter denen die Bürger Optionen wählten. Dadurch waren die entsprechenden Maßnahmen eindeutiger und rascher mit unbeabsichtigten Folgen verbunden, die den Systemzerfall beschleunigten statt zu bremsen.

Der größere Spielraum, den die Bürger bei ihrer Wahl von Handlungsoptionen erhielten, rückt zwei Fragen in den Blickpunkt: die Frage nach den Bedingungen, unter denen eine oppositionelle Avantgarde entsteht, sowie die Frage nach den Bedingungen, unter denen sich ein oppositioneller Kern zu einer Massenbewegung entwickelt. Beide Fragen berühren interessante theoretische Probleme. Die Entstehung einer Avantgarde setzt eine Lösung des Trittbrettfahrerproblems voraus. Vorhandene Lösungsvorschläge beziehen sich auf besondere Eigenschaften wie Idealismus, Enthusiasmus oder Charisma^[18], auf die Annahme, daß einige Akteure besondere ideologische Ziele verfolgen, von deren moralischer Überlegenheit sie überzeugt sind so daß sie abweichende Bewertungen von Handlungsoptionen vornehmen^[19], oder auf die Annahme eines unterschiedlichen revolutionären Potentials von Akteuren, so daß z.B. das öffentliche Eintreten für ein bestimmtes Ziel von Persönlichkeiten wie Walesa und Havel als ein Signal für andere wirkt, die Erfolgswahrscheinlichkeit des eigenen Engagements höher einzuschätzen.^[20] Unseres Erachtens sind diese Lösungsvorschläge aus der Sicht der Wende von 89 ergänzungsbefürftig.^[21] Für die Beantwortung der Frage nach dem Entstehen einer Massenbewegung sind einerseits Schwellenwerte wichtig^[22], aber auch die Höhe der sich ergebenden Koordinationskosten sowie die Einschätzung der Wahrscheinlichkeit von Sanktionen seitens der politischen Elite^[23] verdienen Berücksichtigung.

4.1 Die Festigung einer Opposition seit Mitte der 80er Jahre

Die oppositionelle Handlungsalternative (Option 4) wurde zunächst nicht im Hinblick auf die Möglichkeit einer Revolution gewählt, denn die Ziele oppositioneller Akteure waren viel

bescheidener. Die Ziele änderten sich erst, als Aktionen der Bürger spürbare Ergebnisse aufwiesen - die Wahrscheinlichkeiten der Erreichung weiter gesteckter Ziele hatte sich geändert. Darauf beruhte die Dynamik des Herbstes 1989. Die Bürger, die die Option 4 trotz hoher Strafandrohung wählten, waren keine Sonderlinge, Fanatiker oder sonstwie anders geartete Akteure, deren Handeln sich systematischer Erklärung entzieht. Es waren Akteure, die aufgrund ihrer Lebensbedingungen eine oppositionelle Handlungsoption wählten, mit der Absicht, dadurch ihre Lebensqualität (die wir als Kombination von physischem Wohlbefinden und sozialem Ansehen auffassen) zu verbessern.

Wir meinen, daß es vor allem zwei Handlungsbedingungen sind, die die Entstehung einer wirkungsvollen Opposition begünstigen: erstens müssen Opportunitätsstrukturen vorhanden sein, deren Nutzung für den einzelnen Bürger mit niedrigen Kosten verbunden ist, und zweitens müssen diese Opportunitätsstrukturen die Kumulation von Erfahrungen im Umgang mit politischen Restriktionen fördern.

Die Elite autoritärer Systeme ist stets bestrebt, Massenversammlungen ihrer Bürger zu kontrollieren. Um spontane, unkontrollierte Ansammlungen zu verhindern, baut sie hohe Barrieren auf (z.B. über ein Monopol für Genehmigungsverfahren). Es gab aber in der DDR eine Institution die Möglichkeiten für Versammlungen bot, ohne direkt der Kontrolle der politischen Elite zu unterliegen. Gemeint ist die Kirche. Das Anwachsen einer Opposition in den 80er Jahren kann nicht ohne die Existenz dieser Besonderheit erklärt werden: die Kirche als Institution hatte in der DDR ausgehandelte Rechte, deren spätere Wirkungen ursprünglich nicht beabsichtigt waren, aber oppositionellen Bürgern zugute kommen konnten. Der Ehrgeiz der politischen Elite nach diplomatischer Anerkennung und einer international politisch aktiven Rolle zwang zur Respektierung auch solcher Regeln, die ihren Ursprung außerhalb sozialistischer Verhältnisse hatten. Die Religionsfreiheit sowie die Unantastbarkeit der Kirchen gehörten dazu. Zunächst war dies auch nicht problematisch, weil in den 50er und 60er Jahren die Kirchen schon bald eine marginale Position einnahmen und die Mehrheit der Bürger sich im alltäglichen Handeln atheistisch orientierte. Die Konfessionszugehörigkeit war mit Gründung der DDR kein Karrieremittel mehr, und nach und nach wurden auch Taufen, Konfirmationen und kirchliche Eheschließungen zu etwas nicht mehr zeitgemäßem. Zurück blieb in den Kirchen nur jene kleine Gruppe von Bürgern, die Religion als eine Angelegenheit des Glaubens betrachtete.

Die marginale Position der Kirche änderte sich erst in den späten 70er und 80er Jahren, jedoch nicht aufgrund religiöser Einkehr der Bürger. Kirchliche Einrichtungen wurden immer mehr ein Versammlungsort, wie es unter den staatlich kontrollierten Verhältnissen keinen vergleichbaren gab. Die sich dadurch ausbildenden Opportunitätsstrukturen senkten für den Einzelnen die Kosten für die Herstellung von Beziehungen zu potentiell gleichgesinnten Bürgern. Bei den wachsenden Systemproblemen der 80er Jahre boten nun plötzlich die unter anderen Absichten ausgehandelten Freiräume der Kirche einen Ort, an dem zumindest die direkte Macht der politischen Elite endete. Die Möglichkeit der Versammlung und des Austauschs von Erfahrungen mit problematischen Systembedingungen, das Gefühl der Übereinstimmung mit anderen und das Entstehen persönlicher Netzwerke^[24] rückte die Kirche in der Öffentlichkeit allmählich wieder ins Blickfeld. Weil auf Teilnahme an ungenehmigten Versammlungen (im Justizjargon 'Zusammenrottung' genannt) hohe Strafen standen, senkten die mit den Kirchen ausgehandelten Rechte auf ein religiöses und kulturelles Eigenleben die Kosten für nicht-systemkonforme Versammlungen drastisch.

Informationen über die politische Meinung anderer Bürger konnten bis dahin normalerweise nur über kleine persönlichen Netzwerke, die auf Vertrauen und starken Bindungen beruhen, erworben werden.^[25] Je mehr nun die Kirche auf ihre unbeabsichtigt entstandene Popularität einging, indem sie Brücken baute, um weltanschauliche Toleranz in ihren Mauern zu ermöglichen, desto stärker schuf sie Opportunitäten für oppositionelles Handeln, und zwar als spontanes Ergebnis der Handlungen vieler Bürgern, die nach kulturellen und sozialen Alternativen suchten. Die Kirche gewann so als selbständiger Faktor für institutionelle Stabilität an Bedeutung, so daß die Elite sich mehr und mehr gezwungen sah, an sie direkte politische Zugeständnisse zu machen. Dies führte zur Rolle der Kirche als Unterhändler in der sogenannten ‘Familienzusammenführung’, wodurch die Kirche Teil des Tores nach Westen wurde.^[26]

Eine weitere Folge der gestiegenen sozialen Resonanz der Kirchen bestand in der neu entstandenen Möglichkeit, persönliche Erfahrungen auszutauschen und Schutz zu erhalten von einer Institution, deren politisches Gewicht wuchs. Dies führte bei kirchennahen Bürgern realistischeren Erwartungen hinsichtlich der Macht des Systems, wohingegen Bürger, die sich in Nischen zurückgezogen hatten, eher zu Resignation und zur Erwartung neigten, gegen dieses übermächtige System nichts ausrichten zu können. Schließlich sind die organisatorischen Ursprünge der Bürgerbewegungen in den Kirchen zu finden und wurden Parteien im Rahmen der evangelischen Kirche gegründet (z.B. die Deutsche Sozialdemokratische Partei und der Demokratische Aufbruch).

Die kirchlichen Institutionen lieferten somit unbeabsichtigt die zwei oben erwähnten Handlungsbedingungen, die die Entstehung einer oppositionellen Avantgarde begünstigen: einerseits die Strukturen, die Gelegenheit für Versammlungen ohne direkte Kontrolle der politischen Elite bieten, andererseits die Möglichkeit für das Sammeln von Erfahrungen über den Umgang mit politischen Restriktionen. Damit konnte sich nun eine relativ stabile, aber dennoch klein bleibende politisch aktive Opposition ausbilden, deren systembedrohende Bedeutung im Herbst 1989 hervortrat. Die Reaktion der politischen Elite blieb dann auch nicht aus.

4.2 Reaktionen der politischen Elite

Versuch der Restauration einer harten Linie

Seit auf dem 11. Parteitag der SED 1986 deutlich wurde, daß die gealterte politische Elite nicht bereit war, die wachsenden wirtschaftlichen Probleme durch Reformen zu lösen, wurde auch wieder der Druck auf die inneren Bedingungen verstärkt. Ein aufschlußreiches Beispiel für Bemühungen, ‘den Anfängen’ oppositioneller Regungen ‘zu wehren’, ist das Verbot der sowjetischen Zeitschrift *Sputnik* im Herbst 1988. Dies war zugleich ein Signal, denn nun waren Informationen aus dem Osten für die Elite gefährlicher geworden als jene aus dem Westen. Ironischerweise mußte für das Verbot, welches vor allem für treue, dem Staat ergebene Bürger (Option 1) eine derbe Erschütterung bedeutete, der Postminister (ein Abgeordneter der CDU) offiziell verantwortlich zeichnen. Dies war eine Verzweiflungstat, die die Konzeptionslosigkeit und Verwirrung der letzten Jahre vor der Wende verdeutlicht. 1989 schließlich, nachdem die Kirchen in Fragen der Ausreise mit entscheiden konnten, drohte auch die Kontrolle über die Abwanderung (Option 5) verloren zu gehen.

Der Verlust der Kontrolle über die Option 5 war eine Folge der erfolglosen

Verhandlungen der politische Elite mit der ungarischen Regierung. Mit dem Ende der Breschnev-Doktrin (bzw. mit der Perestroika) waren alle osteuropäischen Staaten aus der sowjetischen Umklammerung entlassen; dadurch gewannen Hoffnungen auf Öffnung der Grenzen nach Westeuropa ein größeres Gewicht. Immer stärker wurden daher 1989 Versuche der politischen Elite, die verbliebene Macht dazu zu benutzen, den Druck auf die inneren Bedingungen zu erhöhen. Die stets wiederholte Formel hieß: 'ohne wenn und aber' ist der Linie der Partei zu folgen! Den Hardlinern kam das Massaker von Peking gerade recht, um als eine versteckte Drohung zu dienen. Aber nur bei absoluter Kontrolle über die Option 5 hätte die Verstärkung des innenpolitischen Drucks Aussicht auf einen momentanen Erfolg versprochen. Da diese Kontrolle aber immer mehr schwand, verursachte die Politik innenpolitischer Härte, daß die Option 5 geradezu dramatisch stieg. Das Neue gegenüber den 50er Jahren bestand darin, daß zunehmend die Option 5 gewählt wurde ohne zugleich die Option 4 zu schwächen, die sich über die von kirchlichen Institutionen unbeabsichtigt geschaffenen Opportunitäten stabilisierte.

Die Politik der Stärke seitens der politischen Elite endete am 9. Oktober 1989, als die Machtprobe gegen die Leipziger Demonstranten verloren ging. Der Rückzug der bereitstehenden Polizeiverbände aus dem Stadt kern von Leipzig signalisierte die Niederlage des harten Kurses.

Versuch einer Politik der Reformen

Die Entmachtung Honeckers sollte der politischen Elite wieder mehr Handlungsspielraum verschaffen. Die Antrittsrede von Krenz zeigte aber deutlich, daß dafür kein Konzept vorhanden war. Dies war die wohl größte Überraschung: nur diejenigen waren im Laufe der achtziger Jahre in der Elite verblieben, die keinerlei Alternativen im Kopf hatten. Den Worten nach wurde nun auf die Option 2 (Reformbemühungen der Bürger) gesetzt. Das Versprechen von tiefgreifenden Reformen blieb aber eine Absichtserklärung. Option 2 konnte zu diesem Zeitpunkt nicht mehr als Ventil wirken, weil Reformen davon abhingen, daß die Abwanderung unter Kontrolle gebracht wurde.

Statt dessen führte das Propagieren dieser Option zu immer überraschendere Symptomen des Systemzerfalls. Die Forderungen der Bürger auf den Demonstrationen wurden zum direkten Kriterium der Handlungen der politischen Elite; deren politische Bemühungen wurden mit oppositionellen Forderungen (Option 4) und Abwanderung (Option 5) beantwortet. So zum Beispiel der Versuch der Regierung Krenz, ein neues Reisegesetz zu beschließen. Die öffentliche Vorstellung des eiligen Entwurfs Anfang November, fiel in der Montagsdemonstration glatt durch. Auch die konfuse Bekanntgabe des Politbürobeschlusses zur Grenzöffnung durch Schabowski auf der Pressekonferenz vom 9. November entbehrt völlig der Eindeutigkeit und bedeutete noch nicht die eigentliche Grenzöffnung; Eindeutigkeit schafften dann wenige Stunden später Bürger an den Grenzübergängen, vor allem in Berlin. Die Grenze war offen, und dieses fundamentale Ereignis war nicht die Folge einer Entscheidung der politischen Elite, sondern ergab sich aus einer diffusen Situation.^[27]

Damit war die Innensteuerung des gesellschaftlichen Systems faktisch beendet. Die entscheidenden, Stabilität sichernden institutionellen Stützen des Staatsgebildes DDR (exekutive Gewalt und Grenzsicherung) bestanden nicht mehr. Das weitere Tempo wurde nun von äußeren Ereignissen beeinflußt. Zunächst waren die politischen Ereignisse bis Dezember von politischen Enthüllungen bestimmt: immer neue Entdeckungen sorgten für

die politische Demontage, die mit dem geschlossenen Rücktritt des Sekretariats des ZK der SED endete.

Sicherung des Rückzugs

Die neue Regierung Modrow war jedoch kaum mehr als eine Nachlaßverwaltung bis zur Übergabe der Entscheidungsgewalt an eine legitimierte Regierung. Ihre politischen Vorstellungen nahmen kaum noch Einfluß auf die Entscheidung der Bürger für bestimmte Handlungsoptionen; ihre Politik war sozusagen der Versuch des Aushandelns von Rückzugsbedingungen für die abdankende politische Elite.

Das entscheidende externe Ereignis schließlich trat im Dezember 1989 mit der Ankündigung der Möglichkeit einer Währungsunion der Bundesrepublik mit der DDR ein. Diese Vorstellung beseitigte in kurzer Zeit in der öffentlichen Meinung alle hindernden Konzepte, wie z.B. das der Konföderation und das eines langen schrittweisen Zusammenwachsens beider deutscher Staaten. Je rascher sich der innere wirtschaftliche und soziale Verfall vollzog, desto attraktiver wurde die Vorstellung eines schnellen Beitrags zur Bundesrepublik. Die Ankündigung einer Währungsunion war das Signal für den raschen Bedeutungsgewinn des Kriteriums, das bei den ersten freien Wahlen im März 1990 entscheidend wurde.

Die Aussicht auf Beendigung des institutionellen Verfalls der vergangenen Monate mittels Übernahme eines fertigen und erprobten gesellschaftlichen Systems war für die Bürger entscheidend: statt ungewisser Experimente den sichersten Weg einschlagen. Faktisch war nun die Optionswahl ein spontaner Prozeß der Bürger, auf die die politische Elite keinerlei Einfluß mehr hatte. Die Wahl im März 1990 warf ihre Schatten voraus bis in den Januar. Im Januar begann auch der Popularitätsverfall der neugegründeten sozialdemokratischen Partei DSP (im Januar zur SPD umbenannt). Die Formierung einer neuen politischen Elite war nun völlig von Stellungnahmen hinsichtlich des Beitrags der DDR zur Bundesrepublik und dessen Tempo abhängig.

4.3 Von oppositioneller Avantgarde zu Massenbewegung

Wenn vor 1989 die Unzufriedenheit von Bürgern mit dem System stieg, fand von den zwei systembedrohenden Optionen (4 und 5) Abwanderung stets den größeren Zuspruch gegenüber der Ausbildung einer politischen Opposition. Wie kam es zur wachsenden Attraktivität der Option 4? Im Herbst 1989 gab zwar die Existenz einer oppositionellen Avantgarde den Anstoß für das Entstehen der Protestbewegung. Eine Massenbewegung kommt jedoch nicht einfach durch Erweiterung eines oppositionellen Kerns zustande, denn dazu muß der Schwellenwert für Teilnahme der Bürger an Demonstrationen niedrig genug sein.

Zwei zusammenhängende Ereignisse trugen zur Senkung dieser Schwellenwerte bei. Zum einen bewirkten die Ereignisse in Ungarn und der CSSR wohl bei allen Bürgern eine mehr realistische Einschätzung der Fähigkeit der politischen Elite, durch Repression die Proteste zum Schweigen zu bringen - die Offenkundigkeit der außenpolitischen Schwäche war schließlich von Durchschnittsbürgern erzeugt worden. Zum anderen tauchten Teile der politischen Elite den Sommer über einfach unter, und somit blieben bohrende Fragen nach ihrem Verbleib unbeantwortet; so mußte bereits das beharrliche Auftreten von kleinen Protestgruppen als offen zugegebene Machtsschwäche erscheinen.

Ein niedriger Schwellenwert bedeutet niedrige Partizipationskosten, wodurch das relative Gewicht von Handlungsanreizen steigt. Bei großen historischen Ereignissen werden im Nachhinein Anreize mit Kollektivgut-Charakter (z.B. der erstrebte postrevolutionäre Zustand) gern in den Vordergrund gerückt, obwohl im September 1989 Kollektivgüter wie Öffnung der Grenzen, freie Wahlen oder gar Anschluß an die Bundesrepublik als Ziele für demonstrierende Bürger kaum eine Rolle gespielt haben dürften. Demgegenüber werden andere Anreize, die mit dem Heroismus und der moralischen Selbstlosigkeit kollektiver Aktionen nicht vereinbar scheinen, oft heruntergespielt oder ganz übersehen. Ein Beispiel dafür ist der ‘Sensationswert’ außergewöhnlicher Ereignisse^[28], denn sinkende Teilnahmekosten erhöhen die Neugier, etwas nie dagewesenes mit eigenen Augen gesehen zu haben. Die Kontinuität der Demonstrationen in Leipzig hat nicht wenige Neugierige bewogen, sich als Zuschauer auf den Karl-Marx-Platz zu begeben. Partizipation trat somit in zwei Spielarten in Erscheinung: einer eindeutigen (sich am Demonstrationszug von der Nikolaikirche zu beteiligen) und einer zurückhaltenden (auf dem Karl-Marx-Platz herumstehen). Noch am 9. Oktober standen mehr Neugierige am Rande, als es Demonstranten gab. Für diese Zuschauer waren die Kosten gering, und der Nutzen lag mit Sicherheit nicht bei Zielen mit Kollektivgutcharakter - die Bratwurstbuden vor Ort blieben nicht ohne Anziehungskraft. Erst später bildeten sich realistische Erwartungen hinsichtlich der Verwirklichung von Kollektivgut-Zielen (wie Ablösung der politischen Elite durch reformbereite Politiker oder Verbesserung der Wirtschaftslage), aber dann auch gleich mit großem Tempo.

Für das Zustandekommen einer Massenbewegung mußten jedoch - zusätzlich zu niedrigen Schwellenwerten für Partizipation - zwei weitere Bedingungen erfüllt sein: erstens eine für kollektive Aktionen notwendige Lösung des Koordinationsproblems, und zweitens die Anpassung von Einschätzungen der Erfolgschancen kollektiven Handelns - und damit ein Wandel der Zielvorstellungen der Bürger - an die sich rasch ändernden Bedingungen.

Stillschweigende Koordination

Massenversammlungen erfordern die zeitliche und räumliche Koordination einer Vielzahl von Akteuren, und eine solche Koordination ist normalerweise mit beträchtlichen Kosten verbunden, die von den Organisatoren der Massenveranstaltungen getragen werden. Die Protestaktionen im Herbst 1989 kamen aber ursprünglich ohne Organisatoren - d.h. spontan - zustande. Wie wurde dabei das Problem der Koordinationskosten gelöst? Auch hier waren es wieder die Kirchen, die unbeabsichtigt zur Lösung dieses Problems beitrugen. Genauer gesagt war es die bereits jahrelang stattfindende Veranstaltung der Friedensgebete in der Nikolaikirche zu Leipzig, die ausschlaggebende Bedeutung erhielt. Eine Gruppe von 50 bis 100 Bürgern, die als Ziel die direkte Ausreise verfolgten^[29], versammelte sich regelmäßig montags 17.00 Uhr zum Friedensgebet und 18.00 Uhr zur Versammlung auf dem Nikolai-kirchhof. Infolge der Berichte in den westlichen Medien und der mündliche Weitergabe eines so unkomplizierten ‘Protestfahrplans’ stellten sie dabei unbeabsichtigt das Kollektivgut eines genauen, sich wöchentlich wiederholenden Zeitpunkts und Ortes für Zusammenkünfte her, wodurch die Koordinationskosten für nicht-organisierte Versammlungen - im Unterschied zu anderen Städten in der DDR - außerordentlich niedrig gehalten wurden.^[30] Dieser zeitlich und räumlich eindeutige Koordinationspunkt - sozusagen ein ‘unpersönlicher Koordinator’ - sorgte für die stillschweigende Abstimmung individueller Erwartungen und

Entscheidungen, ohne daß Vereinbarungen potentieller Demonstranten über gemeinsame Aktionen nötig gewesen wären.^[31]

Spätere Demonstrationen in anderen Städten versuchten das Leipziger Modell zu übernehmen (z.B. den Zeitpunkt Montag Nachmittag), andere mußten, wie in Berlin am 4. November, ausdrücklich für einen bestimmten Zeitpunkt und Versammlungsort organisiert werden^[32] oder entstanden aufgrund eines singulären eindeutigen Ereignisses, wie z.B. in Dresden bei der Durchfahrt von Zügen mit DDR-Bürgern, die in die Prager Botschaft geflüchtet waren und deren Ausreise auf Drängen des Politbüros noch einmal über das Territorium der DDR in die Bundesrepublik führen sollte. Diese Proteste erreichten jedoch nicht die Wirksamkeit jener kontinuierlich anwachsenden in Leipzig.

Wandel der Zielvorstellungen der Bürger

Veränderung der Bedingungen bleiben nicht ohne Folgen für Einschätzungen von Erfolgsschancen gestellter Ziele. Die Ziele der Demonstrationen wurden aber bereits im Oktober 1989 nur noch in geringem Maße von Bürgern aus oppositionellen Gruppen (Option 4) beeinflußt, wodurch auch früheren Erfahrungen aus oppositionellen Aktivitäten entwertet wurden. Die sich unter dem Einfluß neuer Bedingungen ändernden Zielvorstellungen der Bürger lassen sich grob unter einigen Formeln zusammenfassen.^[33]

"Wehre dich täglich"

Die Strategie der politischen Elite, notfalls politische Passivität (Option 3) für die Bürger attraktiv zu machen, hatte Stillhalten in allen Lebensbereichen und Rückzug in private Nischen zur Folge. Aber diese privaten Bollwerke konnten sich die Bürger aufgrund der schlechten wirtschaftlichen Bedingungen nur ungenügend schaffen, und zudem war das Ausgeliefertsein an willkürliche Entscheidungen der politischen Instanzen von einer wachsenden Zahl von Bürgern nicht mehr zu bewältigen. Aus dem Fehlen einer öffentlichen Sensibilität für individuelle Rechte entstand neben Resignation und dem gezielten Aufbau privater Netzwerke eine dritte Variante des sich Behauptens in Form der Suche nach Gleichgesinnten, die Unterstützung gaben in der Formulierung von Anträgen, Einsprüchen, Petitionen usw. So entstanden neue oppositionelle Gruppen, die eine schrittweise Veränderung jener Bedingungen anstrebten, unter denen alltägliche Probleme im Umgang mit Behörden und politischen Instanzen entstehen konnten.

"Politische Anerkennung als Opposition"

Zunächst war es das Ziel der Bürger in der politischen Opposition, von der politischen Elite öffentlich anerkannt zu werden. Angesichts der Kriminalisierung jeglicher politisch unerwünschter Aktivität in der Vergangenheit war die Respektierung von Bürgerrechten im ganz alltäglichen Sinne eine fernere Erwartung, die jedoch die politische Anerkennung einer Opposition voraussetzte. Die Anerkennung der Rechtmäßigkeit der Gründung von Parteien und Bewegungen wurde dann auch im August und September 1989 eines der tragenden Ziele, als sich in Leipzig die Versammlung der Ausreisewilligen allmählich zu einer Demonstration im Sinne einer politischen Opposition wandelte. Waren es Anfang September noch ca. 300 Demonstranten montags an der Nikolaikirche, so stieg die Zahl Mitte

September auf ca. 2000 an. Ihre Ziele waren nun auch auf die Herstellung eines Dialogs mit der politischen Elite gerichtet.

"Das System muß geändert werden"

Im Verlauf des September machten sich nun auch Bürger mit politisch reformerischen Zielstellungen den Koordinationsmechanismus des Montagsgebets bzw. der Nikolaikirche zunutze; statt 'wir wollen raus' war ihre Parole 'wir bleiben hier'. Zunächst versammelten sich am späten Montag Nachmittag etwa 4.000, aber zwei Wochen später waren es bereits 70.000 Demonstranten auf dem damaligen Karl-Marx-Platz in Leipzig. Die Forderung der politischen Opposition nach Systemveränderung hatte eine schnelle Wirkung auf den Teil der Bevölkerung, dessen Schwellenwert für Partizipation sich im Sinken befand und der in erster Linie die DDR nicht verlassen wollte. Die Forderung nach Systemveränderung kam zwar von der kleinen politischen Opposition, deren Einfluß auf die Ziele und den weiteren Verlauf der Demonstrationen schwand jedoch schon bald völlig, aber vorerst deckten sich noch die Absichten der politischen Opposition und der dazugestoßenen Bürger, die sich bisher passiv verhalten hatten (Option 3). Die Entkriminalisierung der Gründung der neuen politischen Parteien und Bewegungen durch die politische Elite wurde zu diesem Zeitpunkt noch kaum zur Kenntnis genommen.

"Die Mauer muß weg"

Nun ging es um die Respektierung der Bürgerrechte durch die Elite und vor allem um die Öffnung der Grenzen. Diese Welle der Demonstrationen hatte die größte Resonanz. Die Schwerpunktziele einer grundlegenden demokratischen Reform rückten innerhalb von 6 Wochen in erreichbare Nähe, aber die Auseinandersetzung um das neue Reiserecht spitzte sich zu einer Machtprobe zu, an deren Ende im November das Scheitern der politischen Elite besiegelt war. Mit der Öffnung der Grenze ging aber auch die Zahl der Demonstranten zurück, denn für viele der seit Mitte Oktober hinzugekommenen Demonstranten war damit die wichtigste Forderung erfüllt. Aber im Schatten der Forderung nach freiem Reisen wurden auch die Ziele der ursprünglichen Opposition nach politischen Reformen verwirklicht: Rücktritt Honeckers, Zulassung der Organisationen der Bürgerbewegungen, Streichung der führenden Rolle der SED aus der Verfassung, Pressefreiheit, und Demonstrationsrecht.

"Wir sind ein Volk"

Der rasante Herrschaftsverfall der politischen Elite - erkennbar an ihrem Einlenken - schuf die Bedingung für immer weiterreichendere Forderungen. Zunächst die Forderung nach einer Konföderation, aber mit dem Angebot einer Währungsunion seitens der Bundesrepublik wuchs die Forderung nach staatlicher Einheit. Der Besitz der vor allem seit den 80er Jahren begehrten D-Mark und die Hoffnung auf eine rasche Angleichung des Lebensstandards machte für die Mehrheit der Bürger jede Art von neuen Experimenten suspekt. Bei der Mehrheit war der Protest nicht politisch motiviert sondern beruhte darauf, daß ein DDR-Bürger trotz vergleichbarer, wenn nicht größerer Anstrengungen, immer erheblich schlechter dastand als sein Verwandter in der Bundesrepublik. Die Zunahme der Besuchsreisen in den 80er Jahren vervielfältigte die Erfahrungen dieser Diskrepanz.

Dies stand im Gegensatz zu den Vorstellungen der Oppositionellen in den Bürgerbewegungen, die genau die umgekehrte Reihenfolge erstrebten: erst Schaffung demokratischer Verhältnisse, dann Verbesserung konsumptiver Bedingungen. Der auf die Durchführung freier Wahlen gerichtete Protest repräsentierte wohl den letzten Konsens zwischen oppositionellen Bürgern (Option 4) und jenen, die sich durch Rückzug ins Private (Option 3) mit dem Regime arrangiert hatten. Mit dem Einlenken in der Frage freier Wahlen war die politische Elite praktisch entmachtet und die Entscheidung über die weitere Entwicklung der DDR lag nun bei den Bürgern. Im Januar und Februar 1990 war deshalb nur noch das Tempo des Beitritts zum Bundesgebiet Thema der Demonstrationen. Immer mehr Demonstranten zogen sich aus den Demonstrationen zurück, weil nunmehr Wahlen statt Proteste Einflußnahme versprachen.

5. Fazit

Unser Versuch, die friedliche Revolution 1989 in der DDR sowie deren Vorgeschichte zu modellieren, konzentrierte sich auf die Analyse des gesellschaftlichen Inter-aktionssystems und dessen Wandel im Zeitablauf, unter Berücksichtigung der internationalen Rahmenbedingungen und der von diesem Interaktionssystem bewirkten Ereignisse. Um die historisch bedingte Komplexität gesamtgesellschaftlicher Prozesse in den Griff zu bekommen wurde - bewußt vereinfachend - zwischen nur zwei Gruppen von Akteuren unterschieden (Bürger und politische Elite), bei jeder Gruppe von Akteuren nur einer geringen Anzahl von Zielen und Handlungsalternativen (Optionen) Rechnung getragen, und wurden nur die wichtigsten institutionellen und strukturellen Restriktionen in die Analysen aufgenommen. Soviel zur Heuristik, an der sich die Modellierung orientierte.

Eingangs war behauptet worden, daß die Ereignisse im Herbst 1989 völlig unerwartet kamen. Dies bleibt festzuhalten für den genauen Zeitpunkt der friedlichen Revolution, sowie was die Tatsache betrifft, daß für die Vorhersage von Makro-Phänomenen stets auch Konstellationen von historisch entstandenen (d.h. oft 'einmaligen') Bedingungen in Betracht gezogen müssen, deren gleichzeitiges Auftreten nicht eindeutig vorhersagbar ist. Daß die Ereignisse in der DDR Ende der achtziger Jahre auf eine revolutionäre Situation zusteuerten, war jedoch global vorhersagbar aufgrund der Erkenntnisse, die Alexis de Tocquevilles bereits 1856 in 'L'Ancien Régime et la Révolution' durch seine Analysen der französischen Revolution gewonnen hatte. Denn, so lautete sein Befund, es ist nicht immer so, daß Revolutionen ausbrechen, wenn die Zustände sich verschlechtern; es geschieht häufiger, daß es zu revolutionären Aktionen kommt, wenn die Regierung ihren Griff lockert. Dies war aber Ende der achtziger Jahre, wie oben dargelegt, genau der Fall: je weniger die politische Elite die Optionenwahl der Bürger beeinflussen konnte, desto mehr wurde oppositionelles Verhalten eine reale Alternative zu Passivität und Rückzug in private Nischen.

Obwohl theoretische Überlegungen eines 'klassischen' Soziologen wie de Tocqueville zum Verständnis der Ereignisse im Zusammenhang mit der friedlichen Revolution beigetragen haben, stehen einige Aspekte dieser Revolution im Widerspruch zu Vorhersagen, die gängige Theorien kollektiven Handelns implizieren. Die friedliche Revolution in DDR wird damit zum Testfall, der eine Modifikation und Präzisierung dieser Theorien erforderlich macht. Abschließend sollen beispielhaft Widersprüche hinsichtlich zweier Theorien erwähnt und die Richtung einer möglichen Modifikation dieser Theorien skizziert werden: Hirschman's Theorie der Reaktionen auf Leistungsabfall bei Unternehmen, Organisationen

und Staaten, sowie Olson's Theorie kollektiven Handelns.^[34]

In erster Instanz ging Hirschman davon aus, daß Abwanderung (Option 5) und Widerspruch (Option 4) alternative Reaktionsweisen auf Leistungsabfall darstellen: wo Abwanderung attraktiv ist, erübrigt sich Widerspruch, bzw. wenn Abwanderung ausgeschlossen ist, tritt Widerspruch auf. Jede der zwei Reaktionsweisen unterminiert jeweils die andere, wobei vor allem die Möglichkeit für Abwandern die Artikulation von Widerspruch verhindert, da Widerspruch Anstrengung und Zeit kostet und zudem, um effektiv zu sein, kollektives Handeln erfordert.^[35] Nun entstand aber ab Sommer 1989 in der DDR eine Situation, in der durch die Öffnung der ungarischen Grenze nach Österreich die Möglichkeit der Abwanderung gegeben war und zugleich Protestverhalten immer weitere Kreise der Bevölkerung einschloß. Wie ist dieses gleichzeitige Auftreten von Abwanderung und Widerspruch zu verstehen?

Es ist ein glücklicher Umstand, daß Hirschman selbst sich mit dieser Frage beschäftigt hat als er 1990-91 am Wissenschaftskolleg in Berlin arbeitete und direkten Zugang zu Teilnehmern und Beobachtern der Ereignisse vom Herbst 1989 hatte.^[36] Hirschman's Antwort geht von der Überlegung aus, daß der plötzliche Zugang zu bis dahin verschlossenen Handlungsoptionen das Gefühl eines Machtwuchses hervorruft wodurch andere Optionen, für die man sich bisher zu schwach glaubte, in den Bereich des Möglichen rücken. Mehr zugespitzt: wenn Menschen sich einmal das Recht erworben haben, sich frei zu bewegen, fangen sie an, sich im allgemeinen erwachsener (d.h. als sich frei äußernde Mitglieder ihres Gemeinwesens) zu verhalten. Bezogen auf die Ereignisse von 1989 heißt dies, daß das Unvermögen der politischen Elite, die Massenflucht über Ungarn und andere Nachbarländer zu verhindern, erfuhren die Bürger als Machtwuchs, aufgrund dessen sie meinten, auch den repressiven Maßnahmen der politischen Elite gegenüber oppositionellen Aktionen widerstehen zu können. Die friedliche Revolution war für Hirschman sozusagen der Anlaß für eine Modifikation seiner Theorie.

Ausgehend von Olson's Theorie kollektiven Handelns^[37] wäre zu erwarten gewesen, daß die meisten Bürger, ungeachtet des offensichtlichen Machtverlustes der Regierung, sich für längere Zeit nicht der oppositionellen Avantgarde angeschlossen hätten, um dann, falls deren Aktionen Erfolg haben sollten, später als Trittbrettfahrer von den Ergebnissen dieser Aktionen mit profitieren zu können. Der tatsächliche Verlauf der Demonstrationen folgte jedoch einem Muster, das von Diffusionsprozessen ganz anderer Art als der Verbreitung von Protestverhalten her bekannt ist: die Beteiligung entsprach der aus der Diffusionsforschung bekannten S-Kurve.^[38] Im obigen Abschnitt 4.3. wurden einige Vorschläge gemacht, wie die Überwindung des Trittbrettfahrerproblems unter den damals gegebenen Umständen zu erklären ist. Erstens wurde ein bestimmter selektiver Anreiz für eine Beteiligung an Massendemonstrationen, der sowohl aus ethischen Gründen als auch von einer Überschätzung von Handlungsanreizen mit Kollektivgut-Charakter her oft übersehen wird (gemeint ist der Sensationswert kollektiver Aktionen), in die Erklärung einbezogen. Zweitens wurde auf eine Zwischenform des Verhaltens (zwischen Teilnahme an kollektiven Aktionen und Trittbrettfahrerverhalten) hingewiesen, die es Bürgern ermöglicht, ihre Entscheidung, ob sie als Zuschauer oder als Teilnehmer auftreten, offen zu halten und kurzfristig von den jeweiligen Bedingungen vor Ort bestimmen zu lassen. Drittens wurde auf eine sehr interessante, aber vollständig unbeabsichtigte Lösung des Koordinationsproblem kollektiven Handelns hingewiesen, die sich in Leipzig im Zusammenhang mit den wöchentlichen Friedensgebeten in der Nikolaikirche ergeben hatte. Unseres Erachtens tragen diese, aus der

Analyse der friedlichen Revolution in der DDR erwachsenen Vorschläge dazu bei, Olson's Theorie kollektiven Handeln zu ergänzen und damit deren Verwendung in zukünftigen neuen Situationen zu erleichtern.

Anmerkungen

1. Dieser Aufsatz ist aus der Zusammenarbeit mit Kurt Mühler von der Universität Leipzig entstanden, dessen Kenntnisse der DDR-Gesellschaft von großem Wert waren.
2. In Wippler (1989) wird die Entwicklung von Revolutionstheorien skizziert, wobei auf die jeweils unterschiedliche Akzentsetzung motivationaler, struktureller und historischer Aspekte hingewiesen wird.
3. Eine Erklärung, warum die meisten Revolutionen zu einem unerwarteten Zeitpunkt stattfanden, liefert Kuran (1989, 1991).
4. Vgl. u.a. die Überlegungen zu Abwanderung und Widerspruch als alternativen Handlungsoptionen in Hirschman (1970).
5. Vgl. Tietzel et al. (1991); Opp (1991); Prosch & Abraham (1991).
6. Vgl. Boudon (1979).
7. Einerseits sollten nach Meinung der politischen Elite die Bedingungen so beeinflußt werden, daß die handelnden Akteure freiwillig die sozialen Institutionen unterstützen, indem sie dem Ruf der SED bedingungslos folgen; andererseits war die politische Elite darauf fixiert, daß Systemzerstörung nur absichtsvoll, konspirativ als gezielte Konterrevolution stattfinden könne. Deshalb galt die politische Neutralisierung der Bürger (hohes Bewußtsein für die eigene, private Sache) auch als akzeptabler Ausweg: wer sich um sein eigenes Wohl kümmert und dies nicht gefährden will, konspiriert nicht.
8. Vgl. Tietzel et al. (1991: S. 15-16); die Reihenfolge der Option 2 und 3 ist hier in Übereinstimmung der Reihenfolge der historischen Ereignisse umgekehrt.
9. Ähnlich wie z.B. bei Prosch & Abraham (1991) orientiert sich unsere Analyse an der SEU Theorie.
10. Vgl. Coleman (1982, 1990).
11. Die galt zumindest für durchschnittliche Bürger. Erfinder, Künstler z.B. genossen durchaus das Privileg der Toleranz durch die politische Elite, auch wenn ihre Bekenntnisse nicht so akzeptabel ausfielen.
12. Von 1950 bis 1961 waren dies ca. 3.1 Mio und zwischen 1961 und 1988 ca. 0.5 Mio. Vgl. Hölder (1992).
13. Die Formel lautete sehr einfach "wer nicht für uns ist, ist gegen uns".
14. Dieser Vorstellung lag der Gedanke zugrunde, daß seit 1961 die Verhältnisse zwar sozialistischen Charakter trugen, die Bürger aber noch immer mit kapitalistischen Rudimenten behaftet und noch nicht gegen den jederzeit drohenden Rückfall immunisiert waren. Hatte doch Lenin in "Was tun?" eindringlich davor gewarnt, daß sich jene Dinge, die den objektiven Interessen der ausgebeuteten Menschen am meisten schaden, sich ihnen dennoch spontan am hartnäckigsten aufdrängen. Deshalb sollte "der neue Mensch" eben im Sinne seiner "eigentlichen" Interessen erzogen werden.
15. Dies zeigte sich in extensiver Subventionspolitik, in Entwertung von sozialen Sicherheiten durch Sinken der Anforderungen, und innenpolitisch durch häufige 'Feiern' in den 80er Jahren.
16. Der Informationsempfang westdeutscher Fernsehsender hatte auch den Nebeneffekt der territorialen Teilung der Bevölkerung. Die Benachteiligten Gebiete lagen im Südosten und Nordosten, was ihren Bewohnern auch noch Spott einbrachte ("das Tal der Ahnungslosen").
17. IBM-PC's brachten bis zu 80.000 Mark.
18. Vgl. Coleman (1990: S. 210-230).
19. Vgl. Opp (1992).
20. Vgl. Tietzel (1991: S. 42).
21. Vgl. auch die Theorie sozialer Produktionsfunktionen in Lindenberg (1989).
22. Vgl. u.a. Oliver et al. (1985, 1988), Marwell et al. (1988).
23. Vgl. u.a. Taylor (1988: S. 65).
24. Vgl. Ohlemacher (1991).
25. Vgl. Völker, Mühler & Flap (1992).
26. Noch im Sommer 1989 galt der Protest an der Nikolaikirche in Leipzig dem Erzwingen der Ausreise und nicht der politischen Opposition im Sinne eines Systemsturzes.
27. Was nicht heißt, daß es nicht genug Anwärter auf Urheberschaft dieser Entscheidungen gibt.

28. Tullock stellt dem motivierenden Einfluß revolutionärer Ziele den "entertainment value of participation" gegenüber; vgl. Tullock (1974: S. 36 ff).
29. Im Frühjahr 1989 entstand das Gerücht, wenn man Montag abends vor dem Nikolaikirchhof verhaftet würde, könnte man 48 Stunden später schon in die Bundesrepublik abgeschoben sein.
30. In der Anfangsphase sorgte ein Polizeikordon um die Nikolaikirche dafür, daß sich Protestierende und Passanten der Leipziger Innenstadt nicht versehentlich vermischten.
31. Vgl. hierzu Schelling (1960: Kapitel 3), der die Bedeutung eines "focal point" für die Koordination von Erwartungen hervorhebt und den zugrundeliegenden Mechanismus als "tacit communication" interpretiert.
32. Vgl. hierzu auch die Darstellung von Mikromobilisierungsmodellen in Opp (1991: S. 313).
33. Vgl. Mühler & Wilsdorf (1991).
34. Vgl. Hirschman (1970) und Olson (1968).
35. Vgl. Hirschman (1970: S. 43).
36. Vgl. Hirschman (1993).
37. Vgl. Olson (1968).
38. Vgl. z.B. Hägerstrand (1965) und Rogers & Shoemaker (1971).

Literatur

- Bohse, R.; Hartmann, G.; Heise, U. u.a. (Hrsg.) (1989). *Jetzt oder nie - Demokratie!* Leipzig.
- Boudon, R. (1979). *La logique du social.* Paris.
- Coleman, J.S. (1982). *The Asymmetric Society.* New York: Syracuse University Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory.* Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Davies, J.C. (1962). Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review* 27, 1: S. 5-19.
- Gläßner, G.-J. (1992). *Der schwierige Weg zur Demokratie: vom Ende der DDR zur deutschen Einheit.* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Goldstone, J.A. (1982). The Comparative and Historical Study of Revolutions. *Annual Review of Sociology* 8: S. 187-207.
- Grabner, W.-J. (1990). Zur Stellung der Kirchen in den gesellschaftlichen Veränderungen der DDR. *Leipzig im Oktober.* Berlin.
- Guérard, F. (1991). *L'Allemagne un an après l'unification.* Paris: La Documentation Française.
- Gurr, T.R. (1970). *Why Men Rebel.* Princeton: Princeton University Press.
- Hägerstrand, T. (1965). A Monte Carlo Method approach to diffusion. *Archives Européennes de Sociologie* 6: S. 43-57.
- Heinze, Ch.; Pollack, D. (1990). Zur Funktion der politisch alternativen Gruppen im Prozeß des gesellschaftlichen Umbruchs in der DDR. *Leipzig im Oktober.* Berlin.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States.* Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A.O. (1993). Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History. *World Politics* 45, 2: S. 173-202.
- Hölder, E. (Hrsg.) (1992). *Im Trabi durch die Zeit - 40 Jahre Leben in der DDR.* Stuttgart: Metzler-Poeschel.
- Kuran, T. (1989). Sparks and prairie fires: A theory of unanticipated revolution. *Public Choice* 61, 1: S. 41-74.
- Kuran, T. (1991). Cognitive Limitations and Preference Evolution. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 147, 2: S. 241-273.
- Lindenberg, S. (1989a). Social Production Functions, Deficits, and Social Revolutions: a Theory of Revolution, Exemplified by Pre-Revolutionary France and Russia. *Rationality and Society* 1, 1: S. 51-77.
- Lhomel, E.; Schreiber, T. (1991). *L'Europe centrale et orientale: De l'espoir aux réalités.* Paris: La Documentation Française.
- Marwell, G.; Oliver, P.E. (1988). Social Networks and Collective Action: A Theory of the Critical Mass. III. *American Journal of Sociology* 94, 3: S. 502-534.
- Marx; Karl; Engels (1848). *Das kommunistische Manifest.*
- Meuschel, S. (1991). Wandel durch Auflehnung. *Berliner Journal für Soziologie* 1, 1: S. 15-27.

- Mühler, K.; Wilsdorf; S. (1991). Die Leipziger Monragsdemonstration - Aufstieg und Wandel einer basisdemokratischen Institution des friedlichen Umbruchs im Spiegel empirischer Meinungsforschung. *Berliner Journal für Soziologie* 1, 1: S. 37-45.
- Ohlemacher, T. (1991). Persönliche Netzwerke und die Mobilisierung politischen Protests. Stand der Forschungen und strukturanalytische Perspektiven. *Discussion Paper FS* III 91-104. Berlin: Wissenschaftszentrum.
- Oliver, P.E. (1988). The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass. II'. *American Sociological Review* 53, 1: S. 1-8.
- Oliver, P.E.; Teixeira, R. (1985). A Theory of the Critical Mass. I. Interdependence, Group Heterogeneity, and the Production of Collective Action. *American Journal of Sociology* 91, 3: S. 522-556.
- Olson, M. Jr. (1968). *Die Logik des kollektiven Handelns*. Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Opp, K.-D. (1991). DDR '89. Zu den Ursachen einer spontanen Revolution. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43, 2: S. 302-321.
- Opp, K.-D.; Gern, C. (1992). Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution in 1989. *Manuskript*.
- Prosch, B.; Abraham, M. (1991). Die Revolution in der DDR. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43, 2: S. 291-301.
- Rogers, E.M.; Shoemaker, F.F. (1971). *Communication of Innovations: A Cross-Cultural Approach*. New York: The Free Press.
- Schelling, T.C. (1960). *The strategy of conflict*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schneider, W. (1990). *Leipziger Demontagebuch*. Leipzig: u. Weimar.
- Skocpol, Th. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, M. (1988). Rationality and revolutionary collective action. Taylor, M., *Rationality and Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 63-97
- Tietzel, M.; Weber, M.; Bode, O.F. (1991). *Die Logik der sanften Revolution*. Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Tilly, L.A.; Tilly, Ch. (eds.) (1981). *Class Conflict and Collective Action*. London: Sage Publications.
- Tocqueville, A. de (1856). *L'Ancien Régime et la Révolution*. Paris.
- Tullock, G. (1974). *The Social Dilemma: The Economics of War and Revolution*. Blacksburg: University Publications.
- Völker, B.; Mühler, K.; Flap, H. (1992). Netzwerkanalyse: Mehr als eine Methode. *Kultursoziologie* 1, 2: S. 38-50.
- Wippler, R. (1993). Individualisme méthodologique et action collective. Chazel, F. (ed.), *Action collective et mouvements sociaux*. Paris: Presses Universitaires de France. S. 207-224.

Curriculum vitae Reinhard Wippler

- 1931 Geboren te Leipzig
- 1949-1954 Conservatorium (hoofdvak viool) in Leipzig (1949-1951), Stuttgart en Köln (1952-1954)
- 1955 Albert-Ludwigs-Universität Freiburg/Brsg., hoofdvak filosofie.
- 1955-1960 Violist in het Südwestdeutsche Kammerorchester en in het Noordelijk Filharmonisch Orkest.
- 1957-1962 Rijksuniversiteit Groningen, hoofdvak sociologie.
- 1960-1962 Onderzoeksassistent aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.
- 1963-1970 Wetenschappelijk medewerker aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.
- 1968 Promotie tot doctor in de sociale wetenschappen (cum laude), Rijksuniversiteit Groningen, promotor prof. dr. I. Gadourek.
- 1970-1971 Wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.
- 1971-1996 Hoogleraar theoretische sociologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht.
- 1978-1985 Voorzitter en mede-oprichter ZWO-Werkgemeenschap Verklarende Sociologie
- 1986-1996 Kerndocent (vanaf 1993 bestuursvoorzitter) van het Interuniversitair Centrum voor Sociaal-wetenschappelijke Theorievorming en Methodenontwikkeling (Onderzoekschool ICS).
- 1992-1994 Bestuurslid van de NWO-Werkgemeenschap Verklarende Sociologie, 1992-1994

Publikaties

1. Wippler, R., Veranderende houdingen ten opzichte van de vrije tijd. *Maatschappijbelangen* (1965) 11: 593-597.
2. Wippler, R., *Vrije Tijd Buiten*. Niemeyer, Groningen 1966 (201 pp.).
3. Wippler, R., *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Van Gorcum, Assen 1968 (185 pp.).

4. Wippler, R., Het vraagstuk van arbeid en vrije tijd in het licht van het automatiseringsproces. *Oost-West* 8 (1969) 10: 374-379.
5. Wippler, R., Theorie, taxonomie en model in de sociologie. *Mens en Maatschappij* 44 (1969) 4: 271-286.
6. Wippler, R., Leisure behavior: a multivariate approach. *Sociologica Nederlandica* 6 (1970) 1: 51-67.
7. Wippler, R., Recreatieonderzoek en beleid. *Recreatie* 8 (1970) 3: 87-90.
8. Wippler, R., Sociale ongelijkheid en diskriminatie. *Sociologische Gids* 18 (1971) 5: 391-401.
9. Wippler, R., *Theoretische sociologie als praktisch probleem*. Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën. Van Gorcum, Assen 1973 (40 pp.).
10. Wippler, R., Het pluralisme van theorieën en programma's: een commentaar op Lammers. *Sociologische Gids* 20 (1973) 4: 270-278.
11. Wippler, R., Hoe normaal discriminatie is. *Keesings Reflector* 1 (september 1973): 5-7.
12. Wippler, R., Freizeitverhalten: ein multivariater Ansatz, pp. 91-107 in: R. Schmitz-Scherzer (Hrsg.), *Freizeit*, Akademische Verlagsgesellschaft, Frankfurt a.M. 1974.
13. Wippler, R., Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën. *Mens en Maatschappij* 50 (1975) 1: 4-23.
14. Wippler, R., Over progressie en regressie in de sociologie: Goudbloms Balans van de sociologie in een ontwikkelingsperspectief. *Sociologische Gids* 22 (1975) 5: 345-358.
15. Wippler, R., Vooruitgang in kleine stappen. Een kritiek op Lindenbergs commentaar. *Mens en Maatschappij* 50 (1975) 4: 429-441.
16. Arts, W., S. Lindenberg & R. Wippler (red.), *Gedrag en structuur*. De relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen. Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam 1976 (237 pp.).
17. Wippler, R., Individueel handelen en sociale verandering. Een kritiek op Etzionis macrosociologische theorie van sociale veranderingen, pp. 126-160 in: W. Arts, S. Lindenberg, R. Wippler (red.), *Gedrag en structuur*, Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam 1976.
18. Wippler, R., Sociologische stromingen: slotbeschouwing. *Intermediair* 12 (1976) 50: 19-25.

19. Wippler, R., Reële en schijntegenstellingen in de sociologie, pp. 287-306 in: L. Rademaker, H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen*, Uitgeverij Spectrum, Utrecht 1977.
20. Wippler, R., The structural-individualistic approach in Dutch sociology: toward an explanatory social science. *The Netherlands Journal of Sociology* 14 (1978) 2: 135-155.
21. Wippler, R., Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt* 29 (1978) 2: 155-179.
22. Wippler, R., Die Ausarbeitung theoretischer Ansätze zu erkläzungskräftigen Theorien, pp. 196-212 in: K.O. Hondrich, J. Matthes (Hrsg.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1978.
23. Lindenberg, S. & R. Wippler, Theorienvergleich: Elemente der Rekonstruktion, pp. 219-231 in: K.O. Hondrich, J. Matthes (Hrsg.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1978.
24. Wippler, R., Theoretische sociologie - theorieën in de sociologie, pp. 660-669 in: L. Rademaker (red.), *Sociologische Encyclopedie*, Uitgeverij Spectrum, Utrecht 1978.
25. Lindenberg, S. & R. Wippler, Elemente der Rekonstruktion im Theorienvergleich, pp. 219-231 in: K.M. Bolte (Hrsg.), *Materialien aus der soziologischen Forschung*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1978.
26. Wippler, R., *Mentale incongruenties, statusinconsistente en gevallen van werkloosheid*, Research Report ZWO, Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie, Utrecht 1980 (40 pp.).
27. Wippler, R., Erklärung unbeabsichtigter Handlungsfolgen: Ziel oder Meilenstein soziologischer Theoriebildung?, pp. 246-261 in: J. Matthes (Hrsg.), *Lebenswelt und soziale Probleme*, Campus, Frankfurt a.M. 1981.
28. Steensma, H.O., F. Roes, F. Zoete & R. Wippler, Billijkheidsherstel door mannen en vrouwen na inductie van onbillijkheid door bijdrage- en opbrengstenmanipulatie. *Gedrag* 9 (1981) 3:143-159.
29. Wippler, R., The generation of oligarchic structures in constitutionally democratic organizations, pp. 43-62 in: W. Raub (ed.), *Theoretical Models and Empirical Analyses. Contributions to the Explanation of Individual Actions and Collective Phenomena*, E.S.-Publications, Utrecht 1982.
30. Gerats, G.E., H.O. Steensma, F. Tazelaar & R. Wippler, *Arbeidsmilieu en hygiëne*. Een onderzoek in Nederlandse varkensslachterijen, Produktschap voor Vee en Vlees, Rijswijk 1982. (51 pp.)

31. Tazelaar, F. & R. Wippler, Die Theorie mentaler Inkongruenzen und ihre Anwendung in der empirischen Sozialforschung. *Angewandte Sozialforschung* 10 (1982) 3: 237-275.
32. Gerats, G.E., F. Tazelaar, J. van Logtestijn & R. Wippler, Motivation and other determinants of workers hygienic practices - an empirical investigation. *Proceedings of the 28th Meeting of the European Meat Research Workers*, Madrid 1982.
33. Wippler, R., Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties, pp. 40-61 in: S. Lindenberg, F.N. Stokman (red.), *Modellen in de sociologie*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.
34. Wippler, R., De plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie, pp. 61-82 in: A.Ph. Visser, E. van de Vliert, E.J.H. ter Heine, J.A.M. Winnubst (red.), *Rollen. Persoonlijke en sociale invloeden op gedrag*, Boom, Meppel 1983.
35. Wippler, R., Theorieën in beleidsrelevant onderzoek, pp. 159-170 in: S.E. de Bie, F.L. Leeuw, E.E. Maan (red.), *Onderzoeksmanagement in de sociale wetenschappen*, Vuga-Uitgeverij, Den Haag 1983.
36. Wippler, R., Het oligarchieprobleem: Michels ijzeren wet en latere probleemoplossingen. *Mens en Maatschappij* 59 (1984) 2: 115-141.
37. Wippler, R., Explanatory sociology: the development of a theoretically oriented research programme. *The Netherlands Journal of Sociology* 21 (1985) 1: 63-74.
38. Wippler, R., Die Entstehung oligarchischer Strukturen in demokratisch verfaßten Organisationen, pp. 23-48 in: G. Büschges & W. Raub (Hrsg.), *Soziale Bedingungen - individuelles Handeln - soziale Konsequenzen*, Verlag Peter Lang, Frankfurt a.M. 1985.
39. Wippler, R., Aandacht voor "tijd" in sociaal-wetenschappelijke theorieën. *Vrije Tijd en Samenleving* 3 (1985) 2: 153-165.
40. Tazelaar, F. & R. Wippler, Problemspezifische Anwendungen der allgemeinen Theorie mentaler Inkongruenzen in der empirischen Sozialforschung, pp. 117-180 in: G. Büschges & W. Raub (Hrsg.), *Soziale Bedingungen - individuelles Handeln - soziale Konsequenzen*, Verlag Peter Lang, Frankfurt a.M. 1985.
41. Wippler, R., Spontane Effekte organisationsinterner Regelungen, pp. 169-174 in: L. Kern & H.-P. Müller (Hrsg.), *Gerechtigkeit, Diskurs oder Markt? Die neuen Ansätze in der Vertragstheorie*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1985.

42. Vanberg, V. & R. Wippler, Die Renaissance der Idee des Gesellschaftsvertrags und die Soziologie, pp. 1-6 in: L. Kern & H.-P. Müller (Hrsg.), *Gerechtigkeit, Diskurs oder Markt?* Die neuen Ansätze in der Vertragstheorie, Westdeutscher Verlag, Opladen 1985.
43. Wippler, R., Oligarchic tendencies in democratic organizations. *The Netherlands Journal of Sociology* 22 (1986) 1: 1-17.
44. Wippler, R., Le 'temps' dans les théories scientifiques sociales, pp. 63-75 in: *L'Aménagement du Temps*, Maison Descartes, Amsterdam 1986.
45. Wippler, R., Sociologische theorievorming, medisch-sociologisch onderzoek en beleid. *Gezondheid en Samenleving* (1986) 4: 69-73.
46. Weesie, J. & R. Wippler, Cumulative effects of sequential decisions in organizations, pp. 257-279 in: A. Diekmann, P. Mitter (eds.), *Paradoxical Effects of Social Behaviour. Essays in Honor of Anatol Rapoport*, Physica-Verlag, Heidelberg 1986.
47. Wippler, R., Sociologie en economie: mogelijkheden voor en grenzen aan integratie, pp. 73-90 in: P.K. Keizer & J. Soeters, *Economie, Sociologie en Psychologie: Visies op Integratie*, Van Gorcum, Assen 1987.
48. Weesie, J. & R. Wippler, The cumulation of incompetence in organizations. *Journal of Mathematical Sociology* 12 (1987) 4: 347-382.
49. Wippler, R., Kulturelle Resourcen, gesellschaftlicher Erfolg und Lebensqualität, pp. 221-254 in: B. Giesen & H. Haferkamp (Hrsg.), *Soziologie der sozialen Ungleichheit*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1987.
50. Wippler, R., & S. Lindenberg, Collective phenomena and rational choice, pp. 135-152 in: J.C. Alexander, B. Giesen, R. Münch, N.J. Smelser (eds.), *The Micro-Macro Link*, University of California Press, Berkeley 1987.
51. Opp, K.-D. & R. Wippler (Hrsg.) *Empirischer Theorienvergleich: Erklärungen sozialen Verhaltens in Problemsituationen*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1990.
52. Opp, K.-D. & R. Wippler, Theoretischer Pluralismus und empirische Forschung, pp. 3-15 in: K.-D. Opp & R. Wippler (Hrsg.), *Empirischer Theorienvergleich*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1990.
53. Opp, K.-D., R. Wippler & F. Tazelaar, Nutzentheorie und Theorie mentaler Inkongruenzen: die ausgewählten Individualtheorien, pp. 17-36 in: K.-D. Opp & R. Wippler (Hrsg.), *Empirischer Theorienvergleich*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1990.

54. Opp, K.-D. & R. Wippler, Probleme und Ertrag eines empirischen Theorienvergleichs, pp. 229-233 in: K.-D. Opp & R. Wippler (Hrsg.), *Empirischer Theorienvergleich*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1990.
55. Hechter, M., K.-D. Opp & R. Wippler (eds.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance, and Effects*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, N.Y. 1990.
56. Hechter, M., K.-D. Opp & R. Wippler, Introduction, pp. 1-9 in: M. Hechter, K.-D. Opp, R. Wippler (eds.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance, and Effects*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, N.Y. 1990.
57. Wippler, R., Cultural Resources and Participation in High Culture, pp. 187-204 in: M. Hechter, K.-D. Opp, R. Wippler (eds.), *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance, and Effects*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, N.Y. 1990.
58. Wippler, R., Het Nederlandse onderzoek naar cultuurdeelname: coherentie en lacunes, pp. 1-4 in: R. Verhoeff & H.B.G. Ganzeboom (red.), *Cultuur en Publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland*, SISWO, Amsterdam 1991.
59. Wippler, R., Verklaring van vrijetijds gedrag, pp. 203-211 in: Th. Beckers & H. Mommaas (red), *Het vraagstuk van den vrijen tijd. 60 jaar onderzoek naar vrijetijd*, Stenfert Kroese, Leiden 1991.
60. Wippler, R., Die Deutsche Soziologie im Spiegel der Kölner Zeitschrift. *Soziologische Revue* 15 (1992): 13-20.
61. Wippler, R., Efectos espontaneos de las regulaciones intraorganizacionales, pp. 280-295 in: L. Kern & H.-P. Müller (comps.), *La Justicia: ¿Discurso o Mercado?*, Editorial Gedisa, Barcelona 1992.
62. Vanberg, V. & R. Wippler, El renacimiento de la idea del contrato social y la sociologia, pp. 11-17 in: L. Kern & H.-P. Müller (comps.), *La Justicia: ¿Discurso o Mercado?*, Editorial Gedisa, Barcelona 1992.
63. Wippler, R., Individualisme méthodologique et action collective, pp. 207-224 in: F. Chazel (ed.) *Action collective et mouvements sociaux*, Presses Universitaires de France, Paris 1993.
64. Mühler, K. und Wippler, R., Die Wende in der DDR: Versuch einer Erklärung, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 45 (1993) 4: 691-711.
65. Wippler, R., La révolution douce de 1989 en RDA: un modèle d'explication, in: *La Revue Tocqueville* 14 (1993) 2: 83-108.

66. Wippler, R., Alfred Schütz: Schutzpatron oder Kritiker eines eigenständigen interpretativen Paradigmas? *Soziologische Revue* 17 (1994): 107-114.
67. Wippler, R., Einheit der Sozialwissenschaften und disziplinäre Vielfalt. *Ethik und Sozialwissenschaft* 5 (1994): 338-340.
68. Wippler, R. (1996) *Sociologie tussen empirie en theorie. Een keuze uit het werk, 1970-1996*. Amsterdam: Thesis. (301 pp.)

Proefschriften begeleid als promotor

1. Ultee, W.C. (1977). Groei van kennis en stagnatie in de sociologie. Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities (met H. Philipsen).
2. Doorne-Huiskes, J. van (1979). Vrouwen en beroepsparticipatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici (met R.W. Hommes).
3. Tazelaar, F. (1980) (*cum laude*). Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag. Een onderzoek naar beroepsparticipatie van gehuwde vrouwelijke academici (met I. Gadourek).
4. Vos, H. de (1981). Verklaring en interpretatie in de sociologie (met S. Lindenberg).
5. Ganzeboom, H.B.G. (1984). Cultuur en informatieverwerking. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar cultuurdeelname en esthetische waardering van architectuur.
6. Arts, W.A. (1984) Eerlijk delen. Over verdelende rechtvaardigheid en inkomensbeleid.
7. Raub, W. (1984) (*cum laude*). Rationale Akteure, institutionelle Regelungen und Interdependenzen. Untersuchungen zu einer erklärenden Soziologie auf strukturell-individualistischer Grundlage (met G. Büschges).
8. Flap, H.D. (1985) Conflict, loyaliteit en geweld. De effecten van sociale netwerken op gedrag (met H.U.E. Thoden van Velzen).
9. Groenewegen, P.P. (1985). Locatiekeuze en huisartsendichtheid. Een verklaring van regionale verschillen en veranderingen.
10. Graaf, P.M. de (1987) De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen (met W.C. Ultee).
11. Weesie, J. (1988) (*cum laude*). Mathematical Models for Competition, Cooperation, and Social Networks (met A. Verbeek).

12. Graaf, N.D. de (1988). Postmaterialism and the Stratification Process: An International Comparison (met W.C. Ultee).
13. Knulst, W.P. (1989). Van vaudeville naar video.
14. Kortenhoeven, D. (1990). Vrouwelijke artsen en vestiging als huisarts (met J. van Doorné-Huiskes).
15. Leeuwen, M. van (*cum laude*). (1990) Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armentzorg als beheersings- en overlevingsstrategie (met J.A. Faber).
16. Maas, W. (1990). Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening: substitutie- of leereffecten?
17. Baerveldt, C. (1990). De school: broedplaats of broeienest?
18. Klijn, A. (1991). Rechtshulp onderzocht en overdacht. Theoretische reflectie en empirisch onderzoek omtrent de rechtshulp in Nederland 1979-1989 (met J. Griffith).
19. Bos, J. van den (*cum laude*) (1991). Dutch EC Policy Making. A Model-Guided Approach to Coordination and Negotiation (met F.N. Stokman).
20. Flierman, H. (1991). Changing the payment system of general practitioners (met P.P. Groenewegen).
21. Boxman, E. (1992). Contacten en carrière.
22. Taes, C. (1992). Kijken naar banen. De inschatting van arbeidsmarktkansen bij schoolverlaters uit het middelbaar beroepsonderwijs (met F. Tazelaar).
23. Lippe, T. van der (1993). Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen binnen huishoudens (met J.J. Siegers en J. van Doorné-Huiskes).
24. Jacobs, M. (1993) Software: kopen of kopiëren? Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder PC-gebruikers.
25. Verhoeff, R. (1993). De weg naar de podia: ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten.
26. Kraaykamp, G. (1993). Over lezen gesproken (met H. Ganzeboom).
27. Bernasco, W. (1994). Coupled Careers. The Effects of Spouse's Resources on Success at Work (met W.C. Ultee).

28. Dijk, L. van (1994). Choices in Child Care. The Distribution of Child Care among Mothers, Fathers and non-parental Care Providers (met J.J. Siegers).
29. Haan, J. de (1994). Research Groups in Dutch Sociology (met F.L. Leeuw).
30. Lindeman, E. (1996). Participatie in vrijwilligerswerk.

In voorbereiding

31. Cordier, T. Oligarchic Tendencies in Democratic Organizations.
32. Kropp, P. Folgen des Wandels persönlicher Netzwerke für Arbeitsmarktprozesse in Ostdeutschland (met K. Mühler).
33. Blumberg, B. Cooperation in R&D relations (met W. Raub en F. Tazelaar).
34. Nijstad, B. Productivity of Brainstorm Groups (met W. Stroebe).

Reinhard Wippler heeft gedurende meer dan vijfentwintig jaar een vooraanstaande rol gespeeld in de Nederlandse sociologie. In zijn werk maakte hij een opmerkelijke ontwikkeling door van kwantitatieve onderzoeker naar theoreticus die een geïntegreerde empirisch-theoretische wetenschapsbeoefening voorstaat. Hij geldt als een van de belangrijkste initiatoren en gangmakers van het structureel-individualistisch onderzoeksprogramma in de sociologie.

In 1973 zette Wippler dit programma voor het eerst uiteen in zijn oratie, in 1996 kijkt hij er in zijn afscheidsrede op terug. Naast deze en andere programmatiche opstellen bevat deze bundel bijdragen aan de sociologie van organisaties, vrijetijdsbesteding, cultuurdeelname en een verklarende beschouwing over 'die Wende' in Oost-Duitsland.

ISBN 90-5170-358-9

9 789051 703580

